SAMARĀNGANA-SŪTRADHĀRA

of
Mahārājadhirāja Bhoja,
The Parmāra Ruler of Dhārā

Originally Edited
by
Mahāmahopādhyāya
T. GAṆAPATIŚĀSTRĪ,
Honorary Member, Royal Asiatic Society of Great Britain
and Ireland, Honorary Doctor of Philosophy,
University of Tubingen,
Editor of the Trivandrum Sanskrit Series

Revised and Edited
by
Vasudeva Saran Agrawala
M.A., PH.D., D.LITT.
Late Professor & Head of the Department of Art and Architecture,
Banaras Hindu University.

सत्यं शिवं सुन्दरम्

Oriental Institute
BARODA
1966

First Edition of text
in two volumes
(Gos. nos. 25 & 32)
1924-25.

Second Revised
Edition of text in
one volume
1966

Copies 1000

Printed by Ramanlal J. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja Sayajirao University of Baroda, by Dr. Bhogilal J. Sandesara, Director, Oriental Institute, Baroda, Nov., 1966.

Copies can be had from :—

Manager,
THE UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT,
M. S. University of Baroda Press (Sadhana Press),
Near Palace Gate, Palace Road,
BARODA

FOREWORD

The Samarāṅgaṇa-Sūtradhāra of Bhoja was first published (1924 and 1925 A.D.) as the G. O. Series nos. 25 and 32 in two volumes edited by Mm.T. Ganapati Shastri. For many years the work was out of stock.

Dr. V. S. Agrawala expressed his desire to re-edit the whole text and add another volume containing his long Introduction (discussing the contents) and notes with an index of technical terms. He was preparing this additional volume but unfortunately he died on the 27th July, 1966 before he could complete the same. At his suggestion the text originally published in two volumes is now re-edited and published in one volume as G.O.S. no. 25 while we hope to publish in future as G.O.S. no. 32 a volume containing Introduction, notes and Index to the text, on the basis of Dr. Agrawala's notes etc. Dr. Agrawala has given a small Introduction to this text volume.

We are thankful to the University Grants Commission and the Government of the Gujarat State for their financial assistance in publishing this volume.

We are also thankful to Shri R. J. Patel, Manager, M. S. University of Baroda Press, for his earnest co-operation in printing this volume.

B. J. Sandesara
DIRECTOR

Oriental Institute,
Baroda.
Dated 9th November, 1966

PREFACE TO THE FIRST EDITION

(First Volume of Samarāṅgaṇasūtradhāra)

Samarāṅgaṇasūtradhāra is a work on architecture. It means, literally, an architect of human dwellings and deals with the planning of towns and villages, building of houses, halls and palaces as well as machines of various kinds.

The edition is based on the following three manuscripts :—

(1) The manuscript marked क, belonging to the Central Library, Baroda, which runs up to a certain portion in the 82nd adhyāya but is wanting in 19 folios, and which was copied, as mentioned in the colophon, in Saṁvat 1594.

(2) The manuscript marked ख, belonging to the same library, which runs up to a portion in the 55th adhyāya.

(3) The manuscript marked ग, obtained on loan from the Bhandar at Pattan, which runs up to a portion of the 49th adhyāya but is wanting in 10 folios and which appears to be of the same age as the first.

These manuscripts are full of errors and not very legible. To examine them for the press was a very difficult task. The first 54 adhyāyas are now issued as the first volume while the remaining adhyāyas are in the press and will be published before long as the second volume.

An exhaustive table of contents is prefixed to this volume a perusal of which will give an idea of all the subjects imbedded in it.

The work treats of the construction of cities, palaces, and mansions with greater clearness of expression and wealth of details than any other available work of Śilpa Śāstra. The 31st chapter contains descriptions of various kinds of machines that are not found in other Śilpa works, such as the elephant machine (गजयन्त्र), wooden bird-machine travelling in the sky (व्योमचारिविहङ्गयन्त्र), wooden vimāna machine flying in the air (आकाशगामिदारुमयविमानयन्त्र), door-keeper machine (द्वारपालयन्त्र), soldier machine (योधयन्त्र) etc.

"यन्त्रेण कल्पितो हस्ती न तद् गच्छत् प्रतीयते।
शुकाद्याः पक्षिणः क्लृप्तास्तालस्यानुगमान्मुहुः ॥
जनस्य विस्मयकृतो नृत्यन्ति च पठन्ति च।
पुत्रिका वा गजेन्द्रो वा तुरगो मर्कटोऽपि वा ॥
वलनैर्वर्तनैर्नृत्यंस्तालेन हरते मनः।"

लघुदारुमयं महाविहङ्गं दृढसुश्लिष्टतनुं विधाय तस्य ।
उदरे रसयन्त्रमादधीत ज्वलनाधारमधोऽस्य चाग्निपूर्णम् ॥
तत्रारूढः पूरुषस्तस्य पक्षद्वन्द्वोच्चालप्रोज्झितेनानिलेन ।
सुप्तस्यान्तः पारदस्यास्य शक्त्या चित्रं कुर्वन्नम्बरे याति दूरम् ॥
इत्थमेव सुरमन्दिरतुल्यं सञ्चलत्यलघु दारुविमानम् ।
आदधीत विधिना चतुरोऽन्तस्तस्य पारदभृतान् दृढकुम्भान् " ॥

Generally, the language of the extant Śilpa works is ungrammatical, but the present work is free from grammatical solecisms and written mostly in a sweet and beautiful style. The work will prove to be of immense benefit to students of Indian architecture as well as to those who wish to follow it in practice.

The author of the work, as mentioned in it, is Mahārājādhirāja Śrī Bhoja-deva who is probably the same Bhoja of Dhāra who ruled over Malwa in the first part of the 11th century A.D. and to whom many important works are ascribed such as, Śṛṅgâraprakâśa (Alankāra) and Sarasvatīkaṇṭhâ-bharaṇa (Vyākaraṇa).

(1924 A.D.)

T. GANAPATI SASTRI

PREFACE TO THE FIRST EDITION

(Second Volume of Samarāṅgaṇa Sūtradhāra)

This, the second volume, completes the work of Samarāṅgaṇa which runs up to a portion of the 83rd Adhyāya. It contains descriptions of Prāsādas pertaining to Devas, statues made of gold, silver etc., the art of painting, रस and दृष्टि to be delineated in pictures and images, 64 kinds of हस्त beginning with Patākā and similar other topics, a detailed mention of which may be found in the contents attached.

Great difficulty had to be experienced in bringing out this edition as no other manuscript was available than the one referred to in the preface to the first volume, which contains several errors and is in many places not legible. Proper substitutes for the errors have been proposed within interrogations and new readings for impure words and phrases suggested as far as possible by means of foot notes.

The subject matter being śilpa, the work need not possess the characteristics of a literary work. Nevertheless it is remarkable for its sweet and simple Kāvya style. It is for this reason that I said in the first volume that the author of the work is the same King Bhoja of Dhārā who wrote Śṛṅgāraprakāśa and other works and to whom is assigned a high place in the domain of Sāhitya.

It may be said that, because the various machines such as the elephant machine, door keeper machine, flying machine etc., mentioned in the work, have not been either seen or heard of before, they are only products of imagination and not actual machines made and put into practical use. That is not so ; for, even things which once existed might, in the long run, come to be considered as unreal on account of their disuse and things involving much labour, time and money may also get out of use very easily.

It may be asked next why the poet has not described the method of constructing the machines. The poet himself answers thus :—

यन्त्राणां घटना नोक्ता
गुप्त्यर्थं नाज्ञतावशात् ।
तत्र हेतुरयं ज्ञेयो
व्यक्ता नैते फलप्रदाः ॥

(Vol. I, P. 175)

The meaning of the line, व्यक्ता नैते फलप्रदाः is, in case the methods are revealed in the work, then every one not initiated in the art by the preceptor will try to construct the machines and the attempt made by such a person may not only

not achieve success but bring about troubles and difficulties. The following śloka contains the qualifications necessary for constructing the machines.

पारम्पर्यं कौशलं सोपदेशं
शास्त्राभ्यासो वास्तुकर्मोद्यमो धीः ।
सामग्रीयं निर्मला यस्य सोऽस्मिं
श्चित्राण्येवं वेत्ति यन्त्राणि कर्तुम् ॥

(Vol. I, P. 176)

It is also not uncommon, in the case of highly useful machines, to keep unrevealed the methods of constructing them.

(1925 A.D.) T. GANAPATI SASTRI.

SYNOPSIS OF CONTENTS

The detailed contents of the Samarāṅgaṇa Sūtradhāra are shown in the Sanskrit analysis prepared by the previous editor, T. Gaṇapati Śāstrī. Here is a small synopsis of contents showing the principal subjects in English. Now I will speak chapter-wise.

Ch. 1, entitled *Mahāsamāgamana* is introductory, stating that this Vāstuśāstra follows the tradition of Viśvakarmā, who was commanded by Brahmā to place the various settlements and buildings, make the earth free from fear and worthy of habitation.

Ch. 2, a dialogue between Viśvakarmā and his four sons, Jaya, Vijaya, Siddhārtha and Aparājita, who were commissioned by the father to build all kinds of Vāstu monuments in the four direction.

Ch. 3, *Prasṇa* relates to questions of Jaya about the extent, nature and geography of the earth and heavenly constellations.

Ch. 4, *Mahadādisarga* deals with the creation of *Mahat* (the Universal), *Ahaṁkāra* (the Individed Ego) and the *five Tanmātras* by Brahmā, who was born on the lotus, springing from the navel of Viṣṇu.

Ch. 5, *Bhuvanakośa* deals with the length, breadth and circumference of the earth as well as of the seven continents and oceans.

Ch. 6, *Sahadevādhikāra* depicts the age when gods and men lived together in a state of nature and obtained all their wants from the Kalpa-vṛkṣa or Wish-fulfilling Tree.

Ch. 7, *Varṇāśramavibhāga* deals with the four classes of society and the four stages of life.

Ch. 8, *Bhūmiparīkṣā* deals with the examination of the earth and the varieties of its clay prior to building.

Ch. 9, *Hastalakṣaṇa* gives the measurement of a *hasta* or cubit, which was equal to twenty four aṅgulas or eighteen inches.

Ch. 10, *Puranivśa* deals with town planning of three sizes, big, intermediate and small, each having its contingent of moat, city wall, gateways, towers, roads and buildings.

Ch. 11, *Vāstutrayavibhāga,*, deals with the three kinds of the site plan, divided into sixty four, eighty-one and hundred padas or squares like those on the graph, each serving as the station of a deity.

Ch. 12, *Nāḍyādisirādivikalpa* describes the artery and veins of the Vāstupuruṣa.

Ch. 13, *Marmavedha* describes the marma or vulnerable organs of the Vāstupuruṣa.

Ch. 14, *Puruṣāṅgadevatānighaṇṭvādinirṇaya* describes the planning of the various limbs of the Vāstupuruṣa in the different squares of the site plan.

Ch. 15, *Rājaniveśa* describes the planning of the royal palace in the heart of the capital (Puramadhya).

Ch. 16, *Vanapraveśa* describes the fetching of timber from the forest as the principal building material including selection of trees and their falling.

Ch. 17 *Indradhvajanirūpaṇa* describes the ceremonial creation of Indradhvaja or Indra's banner in the form of a mighty tree to which worship was offered by the king and the people.

Ch. 18, *Nagarādisamjñā* describes the various kinds of towns and their synonyms.

Ch. 19, *Catuḥśālavidhāna* describes the building of the Catuḥśāla an open quadrangle with rooms on all four sides; similarly of dviśāla and triśāla, pañcaśāla Śaṭśāla with numerous varieties of each.

Ch. 20, *Nimnoccādiphala* describes the fruit of the depressions and eminences of the site.

Ch. 21, *Dvāsaptatitriśālalakṣṇam* describes seventy two' kinds of triśāla buildings.

Ch. 22, *Dviśālagṛhalakṣṇam* describes the dviśāla houses.

Ch. 23, *Ekaśālalakṣaṇaphalādi* describes the variety of ekśāla houses.

Ch. 24, *Dvārapīṭhabhittimānādikam* gives the measurements of door and walls.

Ch. 25, *Samastagṛhāṇām Saṁkhyākathanam* gives the number of all kinds of houses like pañcaśāla, triśāla, catuhśāla, ekaśāla.

Ch. 26, *Āyādinirṇaya* describes the determining of Āya or auspicious moments and astrological calculations for building houses.

Ch. 27, *Sabhāṣṭakam* deals with the eight kinds of Sabhā or the halls of public audience built for the king together with their Alinda or porch and *Prāgrīva* or portico.

Ch. 28, *Gṛha-drvaya-pramāṇa* gives the measurement of doors including the threshold lintel and jambs with their several divisions, pillars with their decorations and the several elements of the eaves.

Ch. 29, *Śayanāsanalakṣaṇa* describes the making of bed steads, seats, chairs etc. which should be beautified with gold, silver and ivory or bell metal.

Ch. 30, *Rājagṛha* describes the buildings of king's house.

Ch. 31, *Yantravidhāna* deals with the various kinds mechanical contrivances.

Ch. 32, *Gajaśālā* describes the stables for elephants.

Ch. 33, *Aśvaśālā* deals with the stables for horses.

Ch. 34, *Aprayojya-projya* gives a list of what should be shown and what should not be shown in private and public buildings of all kinds, giving a list of hundred of inauspicious and auspicious figurines and symbols.

Ch. 35, *Śilānyāsavidhi* describes the laying of the foundation stone.

Ch. 36, *Balidāna-vidhi* describes the offering of Bali-worship to the different deities.

Ch. 37, *Kīlaka-sūtrapāta* describes the lay-out of a house in its different parts with the help of a measuring string tied to a peg and then inserting different pegs in the ground to indicate the measured portions.

Ch. 38, *Vāstusamsthāna-mātṛkā* describes the allocation of the different portions of the site plan of the town for the residence of the various officials, professionals and castes.

Ch. 39, *Dvāra-guṇa-doṡa* describes the good points and faults of the doorways.

Ch. 40, *Pīṭhamāna* describes the measurements of the Pīṭhas or the platforms or seats for the different gods and the kings and men by which the size of the building was proportionately determined.

Ch. 41, *Cayavidhi* describes the buildings of walls by means of a regular brick-laying.

Ch. 42, *Śántikarma-vidhi* relates to the performance of Śānti by the chief architect.

Ch. 43, *Dvārabhaṅga-phala* describes the evils flowing from the falling of the doorways.

Ch. 44, *Sthapatilakṣaṇa* describes the qualities of an architect.

Ch. 45, *Aśtāṅgalakṣaṇa* describes the eight limbs of town planning and the architecture of a city.

Ch. 46, *Toraṇabhaṅgādiśānti* describes the śāntikarma in case there is a collapse of the city gate.

Ch. 47, *Vedīlakṣaṇa* describes the measurements of different kinds of Vedis or religious platforms.

Ch. 48, *Gṛha-doṣa-nirūpaṇa* describes the faults in the making of a house.

Ch. 49, *Rucakādiprāsādalakṣaṇam* describes the building of temples and palaces beginning with a Rucaka for gods and royalty.

Ch. 50. *Prāsādaśubhāśubhalakṣṇa* describes the auspicious and inauspicious features of the Prāsāda that is temple or palace.

Ch. 51. *Āyatananiveśa* deseribes the siting and orientation, a contingent of other buildings in relation to the royal palace e.g. the quarters of the ministers, generals or chiefs of the army, Chamberlain, priest, king's mother, king's sister, maternal uncle, prince, etc.

Ch. 52. *Prāsādajātir* gives the details of Vairāja Prāsāda and its eight kinds of *Śikharas.*

Ch 53. *Jaghanyavāstudvāra* gives the measurements of the entrance of a small prāsāda, including the various divisions (*śākhās*) of its jambs, also including the height of the elevation of the intermediate and best prāsādas.

Ch. 54. *Prāsādadvāramānādi* describes the measurement of the entrance of a prāsāda including those of the threshold, jambs with their divisions, lintel, the jamb portion with figures, seat, entablature, exterior niches for images, decorative motifs of the doorway, *kapotālī* moulding, continunig round the cornice decoration lotus leaf, girdle, *jaṅghā* etc.

Ch. 55. *Mervādiṣoḍaśaprāsādādi*-description of the sixteen Meru and other Prāsādas together with their Jagatī entrance doorways.

Ch. 56. *Rucakādicatuḥṣaṣṭiprāsādaka* describes the sixtyfour kinds of Rucaka and other prāsādas, including twentyfive Lalita, nine Miśraka, twentyfive kinds of Sāndhāra prāsādas.

Ch. 57 *Mervādiviṁśikā* describes the forty kinds of Meru and other Prāsādas including another 40 kinds of prāsādas named śrīdhara, ten kinds of Miśraka Prāsādas beginning with Nandana etc.

Ch. 58. *Prāsādastavana* describes the worships in the temples of Śiva, Viṣṇu, Brahmā, Sūrya, Caṇḍikā, Vināyaka, Lakṣmī and other gods.

Ch. 59 *Vimānādichatuḥṣaṣṭiprāsādalakṣaṇa* describes the Vimāna and other sixtyfour kinds of prāsādas.

Ch. 60. *Śrikūṭādiṣaṭtriṁśatprāsādalakṣaṇa* describes the śrikūṭa and other thirtysix kinds of prāsādas.

Ch. 61 *Pīṭhapañcakalakṣaṇa* describes the features of the five kinds of *Pīṭhas* or seats.

INTRODUCTION

The *Samarāṅgaṇa Sūtradhāra* is an encylopaedic work on medieval Indian architecture written by King Bhoja of Dhārā (c. 1000-1055 A.D.) of the Paramāra dynasty. Bhoja was a great patron of learning and himself an author of distinguished reputation being responsible for such eminent works as the Sṛṅgāraprakāśa and Sarasvatī-Kaṇṭhābharaṇa, in its versions of Kāvya and Grammar both being work of great merit.

The Samarāṅgaṇa Sūtradhāra as now available in 83 chapters is a dimensional work and all the available manuscripts show that the present text is unfinished.

This is the second revised edition of this great work on Indian Śilpa Śāstra. The first edition was published in 1924-1925 in two volumes as No. XXV (pp. 1-290) and No. XXXII (pp. 1-324) of the Gaekwad's Oriental Series, Baroda, and was edited by the Sanskrit savant Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapathi Śāstry of Trivandrum who took immense pains to wade through the three manuscripts then available to him and present as best a text as was possible. According to his entry in the Introduction to Volume One the following manuscript material was then utilised :—

(1) The manuscript marked क belonging to the Central Library, Baroda which runs up to a certain portion in the 82nd adhyāya but is wanting in 19 folios, and which was copied, as mentioned in the colophon, in Saṁvat 1594.

(2) The manuscript marked ख belonging to the same library which runs up to a portion in the 55th adhyāya.

(3) The manuscript marked ग obtained on loan from the Bhandar at Pattan, which runs up to a portion of the 49th adhyāya but is wanting in 10 folios and which appears to be of the same age as the first.

Fortunately for this edition one more manuscript was made available to me by the courtesy of Dr. B. J. Sandesara, present Director of the Oriental Institute where the manuscript is deposited. Its details are as follows:—

The manuscript marked द belonging to the library of the Oriental Institute, Baroda which runs upto verse 237th of chapter 83. Omitting the scribal errors, I have taken only the material variant readings from this manuscript.

The symbols for the three manuscripts used by Sri Gaṇapathi Śāstry were क, ख and ग and that for the new manuscript is द. All the variant readings of the previous manuscripts and the new one have been noted in the footnotes on each page of the printed texts aad the best reading has been incorporated in the print-

ed texts. It is gratifying that the new material has effected improvement in the texts at many places but still there remain textual obscurities which may be due to the very technical nature of the material and the Śilpa terminology employed in the work.

As observed by the previous editor, Sri Gaṇapathi Śāstry, the language of the Samarāṅgaṇa Sūtradhāra is correct in grammatical Sanskrit against what is usually found in the Śilpa works. This may be attributed to the great erudition and love of Sanskrit of King Bhoja who was no doubt one of the greatest Sanskritists of medieval times and combined in him unique liberality and patronage of scholars paralleled in the annals of ancient India only by Candragupta Vikramāditya of the Gupta dynasty.

The name Samarāṅgaṇa Sūtradhāra is worthy of attention. The word Sūtradhāra literally means 'thread-bearer', *i.e.* an architect who takes his measurements by means of the plumbline. Here is a pun on the word '*samara*' which means both a battlefield and a mortal human being (*sa* + *mara*) (destined to die). Thus the title as applicable to Bhoja would signify firstly that he was the architect of the fortunes on the battlefield, *i.e.* who planned the course of battle leading to victory, and secondly, who was the architect of human dwellings, *i.e.* civil architecture on an extensive scale. The epithet in its second denotation is a fact of King Bhoja's building activities who planned cities, palaces, temples, educational institutions and hospitals, wharfs, lakes, ponds, stepped wells, pavillions, resting places, roads, groves, etc., in a liberal spirit. The contingent of buildings and establishments of Mahārājādhirāja Bhoja requires to be fully explored and described in detail in a separate work from the archaeological and art point of view in a comprehensive biography of this distinguished monarch which is still a *desideratum*. The great educational college called Bhoja Pāṭhaśālā at Dhārā was one of the most monumental buildings of Bhoja, unfortunately demolished by the Muslim invaders and turned into a Mosque. From the surviving ruins, it is possible to form an estimate of its original grandeur and dimensions of its site-plan and halls embellished with numerous images and inscribed slabs bearing the texts of poetry and drama in Sanskrit, Prakrit and Apabhramśa, and specimens of the prevailing script and dialects. Such a marvellous conception of an educational institution marked by the visual documentation of literature has seldom been known in the history of any country. The architectural beauty of the pillars and the ceilings in this unique building bespeaks volumes for the aesthetic taste of King Bhoja who was a rare genius as an architect, a fact amply supported by the contents of the Samarāṅgaṇa Sūtradhāra.

Another great monument due to the genius of King Bhoja was the Bhoja Sāgara lake in which water was collected from the three enclosing slopes of

mountains and stored into a reservoir by building an embankment on the fourth side. The fame of this wonderful lake resounded in popular memory throughout the medieval times and has been preserved upto our own times in the Hindi saying: *Tāla to Bhopāla tāla aur sab talaiyā* (ताल तो भोपाल ताल और सब तलैया). (*i.e.* amongst lakes the foremost is the one called Bhopal Tal or the lake built by King Bhoja, round which was planned the city of Bhopal, the others are mere ponds of water).

The art of building embankments for artificial lakes has reached its perfection in medieval India and its greatest example was that planned and erected by Bhoja, that was perhaps equalled later on by the Rājasamudra lake of King Rājasamudra of Chittor.

Of the other monuments raised by Bhoja and now in ruins or lost in oblivion, it is tempting to speak in detail from the point of view of architecture but that should await an exhaustive scientific survey by trained archaeologists who should correlate the actual monuments with the detail furnished in the texts of the Samarāṅgaṇa Sūtradhāra. The civil and religious architecture envisaged in the present text was no figment of imagination but rooted in the solid facts of the state policy pursued by King Bhoja for bestowing on his people as many different kinds of architectural monuments as possible, both in the civil and religious fields. It appears that his soul had some point of affinity with the traditional architect of ancient times namely *Viśvakarmā* and he felt specially delighted when some civil building with all the perfection of art known in his time was brought into existence.

I wish to endorse fully the remarks of the previous editor about the beautiful style of Sanskrit found in the Samarāṅgaṇa Sūtradhāra which it is a pleasure to go through and relish its classical flavour : "Generally the language of extant Śilpa works is ungrammatical, but the present work is free from grammatical solecisms and written most in a sweet and beautiful style. The work will prove to be of immense benefit to students of Indian architecture as well as to those who wish to follow it in practice".

Chapter 31 entitled '*Yantra Vidhāna*' deals with a number of mechanical contrivances, some of which at least seem to have been a fact of life, others perhaps imaginary like the flying plane. This topic is unique to the Samarāṅgaṇa Sūtradhāra and nothing similar to this is found in any other Śilpa text. Dr. V. Raghavan has written a special exposition of its contents to which we shall refer in our commentary on this work to be published as volume two.

I feel grateful to Dr. B. J. Sandesara for entrusting to me the editorship of this second revised edition of the Samarāṅgaṇa Sūtradhāra which had long become out of print. I now hope that this new edition together with its

commentary in a subsequent volume will be found useful by students of Indian art and architecture. For the sake of convenience the two separate volumes of the first edition have now been brought together with continuous pagination which will facilitate consultation and reference to the text. It may also be observed that after the publication of the Samarāṅgaṇa Sūtradhāra in its first edition of 1924-25 several new important texts of Indian Śilpa Sāstra have come to light amongst which the *Aparājita Pṛcchā* (G. O. S. Vol. 115) is the most important. Although there are many elements common to these two big Śilpa works, the Samarāñagaṇa Sūtradhāra represents the architectural facts of the Malava school and the *Aparājita Pṛcchā* those of the Saurashtra school of Western India, of which the two respective patrons were King Bhoja and Siddharāja Jaisingh. An exhaustive comparison of their contents and topics and a comparative study of terminologies would be found quite revealing of the growth of Indian architectural tradition in two contiguous regions and during about the same period, the *Aparājita Pṛcchā* being of course a later compilation than the Samarāṅgaṇa Sūtradhāra and more diffused in its contents and style.

V. S. AGRAWALA

2 December, 1965

Ch. 62. Drāviḍaprāsādalakṣaṇa describes the of features the Drāviḍa Prāsādas containing one to twelve storeys (*bhūmis*).

Ch. 63. *Mervādiviṁśikānāgaraprāsāda* describes the features of Meru and twenty other kinds of Nāgara temples.

Ch. 64 *Digbhadrādiprāsādalakṣaṇa* describes the features of Digbhadra and twelve other kinds of temples.

Ch. 65. *Bhūmijaprāsādalakṣaṇa* describes the features of the Bhūmija temples.

Ch. 66, *Maṇḍapalakṣaṇa* describes two main kinds of the Maṇḍapas or pavilions including Bhadra and other eight kinds of Maṇḍapas and other details of the construction of pavilions.

Ch. 67, *Saptaviṁiśatimaṇḍapalakṣaṇa* describes the characteristics of the twentyseven kinds of pavilions (*maṇḍapas*) beginning with *Miśraka* etc.

Ch. 68, *Jagatyaṅgasamudāyādhikāra* describes the features or forms of the various parts of Jagatī or bastions.

Ch. 69, *Jagatīlakṣaṇa* describes the features of the thirtynine kinds of Jagati with their details.

Ch. 70, *Liṅgapīṭhapratimālakṣaṇa* describes the measurement, materials etc. of the liṅgas, seats (*pīṭha*) and images (*Pratimā*).

Ch. 71, *Citroddeśa* presents the description of paintings etc.

Ch. 72, *Bhūmibandha* describes the preparation of the background for painting.

Ch. 73, *Lepyakarmādika* describes the technique of clay-modelling and stucco work.

Ch. 74, *Aṇḍakapramāṇa* describes the two main kinds of (Aṇḍaka) turrets and spires *viz.* Mukhāṇḍaka and Vṛttāṇḍaka, also including others, *i.e.* Alasāṇḍaka, etc.

Ch. 75, *Mānotpatti* describes the measures (*māna*) and the measurements of the divine images and the rules of the employment of paintings.

Ch. 76, *Pratimālakṣaṇa* describes the characteristic features for the making of images, its material and various limbs with their measurements.

Ch. 77, *Devādirūpapraharaṇasaṁyogalakṣaṇa* describes the images of Brahmā, Śiva, Kārttikeya, Balabhadra, Viṣṇu, Lokapālas, Lakṣmī etc.

Ch. 78, *Doṣaguṇanirūpaṇa* describes the defects and excellences of the divine images.

Ch. 79, *Ṛjvāgatādisthānalakṣaṇa* describes various poses (*sthāna*) of the images.

Ch. 80, *Vaiṣṇavādisthānakalakṣaṇa* describes the poses and movements for Vaiṣṇava images.

Ch. 81, *Pañcapuruṣastrīlakṣaṇa* describes the characteristics of five kinds of puruṣas as Haṁsa, Śaśa, Rucaka, Bhadra and Mālavya.

Ch. 82. *Rasadṛṣṭilakṣaṇa* describes the eleven kinds of Rasas or sentiments detailed in the books of painting.

Ch. 83. *Patākādicatuḥṣaṣṭihastalakṣaṇa* describes the *Patākā* and other sixtyfour kinds of hand movements including Tripatākā, kartarimukha, śuka-tuṇḍa etc.

विषयानुक्रमणी ।

१. महासमागमनाध्यायः प्रथमः

२. विश्वकर्मणः पुत्रसंवादाध्यायो द्वितीयः

३. प्रश्नाध्यायस्तृतीयः

४. महदादिसर्गाध्यायश्चतुर्थः

विषयः		पृष्ठम्

२०. निम्नोच्चादिफलाध्यायो विंशः

२१. द्वासप्ततित्रिशाललक्षणाध्याय एकविंशः

३१. यन्त्रविधानाध्याय एकत्रिंशः

विषयः		पृष्ठम्

४४. स्थपतिलक्षणाध्यायश्चतुश्चत्वारिंशः

४५. अष्टाङ्गलक्षणाध्यायः पञ्चचत्वारिंशः

४६. तोरणभङ्गादिशान्तिकाध्यायः षट्चत्वारिंशः

४७. वेदीलक्षणाध्यायः सप्तचत्वारिंशः

४९. रुचकादिप्रासादलक्षणाध्याय एकोनपञ्चाशः

विषयः पृष्ठम्

५४. प्रासादद्वारमानाद्यध्यायश्चतुष्पञ्चाशः

५७. मेर्वादिविंशिकाध्यायः सप्तपञ्चाशः

विषयः		पृष्ठम्

६०. श्रीकूटादिषट्त्रिंशत्प्रासादलक्षणाध्यायः षष्टितमः

६१. पीठपञ्चकलक्षणाध्याय एकषष्टितमः

विषयः		पृष्ठम्

६८. जगत्यङ्गसमुदायाधिकाराध्यायोऽष्टषष्टितमः

६९. जगतीलक्षणाध्याय एकोनसप्ततितमः

७०. लिङ्गपीठप्रतिमालक्षणाध्यायः सप्ततितमः

विषयः | पृष्ठम्

८२. रसदृष्टिलक्षणाध्यायो द्व्यशीतितमः

८३. पताकादिचतुष्षष्टिहस्तलक्षणाध्यायः त्र्यशीतितमः

विषयः पृष्ठम्

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचितं

समराङ्गणसूत्रधारापरनामधेयं

वास्तुशास्त्रम् ।

महासमागमनो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

देवः स पातु भुवनत्रयसूत्रधार-
स्त्वां बालचन्द्रकलिकाङ्कितजूटकोटिः ।
एतत् समग्रमपि कारणमन्तरेण
कात्स्न्यादसूत्रितमसूत्र्यत येन विश्वम् ॥ १ ॥

सुखं धनानि ऋद्धिश्च सन्ततिः सर्वदा नृणाम् ।
प्रियाण्येषां तु संसिद्धयै सर्वं स्याच्छुभलक्षणम् ॥ २ ॥

यच्च निन्दितलक्ष्मा(च ? त्र)तद्देतेषां विघातकृत् ।
अतः सर्वमुपादेयं (यद्) भवेच्छुभलक्षणम् ॥ ३ ॥

देशः पुरं निवासश्च सभा वेश्मासनानि च ।
यद्यदीदृशमन्यच्च तत्तच्छ्रेयस्करं मतम् ॥ ४ ॥

वास्तुशास्त्रादृते तस्य न स्याल्लक्षणनिश्चयः ।
तस्माल्लोकस्य कृपया शास्त्रमेतदुदीर्यते ॥ ५ ॥

अथैकदा जगज्जन्महेतुमम्बुरुहासनम् ।
पृथ्वी पृथुभयभ्रान्ता चकिताक्षी समाययौ ॥ ६ ॥

प्रणम्य प्रणतिप्रह्वनिखिलत्रिदशेश्वरम् ।
सगद्गदमुवाचेति भूतधात्री पितामहम् ॥ ७ ॥

भगवन्नहमेतेन पृथुना पृथुतेजसा ।
उप(द्रु ? द्रु)ता त्वां शरणं प्राप्ता त्रायस्व मां ततः ॥ ८ ॥

वदन्त्यामिति मेदिन्यामाविरासीदथो पृथुः ।
संरम्भमुक्तहृदयो ब्रह्माणं प्रणनाम च ॥ ९ ॥

जगादैनमथ स्निग्धध्वनिगम्भीरया गिरा ।
कुर्वंस्तद्यानहंसानां पयोदध्वनिशङ्कितम् ॥ १० ॥

त्वयास्मि जगतां नाथ[1] ! जगतोऽधिपतिः कृतः ।
स्थापितानि च भूतानि सर्वाण्यपि वशे मम ॥ ११ ॥

तेष्वियं मम विश्वेश ! कदाचिद् वशवर्तिनी ।
समीकरोमि पाषाणजालान्यस्याः किलाधुना ॥ १२ ॥

व्यस्तानि धनुषा तावद् गौर्भूत्वेयं पलायिता ।
दोग्धुकामोऽहमप्येनां चिरमन्वगमं महीम् ॥ १३ ॥

यत्रक्वापि[2] प्रयात्येषा तत्र मामेव पश्यति ।
अपश्यन्त्यन्यतस्त्राणमदुग्धा त्वामुपस्थिता ॥ १४ ॥

अस्यां वर्णाश्रमस्थानविभागश्च विधास्यते ।
इयं च दुर्गमानेकक्षोणीधरकुलाकुला ॥ १५ ॥

विधास्येऽस्यां कथं त्वेतदिति मे शङ्कितं मनः ।
पृथुनेत्यथ विज्ञप्तो[3] भगवानब्जसम्भवः ॥ १६ ॥

उवाच बोधयन्नेनं[4] कृत्वा भूमिं च निर्भयाम् ।
इयं मही महीपाल ! विधिवत् पालिता सती ॥ १७ ॥

सस्यैरुत्पाद्यै[5] निष्पन्नैस्तव भोग्या भविष्यति ।
यच्च ते स्यादभिप्रेतं स्थानादिविनिवेशनम् ॥ १८ ॥

---

१ क. प्रतेरारम्भः । २ ख–द आदर्शौ अत आरभ्येते । ३ द. विज्ञप्ते । ४ द. नेवं विकीर्य विभयां भुवम् । ५ क. रद्यैव, द. रुपाद्य । गणपतिशास्त्रिभिः उपाय–इति पाठनिर्देशः कृतः अस्माभिः उत्पाद्य इति ।

तदेष त्रिदशाचार्यः सर्वसिद्धिप्रवर्तकः ।
[1]सुतः प्रभासस्य विभोः स्वस्रीयश्च बृहस्पतेः ॥ १९ ॥

विश्वाभिसायि[2]धीः सर्वं विश्वकर्मा करिष्यति ।
राजन्नसौ महेन्द्रस्य विदधावमरावतीम् ॥ २० ॥

[3]अन्या अप्यमुना रम्याः पुर्यो लोकभृतां कृताः ।
त्वया क्षेत्रीकृतां मूर्त्तिं दृष्ट्वा साद्रिद्रुमामसौ ॥ २१ ॥

सन्निवेशान् पुरग्रामनगरा[4]णां विधास्यति ।
तद् गच्छ वत्स ! लोकानामितस्त्वं हितकाम्यया ॥ २२ ॥

भयोज्झिता त्वमप्युर्वि ! पृथोः प्रियकरी भव ।
काले स्मृतः स्मृतः पुण्यो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥

त्वमप्यखिलमेवैतद् [5]विश्वकर्म(न्) ! करिष्यसि ।
इत्युक्त्वा गमनमुपेयुषि प्रजेशे स्[6]वं स्थानं क्षितिभुजि चाश्रिते मुदोर्व्याम् ।
प्रालेयावनिभृतमाजगाम खेलत्सिद्धस्त्रीपरिगतमाशु विश्वकर्मा ॥२४॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
[7]महासमागमनो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ विश्वकर्मणः पुत्रसंवादो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ पृष्ठे हिमगिरेः शशाङ्कशुचिरोचिषि ।
सिद्धामरवधूभुक्तम[8]णिमञ्जुगुहागृहे ॥ १ ॥

विस्तीर्णासनमासीनं सर्वज्ञमथ संस्मृताः ।
आययुर्विश्वकर्माणं चत्वारो मानसाः सु[9]ताः ॥ २ ॥

[10]जयो विजयसिद्धार्थौ चतुर्थश्चापराजितः ।
तमुपागम्य शिरसा नेमुः प्राञ्जलयो मुनिम् ॥ ३ ॥

---

१ क. श्रुतप्रभावश्च विभो प्रीतये ते बृहस्पतिः । २ शा. विश्वातिशायि° । द. विश्वाभिसायि । [३] क. सुराणामपि चान्येषां । ४ द. ग्रामभगवादीनविं ५ क. विश्वकर्मा, द. विश्वकर्म । ६ द. यं । [७] द. पृथिव्याख्याना शास्त्रसंभवा° । ८ द. पाणिगुहा° । ९ द. स्मृताः । १० द. भूयो ।

तानुवाच मुनिर्वत्सा ! विदितं वो यथा पुरा ।
[1]वास्तुब्रह्म सदा विश्वं व्याप्नोति सकलं जगत् ॥ ४ ॥

[2]धर्म्यं कर्म तदा स्वेष्ट[3]प्राप्त्यै लोकावनानि च ।
व्यवस्थाप्य चकारैष लोकपालश्च कल्पनाम् ॥ ५ ॥

अहमप्यमुना विश्वनाथेनाम्बुजजन्मना ।
लोकानां [4]सन्निवेशार्थमादिष्टोऽस्मि स्वयम्भुवा ॥ ६ ॥

रम्याणि नगरोद्यानसभास्थानान्यथो मया ।
सुरासुरोरगादीनां निर्मितान्यात्मबुद्धितः ॥ ७ ॥

गत्वोर्वीं वैन्यनृपतेर्वत्साः ! प्रियचिकीर्षया ।
नगरग्रामखेटादीन् करिष्यामि पृथक् पृथक् ॥ ८ ॥

कार्ये त्वमुष्मिन् सकले मम विश्वसृजार्पिते ।
सम्यक्साहायकैर्भाव्यं भवद्भिरिति नः स्थितम् ॥ ९ ॥

यतस्त्रिभुवनालोकप्रो[5]द्यतस्याब्जिनीपतेः ।
सहायतां तमश्छेदे कलयन्ति मरीचयः ॥ १० ॥

स्वयं करिष्येऽहमथो निवासाय पृथोः पुरीम् ।
विचित्रनगरग्रामखेटामतिमनोहराम् ॥ ११ ॥

भवन्तः पुनरागत्य चत्वारोऽपि चतुर्दिशम् ।
तांस्तान् निवेशान् कुर्वन्तु पृथग्जनकृताश्रयान् ॥ १२ ॥

[6]अन्तरेष्वध्वपाथोधिशैलानां सरितां तथा ।
विधातव्यानि दुर्गाणि [7]नृपाणां भयशान्तये ॥ १३ ॥

वर्णप्रकृतिवेश्मानि संस्थानानि च लक्ष्मभिः ।
विधेयानि प्रतिग्रामं प्रति[8]पूः प्रतिपत्तनम् ॥ १४ ॥

---

१ द. सपर्यादौ विश्वाप्यखिलं तथा; क...... व्याप्नोति सकलं जगत् । वास्तुब्रह्मेत्यादि मूलस्थितः श्रेष्ठः पाठः शास्त्रिभिः टिप्पण्यां प्रदत्तः, स तु पाटनप्रतेः प्रतीयते । २ द. धर्म्म्यं । ३ द. स्वेष्ट;° क. श्रेष्टच; ख. श्रेष्ट । ४ ख. द. सन्निवासार्थं । ५ द. प्रतौ मूलपाठः प्रोद्यत°, पश्चाद्धिकृतः प्रद्योत° । क. त्रुटितः; ख. प्रद्योत° । ६ द. अन्तरेष्वध्वनाम्भोधि° । ७ ख. द. संजातभयशान्तये । ८ द. प्रतिष्ठः ।

तानित्थमात्मतनयानभिधाय सम्यक्
सारार्थभूतमपरिस्फुटनोज्झितं च ।
[1]स्थानार्पितोरुभरनिर्वृतचित्तवृत्ति-
स्तूष्णीं प्रभासतनयो नयविज्जगाम ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
[2]विश्वकर्मणः पुत्रसंवादो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ छ ॥

अथ प्रश्नो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

अथ तेषु जयो नाम वाक्यं तद् विश्वकर्मणः ।
श्रुत्वा कृताञ्जलिः प्राह स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १ ॥

ज्ञानैकनिधिरप्यस्मान् यत् सहायतया किल ।
वृणोषि तेन न वयमात्मानं बहु मन्महे ॥ २ ॥

तदिदानीं हितार्थे नः प्रजानामपि च प्रभो ! ।
अप्रमेयप्रभावस्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥

पूर्वमेकार्णवे जाते जगति प्रलयं गते ।
महाभूतामरपुरीज्योतिषां कथमुद्भवः ॥ ४ ॥

किमाकारा किमाधारा किंप्रमाणा च मेदिनी ।
विस्तृतिः परिधिश्चास्या बाहुल्यमपि कीदृशम् ॥ ५ ॥

उच्छ्रायव्यासदीर्घत्वैः कैः केऽस्यां कुलभूभृतः ।
कति ख्यातानि वर्षाणि द्वीपा नद्योऽब्धयस्तथा ॥ ६ ॥

काः सूर्येन्दुग्रहर्क्षादिगतयश्च पृथक् पृथक् ।
भूमेरुपरि किं चैषामन्योन्यं प्रोक्तमन्तरम् ॥ ७ ॥

किमाधारं दिवि ज्योतिश्चक्रं भ्रमयते च कः ।
लोके कथं महाभूतान्यूर्ध्वाधो बिभ्रति स्थितिम् ॥ ८ ॥

---

१ क. स्थानार्पणातिशयनि॰ । २ क. 'जयविजयसिद्धार्थापराजितसुतागमनो नाम'।

युगधर्मव्यवस्थाभिः काश्चादौ लोकवृत्तयः ।
कश्चादिमस्ततो राज्ञां ग्रहाणां वर्णिनां कथम् ॥ ९ ॥

कति देशाः कति भुवः पृथक्त्वेन निरूपिताः ।
कार्यः क च कथं सन्निवेशो जनपदाश्रयः ॥ १० ॥

[1]व्यक्तचिह्नैः स्वनस्पर्शगन्धवर्णरसादिभिः ।
काः शस्ता निन्दिताः काश्च पुराणामपि भूमयः ॥ ११ ॥

कार्यं केन विधानेन भूभृत्पुरनिवेशनम् ।
किं फलं सुनिविष्टेऽस्मिन् दुर्निविष्टे च किं पुनः ॥ १२ ॥

कतिप्रकारं दुर्गं च दुर्गकर्मक्रमश्च कः ।
किमग्रपुरसंस्थानमनिन्द्यं किं [2]च निन्दितम् ॥ १३ ॥

कश्चात्रानुक्रमविधिः प्रमाणैरुपपादितः ।
प्राकारगोपुराट्टालपरिखावप्रकर्म च ॥ १४ ॥

तमङ्गनिर्गमद्वारप्रतोल्यट्टालकादिभिः ।
कीदृशः प्रविभागश्च रथ्याचत्वरवर्त्मभिः ॥ १५ ॥

भूमिप्रमाणसंस्थानं सीमा [3]च क्षेत्रदिक्पथैः ।
नगरग्रामखेटानां निवेशाः स्युः पृथक् पृथक् ॥ १६ ॥

पुरस्याभ्यन्तरे पूर्वं कैर्द्रव्यावयवक्रमैः ।
कस्मिन् स्थाने कथं कार्यं शक्रध्वजनिवेशनम् ॥ १७ ॥

प्रतिसंवत्सरं तस्य नियुक्तस्य कथं पुनः ।
हिताय नृपलोकानां विधातव्यो महोत्सवः ॥ १८ ॥

गृहेषु केषु केष्वत्र कासु कासु ककुप्सु च ।
भागैर्बाह्यान्तरैः कैः कैः कार्याः काः काश्च देवताः ॥ १९ ॥

कैः कैर्यानपरीवारवर्णरूपविभूषणैः ।
कार्याः कैः कैः सुरा वस्त्रवयोवेषायुधध्वजैः ॥ २० ॥

---

१ क. ख. द. व्यक्तिचिह्नैः । २ द. विनिन्दितम् । ३ क. ग. भू पाठः, ख. द. च ।

प्रमाणमितिसंस्थानसङ्ख्यानोच्छ्रयलक्ष्मभिः ।
प्रासादाः कस्य के वा स्युः सुरराजद्विजातिषु ॥ २१ ॥

प्राकारपरिखागुप्तं पुरे स्याद् गोपुरं क च ।
युग्ममध्याम्बुवेश्मानि क च स्युः क महानसम् ॥ २२ ॥

कोष्ठागारायुधस्थानभाण्डागारनिवेशनैः ।
व्यायामनृत्तसङ्गीतस्नानधारागृहादिभिः ॥ २३ ॥

शय्यावासगृहप्रेक्षावेश्मादर्शगृहैः पृथक् ।
क्रीडादोलाश्रयारिष्टगृहान्तः पुरवेश्मभिः ॥ २४ ॥

विटङ्कभ्रमनिर्यूहकक्षासंयमनादिभिः ।
अशोकवनिकाभिश्च लतामण्डपवेश्मभिः ॥ २५ ॥

वापीभिर्दारुगिरिभिश्चित्राभिः पुष्पवीथिभिः ।
एतैर्विशेषैरन्यैश्च विचित्रैर्विपिनाश्रयैः ॥ २६ ॥

मानोन्मानक्रियायामद्रव्याकृतिविनिर्मितः ।
निकेतननिवेशः स्याद् राज्ञां भागाश्रितः कथम् ॥ २७ ॥

पुरोधःसैन्यभूश्रेष्ठदैवचिन्तकमन्त्रिणाम् ।
कं कं च भागं प्राप्य स्युर्निवेशा नृपवेश्मनः ॥ २८ ॥

पुरे स्युर्दिक्षु भागेषु पदभागेषु केषु च ।
विप्रराजन्यविट्शूद्रास्तज्जैरन्तरजैः समम् ॥ २९ ॥

तथा कृषितुला[1]शिल्पकलापण्योपजीविनः ।
हिंसाश्रिताश्च पुरुषा निवेश्याः स्युः कथं क्व च ॥ ३० ॥

निवेशाः कीदृशाश्चैषां कियन्तो वा भवन्ति ते ।
[2]शस्यं लोकेन वा तेषां कैः प्रवेशजलभ्रमैः ॥ ३१ ॥

धिष्ण्यमाद्यं कतिविधं द्रव्याण्याद्यानि कानि वा ।
हेतुरेषां च सर्वेषां स्याच्च किदृगनुक्रमः ॥ ३२ ॥

---

१ द. शिल्पिकल्याणाद्योप° । २ द. सरयां (? शस्यं) लोकेन वा तेषां । क. शस्यन्ते केन वा तेषां ।

भजन्ते योगमन्योन्यं कानि द्रव्याणि कैः सह ।
कानि योगं न गच्छन्ति कैर्वा कः क्व वसेत् पुमान् ॥ ३३ ॥

इष्टकाकर्म किं चेष्टं कीर्तिता कतिधा च भूः ।
परिकर्मक्रमस्तासां वह्न्यम्बुपवनैश्च कः ॥ ३४ ॥

गुरुवर्णिध्वजोर्वीशातद्भृत्यप्रतिमा पुराम् ।
वृक्षाः के के प्रशस्ताः स्युर्गृहार्थे के च गर्हिताः ॥ ३५ ॥

तच्छेदस्रावसंभूतं शब्ददिक्पातगर्भजम् ।
विज्ञायते कथं कर्तृकारकादिशुभाशुभम् ॥ ३६ ॥

प्रमाणं तक्षणच्छेदैः [1]शोधितानां कथं भवेत् ।
आहृत्य स्थापनं पूर्वं दारूणां स्थानके क्व च ॥ ३७ ॥

सामान्यतोऽखिलानां काः काश्च जातेर्विशेषतः ।
प्रशस्तैर्लक्ष्मभिर्युक्ता भूमयः परिकीर्तिताः ॥ ३८ ॥

शल्योद्धारविधिः कीदृक् कीदृशं भूमिकर्म च ।
[2]दिग्ग्रहः सूत्रणं चाधिवासनं च कथं भवेत् ॥ ३९ ॥

प्रमाणं मूलपादस्य शिलान्यासे च को विधिः ।
विभज्यते कथं वेश्म शालालिन्दविभाजनैः ॥ ४० ॥

मानानि कानि भित्तीनां पीठानामुच्छ्रयाश्च के ।
कथं तानि विकल्प्यानि वर्णानां मेखलादिभिः ॥ ४१ ॥

समस्तकानां स्तम्भानां द्वारस्तम्भासनैः सह ।
नागवीथ्युपधानानां समं कण्ठविनिर्गमैः ॥ ४२ ॥

जयन्तीसङ्ग्रहतुलाकार्याणां वास्तुनोऽपि च ।
कीदृशं फलकानां च प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ४३ ॥

स्वमानात् सर्ववर्णानां तलोच्छ्रायास्तु कीदृशाः ।
का गवाक्षकपोतालिवेदिकाजालकक्रियाः ॥ ४४ ॥

---

१ द. ख. ग. साधितानां । २ द. दिग्वहसू° ।

स्थूणा [1]निस्तुष्टिकोत्सूका मृगा(ल्यो ? ल्यु)पतुलास्तथा ।
सान्तःप्राणिशिरोवंशाः किंप्रमाणाः प्रकीर्तिताः ॥ ४५ ॥

छाद्योदयाः कियन्तः स्युर्वृत्तच्छाद्यक्रमश्च कः ।
त्र्यश्राणां खण्डवृत्तानां लु[2]पानां च क्रियाः कथम् ॥ ४६ ॥

सीमालिन्दशिरस्तासां कीदृशी [3]चावलम्बना ।
कतिप्रकाराः प्रासादशिरसां च विकल्पनाः ॥ ४७ ॥

यच्चान्यदेवमादि स्यात् प्रासादभवनादिषु ।
द्रव्यकाष्ठकलासङ्गि प्रमाणं तस्य कीदृशम् ॥ ४८ ॥

शालालिन्दप्रमाणानि चतुःशालेषु धामसु ।
ज्यायोमध्ययवीयस्सु मूषाभिः काष्ठकल्पना ॥ ४९ ॥

एकद्वित्रिचतुःशालान्येषां संयोगतोऽपि च ।
कथं कति च वेश्मानि [4]कल्प्यन्ते प्रविभागशः ॥ ५० ॥

कथं च षोडशचतुःषष्ट्येकाशीतयः शतम् ।
संविभागाः पदानां स्युः कथमत्रामरस्थितिः ॥ ५१ ॥

आद्यो नवपदो वास्तुरन्त्यः साहस्रिकः कथम् ।
अङ्गप्रत्यङ्गभागेषु केषु केषु क्व तस्थुषः ॥ ५२ ॥

कथमेते सुराः सर्वे वास्तोरस्य व्यवस्थिताः ।
एतद्वंशशिर[5]श्चक्षुःकुक्षिहृन्मूर्धमर्मसु ॥ ५३ ॥

जायेत पीडा द्रव्येषु सन्निविष्टेषु कस्य का ।
वास्त्वारम्भप्रवेशेषु यात्रायां स्थापनेषु च ॥ ५४ ॥

दूतस्वप्ननिमित्ताद्यैः कथं ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
दारुक्रियासु चित्रेषु तथा लेप्यक्रियासु च ॥ ५५ ॥

[6]योज्यं किं किमयोज्यं च किं भूपभवनादिषु ।
हस्तस्य लक्षणं मानसंज्ञा वै ज्ञायते कथम् ॥ ५६ ॥

---

१ द. णिमुष्टिकोत्सूकामृगाल्योपतुलास्तथा । २ द. लुमानां । ३ द. भावलम्बना । ४ द. कल्पन्ते । ५ द. शिरोकक्ष । ६ द. अंगप्रत्यंगयोज्यं किं किमयोज्यं च ।

किं हव्येष्वग्निलक्ष्म स्यात् किं च निर्युक्तलक्षणम् ।
अनुक्रमेण वर्णानां बलिकर्म च कीदृशम् ॥ ५७ ॥
विधेयं विधिना केन भवने च प्रवेशनम् ।
पतिते स्फुटिते जीर्णे प्लुष्टे वज्राशनिक्षते ॥ ५८ ॥
निमग्नभग्ननिर्भिन्नप्रशीर्णेषु च वास्तुषु ।
मधुवल्मीकसंभूतौ प्रविरूढे च दारुणि ॥ ५९ ॥
जायते किं फलं कुत्र प्रायश्चित्तेन को विधिः ।
इत्येवमादिकमनेकविधं विधानं वेश्मोपगं च पृथगाश्रयसंभूतं च ।
अस्मास्वनल्पकरुणार्द्रितचित्तवृत्तिर्व्याख्यातुमर्हसि समस्तमनु-
क्रमेण ॥ ६० ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
प्रश्नाध्यायस्तृतीयः ॥

अथ महदादिसर्गश्चतुर्थोऽध्यायः ।

जयस्येति समाकर्ण्य विश्वकर्मा च तद् वचः ।
जगाद गर्जदम्भोदध्वनिगम्भीरया गिरा ॥ १ ॥
साधु वत्स ! त्वया सम्यक् प्रज्ञयातिविशुद्धया ।
प्रश्नोऽयमीरितो वास्तुविद्याब्जवनभास्करः ॥ २ ॥
स त्वं निधाय प्रश्नानां समुदायममुं हृदि ।
वदतो मेऽवधानेन शृणु यद् ब्रह्मणोदितम् ॥ ३ ॥
इदमासीद् युगान्ताग्निप्लुष्टं संवर्तकादिभिः ।
समुत्सृजद्भिरम्भांसि विश्वमेकार्णवीकृतम् ॥ ४ ॥
तमोभूते ततस्तस्मिन् भोगिपर्यङ्कमाश्रितः ।
हरिः सुष्वाप सलिले कृत्वोदरगतं जगत् ॥ ५ ॥
अथास्य नाभावम्भोजमभूत् तस्मिन्नजायत ।
सर्वज्ञानाश्रयः श्रीमांश्चतुर्वक्त्रः सुरेश्वरः ॥ ६ ॥
स कदाचिद् दधच्चेतः प्रजासृष्टिं प्रति प्रभुः ।
महान्तमसृजत् तत्र पूर्वं विश्वस्य हेतवे ॥ ७ ॥

त्रिधाहङ्कृतमेतस्मान्मनोऽभूत् सात्त्विकादतः ।
राजसादपि चाक्षाणि तन्मात्राणि च तामसात् ॥ ८ ॥

तेभ्यः पञ्च महाभूतान्याविरासन्ननुक्रमात् ।
व्योमादीनि धरान्तानि स्वैः स्वैर्युक्तानि तैर्गुणैः ॥ ९ ॥

अधरोत्तरभावश्च सम्यगेषामथोच्यते ।
आदौ पृथ्वी ततोऽधस्तादापस्तासां च पावकः ॥ १० ॥

तस्याप्यधस्तात् पवनस्ततः खमवकाशदम् ।
भूतादिस्थं वियत् सोऽपि महता परिवारितः ॥ ११ ॥

महांश्च विशति व्यक्तं व्यक्तमव्यक्तकं पुनः ।
ग्राह्यग्राहकभावेन व्यक्तो भूतसमुद्भवः ॥ १२ ॥

आधाराधार्यभावश्च यथार्थौ च स्थितिव्ययौ ।
महाभूतानि सगुणान्येवं सृष्ट्वा ततः प्रभुः ॥ १३ ॥

मनः पुनरसौ सर्गे भौतिके सम्यगादधौ[1] ।
सुरासुरान् सगन्धर्वान् यक्षरक्षांसि पन्नगान्[2] ॥ १४ ॥

[3]नागान् मुनीनप्सरसो मनसा समजीजनत् ।
अर्केन्दू चक्षु (षी ? षो) जातौ गगनभ्रमणक्षमौ ॥ १५ ॥

गात्रेभ्योऽपि च नक्षत्रचक्रमस्मादजायत ।
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्योऽभूत् ताराग्रहपञ्चकम् ॥ १६ ॥

ग्रहत्वं पुनरेतेषामिन्द्रियग्रहणाद् विदुः ।
सुरेन्द्रचापचिह्नानां विद्युद्वलयशालिनाम् ॥ १७ ॥

भीमाशनिभृतां चासीत् केशेभ्योऽम्बुमुचां भवः ।
विश्वमापूरयन् कृत्स्नमाविरासीत् तदिच्छया ॥ १८ ॥

त्रिलोकीपावनस्तिर्यग्गामी चण्डः समीरणः ।
ततश्चण्डानिलोद्धूतमुपर्यर्कांशुतापितम् ॥ १९ ॥

---

१ द. आदधे । २ द. राक्षसान् । ३ ख. ग. द. सावित्री पुनरप्सरसो ।

वायुभिः शोषमानीतं जगाम घनतां पयः ।
तस्योपरिष्टादम्भोधेरधः कुण्डलितं वपुः ॥ २० ॥

विष्णोः [1]सज्या(? शय्या)त्वमभ्येत्य धत्तेऽनन्तोऽखिलां भुवम् ।
न तप्तं येषु येष्वम्भः प्रदेशेष्वर्करश्मिभिः ॥ २१ ॥

नीतं न वानिलैः शोषं तत्र तत्राब्धयोऽभवन् ।
महाम्भोवीचिसङ्घाता विक्षिप्ताश्चण्डमारुतैः ॥ २२ ॥

यत्र यत्रापुरैक्यं ते तत्र तत्राद्रयोऽभवन् ।
निश्चलत्वार्थमवनिश्चर्मवद् विततार्थ तैः ॥ २३ ॥

शैलैः कीलैरिव स्थानेष्वाचिता तेषु तेष्वियम् ।
वृद्धिं गताद्रिनिःष्यन्दैर्भूभृतां प्रविभागजा ॥ २४ ॥

निम्नगाभूत् ततोऽम्भोधेः कान्ता निम्नानुसारिणी ।
मेदिन्यन्तेषु [2]जलधिपर्यन्तेषु विनिर्ययुः ॥ २५ ॥

अम्भांसि यत्र यत्रासंस्ते द्वीपाश्चित्ररूपिणः ।
सनिम्नगाम्बुधिद्वीपा विभक्ताखिलभूधरा[3] ॥ २६ ॥

व्यक्ता बभूव कृत्स्नैवं भूमिर्भूतानि बिभ्रती ।
स चक्रे रौरवादीनां निरयाणामधः क्षितेः ॥ २७ ॥

स्वकर्मफलभुक्त्यर्थं स्थानं दुष्कृतकर्मणाम् ।
जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजैः सह स प्रभुः ॥ २८ ॥

चतुर्धेत्यसृजल्लोके भूतग्रामं चराचरम् ।
द्वेधा जरायुजास्तत्र मनुष्याः पशवस्तथा ॥ २९ ॥

ग्राम्याः सप्ताभवंस्तेषु सप्तारण्यकृतालयाः ।
पुमान् गौस्तुरगच्छागौ मेषो वेगसरः खरः ॥ ३० ॥

ग्रामवासैकनिरताः सप्तैते परिकीर्तिताः ।
सिंहद्विपोष्ट्रमहिषाः शरभो गवयः कपिः ॥ ३१ ॥

---

१ द. सज्यात्व (? शय्यात्व); ग. सच्यात्व । २ द. जलधेः । ३ द. भूधराः ।

अरण्यगोचरा जीवाः सप्तैते वत्स ! निर्मिताः ।
धर्माधर्मविवेकित्वाच्छ्रेयान् ग्राम्येषु पूरुषः ॥ ३२ ॥

अरण्यचारिषु श्रेष्ठः सिंहः शौर्यबलादिभिः ।
सुपर्णा भुजगाः कीटा येऽपि च स्युः पिपीलिकाः ॥ ३३ ॥

चतुर्धेत्यण्डजन्मानो जन्मिनस्ते प्रकीर्त्तिताः ।
क्लेद (केप ? केश)समुद्भूताः कृमियूकादिजन्तवः ॥ ३४ ॥

सर्वेऽपि स्वेदजन्मानस्ते प्रजापतिना कृताः ।
उद्भिज्जाः पञ्चधा भूत्वा निर्दिष्टाः स्थावराश्च ते[3] ॥ ३५ ॥

द्रुमा वल्लयश्च गुल्माश्च वंशाः सतृणजातयः ।
छन्नान्तःकरणत्वं च स्वस्थानात्त्यागितापि च ॥ ३६ ॥

छिन्नप्ररोहिता चैषां वैशेषिकगुणत्रयम् ।
गायत्री भूतसंज्ञे(षां ? षा) चतुर्विंशतिपर्विका ॥ ३७ ॥

ज्ञात्वैनां पुरुषः पुण्यां भवति स्वर्गभाजनम् ।
भुवनभूजलवह्निमरुद्वियत्प्रमुख एष भवस्तव कीर्त्तितः ।
वसुमतीपरिमाणविनिश्चयं कथयतः शृणु सम्प्रति वत्स ! मे ॥३८॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

महदादिस(ङ्गा ? र्गा)ध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ भुवनकोशः पञ्चमोऽध्यायः ।

अथो यथाक्रमं भूमेः कृत्स्नायाः कथयामि ते ।
विष्कम्भपरिधी वत्स ! बाहुल्यमपि च स्फुटम् ॥ १ ॥

विष्कम्भोऽस्याः समुद्दिष्टो दशयोजनकोटयः ।
लक्षाण्यपि च मेदिन्यास्तद्वदेकोनविंशतिः ।
विष्कम्भत्रिगुणो यावद् विष्कम्भांशश्च पञ्चमः ॥ २ ॥

---

१ द. विवेकित्वा । २ द. क्लेशकोशु (?) । ३ ख. ग. द. ये ।

मेदिन्याः परिधिस्तावद्योजनैः परिकीर्त्तितः ।
द्वात्रिंशत्कोटयः षष्टिर्लक्षाणि परिधिः क्षितेः ॥ ३ ॥

अशीतिश्च सहस्राणि योजनानां प्रकीर्त्तितः ।
योजनानां सहस्राणि विंशतिर्लक्षयोर्द्वयम् ॥ ४ ॥

इति बाहुल्यमेतस्याः क्षितेर्वत्स ! तवोदितम् ।
चतुर्णां सलिलादीनां भूतादेर्महतोऽपि च ॥ ५ ॥

उत्तरोत्तरमुर्वीतो मानं शतगुणं विदुः ।
तोयादिषु स्थितेयं भूश्चक्रवद् वृत्तशालिनी ॥ ६ ॥

पात्रस्थापर[1]पात्रश्रीहारीण्यन्यान्यपि क्रमात् ।
प्रमाणमिदमेतेषां क्षित्यादीनां तवोदितम् ॥ ७ ॥

द्वीपा[2]दीनां तु पाथोधिनिवेशः पुनरुच्यते ।
द्वीपानामम्बुधीनां च सप्तानामपि मध्यगः ॥ ८ ॥

जम्बूद्वीपो भवेद् वृत्तः सहस्रश[3]तविस्तृतः ।
हिमाद्रिर्हेमकूटाख्यो निषधो नीलसंज्ञितः ॥ ९ ॥

श्वेतः शृङ्गी च षडमी भवन्त्यस्मिन् कुलाचलाः ।
एतस्मादुत्तरेणाद्रेस्तुषाराङ्कितमेखलात् ॥ १० ॥

पूर्वापरायताः सर्वेऽप्यद्रयो यावदम्बुधि ।
अन्तरा नीलनिषधौ जम्बूद्वीपस्य नाभिगः ॥ ११ ॥

वृत्तः पुण्यजनाकीर्णः श्रीमान् मेरुर्महाचलः ।
उदग्याम्यायते मेरोः प्राग्भागे माल्यवान् गिरिः ॥ १२ ॥

सेवितः सिद्धनारीभिरानीलनिषधायतः ।
सुमेरोः पश्चिमेनाद्रिर्गन्धर्वकुलसङ्कुलः ॥ १३ ॥

माल्यवत्सदृशायामो महीभृद् गन्धमादनः ।
पर्वताबुभयान्तस्थौ हिमवान् शृङ्गवांस्तथा ॥ १४ ॥

---

१ द. पात्रस्थापर; शास्त्रिभिः 'वर' पाठः टिप्पण्यां दत्तः । २ द. ख. ग. द्वीपावनीषु पाथोधेः
३ क. सम ।

योजनानां सहस्रे द्वे [1]सार्धे स्यादुच्छ्रयस्तयोः ।
श्वेतश्च हेमकूटश्चेत्यन्तयोः पृथिवीधरौ ॥ १५ ॥

योजनानां सहस्रार्धमेकैकस्योच्छ्रयस्तयोः ।
निषधाचलनीलाद्रिमाल्यवद्गन्धमादनाः ॥ १६ ॥

सहस्रयोजनोच्छ्रायाश्चत्वारोऽमी पृथक्पृथक् ।
एतेऽष्टावपि शैलेन्द्राः सहस्रद्वयविस्तृताः ॥ १७ ॥

उच्छ्रयार्धमधश्चापि विलग्नाः सह मेरुणा ।
मेरोः समुच्छ्रयोऽशीतिः सहस्राणि चतुर्युता[2] ॥ १८ ॥

षोडशाधः सहस्राणि द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतिः[3] ।
जम्बूतरुर्महान् मध्ये सुमेरोर्निषधस्य च ॥ १९ ॥

द्वीपस्यामुष्य यद्योगाज्जम्बूद्वीप इति श्रुतिः ।
श्रृङ्गैर्हिमशिलानद्धैः सर्वतो हिमवानयम् ॥ २० ॥

महान्तो निवसन्त्यत्र पिशाचा यक्षराक्षसाः ।
कूटैर्हैममयैर्हेमकूट इत्यवनीधरः ॥ २१ ॥

यं सर्वतो निषेवन्ते सदा चारणगुह्यकाः ।
तरुणार्कप्रभाजालप्रतिमो निषधाचलः ॥ २२ ॥

निवसन्ति सुखं तत्र शेषवासुकितक्षकाः ।
हेमाब्जकर्णिकाकारः सुमेरुर्मणिकन्दरः ॥ २३ ॥

अत्रामराः साप्सरसस्त्रयस्त्रिंशद् वसन्ति ते ।
वैडूर्यनद्धैः शिखरैर्नीलो नीलमहीधरः ॥ २४ ॥

कलयन्ति तपोनित्या यत्र ब्रह्मर्षयः स्थितिम् ।
श्वेतः स काञ्चनैः श्रृङ्गैर्गगनोल्लेखिभिर्वृतः ॥ २५ ॥

दोर्दर्पशालिनां यत्र निवासस्त्रिदशद्विषाम् ।
महानीलमयो बर्हिपिच्छच्छायो बहिर्महान् ॥ २६ ॥

---

१ द. ख. ग. द्वेद्वे सार्धे उच्छ्° । २ द. चतुर्युताः । ३ द. विस्तृतः ।

पितॄणामालयः शृङ्गैरुच्छ्रितैः शृङ्गवान् गिरिः ।
हिमाचलस्य याम्येन क्षाराब्धिवृतमन्यतः[1] ॥ २७ ॥

वर्षं स्याद् भारतं नाम प्रथमं कार्मुकाकृति ।
तुषारनिलयस्याद्रेर्हेमकूटाचलस्य च ॥ २८ ॥

मध्ये किंपुरुषं नाम द्वितीयं वर्षमीरितम् ।
अन्तरे हेमकूटस्य निषधस्य च भूभृतः ॥ २९ ॥

हरिवर्षमिति प्रोक्तं तृतीयं वर्षमुत्तमम् ।
निषधाचलनीलाद्रिमाल्यवद्गन्धभूभृताम् ॥ ३० ॥

चतुर्णां मध्यगं वर्षं तुर्यमस्मिन्निलावृतम् ।
उत्तरे नीलशैलस्य याम्ये च श्वेतभूभृतः ॥ ३१ ॥

पञ्चमं वर्षमत्यर्थरम्यं रम्यकसंज्ञितम् ।
श्वेतशृङ्गवतोः शैलराजयोरनयोरिह ॥ ३२ ॥

मध्ये षष्ठं हिरण्यांशुरम्यं हैरण्यकाद्वयम् ।
अस्योत्तरे शृङ्गवतो याम्ये च क्षारवारिधेः ॥ ३३ ॥

कुरुवर्षाभिधं वर्षमुत्तरेण प्रचक्षते ।
अन्तरा नीलनिषधौ प्राग्भागे माल्यवद्गिरेः ॥ ३४ ॥

भद्राश्वमष्टमं वर्षं प्राक्समुद्रान्तमीरितम् ।
गन्धमादनशैलस्य प्रत्यक् प्राक् चापराम्बुधेः ॥ ३५ ॥

नवमं वर्षमाचार्याः केतुमालं प्रचक्षते ।
इति प्रोक्तानि वर्षाणि नवामूनि मया तव ॥ ३६ ॥

साम्प्रतं पुनरेतेषां प्रमाणमवधारय ।
प्रमाणेन सहस्राणि चतुस्त्रिंशच्चतुर्दिशम् ॥ ३७ ॥

योजनानामिहेच्छन्ति चतुरश्रमिलावृतम् ।
प्राक्प्रत्यग्भागगे वर्षे तस्योदग्याम्यतः समे ॥ ३८ ॥

---

१. द. ख. ग. मध्यतः ।

एकत्रिंशत्सहस्राणि किञ्चित् प्राक्प्रत्यगायते ।
यान्युक्तानि षडन्यानि वर्षाण्येभ्योऽवराणि ते ॥ ३९ ॥
तेषां नवसहस्राणि प्रत्येकं विस्तृतिर्मता ।
वर्षे किम्पुरुषे नार्यो नराश्च प्लक्षभोजनाः ॥ ४० ॥
जीवन्त्ययुतमब्दानां जात्यजाम्बूनदत्विषः ।
हरिवर्षे नरा नार्यो वसन्तीक्षुरसाशिनः ॥ ४१ ॥
[1]सायुतं च सहस्रं ते जीवन्ति रजतत्विषः ।
इलावृते नराः पद्मरागभासोद्गतास्तथा ॥ ४२ ॥
जम्बूफलरसाहाराः सपादायुतजीविनः ।
नास्मिन् मेरुतटच्छन्ने तारकार्केन्दुरश्मयः ॥ ४३ ॥
स्वाङ्गप्रभाभिः किन्त्वत्र कृतोद्योता वसन्त्यमी ।
कैरवोदरसच्छाया भद्राश्वे साङ्गना नराः ॥ ४४ ॥
नीलाम्रकफलाहारा भवन्त्यत्रायुतायुषः ।
दलत्कुवलयश्यामाः केतुमाले शरीरिणः ॥ ४५ ॥
शरदामयुतं तेषामायुः पनसभोजिनाम् ।
श्वेताभो रम्यके रम्ये न्यग्रोधफलभुग् जनः ॥ ४६ ॥
हरिवर्ष इव प्रोक्तमेतस्मिन् मानमायुषः ।
श्यामत्विषः स्त्रियो वर्षे पुमांसश्च हिरण्यके ॥ ४७ ॥
जीवन्त्ययुतमब्दानां सर्वेऽपि लकुचाशिनः ।
कुरुष्वभीष्टदैर्वृक्षैर्जीवन्ति स्त्रीयुता नराः ॥ ४८ ॥
सपादमयुतं देवगर्भभा गौरकान्तयः ।
पुण्यकर्मा वसत्येषु वर्षेषु निखिलो जनः ॥ ४९ ॥
शोकव्याधिजरातङ्कशङ्कोन्मुक्तः सदा सुखी ।
वनैः कीर्णानि सर्वाणि कुसुमस्तबकानतैः ॥ ५० ॥
उद्भिज्जाद्रिर्नदीभिश्च तैस्तैस्तुङ्गैश्च पादपैः ।
उदञ्चद्वीचिमालेन लावणेनाब्धिना बहिः ॥ ५१ ॥

---

१ द. अयुतं सहस्रांते ।

परिक्षिप्तोऽयमुक्तस्ते जम्बूद्वीपो मयाखिलः ।
द्वादशाम्बुनिधावत्र पृथग् भूमिभृतः स्थिताः ॥ ५२ ॥
त्रयस्त्रयो दिशि दिशि स्फारोर्मिस्थगितोपलाः ।
मैनाकश्च बलाहश्च चक्रनामा च दक्षिणे ॥ ५३ ॥
नारदाख्यो वराहाख्यः सौमकाख्यश्च पश्चिमे ।
उदग्भागेऽपि च द्रोणकङ्कचन्द्रा इति त्रयः ॥ ५४ ॥
धूम्रको दुन्दुभिश्चैव सार्द्रकश्चेति पूर्वतः ।
सहस्रं योजनानां ते दीर्घास्तस्यार्धमुच्छ्रिताः ॥ ५५ ॥
मग्नास्तदर्धमम्भोधौ विस्तृताश्च धराधराः ।
जुष्टाः सर्वे सुरैः शृङ्गप्रौढिलीढविहायसः ॥ ५६ ॥
ज्वलितौषधयः कान्तविचित्रद्रुमवीरुधः ।
द्वीपाः शाककुशक्रौञ्चशाल्मल्य इति च क्रमात् ॥ ५७ ॥
गोमेदः पुष्कराख्यश्च षडमी बाह्यतः स्थिताः ।
क्षीराज्यदधिमद्येक्षुरसस्वाद्वम्भसोऽर्णवाः ॥ ५८ ॥
द्वीपान् शाकादिकानेते परिवार्य स्थिताः क्रमात् ।
स्वद्वीपतुल्याः सर्वे ते प्रमाणेन यथाक्रमम् ॥ ५९ ॥
अमी शाकादयो द्वीपा जम्बूद्वीपप्रमाणतः ।
यथाक्रमं स्युर्द्विगुणास्तथाम्भोनिधयोऽपिच ॥ ६० ॥
शाके सप्ताद्रयस्तेषूदयो जलधरस्तथा ।
नारको रैवतः श्यामो राजतोऽथाम्बिकेयकः[1] ॥ ६१ ॥
चतुःसाहस्रिकस्तेषां विष्कम्भोऽर्धं समुच्छ्रयः ।
तदर्धं भूप्रदेशश्च सेवितानां सुरर्षिभिः ॥ ६२ ॥
वृत्तानां द्वीपवत् तेषां बाह्यतोऽमून्यनुक्रमात् ।
वर्षाणि सन्निविष्टानि सप्त तानि ब्रवीमि ते ॥ ६३ ॥
जलदाख्यं कुमारं च सुकुमारं मणीचकम् ।
कुसुमोत्तरमोदाकीमहाद्रुमवनानि च ॥ ६४ ॥

---

१ द. थांबिको जयः । ख. जांबिको° । जयः. ग. पाठः ।

कुशे विद्रुमहेमाख्यौ द्युतिमानथ पुष्पवान्।
कुशेशयो हरिक्ष्माभृन्मन्दरश्च कुलाचलाः॥ ६५॥
विष्कम्भोऽष्टसहस्राणि तेषां प्रत्येकमीरितः।
तदर्धमुच्छ्रयस्तद्वदुच्छ्रयार्धमधोगमः॥ ६६॥
उद्भिदं वेणुवत्संज्ञं सरालमथ लम्बनम्।
वर्षं श्रीमत् प्रभाकृच्च कपिलं [1]पन्नगाभिधम्॥ ६७॥
क्रौञ्चे क्रौञ्चोऽन्धकारश्च देवो गोविन्दवामनौ।
द्विविदः पुण्डरीकश्चेत्यस्मिन् सप्त [2]कुलाद्रयः॥ ६८॥
विष्कम्भोऽयुतमेतेषां विष्कम्भार्धं समुच्छ्रयः।
अधोगतिस्तदर्धं च वर्षाण्येषां तु बाह्यतः॥ ६९॥
[3]कुसलाख्याष्टवर्षाख्ये [4]परापतमनोनुगे।
मुनिवर्षान्धकाराख्ये सप्तमं दुन्दुभीति च॥ ७०॥
गिरयः शाल्मलिद्वीपे रक्तः पीतः सितस्तथा।
वैपुल्यमेषां द्वात्रिंशत्सहस्राणि प्रचक्षते॥ ७१॥
वैपुल्यार्धं समुच्छ्रायस्तदर्धमवनौ गतिः।
वर्षे शान्तभयं वीतभयं चेत्यत्र संस्थिते॥ ७२॥
गोमेदे तु सुरश्चेति कुमुदश्चेति भूधरौ।
योजनानां चतुःषष्टिस्तौ सहस्राणि विस्तृतौ॥ ७३॥
उच्छ्रायो विस्तरस्यार्धं तदर्धं चाप्यधोगतिः।
धातकीखण्डनामास्य मध्ये वर्षमुदीरितम्॥ ७४॥
अस्त्यद्रिः पुष्करद्वीपे मानसोत्तरसंज्ञितः।
बाह्यतो वर्षमेतस्य महावीतमिति स्मृतम्॥ ७५॥
विस्तृतोऽष्टौ सहस्राणि शैलोऽयं द्वे तथायुते।
सहस्रशतमन्यच्च सुरसिद्धर्षिसेवितः॥ ७६॥
व्यासार्धेनोच्छ्रयस्तस्य तदर्धेनाप्यधोगमः।
सुरेशानां नगर्योऽस्मिन् मया वत्स! निवेशिताः॥ ७७॥

---

१ द. न्यूनगाभिधम्। २ द. ख. ग. कुलाचलाः। ३ द. कुशला°। ४ द. पारापत°।

ऐन्द्री [1]वस्वोकसारा प्राग् याम्या संयमनी ततः ।
प्राचेनसी सुखा पश्चात् तथा सौम्युत्तरे विभा ॥ ७८ ॥
धर्मरक्षार्थमेतासु चत्वारश्चतसृष्वपि ।
तथा लोकव्यवस्थार्थं पृथग् लोकभृतः स्थिताः ॥ ७९ ॥
लोकालोकाचलः स्वादुसलिलाद् द्विगुणो बहिः ।
स्वादूदाब्धिप्रमाणात् स विस्ताराद् द्विगुणोऽपि च ॥ ८० ॥
समुच्छ्रितोऽसौ नियुतं नियुतार्धमधो गतः ।
पञ्च कोशाः प्रतिदिशं नियुतानि तथा नव ॥ ८१ ॥
तद्वच्च नियुतस्यार्धं मेरुमध्यात् तदन्तरम् ।
समुद्भासितदेहार्धस्तिग्मांशोः किरणैरयम् ॥ ८२ ॥
तत्समेन च भूम्यर्धेनावृतः परतः पुनः ।
भौतान्यावरणान्युर्व्या यस्यैतानि स्थितान्यधः ॥ ८३ ॥
बाह्यतोऽपि च भूम्यूर्ध्वं निविष्टानि तथानघ ! ।
इति वत्स ! [2]तव प्रोक्तः सन्निवेशोऽखिलः क्षितेः ॥ ८४ ॥
स्थितिं गतिं च कथयाम्यर्कादीनामतःपरम् ।
सूर्येन्दुधिष्ण्यज्ञसितभौमार्किंत्रिदशार्चिताः ॥ ८५ ॥
सप्तर्षयो ध्रुवश्चेति भूमेरूर्ध्वं क्रमात् स्थिताः ।
चत्वारि द्वे तथा भूमेरूर्ध्वमा सूर्यनन्दनात् ॥ ८६ ॥
षडेवमन्तराणि स्युः सहस्राणां शतं शतम् ।
[3]ग्रहान्तराणि यान्यन्यान्यवशिष्टान्यनुक्रमात् ॥ ८७ ॥
तानि चत्वार्यपि द्वे द्वे लक्षे प्रोक्तानि मानतः ।
धरित्रीध्रुवयोर्मध्ये योजनानां चतुर्दश ॥ ८८ ॥
नियुतानि समुत्सेधस्त्रैलोक्यस्य प्रकीर्त्तितः ।
एकाथ द्वे चतस्रोऽष्टावन्तरं कोटयः क्रमात् ॥ ८९ ॥
महोजनस्तपःसत्यलोकानामुपरि ध्रुवात् ।
ये स्थिताः सत्यलोकोर्ध्वमधस्तादण्डकर्परात् ॥ ९० ॥

---

१ द. वस्वौकसारा । २ द. यथोक्त...खिलक्षितेः । ३ द. सूक्ष्मांतराणि ।

एका कोटिर्भवेत् तेषां पञ्चाशन्नियुतान्विता।
अथावरणयोगोऽस्य विहितः (स ? प)द्मजन्मना ॥ ९१ ॥
यथैवाधस्तथा तिर्यक् तथैवोर्ध्वमपि क्रमात्।
वहेऽब्दाः प्रवहे सूर्यः स्थितः शीतांशुरुद्वहे ॥ ९२ ॥
संवहस्थानि नक्षत्राण्यावहस्थाः पुनर्ग्रहाः।
सप्तर्षयः परिवहे ध्रुवश्चापि परावहे ॥ ९३ ॥
प्रदक्षिणममी सप्त मरुतो भ्रमयन्त्यमून्।
मेघीभूतः स्थितो मध्ये सुमेरुक्ष्माभृति ध्रुवः ॥ ९४ ॥
समस्तमपि तद्बद्धं ज्योतिश्चक्रं भ्रमत्यदः।
सप्ताश्वेनैकचक्रेण रथेन रथिनां वरः ॥ ९५ ॥
[1]तेजोमयेन [2]सततं भ्राम्यति ज्योतिषां पतिः।
केतुमाले (रजन्यर्धं ? व्रजन्नूर्ध्वं) करोत्यस्तं कुरुष्वपि ॥ ९६ ॥
मध्यन्दिनं च भद्राश्वे(ष्टद्र ? स्तं ग)च्छन् भारते रविः।
रसाब्धिपक्षसङ्ख्यानि योजनानि निमेषतः ॥ ९७ ॥
सप्तविंशतिकां चाष्टौ भागान् सर्पत्यहर्पतिः।
[3]योजनान्य(ध्विनन्दनु ? ब्धिनन्दतु) गुणसङ्ख्यानि काष्ठया ॥ ९८ ॥
नवांशकचतुष्कं च क्रामत्यहिमदीधितिः।
वह्न्यग्निवसुखेन्द्रक्ष्मासङ्ख्यातान्यब्जिनीपतिः ॥ ९९ ॥
योजनस्य त्रिभागं च प्रयाति कलयैकया।
वियत्खव्योमभूताश्विगुणपावकसङ्ख्यया ॥ १०० ॥
योजनान्युष्णकिरणो मुहूर्तेन प्रसर्पति।
रात्र्यहेण सहस्राणि पञ्चाशन्नवकोटयः ॥ १०१ ॥
लक्षाणि सप्तनवतिर्गतिः स्यात् तिग्मरोचिषः।
मध्येन पुष्करद्वीपस्यार्को गत्यानया व्रजन् ॥ १०२ ॥
नभस्तलेन पुनरप्युदयादुदयं श्रयेत्।
इत्थं गतिरियं सम्यक् तिग्मभानोर्निरूपिता ॥ १०३ ॥

---

१ एतदादिश्लोकद्वयं ख. ग. मातृकयोर्नास्ति। २ द. पतितं। ३ योजनान्यं नाध्विनंदनु (?)

गतिं चन्द्रग्रहर्क्षाणां भोगं चार्काद् विभावयेत् ।
प्रोक्तं तवेत्यहोरात्रप्रमाणमधुनानघ ![1] ।
पक्षमासर्तुवर्षादीन् व्यवहाराय कल्पयेत् ॥ १०४ ॥
इति निगदित एष द्वीपशैलाम्बुधीना-
मवनिवलयवर्त्ती कात्स्न्र्यतः सन्निवेशः ।
गतिरपि दिनभर्त्तुः कीर्त्तिता विश्वमानं
पुनरिह युगधर्मं कीर्त्त्यमानं निबोध ॥ १०५ ॥

इति[2] महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे भुवनकोशाध्यायः पञ्चमः ॥

अथ सहदेवाधिकारः षष्ठोऽध्यायः ।

अथ प्राक्कथितादस्माद् भूतसर्गादनन्तरम् ।
प्रजासीदमरैः सार्धमियं पूर्णजनाकुला ॥ १ ॥
शोकव्याधिजरातङ्कविमुक्तास्त्रिदशा इव ।
पुराभवन् कृतयुगे पुमांसः स्थिरयौवनाः ॥ २ ॥
ते निकुञ्जेषु शैलानां नदीषु च सरस्सु च ।
वनेषु च विचित्रेषु चिक्रीडुर्दैवतैः सह ॥ ३ ॥
हेलया ते समुत्पत्य कदाचिदमरैः सह ।
निरर्गलाः समासाद्य स्वर्विचेरुः सुरा इव ॥ ४ ॥
चित्राम्बरावृताः सर्वे नानाभरणशालिनः ।
विमानाकृतयस्तेषामासन् कल्पद्रुमा द्रुमाः ॥ ५ ॥
मनोज्ञाभिः सह स्त्रीभिर्विचित्राभर(णास्त्रि ? णश्रि)यः ।
कल्पद्रुमेष्वकार्षुस्ते वासं क्रीडां च तेष्वथ ॥ ६ ॥
क्षुत्तृड्दुःखोज्झिताः सर्वे बभूवुरयुतायुषः ।
रत्नावदातदेहास्ते कदाचिद् भूरसाशिनः ॥ ७ ॥
रतिप्रायास्तदासंस्ते स्वेच्छाहारविहारिणः ।
स्वीकारविग्रहच्छेदविशदीकृतचेतसः ॥ ८ ॥

---

१ द. ममुनानघ । २ द. इतः परं ६/२९ पर्यन्तं त्रुटितं ।

नास्मिन्नर्कस्तपत्युग्रं न वाति प्रबलोऽनिलः ।
नीहारच्छेदसुन्दर्यो निशाः पूर्णेन्दुभूषणाः ॥ ९ ॥
भिन्नस्निग्धाञ्जनश्यामाः सतडिन्मन्द्रनिस्वनाः ।
अचण्डाशनयश्चासन् कबरीकान्तयो घनाः ॥ १० ॥
माद्यत्पिकवधूदष्टमाकन्दमुकुराङ्कुराः ।
आसन् सदापुष्पफलाभोगा येषां वनालयाः ॥ ११ ॥
एकोऽग्रजन्मा वर्णोऽस्मिन् वेदोऽभूदेक एव च ।
ऋतुर्वसन्त एवैकः कुसुमायुधबान्धवः ॥ १२ ॥
रूपश्रुतसुखैश्वर्यभाजस्ते निखिला अपि ।
समत्वान्नाभवत् तेषामुत्तमाधममध्यता ॥ १३ ॥
न खेटनगरग्रामपुरक्षेत्रखलादिकम् ।
न दंशमशकक्रव्याद्भयं वा न ग्रहादि च ॥ १४ ॥
कल्पद्रुमाप्तभोगानां न चैषां प्रभुरप्यभूत् ।
पुरास्मिन् भारते वर्षे तेषां निवसतामिति ॥ १५ ॥
जगाम सुबहुः कालः सुरैः सार्धं सुर(स्त्रि ? श्रि)याम् ।
अज्ञाततत्प्रभावानां सहसंवाससंभवा ॥ १६ ॥
अथैषामभवद् दैवादवज्ञा त्रिदशान् प्रति ।
अपूज्यमानास्ते पूज्याः सर्वेऽप्यखिलवेदिनः ॥ १७ ॥
आदाय तत्कल्पतरुं निपेतुर्द्यां दिवौकसः ।
दिवंगमनशक्तिश्च दिव्यो भावश्च तद्गतः ॥ १८ ॥
सरसः परमो भूमौ भूरसश्च न्यवर्तत ।
स्मृत्वा कल्पद्रुमांस्तांस्तान् क्रीडास्ताश्च सुरैः सह ॥ १९ ॥
व्यलपन् बहुधात्यर्थमनर्थ[1]कृतचेतसः ।
ततो विलपतां भूरि स्वैरमाहारहेतवे ॥ २० ॥
प्राणत्राणार्थमेतेषामभूत् पर्पटको भुवि ।
भूरसेनैव तेनैते कुर्वाणाः प्राणरक्षणम् ॥ २१ ॥

---

१ 'नर्थाक्र' ख. पाठः ।

विना कल्पद्रुमैर्वासमन्यवृक्षेषु चक्रिरे ।
अथैषां पश्यतामेव कदाचिद् भाग्यसंक्षयात् ॥ २२ ॥
विपर्ययाच्च कालस्य भूमेः पर्पटकोऽप्यगात् ।
ततः पर्पटके नष्टे तुषशूककणोज्झिताः ॥ २३ ॥
अकृष्टपच्या मेदिन्यामभवञ् शालितण्डुलाः ।
शाल्योदनेन तेनाथ सुस्वादुव्यञ्जनेन ते ॥ २४ ॥
परमां तृप्तिमासेदुः परितोषात्तचेतसः ।
तन्नाशशङ्कया शालितण्डुलानां द्रुमेष्वधः ॥ २५ ॥
ते व्यधुर्महतो राशींस्तं[1]क्षेत्राणि च चक्रिरे ।
अजायत ततो लोभो मात्सर्येर्ष्यापुरस्सरः ॥ २६ ॥
तत्र तत्र शनैश्चक्रे पदन्यासं च मन्मथः ।
द्वन्द्वप्राप्त्या ततस्तेषां बिभ्रतामुत्तमां गतिम् ॥ २७ ॥
धैर्यध्वंसादभूत् स्त्रीषु भृशं रागतुरङ्गमः ।
दारक्षेत्रनिमित्तानि भूयांस्येषामनन्तरम् ॥ २८ ॥
परिक्लेशैकमूलानि द्वन्द्वान्यासन् पृथक्पृथक् ।
ततः स्वक्लृप्तमर्या[2]दोच्छेदिष्वेष्वजितात्मसु ॥ २९ ॥
अविनीतेष्वभाग्येषु स शालिस्तुषतामगात् ।
प्रवृद्धरजसां तेषां सा पुण्यश्लोकता गता ॥ ३० ॥
मलप्रवृत्तिरभवत् तुषधान्योपसेवया ।
तुषधान्ये ततो नष्टे परिभुक्ते च सञ्चये ॥ ३१ ॥
चीरवल्कलवस्त्राणां कन्दमूलफलाशिनाम् ।
ऋतवः कालपर्यासात् षड् वसन्तादयोऽभवन् ॥ ३२ ॥
ततस्तेषामभूद् दोषरोगशोकाकुलं वपुः ।
मनश्च कामक्रोधेर्ष्यादैन्यासूयादिदूषितम् ॥ ३३ ॥
आधिदैवकमुष्णाम्बुशीतादिजनितं महत् ।
आधिभौतिकमप्यासीद् दुःखं व्यालमृगादिजम् ॥ ३४ ॥

---

१ 'स्ततः क्षेत्राणि चक्रि' ख. ग. पाठः । २ 'र्यादास्वनिष्टेष्व' क. पाठः ।

इत्थं दुःखत्रयार्त्तास्ते व्यवायाद्यभिगुप्तये ।
हिमनीहारशीताम्बुवाताद्यापच्छिदेऽपि च ॥ ३५ ॥
अजातप्रीतयो वृक्षैः कुट्टिमानि गृहाणि (ते ? च) ।
व्यधुश्छित्त्वाश्मभिर्वृक्षानन्यान् दुःखार्तचेतसः ॥ ३६ ॥
स्मृत्वा कल्पद्रुमाकारास्तद्रूपाणि गृहाणि ते ।
एकद्वित्रिचतुःसप्तदशशालानि चक्रिरे ॥ ३७ ॥
श(ब्दा ? ष्प)प्राकारपरिखेष्वाच्छन्नेषु तृणादिभिः ।
हृष्टास्तेष्वनयन् [1]कालमाप्तेषु गृहमेधिनः ॥ ३८ ॥
इत्यमीषु गृहिणो गृहेषु ते शीतवातजलतापनाशिषु ।
हर्षसंवलितमानसाश्चिरं सन्निरस्तविपदोऽवसन् सुखम् ॥ ३९ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे सहदेवाधिकारो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वर्णाश्रमप्रविभागः सप्तमोऽध्यायः ।

अथामरगणैः सार्धमाजगाम पितामहः ।
दुःखच्छेदाय मर्त्यानामादाय नृपतिं पृथुम् ॥ १ ॥
स तानूचे प्रभुर्वोऽसौ मरुतामिव वासवः ।
दण्डधारी च दुष्टानां प्रभावे लोकपालवत् ॥ २ ॥
प्रतापतापितारा[2]तिसिंहः सिंहपराक्रमः ।
युष्माकमाधिपत्येऽसावभिषिक्तो मया पृथुः ॥ ३ ॥
रक्षाकृत् सर्वशिष्टानामुच्छेत्ता दुष्टचेतसाम् ।
[3]वृत्तितो भीतिहर्ता च भविष्यत्येष वो नृपः ॥ ४ ॥
भवद्भिरेतदायत्तैर्भवितव्यं ममाज्ञया ।
करिष्यत्येष वो [4]नीत्या चातुर्वर्ण्याश्रमस्थितीः ॥ ५ ॥

---

१ द. कामास्तेषु; ख. ग. कामानाप्ते । २ क. °रातिः शश्वत् सिंह° । ३ द. वृत्तिदो । ४ द. नित्याचारवर्णाश्रमस्थितीः ।

उक्त्वेति ब्रह्मणि गते नाथमासाद्य तेऽथ तम् ।
अवोचन् दुःखिता दुःखादस्मात् त्रायस्व नः प्रभो ! ॥ ६ ॥
कल्पद्रुमामरत्यक्तान् द्वन्द्वार्तिक्रान्तचेतसः ।
व्यसनार्णवनिर्मग्नान् पाहि नः पृथिवीपते ! ॥ ७ ॥
अथो पृथुरुवाचैतान् मा भैष्ट सुखमास्यताम् ।
दुःखान्यपहरिष्यामि करिष्ये च सुखानि वः ॥ ८ ॥
ततः स चतुरो वर्णानाश्रमांश्च व्यभाजयत् ।
तेषु ये वेदनिरताः स्वाचाराः संयतेन्द्रियाः ॥ ९ ॥
[1]सूरयश्चावदाताश्च ब्राह्मणास्तेऽभवंस्तदा ।
यजनाध्ययने दानं याजनाध्यापनार्थिताः ॥ १० ॥
धर्मास्तेषां विमुच्यान्त्यांस्त्रींस्तुल्याः क्षत्रवैश्ययोः ।
ये तु शूरा महोत्साहाः शरण्या रक्षणक्षमाः ॥ ११ ॥
दृढव्यायतदेहाश्च क्षत्रियास्त इहाभवन् ।
विक्रमो लोकसंरक्षाविभागो व्यवसायिता ॥ १२ ॥
एतेषामयमप्युक्तो धर्मः शुभफलोदयः ।
निसर्गान्नैपुणं येषां रतिर्वित्तार्जनं प्रति ॥ १३ ॥
श्रद्धादाक्ष्य[2]दयावन्तो वैश्यांस्तानकरोदसौ ।
चिकित्सा कृषिवाणिज्ये स्थापत्यं पशुपोषणम् ॥ १४ ॥
वैश्यस्य कथितो धर्मस्तद्वत् कर्म च तैजसम् ।
नातिमानभृतो नातिशुचयः पिशुनाश्च ये ॥ १५ ॥
ते शूद्रजातयो जाता नातिधर्मरताश्च ये ।
कलारम्भोपजीवित्वं शिल्पिता पशुपोषणम् ॥ १६ ॥
वर्णत्रितयशुश्रूषा धर्मस्तेषामुदाहृतः ।
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थस्तथा यतिः ॥ १७ ॥
इत्याश्रमाः [3]पृथक् तेन चत्वारः प्रविभाजिताः ।
गुरुशुश्रूषणं भैक्षं व्रतचर्याग्निकर्म च ॥ १८ ॥

१ द. ख. ग. शुचयश्चा° । २ द. °दयावन्तो । ३ द. पृथक्त्वेन ।

स्वाध्यायश्चाभिषेकश्च धर्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ।
पूजाग्न्यतिथिदेवानां स्ववृत्त्या जीवनं दमः ॥ १९ ॥
असमानर्षिगोत्रेषु विवाह ऋतुगामिता ।
[1]परस्य स्त्रीषु वैमुख्यं परानुग्रहशीलता ॥ २० ॥
विनिवृत्तिरकार्येभ्यो धर्मोऽयं गृहिणां कृतः ।
देवतातिथिसत्कारो ब्रह्मचर्यं वने स्थितिः ॥ २१ ॥
वल्काजिनजटाचीरधारणं शयनं भुवि ।
उपोषणैर्व्रतैर्देहकर्शनं नियमैस्तथा ॥ २२ ॥
आहारोऽकृष्टपच्यैश्च धर्मोऽयं वनवासिषु ।
वैराग्यमिन्द्रियजयश्चिन्तात्यागः प्रशान्तता ॥ २३ ॥
आकिञ्चन्यमनारम्भो यतिधर्मः सदा स्मृतः ।
क्षमत्वं गुर्वधीनत्वं शौचं स्वाध्यायनित्यता ॥ २४ ॥
विशुद्धिर्व्यवहारेषु शिष्यधर्मोऽयमीरितः ।
शुचित्वं वाङ्मनःकायैः पतिशुश्रूषणं क्षमा ॥ २५ ॥
पूजनं पतिपूज्यानां स्त्रीधर्मः शौचमेव च ।
एवं वर्णाश्रमान् सम्यक् कृत्वा वर्णांस्तदुद्भवान् ॥ २६ ॥
विभज्य तेषां वैन्येन ते ते धर्माः प्रकीर्तिताः ।
वृत्तिं कर्माणि चैतेषां पृथगुद्दिश्य सोऽभ्यधात् ॥ २७ ॥
स्वधर्मावस्थितानां वो भावि लोकद्वये सुखम् ।
य एतां स्थितिमुल्लङ्घ्य मोहादन्यद् विधास्यति ॥ २८ ॥
तस्याहं यमवत् क्रुद्धः करिष्याम्यनुशासनम् ।
युक्तानां कर्मसु स्वेषु [2]वृत्त्यर्थं भवतामहम् ॥ २९ ॥
खेटकग्रामवेश्मानि विधास्यामि पुराणि च ।
इत्युक्त्वा तानथो कोट्या कार्मुकस्य पृथुर्नृपः ॥ ३० ॥
विषमां साधयामास पृथिवीं पृथुविक्रमः ।
तत्सङ्क्लेशेन गौर्भूत्वा नश्यन्ती तेन मेदिनी ॥ ३१ ॥

१ द. परस्व° । २ द. ख. ग. भूत्यर्थं ।

विधेर्नियोगाद् दुदुहे साधु सस्यानि भूतये ।
कल्पितास्तेन शैलानां सरितामन्तरेषु च ॥ ३२ ॥

समेषु चावकाशेषु पुरादीनां विभक्तयः ।
तेन सीराग्रकृष्टेयं धान्यैरुप्तैर्यथाविधि ॥ ३३ ॥

ससस्या क्रियते क्षोणी भगवत्यम्बुदागमे ।

इत्युद्भवो निगदितः प्रथमो नृपस्य
धर्मेण सार्धमपि चाश्रमवर्णभेदाः ।
प्रोक्ताः कृषिव्यतिकरोऽपि च दर्शितस्ते
कात्स्न्र्येन वत्स ! शृणु देशविभागभूमिम् ॥ ३४ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
वर्णाश्रमप्रविभागो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ भूमिपरीक्षा नामाष्टमोऽध्यायः ।

देशाश्च देशभूम्यश्च समासात् तव सम्प्रति ।
तत्सङ्ख्या तद्विभागाश्च प्रोच्यन्तेऽवहितः शृणु ॥ १ ॥

देशः स्याज्जाङ्गलानूपसाधारणतया त्रिधा ।
त्रिविधस्याप्यथैतस्य यथावल्लक्ष्म कथ्यते ॥ २ ॥

दूराम्बुरिरिणप्रायो ह्रस्वकण्टकिपादपः ।
रूक्षोष्णचण्डपवनः कृष्णमृत् तेषु जाङ्गलः ॥ ३ ॥

निम्नो भूरिजलः स्निग्धो बहुमत्स्यामिषो हिमः ।
स्यादनूपः सरित्प्रायः स्निग्धोच्छ्रितबहुद्रुमः ॥ ४ ॥

यः पुनर्नातिशीतोष्णः स्याद् देशद्वयलक्षणः ।
स साधारण इत्युक्तो देशो देशविशारदैः ॥ ५ ॥

जाङ्गलादिषु देशेषु त्रि(पुण्ये ? ष्वप्ये)षु स्वलक्षणैः
युक्ताः षोडश विज्ञेया भूमयः प्रविभागतः ॥ ६ ॥

बालिशस्वामिनी भोग्या सीता गोचररक्षिणी ।
अपाश्रयवती कान्ता खनिमत्यात्मधारिणी ॥ ७ ॥
वणिक्प्रसाधिता द्रव्यसम्पन्नामित्रघातिनी ।
आश्रेणीपुरुषा शक्यसामन्ता देवमातृका ॥ ८ ॥
धान्या हस्तिवनोपेता सुरक्षा चेति षोडश ।
भुवः संज्ञाभिरुद्दिष्टा लक्ष्मासामथ कथ्यते ॥ ९ ॥
भूभुजा बालिशेनापि शक्यते या प्रशासितुम् ।
या च भद्रजना सा स्याद् बालिशस्वामिनी क्षितिः ॥ १० ॥
वितरन्त्यधिकं यस्यां भागभोगादिकान् करान् ।
नरा भूरिश्रियः सात्र भोग्येति क्षितिरुच्यते ॥ ११ ॥
यस्यां नदाश्च नद्यश्च गिरिर्मध्येऽथवा बहिः[1] ।
विभक्तक्षेत्रसीमा सा सीता गोचररक्षिणी ॥ १२ ॥
सरिदद्रिवनाद्येषु त्रासाद् यस्यां विशेज्जनः ।
जनापाश्रययोग्यत्वादपाश्रयवतीति सा ॥ १३ ॥
वनोपवनवल्यद्रिसरित्कुञ्जमनोहरा ।
देहिनो रमयत्युर्वी या सा कान्तेति कीर्तिता ॥ १४ ॥
यस्यां सदैव जायन्ते कलधौतादिधातवः ।
लवणानि च भूयांसि प्राहुः खनिमतीति ताम् ॥ १५ ॥
यात्यन्तं नानुगृह्येत दण्डकोशासनादिभिः ।
स्फीतलोकाश्रया या च सा स्याद् भूरात्मधारिणी ॥ १६ ॥
प्रसिध्यन्त्यसकृद् यत्र पण्योपक्रयविक्रयाः ।
वणिक्प्रसाधितेत्युक्ता सा भूर्वणिगलङ्कृता ॥ १७ ॥
शाकाश्वकर्णखदिरश्रीपर्णीस्यन्दनासनैः ।
वेणुवेत्रशराद्यैश्च युक्ता द्रव्यवतीति भूः ॥ १८ ॥
यस्यां जनपदाः साधु विभक्तास्त्यक्तविक्रमाः ।
योगं यान्ति च मित्राणि स्याद् भूः सामित्रघातिनी ॥ १९ ॥

---

१ द. हितः ।

न क्षुद्रा [1]वन्दिनो यस्यां दुर्गप्रत्यन्तसंश्रयाः ।
भूः साश्रेणीमनुष्येति विनीतैराश्रिता जनैः ॥ २० ॥
मन्त्रोत्साहादिवैमुख्यं यस्यां सामन्तभूभुजः ।
भजन्ते सा स्मृता शक्यसामन्ता भूः समन्ततः ॥ २१ ॥
जीवन्ति क्षेत्रिणो यस्यां न(दी ? द)नद्यादिवारिभिः ।
तां देवमातृकेत्याहुरनपेक्षितवारिदाम् ॥ २२ ॥
निष्पद्यन्तेऽधिकं यस्यां बीजान्युप्तान्ययत्नतः ।
कृष्टानुपहतक्षेत्रा धान्या सा धान्यशालिनी ॥ २३ ॥
पर्यन्तेष्वद्रयो यस्यां या च हस्तिवना[2]श्रिता ।
सा हस्तिवनवत्युर्वी भूभृतः सैन्यवर्धिनी ॥ २४ ॥
दुष्प्रधृष्यैव या नित्यं विषमत्वादरातिभिः ।
विषमाद्रिसरिद्गुप्ता सा सुरक्षेति भूः स्मृता ॥ २५ ॥
षोडशेत्युदिता भूम्यः प्रविभागाद् यथातथम् ।
अन्या जनपदादीनां ब्रूमः सम्मिश्रलक्षणाः ॥ २६ ॥
धातुस्यन्दोल्लसत्कुञ्जगुल्मद्रुमलतावृतैः ।
उत्सङ्गिताः पृथुशिलैः समन्तादवनीधरैः ॥ २७ ॥
तीर्थावतारकान्ताभिः स्वादुतोयाभिरावृताः ।
नदीभिः पुलिनप्रान्तैर्विचित्रद्रुमशालिभिः ॥ २८ ॥
कोकिलालापसुभगैर्मधुमत्तालिशालिभिः ।
विचित्रफलपुष्पाढ्यैः काननैरुपशोभिताः ॥ २९ ॥
दलत्कुवलयश्रेणीक्वणन्मधुपहारिभिः ।
सरसीदेवखाताद्यैर्भूषिताः प्राज्यवारिभिः ॥ ३० ॥
समैः सुगन्धिभिः स्वादुशीतैः कान्तैरभङ्गुरैः ।
क्षेत्रैरक्षतसीमान्तैः सस्यनिष्पादिभिर्वृताः ॥ ३१ ॥
निष्कण्टकाश्मवल्मीकैः प्रभूतयवसेन्धनैः ।
विभक्तक्षेत्रसीमान्तैर्गोचरैरुपशोभिताः ॥ ३२ ॥

---

१ क. द. वृन्दिनो । २ द. ग. °नान्विता ।

स्थले तृणसमुद्राणामन्तरेषु वसुन्धराः ।
प्रशस्यन्ते समासन्नस्वादुशीतलवारयः ॥ ३३ ॥

दुरात्मनामधृष्या यास्तथानेकाश्रयान्विताः ।
संरम्भत्रासनिर्मुक्तं मनश्च रमयन्ति याः ॥ ३४ ॥

तास्वेवंगुणयुक्तासु महीषु विनिवेशयेत् ।
यथास्थानं जनपदान् खेटग्रामपुरादि च ॥ ३५ ॥

युता महीध्रमूला[1](स्व ? म्बु)प्राकारैस्तु पृथक्पृथक् ।
चतस्रः कीर्तिता धन्या भूमयो दुर्गहेतवः ॥ ३६ ॥

दुरारोहतया दुर्गे टङ्कच्छिन्न इवान्ततः ।
[2]समपृष्ठेऽम्बुयुक्ताद्रौ गिरिदुर्गावनिर्भवेत् ॥ ३७ ॥

कण्टकिद्रुमनीरन्ध्रन[3]द्धे साम्भसि कानने ।
गूढप्रवेशमार्गे भूर्मूलदुर्गेति कीर्तिता ॥ ३८ ॥

द्वीपेषु स्वादुतोयेषु बह्वागाधजला बहिः ।
रम्यावकाशदेशा स्याज्जलदुर्गा च मेदिनी ॥ ३९ ॥

स्निग्धाः सारभूतः शुद्धाः प्रदक्षिणजलाशयाः ।
बहूदकास्तरुच्छन्ना निबिडाः प्रागुदक्प्लवाः ॥ ४० ॥

[4]दूर्वास(स्त्वौ ? स्यौ)षधीमुञ्जकुरुन्दकुशवल्कलैः ।
परितः परिणद्धाश्च स्वादुस्वच्छस्थिरोदकाः ॥ ४१ ॥

वास्तुयज्ञामरस्थानाद्यारामोद्यानसंभृताः ।
तटाकवापीस्थानैश्च याः समन्तादलङ्कृताः ॥ ४२ ॥

या वाहनानां सुखदा मिथुनानां रतिप्रदाः ।
पुरार्थं ताः प्रशस्यन्ते भूमयो जनितश्रियः ॥ ४३ ॥

कुङ्कुमागुरुकर्पूरस्पृक्कैलाचन्दनादिभिः ।
सुगन्धा मिश्रितैरेभिः पृथक्स्थैर्वा वसुन्धरा ॥ ४४ ॥

---

१ द. मूलास्व; क. मूलासु । २ शा. समपृष्ठेन्दु(?)युक्तेऽद्रौ; क. समपृष्ठेऽम्बुयुक्तादौ; द. समपृष्ठे तु युक्तोदौ । ३ द. नद्धे साम्भसि; क. °तीराम्बुनद्धे° । ४ क. दूर्वाशस्त्रौषधी°; द. पूर्वासस्तौषधी° ।

कल्हारपाटलाम्भोजमालतीचम्पकोत्पलैः ।
स्थलाम्बुप्रभवैश्चान्यैः सुगन्धा कुसुमैस्तथा ॥ ४५ ॥
गोमूत्रगोमयक्षीरदधिमध्वाज्यगन्धभाक् ।
समानगन्धा मदिरामाध्वीकेभमदासवैः ॥ ४६ ॥
शालिपिष्टकगन्धैश्च धान्यगन्धैश्च या तथा ।
प्रशस्ताखिलवर्णानामीदृग्गन्धा वसुन्धरा ॥ ४७ ॥
सिता रक्ता च पीता च कृष्णा[1] चैव क्रमान्मही ।
विप्रादीनां हि वर्णानां सर्वेषामथवा हिता ॥ ४८ ॥
स्वादुः कषाया तिक्ता च कटुका चेत्यनुक्रमात् ।
वर्णानां स्वादतः शस्ता सर्वेषां मधुराथवा ॥ ४९ ॥
घर्मागमे हिमस्पर्शा या स्यादुष्णा हिमागमे ।
प्रावृष्युष्णहिमस्पर्शा सा प्रशस्ता वसुन्धरा ॥ ५० ॥
मृदङ्गवल्लकीवेणुदुन्दुभीनां समा ध्वनौ ।
[2]द्विपाश्वाब्धिसमस्वाना चेति स्युर्भूमयः शुभाः ॥ ५१ ॥
इदानीमप्रशस्तानां भुवां लक्ष्माभिदध्महे ।
पुरादिसन्निवेशार्थं परित्याज्या भवन्ति याः ॥ ५२ ॥
भस्माङ्गारकपालास्थितुषकेशविषाश्मभिः ।
मूषकोत्करवल्मीकशर्कराभिश्च निर्भरा ॥ ५३ ॥
रूक्षा प्ररोहिणी निम्ना भङ्गुरा सुषिरोषरा ।
वामावर्तजलास्राविण्यसारा विषमोन्नता ॥ ५४ ॥
कटुकण्टकिनिःसारशुष्कनिष्फलपादपा ।
क्रव्यात्पक्षिसमाकीर्णा कृमिकीटवती च या ॥ ५५ ॥
सुकृतान्यपि भोज्यान्नभक्ष्यपानानि तत्क्षणात् ।
यस्यां विनाशमायान्ति सह तूर्यादिनिस्वनैः ॥ ५६ ॥
सरित् पूर्ववहा यस्यां पुरार्थं तामपि त्यजेत् ।
बहुनापि यतस्तत्र कालेनायाति सा पुनः ॥ ५७ ॥

१. द. कृष्ट चेति । २. क. द्विपांश्वाब्धिसम°; द. द्विपादौप्यसमस्थाना (?)

वसासृङ्मज्जविण्मूत्रमलको(थ ? श)पतत्रिणाम् ।
समगन्धां त्यजेदुर्वीं तैलस्य च शवस्य च ॥ ५८ ॥
सदैव धूम्रवर्णा या मिश्रवर्णाथवा मही ।
विवर्णा रूक्षवर्णा वा सा न स्यादिष्टदायिनी ॥ ५९ ॥
तिक्ताम्ललवणा चापि भूमिर्या [1]स्वादतो भवेत् ।
तां लोकविद्वेषकरीं त्यजेत् पुरनिवेशने ॥ ६० ॥
या रूक्षखरसंस्पर्शा सदैवोष्णा हिमाथवा ।
अनिष्टसुखसंस्पर्शा या स्यात् तामपि सन्त्यजेत् ॥ ६१ ॥
क्रोष्टूष्ट्रश्वखरस्वाना या च निर्झरनिस्वना ।
भिन्नभाण्डसमक्रूरध्वनितापि च नेष्यते ॥ ६२ ॥
इति गन्धादिभिर्भूमिः कथितेयं शुभाशुभा ।
हलेन कृष्यमाणायां भूमौ काष्ठे समुद्धृते ॥ ६३ ॥
विद्याद् भयं वह्निभवमिष्टकायां धनागमम् ।
पाषाणेषु तु कल्याणं कुलप्रध्वंसमस्थिषु ॥ ६४ ॥
सरीसृपेषु सर्वेषु स्तेनेभ्यो भयमादिशेत् ।
अनूषरा बहुतृणा शस्ता स्निग्धोत्तरप्लवा ॥ ६५ ॥
प्रागीशानप्लवा सर्वप्लवा वा दर्पणोदरा ।
शुभेऽह्न्युपोषितः स्नातः शुचिः शुक्लस्रगम्बरः ॥ ६६ ॥
स्वस्ति विप्रान् वाचयित्वा वास्तुदेवान् समर्च्य च ।
करप्रमाणं कुर्वीत खातं तद्भूमिमध्यगम् ॥ ६७ ॥
ततस्तन्मृदमाकृष्य तत् तयैवानुपूरयेत् ।
खाताधिकमृदुक्ता भूः श्रेष्ठा मध्या च तत्समा ॥ ६८ ॥
प्रहीणखातमृत् क्षोणी हीना शस्ता न सा नृणाम् ।
खन्यमाने यदा खाते तन्मृदोऽन्तर्विलोक्यते ॥ ६९ ॥
मणिशङ्खप्रवालादि तदातिश्रेयसी क्षितिः ।
सापि प्रशस्यते भूमिर्यस्यां स्युः खातपांसवः ॥ ७० ॥

---

१ क. ख. ग. द. स्वादतो ।

तुषकेशोपलाङ्गारभस्मास्थिलववर्जिताः ।
भृत्वाद्भिः खातमापूर्णं तस्मिन् पदशतं व्रजेत् ॥ ७१ ॥
तावच्चेद[१]ागमेऽम्भः स्यात् तदा भूः सार्वकामिकी ।
मध्यमात्रप्रहीणे स्यात् ततो हीनतरेऽधमा ॥ ७२ ॥
खाते सितादिमाल्यानि यस्यां निश्युषितानि च ।
यद्वर्णानि न शुष्यन्ति सा तद्वर्णेष्टदा मही ॥ ७३ ॥
खातस्योदक्प्रभृतिषु दिक्षु प्रज्वालयीत वा ।
दीपान् यस्यां चिरं तिष्ठेत् तद्वर्णेष्टप्रदा हि सा ॥ ७४ ॥
इत्येवं कीर्त्तिताः कार्त्स्न्याल्लक्ष्मभिः पुरभूमयः ।
खर्वटग्रामखेटानामेता एव स्मृता हिताः ॥ ७५ ॥
वर्णिनां वर्णधाम्नां च शिबिराणां च सर्वदा ।
प्रासादयज्ञवाटानामेता एवेष्टदा भुवः ॥ ७६ ॥
इत्येवमादिभिरिमाः शुभलक्ष्मयुक्ता
भूम्यः शुभा निगदिता नगरादिहेतोः ।
आभ्यः परेण बहुधा परिकल्प्यमानं
ब्रूमस्त्रिधा स्थितवतोऽपि करस्य मानम् ॥ ७७ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे भूमिपरीक्षा नामाष्टमोऽध्यायः ॥

अथ हस्तलक्षणं नाम नवमोऽध्यायः ।

हेतुः समस्तवास्तूनामाधारः सर्वकर्मणाम् ।
मानोन्मानविभागादिनिर्णयैकनिबन्धनम् ॥ १ ॥
परिध्युदयविस्तारदैर्घ्याणां स्युरमी यतः ।
ज्येष्ठमध्याधमा भेदा यं च ज्ञात्वा न मुह्यति ॥ २ ॥
इदानीं तस्य हस्तस्य सम्यङ् निश्चयसंयुतम् ।
कथ्यते [२]त्रिविधस्यापि लक्षणं शास्त्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

---

१ क. दागतेऽम्भ(:)स्यात् । २ ख. ग. विविध ।

रेण्वष्टकेन वालाग्रं लिक्षा स्यादष्टभिस्तु तैः ।
भवेद् यूकाष्टभिस्ताभिर्यवमध्यं तदष्टकात् ॥ ४ ॥
अष्टाभिः सप्तभिः षड्भिरङ्गुलानि यवोदरैः ।
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तच्चतुर्विंशतिः करः ॥ ५ ॥
सोऽष्टभिः पर्वभिर्युक्तः करः कार्यो विजानता ।
करस्यार्धं चतुःपर्व शेषं स्याद् भक्तमङ्गुलैः ॥ ६ ॥
तत्राग्रे पर्वरेखाः स्युस्तिस्रः पुष्पकभूषिताः ।
शेषास्वङ्गुलरेखासु पुष्पाणि विदधीत न ॥ ७ ॥
अत्रार्धे मध्यतः कार्यं द्वेधा पञ्चममङ्गुलम् ।
[1]मध्यं त्रिधाष्टमं कार्यं चतुर्धा द्वादशं ततः ॥ ८ ॥
हस्तः स्वाङ्गुलमानेन विधेयाङ्गुल(मि ? इ)ष्यते ।
तत् सार्धं द्विगुणं वापि बाहुल्यं तु तदर्धतः ॥ ९ ॥
कथितः करभेदोऽयमङ्गुलानां विभेदतः ।
तस्य निर्माणदारूणि देवताश्च प्रचक्ष्महे ॥ १० ॥
खदिराञ्जनवंशादि श्लक्ष्णं हीरं मनोरमम् ।
सारवच्च भवेदिष्टं दारु हस्तप्रकल्पने ॥ ११ ॥
ग्रन्थिलं लघु निर्दग्धं जीर्णं विस्फुटितं[2] तथा ।
अदृढं कोटराक्रान्तं दारु हस्ताय नेष्यते ॥ १२ ॥
त्रिविधस्याप्यथैतस्य पर्वरेखासु देवताः ।
†[3]मध्यादारभ्य विज्ञेयाः क्रमेण नव वच्मि ताः ॥ १३ ॥
*ब्रह्मा वह्निर्यमो विश्वकर्मा नाथश्च पाथसाम् ।
वायुर्धनाधिपो रुद्रो विष्णुश्चाग्रे जगत्पतिः ॥ १४ ॥

---

१ ख. ग. द. मध्यात् । २ द. विस्फटितं । ३ द. मूला° ।

† 'मध्यपर्वत एकस्मिन् पार्श्वगणनया प्रान्तसंयुक्तानि चत्वारि पर्वाणि भवन्ति । मध्यादेव परस्मिन् पार्श्वे समध्यमपर्वत्वात् पञ्च भवन्ति ' ।

* 'मध्ये ब्रह्मा । ततो वामे पर्वणि वह्निः दक्षिणे पर्वणि यमः, पुनर्वामे विश्वकर्मा दक्षिणे वरुणः, पुनर्वामे वायुः दक्षिणे धनदः, पुनर्वामे रुद्रो दक्षिणे विष्णुः । ततस्तु क्रमेण गणनायां रुद्रो वायुर्विश्वकर्मा वह्निर्विधाता कालस्तोयेशः कुबेरो विष्णुरिति पर्वदेवता भवन्ति ' इति टिप्पणमिह दत्तमस्ति ।

वास्तुद्रव्यविभागेषु यानेषु च विशेषतः ।
प्रारभेत यतो मानं कल्पयेद् देवतास्ततः ॥ १५ ॥
विद्धैश्च द्रव्यमध्यैश्च देवताभिश्च [1]पीडिते ।
प्रत्येकं त्रिदशस्थाने यथोक्तं फलमादिशेत् ॥ १६ ॥
शिरोर्त्तिरनलप्लोषो मरणं स्थपतेर्वधः ।
[2]अतिसारो मरुद्व्याधिरर्थभ्रंशो भयं नृपात् ॥ १७ ॥
कुलपीडा च महती कर्तृकारक[3]योरिति ।
यथाक्रममभी दोषा ब्रह्मादीनां निपीडनात् ॥ १८ ॥
ब्रह्मानलकयोर्मध्ये यदा हस्तं तु [4]धारयेत् ।
कर्मस्वधिगतस्तेषां पुत्रलाभो भविष्यति ॥ १९ ॥
कर्मणः सुष्ठुनिष्पत्ति(स्तिष्ठतेभोग ? स्थपतेर्भोग्य)मक्षयम् ।
ब्रह्मा यमस्तयोर्मध्ये यदा हस्तं तु धारयेत् ॥ २० ॥
कर्ता सशिल्पिकश्चैव(अ ? न)चिरेण[5] विनश्यति ।
विश्वानलकयोर्मध्ये हस्तसूत्रं यदा धृतम्[6] ॥ २१ ॥
[7]सु(ष्ठु)कर्मणि मध्यान्तं निष्पन्ने पुरवृद्धिता ।
यमजलदयोर्मध्ये मध्यमं च विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥
पवनो विश्वकर्मा चोभयोर्मध्ये च धारणम् ।
यदा तु तत्र कर्मान्तं [8]शुभं तत्सर्वकामदम् ॥ २३ ॥
[9]नीरधनदयोर्मध्ये मध्यमं च विनिर्दिशेत् ।
एषां मध्ये यदा वत्सहस्तं तत्र यदा धृतम्[10](?) ॥ २४ ॥
अनावृष्टिभयं लोके देशभङ्गो न संशयः ।
रुद्रपवनयोर्मध्ये रुचिहस्तं तु धारयेत् ॥ २५ ॥
तत्र लक्ष्मीवतस्तस्य कार्यसिद्धिर्न संशयः ।
विष्णुधनदयोर्मध्ये यदा पाणिकरा[11]यतः ॥ २६ ॥

---

१ द. ख. ग. पीडितैः । २ द. प्रमीसारो । ३ द. क. ख. °योरपि । ४ क. कारयेत् । ५ द. कर्तारो शिल्पिनश्चैव अचिरेण विनश्यति । ६ द. वृतम् । ७ द. क. सुमतिर्मणिमध्यन्तं । ८ द. शुभं तं सर्व°; क. शुभान्तं सर्व° । ९ द. नीरदधन° । १० द. एषां मध्ये न हस्तं तत्र यदा वृतम् । ११ द. ख. ग. काराग्रतः ।

विविधास्तत्र भोगाश्च [1]प्रजायन्ते नरस्य हि ।
ज्येष्ठादीनामथैतेषां संज्ञाभेदो विधीयते ॥ २७ ॥

यच्च येन भवेद् द्रव्यं मेयं तदपि कीर्त्यते ।
यवाष्टकाङ्गुलैः क्लृप्तः प्रकर्षेणायतः किल ॥ २८ ॥

ज्येष्ठो हस्तः स विद्वद्भिः प्रोक्तः प्राशयसंज्ञितः ।
यः पुनः कल्पितः सप्तयवक्लृप्तैरिहाङ्गुलैः ॥ २९ ॥

तज्ज्ञैः स मध्यमो हस्तः साधारण इति स्मृतः ।
मात्रेत्यल्पं यतः प्रोक्तं हस्तश्च शय उच्यते ॥ ३० ॥

तेन मात्राशयः स स्याद्धस्तो यः षड्यवाङ्गुलः[2] ।
विभागायामविस्ताराः खेटग्रामपुरादिषु ॥ ३१ ॥

प्रासादवेश्मपरिखाद्वाररथ्यासभादिषु ।
मार्गाश्च निर्[3]गमा(ये ? श्चै)षां सीमक्षेत्रान्तराणि च ॥ ३२ ॥

वनोपवनभागाश्च देशान्तरविभक्तयः ।
योजनक्रोशगव्यूतिप्रमाणमपि चाध्वनः ॥ ३३ ॥

प्राशयेन प्रमातव्याः खातक्रकचराशयः ।
तलोच्छ्रयान् मूलपादान् जलोद्देशानधः क्षितेः[4] ॥ ३४ ॥

तथा दोलाम्बुशस्त्रादि पात[5]मानविनिर्णयम् ।
शैलखात[6]निकेतानि सुरुङ्गामानमा[7]न्तरम् ॥ ३५ ॥

साधारणेन वाध्यध्वमानं च परिक[8]ल्पयेत् ।
आयुधानि धनुर्दण्डान् यानं शयनमासनम् ॥ ३६ ॥

प्रमाणं कूपवापीनां गजानां वाजिनां नृणाम् ।
अरघट्टेक्षुयन्त्राणि युगयूपहलानि च ॥ ३७ ॥

शिल्प्युपस्करनौछत्रध्वजातोद्यानि यानि च ।
बृसीधर्मोपकरणपटवानादिकं च यत् ॥ ३८ ॥

---

१ द. ख. ग. सदा चैतस्य संभवेत् । २ द. षट्पञ्चाङ्गुलः । ३ द. °श्चार्गमायेषां । ४ द. स्थितैः ।
५ द. पातयामानविनिर्णयम् ; क. °तयामानवि° । ६ द. ख. ग. °खातनिवोतानि । ७ द. सान्तरम् ।
८ द. ख. ग. परिकीर्तयेत् ।

[1]नल्वदण्डांस्तथा मात्राशयहस्तेन मापयेत् ।
भेदत्रयान्वितमपि प्रोक्तं हस्तस्य लक्षणम् ॥ ३९ ॥
संज्ञाभेदोऽथ सामान्यमानानां प्रतिपाद्यते ।
स्यादेकमङ्गुलं मात्रा कला प्रोक्ताङ्गुलद्वयम् ॥ ४० ॥
पर्व त्रीण्यङ्गुलान्याहुर्मुष्टिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
तलं स्यात् पञ्चभिः षड्भिः करपादाङ्गुलैर्भवेत् ॥ ४१ ॥
सप्तभि(ई ? र्दि)ष्टिरष्टाभिरङ्गुलैस्तूणिरिष्यते ।
प्रादेशो नवभिस्तैः स्याच्छयतालो दशाङ्गुलः ॥ ४२ ॥
गोकर्ण एकादशभिर्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ।
चतुर्दशभिरुद्दिष्टः पादो नाम तथाङ्गुलैः ॥ ४३ ॥
रत्निः स्यादेकविंशत्या स्यादरत्निः करोन्मितः ।
द्वाचत्वारिंशता किष्कुरङ्गुलैः परिकीर्त्तितः ॥ ४४ ॥
चतुरुत्तरयाशीत्या व्यामः स्यात् पुरुषस्तथा ।
षण्णवत्याङ्गुलैश्चापं भवेन्नाडीयुगं तथा ॥ ४५ ॥
शतं षडुत्तरं दण्डो नल्वस्त्रिंशद्धनुर्मितः ।
क्रोशो धनुःसहस्रं तु गव्यूतं[2] तद्द्वयं विदुः ॥ ४६ ॥
चतुर्गव्यूतं[3]मिच्छन्ति योजनं मानवेदिनः ।
एकं दश शतमस्मात् सहस्रमनु चायुतम् ॥ ४७ ॥
नियुतं प्रयुतं तस्मादर्वुदन्यर्बुदे अपि ।
वृन्दखर्वनिखर्वाणि शङ्कुपद्माम्बुराशयः ॥ ४८ ॥
ततः स्यान्मध्यमन्त्यं च परं चापरमप्यतः ।
परार्धं चेति विज्ञेयं दशवृद्ध्योत्तरोत्तरम् ॥ ४९ ॥
सङ्ख्यास्थानानि कथितान्येवमेतानि विंशतिः ।
इदानीं कालसङ्ख्यायाः प्रमाणमभिधीयते ॥ ५० ॥
दृङ्निमेषो निमेषः स्यात् तैः पञ्चदशभिः स्मृता ।
काष्ठा ताभिः कला ताभिर्मुहूर्त्तस्तैरहर्निशम् ॥ ५१ ॥

---

१ क. भल्लद°; द. नव्वद° । २ 'व्यूतिं त'। ३ 'ति' क. पाठः ।

त्रिंशतैतत् त्रिकं विद्यात् क्रमादित्युत्तरोत्तरम् ।
अहोरात्रैः पुनः पञ्चदशभिः पक्ष उच्यते ॥ ५२ ॥

पक्षद्वयेन मासः स्याद् भवेन्मासद्वयादृतुः ।
ऋतुत्रयं स्यादयनं वत्सरस्त्वयनद्वयम् ॥ ५३ ॥

दशधायमिति प्रोक्तः कालः कालविदां वरैः ।
इत्युक्तमेतदखिलं करमानमत्र सम्यक्तया निगदितापि च कालसङ्ख्या ।
अन्तःपुरं जनपदामरधाममार्गैराचक्ष्महे नगरसंप्रविभागमत्र ॥ ५४ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
हस्तलक्षणं नाम नवमोऽध्यायः ॥

अथ पुरनिवेशो दशमोऽध्यायः ।

पुरस्य त्रिविधस्यापि प्रमाणमथ कथ्यते ।
प्राकारपरिखाट्टालद्वाररथ्याध्वभिः सह ॥ १ ॥

ज्येष्ठं तत्र चतुश्चापसहस्रं पुरमिष्यते ।
मध्यं द्वाभ्यां सहस्राभ्यामेकेन व्यासतोऽधमम् ॥ २ ॥

साष्टमांशं सपादं वा सार्धं वा व्यासमायतम् ।
कुर्यादेकैकमायामं[1] चतुरास्रीकृतं शुभम् ॥ ३ ॥

चतुःषष्टिपदाख्येन पुरं सर्वं प्रकल्पयेत् ।
द्विरष्टकोष्ठं तत् कुर्यात् षट्पथं नवचत्वरम् ॥ ४ ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे प्रागुदीच्यन्तमागताः ।
चतुर्भागान्तरा वंशाः कार्यास्तस्य त्रयस्त्रयः ॥ ५ ॥

वंशषट्कविभक्तेऽस्मिन् पदषोडशकान्विते ।
राजमार्गः शुभः कार्यो मध्यमं वंशमाश्रितः ॥ ६ ॥

कार्यो ज्यायसि (च) ज्यायांश्चतुर्विंशतिकः[2] करैः ।
विंशत्या मध्यमे मध्योऽधमे षोडशकोऽधमः ॥ ७ ॥

---

१ द. ग. मासास्थं । २ क. ॰विंशतिभिः ।

बलस्य चतुरङ्गस्य पौराणां पार्थिवस्य च ।
असम्बाध[1]समश्चैष कार्योऽयं काश्मशर्करः ॥ ८ ॥

महारथ्याद्वयं कार्यं तदुपान्तस्थवंशयोः ।
तद् द्वादश दशाष्टौ स्यात् करान् ज्येष्ठादिकं त्रिषु ॥ ९ ॥

पदमध्यगतं कार्यं यानमार्गचतुष्टयम् ।
ज्येष्ठादिषु पुरेष्वेषु तत्पद्यं च चतुःकरम्[2] ॥ १० ॥

उपरथ्या महामार्गस्यार्धं[3] वा द्विशयाधिकम् ।
शेषा रथ्यास्तदर्धेन विधातव्याः प्रमाणतः ॥ ११ ॥

यानमार्गचतुष्कस्य कार्यौ पार्श्वद्वयाश्रितौ ।
पदाष्टकपदान्तस्थौ द्वौ द्वौ जङ्घापथावपि ॥ १२ ॥

पुरे ज्येष्ठे त्रिहस्तौ तौ मध्यमेऽर्धकरोज्झितौ ।
मध्यमादर्धहस्तेन हीनौ स्यातां कनीयसि ॥ १३ ॥

पुरस्यान्तर्गतौ कार्यौ घण्टामार्गौ तथापरौ ।
राजमार्गगुणोपेतौ प्रमाणेन च तद्विधौ ॥ १४ ॥

प्राक्प्रत्यगायताः सप्तदश मार्गा इतीरिताः ।
याम्योत्तरायतास्तद्वदन्ये स्युस्तत्प्रमाणतः ॥ १५ ॥

घण्टामार्गप्रमाणेन घण्टामार्गस्य बाह्यतः ।
समन्ततो वप्रभुवं स्थापयेत् तद्विधानवित्[4] ॥ १६ ॥

महारथ्याप्रमाणेन तद्भूमेर्बाह्यतस्ततः ।
[5]व्यासखातान्तरैः सार्धं विधेयं परिखात्रयम् ॥ १७ ॥

खातोत्पादोज्झितं कार्यं सत्र्यंशेनार्धतोऽपि वा ।
व्यासतः स्यादशेषेण मूलतस्तद्वदेव तत् ॥ १८ ॥

कुर्याद् वप्रं स्वभूभागे परिखोत्खातया मृदा ।
सोत्सङ्गं गजपृष्ठं वा गोत्रीयपदताडितम् ॥ १९ ॥

१ द. असम्बाधः । २ क. चतुःप्रान्त° । ३ ख. ग. द. स्यार्धस्वादिसया° । ४ द. ख. विधानवत् । ५ द. ख. ग. व्यासः ।

खातोद्वृत्तमृदा वप्रनिर्माणाधिकया ततः।
भूप्रदेशान् पुरा निम्नानापूर्य समतां नयेत् ॥ २० ॥
एवं संशोध्य परिखात्रितयं परितोऽश्मभिः।
विधेयमिष्टकाभिर्वा सम्यग्बद्धतलं स्थिरम्[1] ॥ २१ ॥
सिरावारिभिरापूर्णं पूर्णं वागागिनाम्भसा।
विचित्राब्जमनोहारि [2]ससंग्राहाम्बुनिर्गमम् ॥ २२ ॥
सर्वपार्श्वेष्वथैतस्य गन्धान्धमधुपाङ्गनान्।
सुमनोविटपारामान् कुर्याद् [3]वासान् समुत्सकान् ॥ २३ ॥
बाह्यभागं पुनस्तस्य विदध्यात् सर्वतोदिशम्।
द्रुममूलैर्लताजालैः कण्टकैरपि संवृतम् ॥ २४ ॥
वप्रोर्ध्वभागगं मध्यं स्थूलोपलशिलाचितम्।
कुर्यात् प्राकारमुद्दामं यद्वा पक्वेष्टकामयम् ॥ २५ ॥
[4]ज्यायान् करैर्द्वादशभिर्दशभिर्मध्यमः स्थितः।
कनीयानष्टभिर्हस्तैर्विस्तारः[5] स्यात् त्रिधेत्यसौ ॥ २६ ॥
उच्छ्रायः सप्तदशभिः करैर्ज्यायान् प्रशस्यते।
मध्यमः पञ्चदशभिस्त्रयोदशभिरन्तिमः ॥ २७ ॥
ऊर्ध्वं न सप्तदशकान्न त्रयोदशकादधः।
प्राकारोच्छ्र्यमिच्छन्ति नापि युग्मकरोन्मितम् ॥ २८ ॥
[6]हस्ते हस्तेऽङ्गुलद्वन्द्वमायतः सम्यगुच्छ्र्यात्।
यस्य वा द्वादशकरा मूले भवति विस्तृतिः ॥ २९ ॥
चतु(रस्रो ? र्हस्तो)च्छ्रितिस्[7]तस्य शिरः स्याद् दशविस्तृतम्।
हस्तोच्चं कपिशीर्षं स्याद् द्विहस्ता [8]काण्डवारिणी ॥ ३० ॥
कार्याः कर्णाश्रितैर्द्वारकर्णान्तस्थैश्च संयुताः।
प्राकारेऽट्टालकास्तस्मिन् दिक्षु दिक्षु चतुर्दिशम् ॥ ३१ ॥

---

१ द. ख. ग. °तलस्थितम्। २ द. ससंग्राहां तु निर्गमम् (?)। सग्राहं साम्बुनिर्गमम् इति शास्त्रिभिः संस्कृतः पाठ। ३ क. द्वादशकच्छकान्। ४ क. ज्येष्ठः। ५ क. द. विस्तारात्। ६ द. हस्ताङ्गुलद्वन्द्वमायतः। ७ द. °स्थितिस्तस्य। ८ द. द्विहस्तात् कण्ठचारिणी।

द्विभौमांश्चरिकोर्ध्वं च प्राकारोच्छ्रायविस्तृतान् ।
तदर्धं निर्गमान् कुर्यात् ससालाट्टालकानथ ॥ ३२ ॥

शतं शतं स्याद्धस्तानां मिथश्चाट्टालकान्तरम् ।
इत्थं पुरमगम्यं स्यात् पत्त्यश्वरथदन्तिनाम् ॥ ३३ ॥

चरिकां संचरद्वारां सुखारोहां सवेदिकाम् ।
ससोपानां सनिर्यूहां कुर्यात् सकपिशीर्षकाम् ॥ ३४ ॥

राजमार्गमहारथ्यासंश्रितानि चतुर्दिशम् ।
त्रीणि त्रीणि विधेयानि पुरे द्वाराणि तद्विदा ॥ ३५ ॥

राजमार्गमहाद्वारचतुष्कं विस्तरान्नव ।
अष्टौ सप्त करा नोर्व्यां द्विगुणं त्रिकरो[1]ज्झितम्(?) ॥ ३६ ॥

महारथ्याश्रयं द्वारं तत् षट्पञ्चचतुष्करम् ।
उच्छ्रयात् सार्धसार्धैकहस्तोनं विस्तरेण तत् ॥ ३७ ॥

कुर्यात् प्रतोलीः सर्वेषु महाद्वारेष्वथो दृढाः ।
दृढार्गलाश्चेन्द्रकीलाः कपाटपरिघान्विताः ॥ ३८ ॥

राजमार्गसमा[2] शाला स्यात् प्रतोलीविनिर्गमा[3] ।
तदर्धं कोष्ठकान्तः स्याद् व्यासो[4]ऽध्यर्धं तयोः स्मृतः ॥ ३९ ॥

चतुरश्रामिति न्यस्य प्रतोलीं वदनायताम् ।
व्यासतस्त्र्यंशविन्यस्तमार्गां मूषाद्वयान्विताम् ॥ ४० ॥

अन्तर्भित्तौ चतुर्द्वारं महाद्वारेण सम्मितम् ।
विकल्पकोष्ठका[5]न्तेषु दारुभिस्तद् विभूषयेत् ॥ ४१ ॥

द्वारे चोभयतःशाले द्वे द्वे द्वारे च मूषयोः ।
ते कार्ये सम्मुखे व्यासाद् द्विकरे द्विगुणोच्छ्रिते ॥ ४२ ॥

(ष ? त)दारु[6]मूषयोः पट्टमध्यं पञ्चकरोच्छ्रितम् ।
[7]तद्वत् कार्या द्वितीया भूर्द्वारशेषोदयोच्छ्रिता ॥ ४३ ॥

---

१ द. ख. ग. °करोष्ठितम् । २ द. ख. ग. °समः । ३ क. विनिर्गमः, द. ख. विनिर्गमात् । ४ द. ख. व्यासो वृद्ध । ५ द. ख. ग. °न्ते यद् दा° । ६ द. षद्दारु°, °रुं मू° [शा.] । ७ द. ख. बद्धा ।

बहिर्द्वारविनिर्मुक्तां पूर्ववत् तां प्रकल्पयेत् ।
पुरःसंरोधनसहैर्गवाक्षैरग्रतो युताम् ॥ ४४ ॥

तलं ततो महाद्वारस्योर्ध्वे बद्ध्वा तृतीयकम् ।
[१]रोधनद्वारयुग्हर्म्यसंयुक्तं सपरिक्रमम् ॥ ४५ ॥

सन्न्यस्तस्तम्भवेद्यन्यदूर्ध्वं तस्योपकल्पयेत् ।
व्यालजालशतव्यस्त्रशस्त्रयन्त्रादिभिर्युतम् ॥ ४६ ॥

वृद्धिशोभाभिगुप्त्यर्थं पुरस्य प्रविकल्पयेत् ।
बृहद्द्वाराणि परितस्त्रितलाभिः प्रतोलिभिः ॥ ४७ ॥

प्रतोल्या दक्षिणाद् भागादुच्छ्रितो वामतो गतः ।
यावद् द्वितीयं तत्पार्श्वमेकः कार्यो बहिः स्थितः ॥ ४८ ॥

द्वितीयो वामभागात् तु निर्गत्यास्यैव वेष्टकः ।
कार्यः स्यादा तदुत्थानात् प्राकारस्तस्य बाह्यतः ॥ ४९ ॥

एतयोरन्तरालं च राजमार्गेण सम्मितम् ।
कर्तव्यं स्यादिहैवं तु वक्त्रद्वारकमुत्तमम् ॥ ५० ॥

दृष्ट्वा दृष्ट्वोपभोगार्हान् सरिद्गिरिजलाशयान् ।
पक्षद्वाराणि कुर्वीत स्वेच्छया तत्र तत्र च ॥ ५१ ॥

जलभ्रमान् पुरे कुर्याच्छिलादारुतिरोहितान् ।
द्विकरान् करमालान् वा [२]साम्भसोऽस्मिन् प्रदक्षिणान् ॥ ५२ ॥

छिन्नकर्णं विकर्णं च वज्रं सूचीमुखं तथा ।
वर्तुलं व्यजनाकारं [३]चापाकृतिधरं च यत् ॥ ५३ ॥

शकटद्विसमं यच्च विस्ताराद् द्विगुणायतम् ।
विदिक्स्थं सर्पचक्रं च तत् पुरं निन्दितं भवेत् ॥ ५४ ॥

छिन्नकर्णे वसंल्लोकः पुरे तस्करतो भयम् ।
व्याधिभ्यो वापरेभ्यो वा प्राप्नोतीति विनिर्दिशेत् ॥ ५५ ॥

---

१ द. रोधनद्वारेषु हर्म्यं सं॰ । २ ' विस्तराद् द्विगुणायतः ।' (?) क. पाठः । ३ द. चापाकारं पुरं भवेत् ।

विद्विष्टस्वामिता सर्वलोकगर्हानपत्यता ।
जायते स्वल्पमायुष्यं विकर्णपुरवासिनाम् ॥ ५६ ॥
स्त्रीजयं विषरोगांश्च भेदांश्च विविधांस्तथा ।
जनो वसन्नवाप्नोति वज्राकृतिधरे पुरे ॥ ५७ ॥
व्रजन्ति प्राणिनो नाशं क्षुद्व्याधिपरिपीडिताः ।
निवसन्तः सदा सूचीमुखाकारधरे पुरे ॥ ५८ ॥
स्वामिना सह हीयन्ते सर्वतः सश्रयोज्झिताः ।
स्वल्पायुषश्च जायन्ते जना वृत्तपुराश्रयाः ॥ ५९ ॥
असत्यवादिनः स्वल्पायुषः पवनपीडिताः ।
जनाः स्युश्चलचित्ताश्च नगरे व्यजनाकृतौ ॥ ६० ॥
दुश्चरित्राङ्गनायुक्तस्तथा बहुनपुंसकः ।
चापाकारे पुरे लोको निवसन् भवति ध्रुवम् ॥ ६१ ॥
रोगशोकानलस्तेनभयं तत्र प्रजायते ।
शकटद्विसमाकारं पुरं यद् विनिवेश्यते ॥ ६२ ॥
आरम्भासिद्धिदं विप्रभयदं ज्ञातिभेदकृत् ।
पौराणां स्वामिनश्च स्याद् गजवाजिक्षयावहम् ॥ ६३ ॥
परैराक्रम्य भुज्येत तत् पुरं बलशालिभिः ।
द्विगुणायतसंस्थानं यत् क्वचिद् विनिवेश्यते ॥ ६४ ॥
जनक्षयोऽग्निदाहश्च स्त्रीकृतानि भयानि च ।
पुरे भवति दिङ्मूढे न च निर्योगमेति तत् ॥ ६५ ॥
[1]शस्त्रानिलपिशाचाग्निभूतयक्षभयार्दिताः ।
[2]रुक्पीडिताश्च नश्यन्ति भुजङ्गकुटिले जनाः ॥ ६६ ॥
पुराणामप्रशस्तानि संस्थानानीदृशानि यत् ।
एकस्मिन्नपि तेनैषां न पुरं विनिवेशयेत् ॥ ६७ ॥
संस्थानमेकमप्येषां प्रमादात् क्रियते यदि ।
तदा राष्ट्रं निपीड्येत क्षुद्द्विषद्भीतिमृत्युभिः ॥ ६८ ॥

१ 'सस्वामिनः पि'। २ 'रुक्पीडाभिश्च' ख. ग. पाठः ।

शास्त्रज्ञः स्थपतिस्तस्मात् प्रयत्नपरया धिया ।
यथावत् कथितं [1]चारु नगरं विनिवेशयेत् ॥ ६९ ॥

वेदीनिवेशयात्रायां[2] देवागाराभिचारयोः ।
नदीकर्मणि मैत्रे च शान्तिं कुर्याच्छ्रमेषु च ॥ ७० ॥

यज्ञे पुरनिवेशे च स्थापने प्रयतः सुधीः ।
कुर्यात् तथाभ्युदयिकं यद्वान्यदपि किञ्चन ॥ ७१ ॥

पुरे भीतिकरं शश्वदनायुष्यमपौष्टिकम् ।
कृतमप्रयतैः कर्म नृपतिघ्नं च जायते ॥ ७२ ॥

विहितं यदशास्त्रज्ञैर्यच्च निर्लक्षणैः कृतम् ।
कृतमप्रय[3]तैर्यच्च तदशस्तं फलोज्झितम् ॥ ७३ ॥

शास्त्रज्ञः स्थपतिर्ज्योतिर्विदा तद्वत् पुरोधसा ।
अधिष्ठितः पुरे कर्म विदध्याच्छान्तिकेषु च ॥ ७४ ॥

पुरोहितोऽग्निं जुहुयाद् दद्यान्मौहूर्त्तिकः स्थिर[4]म् ।
स्थपतिश्च बलिं दद्याद् योजयेदिति शान्तिकम् ॥ ७५ ॥

तदा तस्मिन् पुरे शान्तिर्यत्र मर्मस्थिताः सुराः ।
पूज्यन्ते सततं पौरैश्चत्वरस्थायिनस्तथा ॥ ७६ ॥

चतुःप्रकारं स्थापत्यमष्टधा च चिकित्सितम् ।
धनुर्वेदश्च सप्ताङ्गो ज्योतिषं कमलालयात् ॥ ७७ ॥

सामान्यलक्षणोत्पातनिमित्तानि च सर्वशः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्यजन्त्येते न तत् पुरम् ॥ ७८ ॥

नगरस्य विभागोऽयं यथावत् समुदीरितः ।
खेटं तदर्धविष्कम्भमाहुर्ग्रामं तदर्धतः ॥ ७९ ॥

योजनेन पुरात् खेटं खेटाद् ग्रामं प्रचक्षते ।
गव्यूतिपरिमाणेन ग्रामाद् ग्रामं प्रचक्षते ॥ ८० ॥

---

१ 'चात्र न' क. पाठः । २ 'यां वेदागा' ग. पाठः । ३ 'यतैः कर्म त' क. पाठः । ४ 'तम्' ख. ग. पाठः ।

द्विक्रोशाद् विषये सीमा तदर्धेन पुरस्य सा ।
खेटके पुरसीमार्धं ग्रामे खेटार्धतः स्मृता ॥ ८१ ॥

त्रिंशद्धनूंषि विष्कम्भः पुरे दिग्वर्त्मसु स्मृतः ।
विंशतिः खेटके मार्गो ग्रामे दश च दर्शितः ॥ ८२ ॥

[1]नव ग्रामसहस्राणि [2]नवतिं(श्च ? श्च) प्रचक्षते ।
चतुःषष्टिमपि ग्रामान् ज्यायो राष्ट्रं विदुर्बुधाः ॥ ८३ ॥

[3]दशार्धं च सहस्राणि ग्रामाणां त्रिशती तथा ।
ग्रामाश्चतुरशीतिश्च मध्यमं राष्ट्रमीरितम् ॥ ८४ ॥

सहस्रमेकं ग्रामाणां तद्वच्च शतपञ्चकम् ।
[4]न्यूना च ग्रामपञ्चाशत् कनीयो राष्ट्रमुच्यते ॥ ८५ ॥

अध्यर्धसङ्ख्ययैतेषां ज्येष्ठमध्यकनीयसाम् ।
विधाय नवधैकैकं विभजेद् विधिवत् सुधीः ॥ ८६ ॥

राष्ट्रेष्वेवं विभक्तेषु यथाभागं विधानवित् ।
निवेशयेत् पुराण्येषु सप्त सप्त यथागमम् ॥ ८७ ॥

विभागश्च प्रमाणं च लक्षणं चादिमस्य यत् ।
जातिवर्णाधिवासश्च यथावत् तदिहोच्यते ॥ ८८ ॥

सुवर्णकारानाग्नेय्यां तथा वह्न्युपजीविनः ।
निवेशयेत् कर्मकरानन्यानपि विधानवित् ॥ ८९ ॥

वैश्यानामक्षधूर्तानां चक्रिकाणां च दक्षिणे ।
नटानां नर्तकानां च गृहाणि विनिवेशयेत् ॥ ९० ॥

निवेशयेत् सौकरिकान् [6]मे(यी ? षी)कारान् मृगच्छिदः ।
कैवर्तान् नैर्ऋताशायां दमनाधिकृतांस्तथा ॥ ९१ ॥

रथेषु कौशलं येषां येषां स्यादायुधेषु च ।
वारुण्यां दिशि तान् सर्वान् पुरस्य विनिवेशयेत् ॥ ९२ ॥

---

१ क. द. तत्र ग्राम° । २ द. भवन्ति च । ३ क. द. दश द्वे च । ४ द. ख. ग. न्यूनाश्च । ५ क. यथाक्रमम् । ६ सर्वत्र मेयी° पाठः ।

कर्मस्वधिकृता ये च ये चापि परिकर्मिणः ।
शौण्डिका ये च तान् सर्वान् वायोर्दिशि निवेशयेत् ॥ ९३ ॥

यतीनामाश्रयान् ब्रह्मवत्सानां च तथा सभाम् ।
प्रपाश्च पुण्यशालाश्च कुर्याद् दिशि धनेशितुः ॥ ९४ ॥

घृतविक्रयिणो ये च फलविक्रयिणश्च ये ।
निवेशिताः प्रशस्यन्ते पुरस्येशानदिग्गताः ॥ ९५ ॥

पूर्वभागे बलाध्यक्षान् राज्ञो मुख्यांस्तथा बले ।
निवेशयेत् तथाग्नेय्यां बलं नानाविधं सुधीः ॥ ९६ ॥

श्रेष्ठिनो दक्षिणाशायां तथा देशमहत्तरान् ।
याम्येकहारान्(?)कुर्वीत तथा ककुभि निर्ऋतेः ॥ ९७ ॥

कोशपालमहामात्यादेशिकान् कारुकानपि ।
[1]निर्यामकांश्च कुर्वीत सलिलाधिपतेर्दिशि ॥ ९८ ॥

वायोः ककुभि कुर्वीत दण्डनाथान् सनायकान् ।
पुरोहितज्योतिषिकानुत्तरस्यां निवेशयेत् ॥ ९९ ॥

विप्राः सौम्य[2] दिशो भागे क्षत्रियाः शक्रदिग्गताः ।
वैश्यशूद्रास्तु कर्तव्या दक्षिणापरयोः क्रमात् ॥ १०० ॥

निधेया वणिजो वैद्या मुख्याश्चापि चतुर्दिशम् ।
चतुर्दिशं विशेषेण स्थापयीत बलानि च ॥ १०१ ॥

नगरस्य बहिः प्राच्यां लिङ्गस्थान् विनिवेशयेत् ।
श्मशानानि तथा तत्स्थान् याम्यायां स्थपतिः सुधीः ॥ १०२ ॥

सर्वतोदिशमुद्दिष्टो विभागो नगरे यथा ।
तथा ग्रामेषु खेटेषु सेनायाश्च निवेशने ॥ १०३ ॥

नगराभिमुखौ कार्यौ संपूर्णाङ्ग[3]महोदयौ ।
द्वारे द्वारे सौम्यमुखौ लक्ष्मीवैश्रवणौ शुभौ ॥ १०४ ॥

---

१ द. प्रतेः श्रेष्ठः पाठः निर्यामकांश्च, अन्यत्र नियामकांश्चेत्यपपाठः । २ क. सौम्यदिशो, शा. सौम्या दिशो । ३ क. द. °सहोदरौ ।

राष्ट्रं खेटमथ ग्रामं [1]पश्यन्तेतपुरं महत्(?) ।
तत्रारोग्यार्थसंसिद्धी प्रजाविजयमादिशेत् ॥ १०५ ॥

क्लेशबन्धवधैर्लोकाः स्युर्मिथः [2]सूतहिंसकाः ।
ग्रामं खेटं पुरं राष्ट्रं यदेतौ नैव पश्यतः ॥ १०६ ॥

स्थाप्यन्ते ये यथा देवा नगरे सर्वतोदिशम् ।
बाह्यान्तरासु भूमीषु ब्रूमहे तानतःपरम् ॥ १०७ ॥

चतुर्दिशं समारभ्य प्राकारपरिखान्ततः ।
बहिः शते शते सार्धे धनुषां द्विशतेऽपि च ॥ १०८ ॥

धनुःशतमितैः शुद्धैरनिन्द्यैर्धरणीतलैः ।
स्वस्वप्रासादयुक्तानि स्वस्वानुगगृहैः सह ॥ १०९ ॥

निवेशनानि कुर्वीत त्रिदशानां यथाक्रमम् ।
नगराभिमुखं चित्रवनभाञ्जि शुभानि च ॥ ११० ॥

याम्योत्तरायतं वंशं विकल्पपुरमध्यगम् ।
बहिरन्तश्च कुर्वीत देवानां विनिवेशनम् ॥ १११ ॥

प्राच्यां प्रत्यङ्मुखान् कुर्यात् प्राङ्मुखांश्चाम्बुभृद्दिशि ।
याम्योदक्पार्श्वयोस्तस्य [3]प्रादक्षिण्येन वंशगान् ॥ ११२ ॥

दक्षिणस्यां न कुर्वीत त्रिदशानप्युदङ्मुखान् ।
चैत्यशान्तिसभायक्षमातृ[4]प्रथमयान्विताः(?) ॥ ११३ ॥

इत्यमी कथिताः सम्यग् ये यथादिङ्मुखाः सुराः ।
दिक्षु दिक्षु बहिर्ये स्युस्तानिदानीं प्रचक्ष्महे ॥ ११४ ॥

विष्णोर्दिनाधिनाथस्य सहस्रनयनस्य च ।
धर्मस्य च विधातव्यं दिशि प्राच्यां निकेतनम् ॥ ११५ ॥

सनत्कुमारसावित्र्योर्मरुतां मारुतस्य च ।
पूर्वदक्षिणदिग्भागे विदधीत निकेतनम् ॥ ११६ ॥

---

१ क. द. पश्यन्त्ये ते पुरं, 'पश्यतस्तौ पुरं च यत्' इति शास्त्रिभिः निर्दिष्टः पाठः । २ द. तत्रहिंसकाः । ३ द. प्राग्द° । ४ क. °प्रमथया°, °प्रमथपा° इति शास्त्रिभिः निर्दिष्टः पाठः, द. °प्रथमया° ।

गणेशस्यात् भूतानां याम्ये प्रेतपतेर्गृहम् ।
भद्रकाल्याः पितॄणां स्याद् वेश्म चैत्यं च नैर्ऋते ॥ ११७ ॥
सागरस्य नदीनां च शिल्पिभर्तुः प्रजापतेः ।
निलयं पश्चिमाशायां विदध्याद् वरुणस्य च ॥ ११८ ॥
फणिनां भवनं कार्यमपरोत्तरदिग्गतम् ।
शनैश्चरस्य चात्रैव कात्यायन्याश्च मन्दिरम् ॥ ११९ ॥
विशाखस्कन्दसोमानां तथा यक्षाधिपस्य च ।
पृथक्पृथग् विधातव्याः प्रासादाः सौम्यदिग्गताः ॥ १२० ॥
जगद्गुरोर्महेशस्य श्रियो वह्नेश्च मन्दिरम् ।
पूर्वोत्तरस्यां ककुभि प्रविधेयं मनोरमम् ॥ १२१ ॥
नदीनामम्बुधीनां च समन्तान्नगरस्य च ।
कान्तारेष्वद्रिषु स्थानं सर्वत्रेष्टमुमापतेः ॥ १२२ ॥
निवेश्यन्ते स्वदिग्भागेष्वेवं यस्मिन् सुरोत्तमाः ।
सम्यक्समृद्धिमासाद्य चिरं नन्दति तत्पुरम् ॥ १२३ ॥
नगरस्य विदूरेऽपि ककुप्सु निखिलास्वपि ।
बाह्यतोऽभिमुखा देवाः शस्यन्ते न पराङ्मुखाः ॥ १२४ ॥
क्रियते यदि [1]भूभागे वंशेन स पराङ्मुखः ।
विधिमेनं तदा तस्मिंस्तज्ज्ञः शास्त्रोक्तमाचरेत् ॥ १२५ ॥
तद्वेषवर्णभूषास्त्रवाहनैरन्वितं सुरम् ।
तद्भित्तौ प्रकटाकारं नगराभिमुखं लिखेत् ॥ १२६ ॥
वैकङ्कतशमीबिल्वैः क्षीरकण्टकिभिर्द्रुमैः ।
उदपानाग्न्यगारेषु स्यान्न दोषोऽन्तरस्थितैः ॥ १२७ ॥
अर्चाश्रितेष्वयं प्रोक्तो विधिर्नालेख्यवर्तिषु ।
कर्तव्याः सर्वतोवक्त्रास्तस्माच्चित्रगताः सुराः ॥ १२८ ॥
विधानं यद् यथा प्रोक्तं सुरधाम्नां पुराद् बहिः ।
तत् तथाभ्यन्तरेऽपि स्यात् कार्यं स्वस्वदिगाश्रयम् ॥ १२९ ॥

१ द. भूभागवशेन ।

मध्ये पुरस्य कर्तव्यं गृहमम्भोजजन्मनः ।
निवेशनं तथेन्द्रस्य तथैव हरिकृष्णयोः ॥ १३० ॥

मातृयक्षगणाधीशान् शिवकान् भूतसङ्घकान्[1] ।
विनापि वेश्मभिः कुर्यात् पुरे चत्वरमार्गगान् ॥ १३१ ॥

राज्ञा वर्णाश्रमकलापण्यशिल्पोपजीविनः ।
स्वदिक्पदस्थाः कर्तव्यास्ते देवाश्चेच्छता श्रियम् ॥ १३२ ॥

प्रासादे सति भक्तीच्छाशक्तियुक्तो यदापरम् ।
प्रासादं कारयेत् पूर्वं न तदा पीडयेत् सुधीः ॥ १३३ ॥

प्रतिवेश्म प्रतिग्रामं प्रतिदेवकुलं तथा ।
कुर्यात् प्रतिपुरं चापि न प्राज्ञानगुणाधिकम् ॥ १३४ ॥

पूर्वप्रासादतो रुद्रसोमयोर्ब्रह्मणोऽथवा ।
प्रासादे विहितेऽन्यस्मिन् भवेत् पीडाग्रजन्मनाम् ॥ १३५ ॥

कृते धाम्न्यधिकेऽन्यस्मिन् वह्नेर्वाचस्पतेरुत ।
पुरोधसां भयं विद्याद् ध्रुवं ज्योतिर्विदां तथा ॥ १३६ ॥

धनाधिपामराधीशयमानां वरुणस्य वा ।
अधिके विहिते धाम्नि भयं विद्यान्महीपतेः ॥ १३७ ॥

स्कन्दधाम्नोऽधिकेऽन्यस्मिन् विहिते तस्य वेश्मनि ।
सेनापतेर्बलानां च पीडा सञ्जायते ध्रुवम् ॥ १३८ ॥

प्रजापतेरभ्यधिकं हरेर्वान्यत् कृतं गृहम् ।
कर्तुः कारयितुश्च स्याद् बन्धाय[2] च विनष्टये ॥ १३९ ॥

गणेशयक्षफणिनामधिकोऽन्यः कृतो यदि ।
प्रासादः स्यात् तदा नित्यं सेनाङ्गानां महद्भयम् ॥ १४० ॥

स्त्रीनाम्न्यो देवतास्तासां पीड्यन्ते यदि वेश्मभिः ।
मुख्यानां पुरनारीणां तदा कुर्वन्त्युपद्रवम् ॥ १४१ ॥

पूर्वामरेषु सर्वेषु पीडितेष्वमरालयैः ।
अन्यैस्तल्लिङ्गिनां पीडा चैत्यैर्वा चैत्यपीडितैः ॥ १४२ ॥

---

1 क. द. संहकान् । २ द. ख. वन्धायाथ ।

हीनाधिकप्रमाणेषु दुर्निविष्टेषु धामसु ।
कर्तुः कारयितुः पीडा स्यान्न पूजा तथास्य च ॥ १४३ ॥

नैवातिसंभृतं[1] कुर्यात् स्वल्पमल्पामरालयम् ।
[2]पुरं चानाश्रितं कुर्याद् वेधभागाश्रितं न च ॥ १४४ ॥

ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि नवषट्त्रिपदान्तरे ।
सुरवेश्मानि कुर्वीत दोषायापरथा पुनः ॥ १४५ ॥

कथितोऽयं विधिः [3]स्वैः स्वैस्त्रिदशानां निवेशने ।
बहिर्निवेशनात् स्वेच्छं विदध्यादमरालयम् ॥ १४६ ॥

नगरेषु समग्रेषु ग्रामेषु निखिलेषु च ।
खेटकेषु च सर्वेषु सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४७ ॥

इत्युक्त एष नगरोपगतः सुराणां
स्वस्वर्भागविधिभिः पदसन्निवेशः ।
ब्रूमो विभागमधुना गृहदेवतानां
सम्यक् शुभाशुभफलं[4]विभागयुक्तम् ॥ १४८ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
पुरनिवेशो दशमोऽध्यायः ॥

अथ वास्तुत्रयविभागो नामैकादशोऽध्यायः ।

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे विभक्ते नवधा ततः ।
मध्ये महाद्युतिर्ब्रह्मा विधेयो नवभिः पदैः ॥ १ ॥

तस्मादनन्तरं प्राच्यां षट्पदः कीर्तितोऽर्यमा ।
आग्नेयकर्णे सवितृसावित्रौ पदिकावुभौ ॥ २ ॥

ब्रह्मणोऽनन्तरं याम्ये विवस्वान् षट्पदाश्रितः ।
नैर्ऋते पदिकौ कर्णे जयेन्द्रौ कथितावुभौ ॥ ३ ॥

---

१ द. संसृतं । २ द. ख. धुरं दानाश्रि° । ३ द. स्वे स्वे । ४ द. °विभाग° । ५ द. प्रविपाक°।

[1]षट्पदः स्यात् ततो मित्रः काष्ठायां पत्युरम्भसः ।
कर्णेऽपरोत्तरे यक्ष्मा रुद्रश्च पदिकावुभौ ॥ ४ ॥

षड्भिः पदैस्ततः सौम्ये निश्चलः पृथिवीधरः ।
आपस्तथापवत्सश्च पदिकावीशदिग्गतौ ॥ ५ ॥

इत्यन्तःसंश्रया देवाः प्रोक्ता ब्रूमो बहिःस्थितान् ।
ज्ञेयं प्रदक्षिणं तेषां स्थानं पूर्वोत्तरादितः ॥ ६ ॥

[2]अग्निस्तदनु पर्जन्यो जयन्तश्चेन्द्र एव च ।
रविः सत्यो भृशश्चेति नभस्तस्मात् ततोऽनिलः ॥ ७ ॥

पूषाख्यो वितथाख्यश्च गृहक्षतयमावथ ।
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्ततः ॥ ८ ॥

दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो [3]जलेश्वरः ।
असुरः शोषनामा च पापयक्ष्मा ततः परम् ॥ ९ ॥

रोगो नागश्च मुख्यश्च भल्लाटः सोम एव च ।
चरकोऽथादितिर्दैत्यमातेति पददेवताः ॥ १० ॥

वह्नेर्वायोः पितॄणां च व्याधेश्चैव क्रमाद् बहिः ।
चरकी च विदारी च पूतना पापराक्षसी ॥ ११ ॥

पदै[4]र्भोगोऽस्ति नैतासां स्थानमेव हि केवलम् ।
[5]पदभोगमथ ब्रूमो बहिःस्थानां नभःसदाम् ॥ १२ ॥

तत्राष्टौ द्विपदाधीशा जयन्तो भृश एव च ।
वितथो भृङ्गसुग्रीवशोषमुख्यास्तथादितिः ॥ १३ ॥

एभ्यः शेषा बहिर्ये तु ते स्युः पदभुजः सुराः ।
एकाशीतिपदे प्रोक्तो देवतानां पदक्रमः ॥ १४ ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे दशधा प्रविभाजिते ।
भवेच्छतपदो वास्तुर्ब्रूमोऽत्राप्यमरस्थितिम् ॥ १५ ॥

---

१ द. षट्पदाभ्यन्तरो। २ ख. ईशस्त°। ३ क. जलोद्विपः (? जलाधिपः)। ४ द. पदभागो।
५ द. पदभाग°।

द्विरष्टगुणिते मध्ये पदमेकं पितामहः ।
भुङ्क्ते शतपदे वास्तौ चतुर्गुणितमर्यमा ॥ १६ ॥

विवस्वतोऽथ मित्रस्य तद्वच्च पृथिवीभृतः ।
भोगमिच्छन्ति वै तेषामर्यम्ण इव सूरयः ॥ १७ ॥

सवित्राद्यापवत्सान्ता ये च नोक्ताः सुरोत्तमाः ।
यथैकाशीतिके तद्वत् तेषां भोगः पदाष्टकम् ॥ १८ ॥

अग्न्यन्तरिक्षपवना मृगश्च पितरो[1]ऽपि च ।
रोगोऽदितिस्तथाध्यर्धपदभाजो बहिः स्थिताः ॥ १९ ॥

चतुर्विंशतिरुक्ता ये पर्जन्याद्याः सुरोत्तमाः ।
अदित्यन्ता द्विपदिकास्ते शेषं प्राक् प्रसाधितम् ॥ २० ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे पूर्ववद् भाजितेऽष्टभिः ।
चतुःषष्टिपदो वास्तुश्चतुःषष्ट्या पदैर्भवेत् ॥ २१ ॥

अस्मिन् पदानि चत्वारि भुनक्त्यन्तः पितामहः ।
अर्यमाद्याः सुराश्चात्र द्वे द्वे मध्यगताः पदे ॥ २२ ॥

मध्येऽष्टौ बाह्यतोऽष्टौ ये स्थिताः कर्णेषु चाष्टसु ।
ये देवाः सर्व एवात्र ते पदार्धभुजः स्मृताः ॥ २३ ॥

[2]पर्जन्योऽथ भृशः पूषा भृङ्गदौवारिकौ तथा ।
शोषनागादितिप्रान्ताः स्युरध्यर्धपदस्पृशः ॥ २४ ॥

[3]जयन्तादिषु बाह्येषु चरकान्तेषु कीर्तिता ।
प्रत्येकं षोडशस्वत्र सुरेषु द्विपदस्थितिः ॥ २५ ॥

सिरां वह्निपदादूर्ध्वं नयेत् [4]पितृपदान्ततः ।
[5]बाह्याशानिर्गतां चैनां रोगनामानमानयेत् ॥ २६ ॥

द्विनाम्नः प्रापयेद् भृङ्गं भृङ्गात् सुग्रीवमानयेत् ।
ततोऽदितिं तां गमयेद् द्विनामानं प्रवेशयेत् ॥ २७ ॥

---

१ क. पितरः क्षयः । २ द. पर्जन्यो जयभृशः भृंगोदौवारिकस्तथा । ३ द. ख. द्विनामादिषु । द्विनामशब्दो जयन्तपर्यायः (शास्त्री) । ४ द. पितृपदं ततः । ५ द. स्वास्वाशा ।

सौराद् याम्यं पदं नीत्वा वारुणं प्रापयेत् ततः ।
नयेत् पदं ततः सौम्यं तत आदित्यमानयेत् ॥ २८ ॥
भृशादानीय वितथं शोषाख्यं वितथादथ ।
शोषान्मुख्यं समानीय नयेत् तस्मात् पुनर्भृशम् ॥ २९ ॥
ये विभागाः समुद्दिष्टा यथासङ्ख्येन तैरिह ।
यज्ञामरनृणां वास्तुं समस्तं विभजेत् सुधीः ॥ ३० ॥
देवैः सर्वैरप्यमीभिर्विशोकः
प्रीत्युत्कर्षादित्थमालोक्यतेऽसौ ।
कृत्स्नानेषोऽप्यब्जपत्रायताक्षः
पश्यत्येतान् स्फारितेनेक्षणेन ॥ ३१ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे
वास्तुत्रयविभागो नाम एकादशोऽध्यायः ॥

अथ नाड्यादिसिरादिविकल्पो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

अथाभिधीयते वास्तुः कनीयान् षोडशास्पदः ।
पदैः षोडशभिः स स्यात् तत्र देवान् प्रचक्ष्महे ॥ १ ॥
भुङ्क्ते मध्ये स्थितो मुख्यः पदमेकं सुरोत्तमः ।
क्लृप्तं पदचतुर्भागैश्चतुर्भिश्चतुराननः ॥ २ ॥
पदार्धभागभोक्तारश्चत्वारोऽमी सुरोत्तमाः ।
अर्यमा च विवस्वांश्च मित्रश्च क्ष्माधरोऽपि च ॥ ३ ॥
सवित्राद्यापवत्सान्ता येऽष्टौ कोणेषु वेधसः ।
चतुर्भागभुजस्ते स्युस्त्रिदशास्तपनत्विषः ॥ ४ ॥
चतु(र्थी ? र्ष्वी)शादिकोणेषु ये स्थिताः क्रमशः सुराः ।
अष्टभागभुजस्तेऽष्टौ विनिर्दिष्टा मनीषिभिः ॥ ५ ॥
ये तथादितिपर्यन्ताः पर्जन्याद्याः सुरोत्तमाः ।
तेऽष्टौ चतुर्भागभुजो विद्वद्भिरिह कीर्तिताः ॥ ६ ॥

---

१ क. वारुण्यां । २ क. द. अथो विधीयते । ३ द. ख. चतुष्षष्टीशादिकों° ।

चरकान्ता जयन्ताद्या ये बाह्यस्थितयोऽमराः ।
[1]भोगोऽर्धपदिकस्तेषां षोडशानामपि स्मृतः ॥ ७ ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे त्रयस्त्रिंशद्विभाजिते ।
अन्त्य[2]पङ्क्तिद्वयं सार्धं चरक्याद्यर्थमुत्सृजेत् ॥ ८ ॥

अन्तरे वीथिकामर्धपदिकामुत्सृजेत् ततः ।
मध्ये तु सप्तविंशत्या भोगैर्वास्तु विभाजयेत् ॥ ९ ॥

एकोनत्रिंशता युक्तं पदानां शतसप्तकम् ।
यद् भवेत् तत्र गर्भे स्यादेकाशीतिपदः स्वभूः ॥ १० ॥

अष्टादशपदाश्चाष्टौ चापप्रभृतयः पृथक् ।
अर्यमाद्यं चतुःपञ्चाशत्पदं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ११ ॥

ईशादयस्त्वदित्यन्ता बाह्या नवपदाः सुराः ।
देशानां सन्निवेशोऽसौ साहस्रो वास्तुरुच्यते ॥ १२ ॥

अथोच्यते वृत्तवास्तुर्वृत्तप्रासादहेतवे ।
एकश्चतुःषष्टिपद[3]भागः शतपदोऽपरः ॥ १३ ॥

अष्टधा [4]भाजिते वृत्तविष्कम्भे भागिकान्तरान् ।
चतुरः परिधीन् कुर्यान्मध्यवृत्तं द्विभागिकम् ॥ १४ ॥

स्याद् बहिर्वृत्तवलयमष्टाविंशतिभागिकम् ।
तदन्तर्वृत्तवलयमष्टाष्टांशोज्झितं क्रमात् ॥ १५ ॥

एवं कृते भवेन्मध्ये ब्रह्मणस्तच्चतुष्पदम् ।
इत्थं चतुःषष्टिपदो वृत्तवास्तुरुदाहृतः ॥ १६ ॥

दशधा भाजिते वृत्तविष्कम्भे भागिकान्तराः[5] ।
कार्याः परिधयः पञ्च मध्ये वृत्तं द्विभागिकम् ॥ १७ ॥

बहिस्थं वलयं तस्य भजेत् षट्त्रिंशता ततः ।
शेषं चतुःषष्टिपदस्थित्या [6]स्याच्छतवास्तुनि ॥ १८ ॥

---

१ द. भागार्ध° । २ क. अन्ते पङ्क्तित्रयं । ३ द. ख. °पदस्तयोः शतपदोत्तरः । ४ द. वृत्त-विभक्ते विष्कम्भे, क. वृत्तविष्कम्भे विभक्ते । ५ द. भागिकान्तरात् । ६ क. स्याद्वृत्तवा° ।

देवतापदसङ्क्षिप्तिरनयोश्चतुरश्रवत् ।
एवं कार्यवशात् कार्या वास्तवोऽन्येऽपि धीमता ॥ १९ ॥
त्र्यश्रे षडश्रे चाष्टाश्रे षोडशाश्रे च वृत्तवत् ।
वृत्तायतेऽर्धचन्द्रे च वास्तौ पदविभाजनम् ॥ २० ॥
एक एव पुमानेषु[1] बहुधा परिकल्पितः ।
सर्वस्मिन्नपि संस्थाने विभक्ते लक्षयेत् ततः ॥ २१ ॥
शरीरं वास्तुपुंसोऽस्य गुणदोषा भवन्ति यत् ।
मुखं मूर्धा ततः श्रोत्रे हृत्तात्वोष्ठरदाः क्रमात् ॥ २२ ॥
वक्षः कण्ठः स्तनौ नाभिर्मेढ्रमुष्कावथो गुदम् ।
बाहू प्रबाहू पाणी स्फिगूरुजङ्घं पदद्वयम् ॥ २३ ॥
कल्पयेदेवमेतेन स भवेत् पुरुषाकृतिः ।
सिरावंशानुवंशाश्च सन्धयः सानुसन्धयः ॥ २४ ॥
मर्माण्यथ महावंशा लक्ष्या वास्तुशरीरगाः ।
सिराः कर्णगता याः स्युस्ता नाड्यः परिकीर्तिताः ॥ २५ ॥
पदस्य षोडशो भागस्तत्प्रमाणं प्रकीर्तितम् ।
महावंशौ प्राक्प्रतीच्यौ याम्योदीच्यौ च मध्यगौ ॥ २६ ॥
प्रमाणं पञ्चमो भागः पदस्योदाहृतं तयोः ।
वंशास्तेऽस्मिन् समुद्दिष्टा रेखा याः स्युर्मुखायताः ॥ २७ ॥
यास्तिर्यगायता रेखास्तेऽनुवंशाः प्रकीर्तिताः ।
सम्पाता ये स्युरेतेषां मर्म तत् संप्रचक्षते ॥ २८ ॥
उपमर्माणि तान्याहुः पदमध्यानि यानि हि ।
भागोऽष्टमोऽथ दशमो द्वादशः षोडशोऽपि च ॥ २९ ॥
पदतो मानमिष्टं स्याद् वंशादीनामनुक्रमात् ।
वंशाष्टकस्य यः सन्धिः स सन्धिरिति कीर्तितः ॥ ३० ॥
ये पुनः स्युस्तदङ्गानां प्रोक्तास्ते[2] चानुसन्धयः ।
वालाग्रतुल्यं सन्धीनां प्रमाणं परिचक्षते ॥ ३१ ॥

१ क. द. पुमानेष । २ द. तत्रानुसंधयः ।

तदर्धमनुसन्धीनां प्रमाणं समुदीरितम् ।
यत्नेनैतानि सन्त्यज्य वास्तुविद्याविशारदः ॥ ३२ ॥

द्रव्याणि प्रयतो नित्यं स्थपतिर्विनिवेशयेत् ।
महावंशस्य नाक्रान्तिं कुर्याद् द्रव्येण केनचित् ॥ ३३ ॥

इतरेषु पुनर्द्रव्यं मध्यवंशेषु सन्त्यजेत् ।
महावंशसमाक्रान्तौ भवेत् स्वामिवधो ध्रुवम् ॥ ३४ ॥

वर्षेण तपनाद् भीतिं वंशानां पीडनाद् विदुः ।
उपमर्माणि रोगाय मर्माणि कुलहानये ॥ ३५ ॥

उद्वेगायार्थनाशाय सिराश्च स्युः प्रपीडिताः ।
कलिः स्यात् [१]सन्धिविद्धेषु पीडितेष्वनुसन्धिषु ॥ ३६ ॥

तस्मादेतानि सर्वाणि पीडितान्युपलक्षयेत् ।
ज्ञात्वा सिराः सानुसिराश्च नाडीर्वंशानुवंशानपि वास्तुदेहे ।
यत्नेन मर्माणि फलानि चैषां वेधं त्यजेद् यस्तमुपैति नापत् ॥३७॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
नाडीवंशानुवंशानां सिरानुसिरामर्मानुमर्मवेधविकल्पो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

अथ मर्मवेधस्त्रयोदशोऽध्यायः ।

एकाशीतिपदो यः स्यात् तथा शतपदश्च यः ।
चतुःषष्टिपदो यश्च वास्तुरत्र त्रिधोदितः ॥ १ ॥

यद् येन विभजेत् तेषु तदिदानीं प्रचक्ष्महे ।
यानि मर्माणि चैतेषां कथ्यन्त इह तान्यपि ॥ २ ॥

वर्णिनां भवनादीनि निवेशा राजवेश्मनाम् ।
एकाशीतिपदेनेन्द्रस्थानं च विभजेत् सुधीः ॥ ३ ॥

प्रासादा विविधास्तद्वद् विचित्राश्चात्र मण्डपाः ।
तान् मापयेच्छतपदप्रविभागेन बुद्धिमान् ॥ ४ ॥

---

१ द. सन्धिष्ण (? षू) द्वेगः पी° ।

यः पुनः स्याच्चतुःषष्टिपदस्तेन विभाजयेत् ।
नरेन्द्रशिबिरग्रामखेटादि नगरादि च ॥ ५ ॥
अन्तस्त्रयोदश सुरा द्वात्रिंशद् बाह्यतश्च ये ।
तेषां स्थानानि मर्माणि सिरा वंशाश्च तेषु तु ॥ ६ ॥
मुखे हृदि च नाभौ च मूर्ध्नि च स्तनयोस्तथा ।
मर्माणि वास्तुपुंसोऽस्य षण्महान्ति प्रचक्षते ॥ ७ ॥
वंशानुवंशसम्पाताः पदमध्यानि यानि च ।
देवस्थानानि तान्याद्ये पदषोडशकान्विते ॥ ८ ॥
देवस्थानानि सम्पाताश्चतुःषष्टिपदे पुनः ।
तथैकाशीतिपदिके पदान्तशतिकेऽपि च ॥ ९ ॥
चतुर्ष्वपि विभागेषु सिरा याः स्युश्चतुर्दिशम् ।
मर्माणि तानि चोक्तानि द्वारमध्यानि यानि च ॥ १० ॥
भित्तिविस्तृतमध्येन यद्वा मध्येन दारुणः ।
मर्म यत् पीड्यते येन गृहे तत्रोच्यते फलम् ॥ ११ ॥
द्वारैर्वा भित्तिभिर्वापि मर्मणां परिपीडनात् ।
दौर्गत्यं गृहिणः प्राहुः कुलहानिमथापि वा ॥ १२ ॥
भवेत् स्वामिक्षयः स्तम्भैस्तुलाभिः स्त्रीपरिक्षयः ।
स्नुषावधो जयन्तीभिर्बन्धुनाशश्च सङ्ग्रहैः ॥ १३ ॥
मर्मस्थानगतैः [1]कार्यैर्भर्तुः कायो निपीड्यते ।
सुहृद्विश्लेषमिच्छन्ति सन्धिपालैश्च तद्विदः ॥ १४ ॥
नागपाशैर्धनोच्छेदो[2] नागदन्तैः सुहृत्क्षयः ।
कपिच्छकैश्च मर्मस्थैः प्रेष्याणां क्षयमादिशेत् ॥ १५ ॥
षड्दारुकाण्यनुसिरागवाक्षालोकनानि च ।
मर्ममध्योपगान्येतान्यावहन्ति धनक्षयम् ॥ १६ ॥
द्वारद्रव्यतुलास्तम्भनागदन्तगवाक्षकैः ।
द्वारमध्यार्दितै रोगकुलपीडाधनक्षया(:? न्) ॥ १७ ॥

---

१ क. कार्यैर्भ । २ द. धनोच्चाटो ।

नृपदण्डभ[1]यं पत्युः पीडनं च प्रचक्षते ।
द्वारमध्येषु षड्दारुमध्येष्वपि च सूरयः ॥ १८ ॥
कर्णद्रव्यादिभि[2]र्विद्धेष्वेतदेव फलं विदुः ।
शय्यानुवंशविहिता गृहिणां कुलनाशिनी ॥ १९ ॥
क्षयावहा नागदन्ता भर्तुः शय्या[3]वितानगाः ।
वातायनैरथ स्तम्भैर्ये विद्धा नागदन्तकाः ॥ २० ॥
ते शस्त्रभीतिदा भर्तुर्येद्वा चौरभयप्रदाः ।
द्रव्यधान्यविनाशाय शोकाय कलहाय च ॥ २१ ॥
गृहमध्यगतं द्वारं भवेत् स्त्रीदूषणाय च ।
द्रव्येणान्यतरेणापि महा[4]मर्म निपीडितम् ॥ २२ ॥
भवेत् सर्वस्वनाशाय गृहिणो मरणाय [5]च ।
अंशुकाश्चोर्ध्ववंशाश्च[6] तुम्बिकाः सेन्द्रकीलकाः ॥ २३ ॥
पुरप्रासादगेहानां वेधेऽप्येते न दोषदाः ॥
इत्थं सुरक्षितिपवर्णगृहाश्रितोऽयं
भेदः पदेष्वखिलमर्मगतो व्यधश्च ।
उक्तः पृथक्पृथगमुष्य फलं च सम्यग्
ब्रूमोऽथ वास्तुपुरुषाङ्गविभागमत्र[7] ॥ २४ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

मर्मवेधो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथ पुरुषाङ्गदेवतानिघण्ट्वादिनिर्णयश्चतुर्दशोऽध्यायः ।

देवतानां पदैरित्थं संविभक्तैः पृथग्विधैः ।
स्थपतिः प्रयतः कुर्याद् वास्तुमित्थं पुमाकृतिम् ॥ १ ॥

---

१ द. भयापत्य° । २ क. निहिता । ३ क. शय्यावहानगाः, द. शय्यावतानगाः । ४ क. मर्मणि पीडिते, द. महामर्मनिपीडिते । ५ द. वा । ६ क. चार्ध्ववंशास्तु, द. सोर्ध्ववंशास्तु । ७ द. °मग्रे ।

शिरस्तस्याग्निरुद्दिष्टं दृष्टिर्दित्यम्बुदाधिपौ ।
जयन्तश्चादितिश्चास्य कर्णौ वायुर्मुखे स्थितः ॥ २ ॥

अर्कः स्याद् दक्षिणे वामे भुजे सोमः प्रतिष्ठितः ।
महेन्द्रचरकौ सापवत्सावस्योरसि स्थितौ ॥ ३ ॥

स्तनेऽर्यमा दक्षिणे स्याद् वामे च पृथिवीधरः ।
यक्ष्मा रोगश्च नागश्च मुख्यो भल्लाट इत्यमी ॥ ४ ॥

दक्षिणेतरमेतस्य बाहुं देवाः समाश्रिताः ।
सत्यो भृशो नभो वायुः पूषा चेत्यथ दक्षिणम् ॥ ५ ॥

पश्चापि बाहुमेतस्य संश्रितास्त्रिदिवौकसः ।
सावित्रसवितारौ च रुद्रशक्तिधरावपि ॥ ६ ॥

चत्वारोऽमी [1]क(लाधि ? फोणि)स्थाः करयोर्हृदि च स्वभूः ।
वितथौकः क्षतौ पार्श्वे दक्षिणेऽस्य व्यवस्थितौ ॥ ७ ॥

वामे पुनः स्थितावस्य देवौ शोषासुराभिधौ ।
मित्राभिधो विवस्वांश्च द्वावप्युदरमाश्रितौ ॥ ८ ॥

मेढ्रमध्यस्थितावस्य सुराविन्द्रजयाभिधौ ।
यमश्च वरुणश्चोर्वोः क्रमाद् दक्षिणवामयोः ॥ ९ ॥

गन्धर्वभृङ्गौ [2]सभृगौ जङ्घां राज्यामथेतराम् ।
द्वास्थसुग्रीवपुष्पाख्याः[3] संश्रिताः पितरोऽङ्घ्रिगाः ॥ १० ॥

एकाशीतिपदस्येशादिग्विभागाश्रितं शिरः ।
माहेन्द्रीसंश्रितं विद्याचतुःषष्टिपदस्य तु ॥ ११ ॥

एकाशीतिपदाज्जातो वास्तुः शतपदाभिधः ।
यः षोडशपदः स स्याचतुष्षष्टिपदोद्भवः ॥ १२ ॥

मध्ये य [4]एव देवानां स्थितो ब्रह्माब्जसंभवः ।
स सहस्राननोऽचिन्त्यविभवो जगतां प्रभुः ॥ १३ ॥

---

१ द. कलाधिस्थाः । २ द. सभृंगौ । ३ द. °सुग्रीवपुष्पाख्यौ । ४ द. एष ।

योऽयं वह्निरिहोक्तः स सर्वभूतहरो हरः।
पर्जन्यनामा यश्चायं [1]वृष्टिमानम्बुदाधिपः॥ १४॥

जयन्तस्तु द्विनामाख्यः कश्यपो भगवानृषिः।
महेन्द्रस्तु सुराधीशो दनुजानां विमर्दनः॥ १५॥

आदित्यं पुनरिच्छन्ति विवस्वन्तमहस्करम्।
सत्यो भूतहितो धर्मो भृशः कामोऽथ मन्मथः॥ १६॥

योऽन्तरिक्षः स्मृतो देवस्तन्नभः समुदाहृतम्।
मारुतो वायुरुदिष्टः पूषा मातृगणः स्मृतः॥ १७॥

अधर्मो वितथाख्यः स्यात् कलेरप्रतिमः सुतः।
गृहक्षतः पुनर्योत्र स चन्द्रतनयो बुधः॥ १८॥

प्रेताधिपो मतः श्रीमान् यमो वैवस्वतश्च सः।
गन्धर्वो भगवान् देवो नारदः परिकीर्तितः॥ १९॥

भृङ्गराजमिहेच्छन्ति राक्षसं निर्ऋतेः सुतम्।
यो मृगोऽस्मिन्ननन्तः स स्वयंभूर्धर्म इत्यपि॥ २०॥

आदिः प्रजापतिः [2]स्रष्टा मनुः सुग्रीव ईरितः।
पुष्पदन्तस्तु विनतातनयः स्यान्महाजवः॥ २१॥

वरुणः पाथसां नाथो लोकपालः स कीर्तितः।
असुरो राहुरर्केन्दुमर्दनः सिंहिकात्मजः। २२॥

शोषस्तु भगवानेष सूर्यपुत्रः शनैश्चरः।
पापयक्ष्मा क्षयः प्रोक्तो रोगस्तु कथितो ज्वरः॥ २३॥

भुजङ्गमानामधिपः श्रीमान् नागस्तु वासुकिः।
त्वष्टा स्यान्मुख्यसंज्ञोऽत्र विश्वकर्माभिधश्च सः॥ २४॥

चन्द्रो भल्वाट[3] इत्युक्तः कुबेरः सोमसंज्ञितः।
चरको व्यवसायाख्यः श्रीरिहादितिसंज्ञिका॥ २५॥

---

१ द. वृष्टिमान् स घनाधिपः। २ क. ब्रह्मा। ३ भल्लाट इति प्राक् पाठः।

दितिरत्रोच्यते शर्वः शूलभृद् वृषभध्वजः ।
हिमवानाप इत्युक्त आपवत्स उमा स्मृता ॥ २६ ॥

आदित्यस्त्वर्यमा वेदमाता सावित्र उच्यते ।
[1]देवी गङ्गात्र विद्वद्भिः सवितेति प्रकीर्तिता ॥ २७ ॥

मृत्युः शरीरहर्तासौ विवस्वानिति स स्मृतः ।
जयाभिधस्तु वज्रीति स्यादिन्द्रो बलवान् हरिः ॥ २८ ॥

मित्रो हलधरो माली रुद्रस्तूक्तो महेश्वरः ।
राजयक्ष्मा गुहः प्रोक्तः क्षितिध्रोऽनन्त उच्यते ॥ २९ ॥

चरकी च विदारी च पूतना पापराक्षसी ।
रक्षोयोनिभवा ह्येता देवतानुचरीर्विदुः ॥ ३० ॥

इत्येष वास्तुदेवानां निघण्टुः परिकीर्तितः ।
क्षो मूर्ध्नि हो दृशोर्मध्ये सो घ्राणे चिबुके तु षः ॥ ३१ ॥

शः कण्ठे हृदये वः स्याल्लकारो नाभिदेशगः ।
रेफो बस्तौ यकारस्तु मेढ्रे मः [2](पुष्य? मुष्क)कावुभौ ॥ ३२ ॥

नकार ऊरुर्णो जानु ञकारः पिण्डिकाश्रितः ।
[3](ड? ङ)कारो गुल्फयोरन्ते पकारोऽङ्घ्रितले स्मृतः ॥ ३३ ॥

उक्तानि वास्तुपुरुषस्य यथावदित्थमङ्गानि वास्तुपददैवतनामभेदाः ।
वर्णाश्च वास्त्ववयवेष्विह षोडशैव ब्रूमोऽथ दैवतवशेन पुरे [4]निवेशम् ॥ ३४ ॥

इति महाराजाधीराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

पुरुषाङ्गदेवतानिघण्ट्वक्षराङ्गनिर्णयो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ राजनिवेशो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

कृते पुरनिवेशेऽथ चतुःषष्टिपदाश्रये ।
नियुक्तपरिखासालगोपुराट्टालकेऽपि च ॥ १ ॥

---

१ इत आरभ्यार्धपञ्चक, द. ख. पुस्तकयोर्न पठ्यते । २ 'पुष्यकावि'ति क. पाठः, 'पुत्रकावि'ति द. ख. पाठश्चाशुद्धौ, ग. पुस्तके तु पत्रं लुप्तम् । ३ 'डगुल्फगष्टकारोद्धोः सिकारोऽङ्घ्रि (?)' द. ख. पाठः । ४ क. निवासम्, द. निवेशा ।

विभक्तरथ्ये परितः प्रविभाजितचत्वरे ।
क्रमादन्तर्बहिः क्लृप्तदेवतायतनस्थितौ ॥ २ ॥
प्रागुदक्प्रवणे देशे प्राग्द्वाराभ्युन्नतेऽथवा ।
यशःश्रीविजयाधायि मैत्रं पदमधिष्ठितम् ॥ ३ ॥
यथावर्ण[1]क्रमायातं चतुरश्रं समं शुभम् ।
पुरमध्यादपरतोदिक्स्थं कुर्यान्नृपालयम् ॥ ४ ॥
दुर्गेषु भूवशात् कार्यं यद्वा दिक्ष्वपरास्वपि ।
विवस्वद्भूधरार्यम्णां कार्यमन्यतमे पदे ॥ ५ ॥
त्रिचत्वारिंशता युक्ते ज्येष्ठं स्याद् द्वे धनुःशते ।
मध्यं शतं तु द्वाषष्टिः शतं साष्टकमन्तिमम् ॥ ६ ॥
ज्येष्ठे पुरे विधातव्यं ज्येष्ठं राजनिवेशनम् ।
मध्यमे मध्यमं कार्यं कनिष्ठं च कनीयसि ॥ ७ ॥
प्राकारपरिखागुप्तं चारुकान्ति समन्ततः ।
तमङ्गभ्रमनिर्यूहसुदृढाट्टालकान्वितम् ॥ ८ ॥
एकाशीत्या पदैर्भक्तं विधेयं नृपमन्दिरम् ।
राजमार्गं समाश्रित्य वास्तुद्वारमुदङ्मुखम् ॥ ९ ॥
युक्त्यानयैव कर्तव्यमन्यदिक्संश्रयेऽपि च ।
भल्लाटपदवर्त्यस्य गोपुरद्वारमिष्यते ॥ १० ॥
तत्पुरद्वारविस्तारोच्छ्रायसम्मितमिष्टदम् ।
महेन्द्रं द्वारमिच्छन्ति निविष्टस्य महीधरे ॥ ११ ॥
वैवस्वते पुष्पदन्तमर्यम्णि च गृहक्षतम् ।
अन्येष्वेषामपरतः प्रदक्षिणपदेष्वथ ॥ १२ ॥
अन्यान्यपि स्वासु दिक्षु द्वाराण्येवं प्रकल्पयेत् ।
आभिमुख्ये च सर्वेषां शस्यन्ते गोपुराणि च ॥ १३ ॥
तदीयनगरद्वाराद् विंशत्यंशोज्झितानि वा ।
पक्षद्वाराणि सुग्रीवे जयन्ते मुख्यनाम्नि च ॥ १४ ॥

---

1 द. ख. यथावर्णं ।

वितथेऽथ भ्रमांस्तद्वद् विदधीत प्रदक्षिणान् ।
वास्तौ विभक्ते पुरवत् क्लृप्तेऽमरपदव्रजैः[1] ॥ १५ ॥
तत्र मैत्रपदस्थाने निवेशायावनीपतेः ।
प्रासादः प्राङ्मुखः कार्यो यथावत् पृथिवीञ्जयः[2] ॥ १६ ॥
श्रीवृक्षं सर्वतोभद्रं मुक्तकोणमथापरम् ।
यमिच्छेन्नृपतिः कुर्यात् प्रासादं शुभलक्षणम् ॥ १७ ॥
शालापरिक्रमोपेतकर्मान्तैरपि चान्वितम् ।
तत्र प्राच्यां भवेद् गेहमादित्यपदसंश्रितम् ॥ १८ ॥
धर्माधिकरणं सत्ये व्यवहारेक्षणाय च ।
भृशे च कोष्ठागारं स्यादम्बरे मृगपक्षिणाम्[3] ॥ १९ ॥
अग्नेः ककुभमाश्रित्य कार्यं वायोर्महानसम् ।
सभाजनाश्रयं पूष्णि विदध्याद् भोजनास्पदम् ॥ २० ॥
सावित्रे वाद्यशाला स्यात् सवितृस्थाश्च वन्दिनः ।
चर्माणि वितथे कुर्यात् तद्योग्यान्यायुधानि च ॥ २१ ॥
स्वर्णरूप्यादिकर्मान्तान् विदधीत गृहक्षते ।
याम्ये दक्षिणतो गुप्तिं कोष्ठागारं च कल्पयेत् ॥ २२ ॥
प्रेक्षासङ्गीतकानि स्युर्गन्धर्वे वासवेश्म च ।
कार्या वैवस्वते शाला रथानां दन्तिनां तथा ॥ २३ ॥
पश्चिमोत्तरभागस्थां वापीमपि च कारयेत् ।
वा(यौ ? यु)सुग्रीवपदयोर्गन्धर्वस्य च बाह्यतः ॥ २४ ॥
कुर्यादन्तःपुरस्थानं प्राकारवलयावृतम् ।
कुर्यात् तद्गोपुरद्वारमुदगास्यं जयाभिधे ॥ २५ ॥
कार्यः स्थपतिना चैव प्रासादश्चापराङ्मुखः ।
क्रीडादोलालयान् भृङ्गे कुमारीभवनं तथा ॥ २६ ॥
नृपान्तःपुरमिच्छन्ति मृगे पित्र्ये त्ववस्करम् ।
नृपस्त्रीणामुपस्थानगृहमिन्द्रे[4]पदे विदुः ॥ २७ ॥

---

१ द. ख. व्रजेत् । २ क. पृथिवीजयः, द. पृथिवींजयः । ३ द. ख. पक्षिणः । ४ द. °इन्दु° ।

सुग्रीवपदसंसक्तमरिष्टारमिष्टदम्।
द्वास्थसुग्रीवपि(ञ्यं ? ञ्यां)ञपञ्चाद्भागे मनोहरा ॥ २८ ॥

विधेयाशोकवनिका स्नानधारागृहाणि च।
लतामण्डपसंयुक्ताः स्युरत्रैव लतागृहाः ॥ २९ ॥

दारुशैलाश्च वाप्यश्च पुष्पवीथ्यः सुकल्पिताः।
पुष्पदन्ते भवेद् य[1](त्त ? न्त्र)कर्मान्तः पुष्पवेश्म च ॥ ३० ॥

वरुणस्य पदे कुर्याद् वापीपानगृहाणि च।
स्यात् कोष्ठागारमसुरे शोषे त्वायुधमन्दिरम् ॥ ३१ ॥

भाण्डागारं तु रौद्राख्ये विदध्यात् स्थपतिः श्रिये।
उलूखलशिलायन्त्रभवनं पापयक्ष्मणि ॥ ३२ ॥

दारुकर्मान्तमप्याहुः श्रेयसे राजयक्ष्मणि।
[2]स्यादोषधेरधिष्ठानं रोगे दिशि नभस्वतः ॥ ३३ ॥

नागानां शस्यते स्थानं पदे नागस्य सूरिभिः।
भवन्ति मुख्ये व्यायामनाट्यचित्रगृहाणि च ॥ ३४ ॥

गवां स्थानं तथा क्षीरगृहं [3]भल्लाटनामनि।
उदक्प्रदेशे सौम्यस्य पुरोधःस्थानमिष्यते ॥ ३५ ॥

[4]राज्ञोऽभिषेचनं चात्र दानाध्ययनशान्तयः।
चामरच्छत्रधाम स्यान्मन्त्र[5]वेश्म च भूधरे ॥ ३६ ॥

कार्यिणां चात्र कार्याणि स्थितः पश्येन्नराधिपः।
विधेया मन्दुराश्वानामुत्तरं पार्श्वमाश्रिता ॥ ३७ ॥

महीधरपदस्यैव यथावद् दक्षिणामुखी।
कार्या सर्वत्र चाश्वानां शाला राज्ञो यथागृहम् ॥ ३८ ॥

विशतो दक्षिणेन स्याद् वामेन च विषाणिनाम्।
वेश्मानि राजपुत्राणां विदध्याच्चरकाभिधे ॥ ३९ ॥

---

१ क. दन्तकर्मान्तः, द. यत्रकर्मान्तः। २ द. स्यादौषधेरधिस्थानं। ३ द. भल्वाट। ४ क. राजाभिषेचनं। ५ द. ख. मन्त्रि°।

अत्रैव विद्याधिगमशालाश्चैषां निवेशयेत् ।
नृपस्य मातुरदितिस्थाने कुर्यान्निवेशनम् ॥ ४० ॥

पृथगत्रैव शिबिकाशय्यासनगृहं विदुः ।
नृपद्विपानां शस्ता स्यादापे सदनकल्पना ॥ ४१ ॥

अभिषेचनकं स्थानमिहैव स्याद् विषाणिनाम् ।
आपवत्सपदे हंसक्रौञ्चसारसनादिताः ॥ ४२ ॥

स्युः फुल्लाब्जवनाः स्वच्छसलिलाः सलिलाशयाः ।
पितृव्यमातुलादीनां कार्यं दितिपदे गृहम् ॥ ४३ ॥

अन्येषामपि चात्रैव [1]सामन्तानां महीपतेः ।
ऐशान्यामनलस्थाने वोच्छ्रितस्तम्भवेदिकम् ॥ ४४ ॥

कार्यं देवकुलं चारु[2] सुश्लिष्टमणिकुट्टिमम् ।
पर्जन्यस्य पदे होराज्योतिर्विद्गृहमिष्यते ॥ ४५ ॥

जये सेनापतेर्वेश्म विधेयं विजयप्रदम् ।
द्वारं प्राकारमाश्रित्य पदेऽर्यम्णः प्रशस्यते ॥ ४६ ॥

प्रागुदक्षिणाश्रितं शस्त्रकर्मान्तं शस्त्रमत्र च ।
विमुञ्चेद् ब्रह्मणः स्थानमिन्द्रध्वजयुतं नृणाम् ॥ ४७ ॥

तत्राशुभानि वेश्मानि निवेशाश्चासुखावहाः ।
गवाक्षस्तम्भशोभिन्यो विधेयाश्चानुकामतः ॥ ४८ ॥

सभा यथादिक्प्रभवा नृपवेश्माभिगुप्तये ।
सर्वत्र नृपतेः सौधान् नृपसौधस्य सम्मुखा ॥ ४९ ॥

पश्चाद्भागाश्रिता यद्वा शाला कार्या विषाणिनाम् ।
इत्यास्पदं सुरपदास्पदकल्पमाद्य-
मेतद् यथावदनुतिष्ठति यः सदैव ।
स क्ष्मामिमां भुजबलक्षपितारिपक्षः
सप्ताम्बुराशिरशनां नृपतिः प्रशास्ति ॥ ५० ॥

---

१ द. समन्तानां । २ क. चात्र ।

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
राजनिवेशो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथ वनप्रवेशो नाम षोडशोऽध्यायः ।

प्राग्वोदग्वापि गेहार्थे द्रव्यं विधिवदानयेत् ।
गन्तव्यमेव धिष्ण्येषु[1] मृदुक्षिप्रचरेषु च ॥ १ ॥

उपवास्यं च तेष्वेव च्छेद्यं भेद्यं च दारुणैः ।
प्रवेशनं स्थिरैः कार्यमारम्भः शस्यते चरैः ॥ २ ॥

गत्वा शुभे शुचौ देशे निवेशं कारयेत् ततः ।
तस्मिन्निवेश्य कर्मान्तमन्नपानेन तर्पयेत् ॥ ३ ॥

पुष्टतुष्टपरीवारः क्षपायां समुपोषितः ।
गृहयोग्यं परीक्षेत न्यस्तशस्त्रस्ततोऽङ्घ्रिपम् ॥ ४ ॥

पुरश्मशानग्रामाध्वह्रदचैत्याश्रमोद्भवान् ।
क्षेत्रोपवनसीमान्तर्विषमस्थलनिम्नजान् ॥ ५ ॥

कट्वम्लतिक्तलवणास्ववनीषु तथोद्गताम् ।
श्वभ्रावृतान् स्थिरोर्वीषु सम्भूतांश्च त्यजेद् द्रुमान् ॥ ६ ॥

सम्यक् संलक्ष्य वृक्षाणां वर्णस्नेहत्वगादिकम् ।
विजानीयाद् वयस्तेषां बालान् वृद्धांश्च सन्त्यजेत् ॥ ७ ॥

शतानि त्रीणि वर्षाणां सारद्रुमवयः स्मृतम् ।
गृह्णीयात् षोडशादूर्ध्वं सार्धवर्षशतावधेः ॥ ८ ॥

वयसः परिणामेन निर्वीर्यत्वं यथा नृणाम् ।
प्रोक्तं तद्वद् द्रुमाणां च स्यात् तथा छिद्रपत्रता ॥ ९ ॥

भङ्गुराः सुषिरास्ते स्युः सकोलाक्षाः खरत्वचः ।
तस्मादिमांस्त्यजेद्[2] वृक्षांस्तथा चैवोर्ध्वशोषिणः ॥ १० ॥

वक्रान् रूक्षानवप्लुष्टान् दुःस्थितानपि च द्रुमान् ।
वर्जयेद् भग्नशाखांश्च ह्येकशाखान्वितांस्तथा ॥ ११ ॥

---

१ धिष्ण्येषु नक्षत्रेषु । २ द. वृक्षान्ये तथा चोर्ध्वशोषिणः ।

अन्यैरधिष्ठितान् विद्युत्पातवातैः[1]सरित्क्षतान् ।
ग्रन्थि[2]निर्युक्तदानांश्च भ्रमराहिकृताश्रयान् ॥ १२ ॥

संघृष्टानेकतो [3]भ्रष्टान् मधुभिर्मलिभिर्वृतान् ।
मांसामेध्याशनैस्तद्वद् दूषितानपि पक्षिभिः ॥ १३ ॥

लूनानन्त्वावृतान् वन्यसत्त्वोद्घृष्टान् गजक्षतान् ।
बुध्नतोऽतिबृहत्स्कन्धांश्छिद्रभूतांस्तथाध्वनः ॥ १४ ॥

अकाले पुष्पफलिनो रोगैरपि च पीडितान् ।
वासभूतानुलूकानां त्यजेदन्यानपीदृशान् ॥ १५ ॥

खदिरो बीजकः सालो मधूकः शाकशिंश (पा? पे) ।
सर्जार्जुनाञ्जनाशोकाः कदरो रोहिणीतरुः ॥ १६ ॥

विकङ्कतो देवदारुः श्रीपर्णीपादपस्तथा ।
कुटुम्बिनाममी प्रोक्ताः पुष्टिदा जीवदास्तथा ॥ १७ ॥

वृक्षाणां लक्ष्यते येषां भारवारिसहिष्णुता ।
ते यथायोग्यमन्येऽपि शस्यन्ते गृहकर्मणि ॥ १८ ॥

कर्णिकारधवप्लक्षकपित्थविषमच्छदाः ।
शिरीषोदुम्बराश्वत्थशेलुन्यग्रोधचम्पकाः ॥ १९ ॥

निम्बाम्रकोविदारा[4]क्षव्याधिघाताश्च गर्हिताः ।
गृहकर्मणि नेष्टास्ते यतस्तेऽनिष्टदायिनः ॥ २० ॥

नेष्टाः कण्टकिनः स्वादुफलाः क्षीरद्रुमाश्च ये ।
सुगन्धयश्च ये तद्वद् ध्रुवं तेषु पशुक्षयः ॥ २१ ॥

सत्त्वप्रमाणच्छाया तु नियतं दृश्यते यदा ।
द्रुमच्छाया तदा ग्राह्या तत्प्रमाणस्तु स द्रुमः ॥ २२ ॥

नक्षत्रं लक्षयेद् वृक्षे पूर्वस्यां दिशि तत्क्षितेः ।
स्याद् भस्याद्यक्षरं यस्य तत्र जातं तमादिशेत् ॥ २३ ॥

---

१ द. ख. वाताशनिक्षतान् । २ क. ग्रन्थिभिर्युक्त°, द. ग्रन्थिभिर्युक्तहीनांश्च । ३ द. ग्रस्तान् ।
४ क. कोविदाराख्या विधेयास्ते च ।

क्षेम्यं तं स्वामिनो वृक्षं ज्ञात्वा साधकमेव च।
अग्रन्थिकोटरं स्निग्धमृजुं सारसमन्वितम् ॥ २४॥
पीनस्कन्धं हरित्पत्रं वृत्तं चाभ्यर्च्य पादपम्।
द्विजान् सन्तर्प्य च स्वस्ति वाच्यं च स्थपतिस्ततः ॥ २५॥
पक्वापक्वामिषैस्तद्वद् भूनभक्तैः सुरासवैः।
गन्धैश्च धूपमाल्यैश्च बलिं दद्यान्निशागमे ॥ २६॥
[1]अपक्रामन्तु भूतानि यानि वृक्षाश्रितानि हि।
[2]कल्पनं वर्नयिष्यामि क्रियतां वासपर्ययः ॥ २७॥
धन्यः शिवः पुष्टिकरः प्रजावृद्धिकरो भव।
स्वस्ति (ते? च)न्द्रा नलयमाः सूर्यरुद्रानलास्तथा ॥ २८॥
दिशो नद्यस्तथा शैलाः पान्तु त्वामृषिभिः सह।
जल्पेद् यो मानुषगिरा कम्पते वाभिमन्त्रितः ॥ २९॥
स त्याज्यः स्यात् तथा म्लानप्रवालकुसुमश्च यः।
ततो भास्करमालोक्य वृक्षं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ३०॥
स्वस्तिवाक्येन विप्राणां छेत्ता स्थित्वोदगाननः।
प्राङ्मुखो वा तरुं छिन्द्याच्छस्त्रैः क्षौद्रार्दितानैनः ॥ ३१॥
शाखिनश्छिद्यमानस्य जायते यद्यसृक्स्रुतिः।
कम्पनं वा ध्वनिर्वाऽपि मृत्युः स्याद् गृहिणस्तदा ॥ ३२॥
यद्वा दधिमधुक्षीरघृतानि स्रवति द्रुमः।
छिद्यमानस्तदा विद्याद् [3]बन्धव्याधिन् कुटुम्बिनः ॥ ३३॥
अतीव यस्य स्रवति श्यामः स्नेहान्वितो रसः।
सुगन्धिः स्वल्पमधुरः कषायः स प्रशस्यते ॥ ३४॥
प्राच्यां शुभस्तरोः पात उदीच्यां कर्मसाधकः।
याम्यप्रत्यङ्निपाते तु शान्तिं कृत्वा द्रुमं त्यजेत् ॥ ३५॥
ज्ञातितः स्यात् तदा भीतिर्यदान्यं मर्दयेत् पतन्।
दूरं दलति यो मू(लं? ले) छिन्नो वा धरणीरुहः ॥ ३६॥

१ द. आक्रमन्ति च भूतानि। २ द. कल्पान्तं वर्तयिष्यामि। ३ द. बधव्याधीन्।

कूजत्यतीव वायुश्च स्मृतः [1]सोऽथ शुभप्रदः ।
खरोष्ट्रयोः शृगालानां दर्शनं भुजगस्य वा ॥ ३७ ॥
छेदे स्यात् कर्मविघ्नाय निगडैर्बन्धनाय वा ।
हलचक्रपताकाब्जध्वजच्छत्रादिदर्शनम् ॥ ३८ ॥
श्रीवृक्षवर्धमानादिदर्शनं वा शुभप्रदम् ।
उत्क्षिप्यते यदि च्छेदात् तदर्द्धिः स्यात् कुटुम्बिनः ॥ ३९ ॥
सर्वतः परिहानिः स्याच्छिन्नश्चाक्षिप्यते यदि ।
एकवृक्षे यथोद्दिष्टलक्षणोत्क्षेपदर्शने ॥ ४० ॥
शेषान् दोषविनिर्मुक्तान् पादपानुपलक्षयेत् ।
धीरस्तं कल्पयेत् सम्यगनुलोमार्जवं तरुम् ॥ ४१ ॥
छिन्द्याच्च[2] शुभभागा[3]र्धदशभागाधिकं कृतम् ।
[4]तुङ्गीसाद्यवमध्यश्च(?)सगर्भो धरणीरुहः ॥ ४२ ॥
ज्ञेयानि मण्डलान्यस्य त(त्क्षणोच्छे? क्षणे छे)दनेऽपि च ।
मञ्जिष्ठाभे विदुर्भेकं कपिलाभे च मूषकम् ॥ ४३ ॥
पीतभासि तथा गोधां सर्पं दीर्घसितायते ।
गुडच्छाये मधु भवेत् कृकलासस्तथारुणे ॥ ४४ ॥
गृहगोधा कपोताभे गौधेरो घृतमण्डभे ।
रसाञ्जनाभे शस्त्राभे कमलोत्पलभासि च ॥ ४५ ॥
धौतासियष्टिवर्णे च मण्डले जलमादिशेत् ।
आकारो यस्य सर्पस्य वर्णो वा संप्रदृश्यते ॥ ४६ ॥
तं सर्पगर्भितं वृक्षमादिशेदविचारयन् ।
तस्करेभ्यो भयं क्षौद्रे सलिले सलिलाद् भयम् ॥ ४७ ॥
विद्यात् सर्पे विषाद् भीतिं पाषाणे भयमग्नितः ।
अजाविगोमहिष्युष्ट्ररासभादिनिपीडितम् ॥ ४८ ॥
गोधागौधेरमण्डूककृकलासैश्च गर्भिते ।
मूषके पुनरिच्छन्ति मरणं वास्तुवेदिनः ॥ ४९ ॥

१ द. सोऽप्यशुभप्रदः । २ क. छिन्द्यात्तु । ३ शा. गार्धे । ४ द. तुंगीस्याद्यवमध्यस्कं (?)

अमुनैव वदन्त्यन्ये गृहपीडां मनीषिणः ।
क्षेमेण यद्यविघ्नः स्यादसङ्गश्चागमो यदि ॥ ५० ॥

वनान्तरे तदा क्षेमं सुभिक्षं च समादिशेत्
अर्घदानविधिना विधानविद् द्रव्यमागतमिहार्चयेद् गृही ।
प्रत्युपेत[1]कुलिशायुधध्वजं द्रव्यमुज्ज्वलमुतावनीपतिः ॥ ५१ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
वनप्रवेशो नाम षोडशोऽध्यायः ।

अथ इन्द्रध्वजनिरूपणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

सुराणामर्थसिद्ध्यर्थं वधाय च सुरद्रुहाम् ।
यथा शक्रध्वजोत्थानं प्राह ब्रह्मा तथोच्यते ॥ १ ॥

भगवन्तमथाम्भोजसंभवं वचसांपतिः ।
प्रोवाच कथमिन्द्रेण जेतव्यास्त्रिदशद्विषः ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् सर्वरत्नानां ध्वजं कुरुत सङ्गताः ।
तं चाभिचारिकैर्मन्त्रैरुद्वहन्तोऽभिमन्त्रितम् ॥ ३ ॥

स्थितं चोपरि यन्त्रस्य सम्यक् पक्षिशतान्वितम् ।
अग्रतो देवसैन्यस्य नयन्तो जेष्यथ द्विषः ॥ ४ ॥

सहस्रधारमप्येकमन्यं रिपुकुलान्तकम् ।
दिव्यरूपमयं प्रादाद् ध्वजमिन्द्राय दुर्धरम् ॥ ५ ॥

वीर्यप्रवर्धनी चेष्टिरेतदर्थं विधीयते ।
कर्मणानेन निःशेषाञ् शक्रः शत्रूञ् जयेदिति ॥ ६ ॥

जयैषी तमथ क्षिप्रमसृजच्चेतसा ध्वजम् ।
यन्त्रस्थितं स येनाजावमोहयदरीन् हरिः ॥ ७ ॥

आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
अलञ्चक्रुस्तमालोक्य मरुतश्च विभूषणैः ॥ ८ ॥

---

1 द. ख. प्रत्युपेत्य ।

तेजो वीर्यं वपुश्श्रेष्ठां बलमप्येष पश्यताम् ।
अहरच्छत्रुसैन्यानां तेजस्वी तरसा ध्वजः ॥ ९ ॥
तमभ्यर्च्य सुराधीशः शत्रून् बलवतोऽप्यसौ ।
त्रिरात्रेणाजयद् युद्धे कुलिशेन बलाद् बली ॥ १० ॥
ततः प्रीतस्तमृक्षेऽसौ वैष्णवे द्वादशे तिथौ ।
त्रैलोक्यराज्यं प्राप्याभ्यषिञ्चद् बलनिषूदनः ॥ ११ ॥
स सर्वलोकमभ्यर्च्य सर्वलोकाभिपूजितः ।
ध्वजमभ्यर्च्य तुष्टाव वाक्यैर्वृत्रनिषूदनः ॥ १२ ॥
ततस्तमन्तिके वीक्ष्य ध्वजं प्रोवाच वासवः ।
इन्द्रध्वजा[1]क्षया लोकाः करिष्यन्ति तवार्चनम् ॥ १३ ॥
वीक्षमाणा निमित्तानि भूमिपालाश्च शाश्वतः ।
ततः प्रभृत्यसौ लोके सर्वलक्षणसंभृतः ॥ १४ ॥
वरप्रदानादिन्द्रस्य नृपैः शक्रध्वजोऽर्च्यते ।
दुर्गमायतनं वह्निशरणं वेदिका[2]ः कृताः ॥ १५ ॥
विचित्राः स्थालिकापाका भक्षपानानि यानि च ।
एतान्यायतनात्[3] प्राक् स्युर्यद्वान्यानि प्रकल्पयेत् ॥ १६ ॥
विजेतुं यदि वाञ्छास्ति दुर्धर्षान् द्विषिणो रणे ।
तेजो बलं यशश्चाप्तुं तदैन्द्रं कारयेद् ध्वजम् ॥ १७ ॥
सेनायां वा पुरे वापि प्रतिष्ठाप्य पुरन्दरम् ।
विजयार्थं महीपालै[4]रभिप्रशमनाय च ॥ १८ ॥
यथा शक्रध्वजोत्थानविधानं जगतीभुजः ।
करिष्यन्ति तथा सम्यक् कार्त्स्न्येन प्रतिपाद्यते ॥ १९ ॥
वनादुपाहृतं द्रव्यमथ प्राग्विधिना सुधीः ।
पाद्यार्घ्यादिभिरभ्यर्च्य गन्धैर्माल्यैरलङ्कृतम् ॥ २० ॥
द्विजान् संपूज्य च शुचौ देशे सम्यक्समाहितः ।
पूर्वाग्रमुत्तराग्रं वा प्रयत्नादवतारयेत् ॥ २१ ॥

---

१ द. ख. इन्द्रध्वजाख्यया । २ शा. काक्षताः । ३ द. न्यायतनानि स्युर्य° । ४ शा. °रेभिः ।

प्रागुदग् वा पुरस्याथ स्थपतिः कर्मवानपि ।
कारयेत् सर्वयन्त्राणि ध्वजपूर्वाणि शिल्पिभिः ॥ २२ ॥

श्रेष्ठं द्वात्रिंशता हस्तैर्विंशत्या युतयाष्टभिः ।
मानं स्यान्मध्यमं तस्य चतुरन्वितयाधमम् ॥ २३ ॥

मूलविस्तृतिरायामादङ्गुलार्धं करे करे ।
विष्कम्भोऽग्रे च मूलार्धात् तत्त्र्यंशार्द्धं वाखिलेष्वपि ॥ २४ ॥

ध्वजमूलाष्टमांशोनं विस्ताराात्[1] कुष्यमिष्यते ।
[2]विस्तारार्धेन च स्थूलं स्थूलत्वत्रिगुणायतम् ॥ २५ ॥

ध्वजविस्तारबहलं साङ्घ्रिबाहल्यविस्तृतम् ।
भ्रमपीठं विधातव्यं सार्धायामं शुभावहम् ॥ २६ ॥

सम्मितो [3]ध्वजकुष्येण वेधः स्याद् भ्रमपीठगः ।
कुष्यकोट्यधिकौ[4]वृत्तावक्षौ कोटिद्वयायतौ ॥ २७ ॥

कार्यावङ्घ्री भ्रमस्थूलौ भ्रमविस्तृतिविस्तृतौ ।
तद्युक्तिवेधे तावेत(वि ? द्वि)स्तृतेर्द्विगुणोच्छ्रितौ ॥ २८ ॥

ध्वजायतिचतुर्भागात् पीठमत्र प्रकल्पयेत् ।
मल्लप्रतिष्ठितं मध्ये प्रान्तयोः स्तम्भधारितम् ॥ २९ ॥

तत्पीठस्तम्भनीयाभ्यां द्वाराभ्यामन्वितं दृढम् ।
याम्योत्तरप्रतिक्षोभं प्राङ्मुखं सुदृढार्गलम् ॥ ३० ॥

केतुव्यासार्धविस्तारं तद्दैर्घ्याष्टांशकोच्छ्रितम् ।
विस्तारसदृशायामं मध्ये स्याद् वज्रिणो गृहम् ॥ ३१ ॥

मल्लश्च पीठिकाङ्घ्री च बाहू स्तम्भविनिर्गतौ ।
शक्रमाता कुमार्यश्च ध्वजविस्तृतिविस्तृताः ॥ ३२ ॥

निम्नभागाश्च सर्वेषां स्वविस्तृतिचतुर्गुणाः ।
कार्या वा पञ्चगुणिताः [5]सप्त (का ? वा) मूलदेश(कं ? तः) ॥३३॥

---

१ द. विस्तरात् । २ द. विस्तरार्धेन । ३ द. ध्वजकुप्येण वधः । ४ शा. द. °धिको वृत्ता कक्षौ । ५ द. सत्त्वत्कामूलदेशकः ।

कन्यानामुदयः प्रोक्तो यः [1]ष(ष्ठ्यो ?)ष्टांशस्त्रिसंगुणः ।
इन्द्रमाता तु सर्वाभ्यः स्यात् तदष्टांशतोऽधिका ॥ ३४ ॥
वेधः स्वविस्तरैः सप्तभागे स्यात् कन्यकोदयात् ।
निर्वेधश्चतुरश्रः स्याल्लकटस्य समाहितः ॥ ३५ ॥
निर्वेधावस्य चोर्ध्वाधः सप्तांशान्तरवर्तिनौ ।
कार्यौ सूचीव्यधावन्यौ सूचीमानप्रमाणतः ॥ ३६ ॥
कन्याव्यासत्रिभागेन सूची विस्तारतो भवेत् ।
पादोनबहला चारुदारुजा दृढसंहिता ॥ ३७ ॥
कुमारीव्याससंयुक्तां[2] द्विगुणा लकटायतिः ।
एतद्बाह्यान्तरं ज्ञात्वा यन्त्रं संयोजयेत् ततः ॥ ३८ ॥
तयोरधस्तदर्धेन मृगाल्यौ सूचिविस्तृतौ ।
क्षेत्रस्य लेखितं कार्यं [3]सम्बन्धे सूचिकन्ययोः ॥ ३९ ॥
साङ्घ्रिकेतनमूलार्धं लकटे विस्तृतायती ।
अक्षाभ्यां योजयेत् सम्यग् दृढं बाह्व[4]क्षवेधयोः ॥ ४० ॥
पश्चानामपि तुल्यैव कन्यानां स्यात् प्रकल्पना ।
कृत्वानुपूर्व्या यन्त्राणि स्थापयेदखिलान्यपि ॥ ४१ ॥
आश्विने मासि पक्षे च धवले प्रतिपत्तिथौ ।
स्थिरोदयैर्ग्रहैः सौम्यैर्वीक्षिते त्वाष्ट्रभेऽपि च ॥ ४२ ॥
पौरजानपदैः सर्ववादित्रध्वनितेन च ।
यन्त्राण्युत्क्षिप्य यष्टिं च कर्मस्थानान्नयेज्जलम् ॥ ४३ ॥
चित्रप्रतिसराकीर्णां यष्टिं तत्राज्यलेपिताम् ।
चूर्णैः सर्वौषधीभिश्च स्थपतिः स्नापयेत् स्वयम् ॥ ४४ ॥
जलाशयात् समुत्तार्य नृणां कलकलस्वनैः ।
प्रागग्रां स्थापयेद् दारुहस्तिन्योः प्राक्समुन्नताम् ॥ ४५ ॥

---

१ द. °प्रोक्तो यष्टाष्टांशस्°· २ द. °संयुक्तां द्विगुणां लकटायतिम् । ३ द. सम्बन्धि-सूचिकानयोः । ४ द. ख. °क्षि° ।

अहतेप्सितवासोभिराच्छाद्याच्यं स्रगादिभिः।
[1]विक्षिप्य च बलिं दिक्षु द्विजातीन् स्वस्ति वाचयेत् ॥ ४६ ॥
त्रिसध्यं पूजितां तत्र सर्वप्रकृतिभिस्ततः।
पश्चाहं वासयेद् यष्टिं गुप्तां चापधरैर्नरैः ॥ ४७ ॥
तस्मिन्नेवाह्नि यन्त्राणि सर्वाण्यपि च यष्टिवत्।
स्नातान्याच्छादितानीन्द्रस्थानदेशं प्रवेशयेत् ॥ ४८ ॥
सूत्रितेऽथ ध्वजस्थाने यष्टेरष्टांशदैर्घ्यतः।
तदर्धविस्तृते दिक्स्थे समे प्रागायते शुभे ॥ ४९ ॥
विभक्तेऽत्र विभागानामेकाशीत्या ततः क्रमात्।
विन्यस्तास्वथ सर्वासु देवतासु यथातथम् ॥ ५० ॥
प्राचि मध्ये मैत्रपदे तन्मध्यान्मरुतो दिशि।
मल्लं निम्नप्रमाणेन पादकोणे निवेशयेत् ॥ ५१ ॥
भृङ्गमुख्यपदद्वन्द्व[2]मध्ययोर्वायुकोणयोः।
न्यस्येत् स्तम्भौ तयोः पीठीं मल्ले च विनिवेशयेत् ॥ ५२ ॥
पीठिका निर्गता बाहुयुग्मात् तत्रा[3]ग्रयोगतः।
स्तम्भिन्यौ रोपयेद् ब्राह्मं पृथक्पदयुगं श्रिते ॥ ५३ ॥
प्रतिक्षोभाविह द्वौ द्वौ बाहुद्वितयमाश्रितौ।
बाह्यतः प्रान्तपदयोर्मैत्रयोर्विनिवेशयेत् ॥ ५४ ॥
प्राच्यां मल्लाग्रतो ज्ञात्वा शक्रस्योर्ध्वगतिं[4] क्रमात्।
योजयेद् भ्रमणोपेतौ भ्रमपादावभङ्गुरौ ॥ ५५ ॥
मल्लात् पश्चिमदिग्भागे वरुणस्याश्रितां पदम्।
भद्रां निवेशयेन्निम्नमानतः शक्रमातरम् ॥ ५६ ॥
स्युः पर्जन्यान्तरिक्षद्वार्य[5](क्ष्मा ? क्ष्म)णां पदमाश्रिताः।
क्रमान्नन्दोपनन्दाख्यजयाख्यविजयाभिधाः ॥ ५७ ॥

---

१ द. निक्षिप्य। २ द. ख. भृंगमुख्यापदं द्वन्द्वं मध्याभ्यां वायु°। ३ शा. तत्त्वाग्र°। ४ द. गतिः क्रमात्। शा. गतिक्रमः। ५ द. वार्यक्ष्माणां।

विन्यस्तास्वथ सर्वासु कुमारीषु विभागशः[1] ।
त्रयस्त्रयः प्रतिक्षोभा योज्या दार्ढ्याय बाह्यतः ॥ ५८ ॥

निक्षिपन्नखिलं द्रव्यं भावयेत्[2] पददेवताः ।
प्राप्नोति तत्तदाख्यां[3] तद् द्रव्यं पूजां च तद्गताम् ॥ ५९ ॥

पीठीपृष्ठसमं कन्यापार्श्वयोरुभयोरपि ।
कुर्यादनुसरद्वन्द्वं कीलकैर्बद्धमायसैः ॥ ६० ॥

संश्रित्या[4]नुसरद्वन्द्वं पीठीं[5] चोपरि सङ्ग्रहात् ।
बध्नीयात् कीलकैर्लौहैर्यन्त्रनिश्चलताकृते ॥ ६१ ॥

यन्त्रकर्मणि निर्वृत्त इति शास्त्रविधानतः ।
प्रवेशयीत स्वस्थाने त्रिदशाधिपमैन्द्रभे ॥ ६२ ॥

स्नातस्य विधिवद् वस्त्रच्छन्नस्यालेपितस्य च ।
श्रीखण्डाद्यैः सुरभिभिः कुसुमैरर्चितस्य च ॥ ६३ ॥

रौहिणादिमुहूर्तेषु त्रिषु मैत्रेऽथ वज्रिणः ।
प्रवेशमभिनन्दन्ति करणेष्वर्चितेषु च ॥ ६४ ॥

स्थपतिर्वा पुरोधा वा शुचिः स्नातः समाहितः ।
गन्धमाल्यार्चितान् विप्रांस्तर्पयेद् दक्षिणादिभिः ॥ ६५ ॥

ततो मङ्गलघोषेण वादित्रनिनदेन च ।
पुण्याहजयशब्दैस्तमुत्क्षिपेयुः समाहिताः ॥ ६६ ॥

अलङ्कारभृतः पौराः प्रहृष्टमनसोऽखिलाः ।
नीरुजो बलिनः शक्ताः प्रकृत्यभिमताश्च ये ॥ ६७ ॥

स्तुवीरन् पुण्यमनसः स्तुतिभिः सूतमागधाः ।
वन्देरन् वन्दिनश्चैनं सेवेरन् गणिका अपि ॥ ६८ ॥

प्रविशन्तं निजं स्थानमनुगच्छेन्नराधिपः ।
सुराधिपं बलामात्यपौरजानपदान्वितः ॥ ६९ ॥

---

१ शा. द. विभागतः । २ क. नादयेत् । ३ द. ख. °ख्यानां द्रव्यं । ४ क. संश्रितानु° । ५ द. ख. पीठं ।

प्रोद्यत्कलकलारावसुस्वराः पुरुषा यदि ।
उत्क्षिपेयुः प्रहृष्टा वा वहेयुर्वा सुराधिपम् ॥ ७० ॥

तदा भवति भूपालो जयी नन्दन्ति च प्रजाः ।
राष्ट्रे सुखं पुरे हर्षो भवेन्नश्यन्ति चेतयः ॥ ७१ ॥

मुञ्चत्युत्थापितः कृच्छ्राद् यदि शय्यां [1]स गौरवात् ।
तदा नृपतिरभ्येति महतीं विमनस्कताम् ॥ ७२ ॥

स्खलन्तो दुःखिता दीना निःश्वसन्तः पदे पदे ।
[2]वैचित्र्यभाजो गच्छेयुर्देशहानिस्तदा ध्रुवम् ॥ ७३ ॥

भूमौ यदैकदेशेन ह्रसितः(?)पतति ध्वजः ।
न सुभिक्षं न च क्षेमो न राज्ञो विजयस्तदा ॥ ७४ ॥

दीर्णे भग्नेऽथ पतिते कृत्स्ने चास्मिन् समुद्धृते ।
स्यान्नृपस्यावनिच्छेदः सुतध्वंसोऽथवा मृतिः ॥ ७५ ॥

वस्त्रालङ्कृतिमाल्यानां हरणात् पतनादुत ।
तादृशद्रव्यविध्वंसः पौराणां भवति ध्रुवम् ॥ ७६ ॥

पुरं भवति निःशब्दं निष्प्रभं वा प्रवेशने ।
समुच्छ्रये वा शक्रस्य तदा तन्नाशमृच्छति ॥ ७७ ॥

शक्रं स्वस्थानमानीतं शीघ्रं सुखमविघ्नतः ।
प्राग्वत् प्रदक्षिणं न्यस्येत् प्रागग्रं शयने निजे ॥ ७८ ॥

कुर्यात् तत्रैव नक्षत्रे शय्यास्थस्यामरेशितुः ।
भ्रमे [3]कुष्ये च संयोगं यथाभागविकल्पितम् ॥ ७९ ॥

[4]कुष्ये संयोज्यमानश्चेद् ध्वजो निपतति क्षितौ ।
तदा नरपतेः स्थानभ्रंशो भवति निश्चितः ॥ ८० ॥

[5]कुष्ययोगे यदा शक्रो वामतः परिवर्तते ।
तदा स्यात् स्थपतेर्मृत्युर्भवेद् भङ्गश्च दक्षिणे ॥ ८१ ॥

---

१ क. च पाठः। २ द. वैच्छित्र्य°। ३ द. ख. कुष्ये। ४ द. पुष्ये। ५ द. पुष्ययोगे।

स्ववेधं प्रतिपद्येत तद्यष्टिर्यदि कृच्छ्रतः ।
प्रमादिनस्तदा राज्ञो जायते व्यसनं महत् ॥ ८२ ॥
निष्कुष्य योजितः शक्रध्वजो विघटते यदि ।
विश्लिष्यति तदा सन्धिः सामन्तैः सह भूपतेः ॥ ८३ ॥
स्फुटेद्[1] भज्येत वा कुष्ये योज्यमानोऽथ सर्वतः ।
तदा भङ्गे नृपव्याधिः स्फुटनादङ्गनावधः[2] ॥ ८४ ॥
अविदीर्णमपर्यस्तमव्यङ्गमविलम्बितम्[3] ।
यथावन्न्यासमायाति योगं चेद् वासवध्वजः ॥ ८५ ॥
धनभृत्याङ्गनापत्यैः सामन्तैश्चान्वितोऽनुगैः[4] ।
निरातङ्को बलाङ्गश्च वृद्धिमेति तदा नृपः ॥ ८६ ॥
यत्नतो रक्ष्यमाणस्य शय्यास्थस्यैव वज्रिणः ।
तस्याङ्गान्यखिलान्येव कुटन्यादीनि[5] योजयेत् ॥ ८७ ॥
ऐन्द्रं बलार्कं[6] यक्षेशं सर्पमादं दिगाह्वयम् ।
मयूरं चेन्द्रशीर्षं च पिटकाष्टकमित्यदः ॥ ८८ ॥
स्वप्रमाणेन कर्तव्यं स्पष्टरूपसमन्वितम्[7] ।
तदाख्याश्चान्तरेष्वेषां[8] सन्धयो वस्त्रनिर्मिताः ॥ ८९ ॥
मूलादन्वग्रमायातैः स्ववंशैर्विदलैर्दृढैः[9] ।
गुणैश्च वेष्टयेदेनं घनैरशिथिलैर्ध्वजम् ॥ ९० ॥
साङ्घ्रिणा ध्वजनाहेन सत्र्यंशेनाथ विस्तृतिः ।
विधेया शक्रपिटकस्योच्छ्रयस्तु तदर्धतः ॥ ९१ ॥
अस्मिन्नष्टौ दिशः कृत्वा वंशव्यवहिते ततः ।
न्यस्येद् दिगीशांश्चतुरस्तस्योपरि यथादिशम् ॥ ९२ ॥
पञ्चमांशगते कुष्याद् वज्रिणः पिटके कृते ।
शेषाण्यप्यष्टभागोनान्यस्मिन् न्यस्येद् यथाक्रमम् ॥ ९३ ॥

---

१ द. स्फटेद्। २ द. स्फटनाद्°। ३ क. मवल°। ४ द. °द्रगैः। ५ द. कुटभ्यादीनि, ख. कूटभ्या° ६ शा. बजार्कं। ७ शा. स्वेष्ट°, द. स्पष्टं। ८ क. दाक्षाश्च। ९ द. ख. तैस्तं वंशै।

बलाकादीनि विस्तृत्या चरणोनानि चोच्छ्रितौ ।
स्ववर्णवन्ति वृत्तानि रामणीयकवन्ति च ॥ ९४ ॥

[1]भङ्गपातविपर्या (सा?स)सिद्धयः पिटकोद्भवाः ।
पीडार्त्तिमृत्यवेऽत्यर्थमेकैकस्य प्रकीर्तिताः ॥ ९५ ॥

शुद्धान्तामात्यचित्तानां बलस्य यशसोऽपि च ।
वसुमत्याश्च धाम्नां च नृपते राष्ट्र(म?प)स्य च ॥ ९६ ॥

केतुषड्भागविस्तारा रज्जवोऽष्टौ सुवर्तिताः ।
विधेयाः स्युर्ध्वजायामत्रिगुणायतयो दृढाः ॥ ९७ ॥

छादितं छ(वि?दि)भिः पूर्वं[2] कुट्टनीसहितं शुभम् ।
यत्नेनासन्नदिवसे विदध्यादमरध्वजम् ॥ ९८ ॥

अर्केन्दुग्रहताराङ्कं वेणुगुल्मेन्द्रशीर्षकम् ।
साष्टकण्ठगुणं दण्डसूत्रादर्शान्वितं शुभम् ॥ ९९ ॥

ससस्यफलपुष्पाढ्यं शुभवस्त्रमलङ्कृतम् ।
दृढमन्वितमष्टाभिः सन्तताभिश्च रज्जुभिः ॥ १०० ॥

[3]ध्वजपट्टं विदध्याच्च चित्रं सुरचितं तथा ।
निमित्तार्थं च लोकानां शोभाहेतोर्ध्वजस्य च ॥ १०१ ॥

सपत्तनपुरारामगन्धर्वत्रिदशासुरम् ।
निखिलं जगदालेख्यमस्मिन्नद्रिद्रुमाकुलम् ॥ १०२ ॥

ध्वजाग्रे रश्मिभिर्नद्धं (स?सु)विन्यस्तं च भूतले ।
विन्यसेत् तमसम्मूढमधोभागसमाश्रितम् ॥ १०३ ॥

प्रमोदगीतवादित्रनटनर्तकैसंयुतः[4] ।
तदग्रे जागरः कार्यः समस्तामेव तां निशाम् ॥ १०४ ॥

पुरोहितस्ततो भास्वत्युदिते प्रयतेन्द्रियः ।
अग्नेः परिग्रहं कुर्यान्मूलस्य प्रागुदग्दिशि ॥ १०५ ॥

---

१ द. भङ्गे पातं विपर्यासासिद्धयः; शा० विपर्यासात् । २ क. पूर्णं । ३ द. ध्वजाट्टे । ४ द. °नर्तन° ।

कृत्वोपलेपनं तस्मिन्नुल्लेखाभ्युक्षणैस्ततः ।
संस्कृत्यास्तीर्य दर्भांश्च ज्वालयेत् तत्र पावकम् ॥ १०६ ॥
तत्राज्यपात्राण्याज्यं च गन्धांश्च कुसुमानि च ।
द्रव्याणि वाचनीयानि समिधश्च पलाशजाः ॥ १०७ ॥
सौवर्णौ स्रुक्स्रुवाविन्द्रभक्तं च बलयोऽपि च ।
इत्येतत्सर्वमाहृत्य जुहुयात् पावकं ततः ॥ १०८ ॥
पुत्रदारपशुद्रव्यसैन्ययुक्तस्य भूपतेः ।
विजयावाप्तिजनकैर्मन्त्रैः शान्तिविधायिभिः ॥ १०९ ॥
सुस्वनः सुमहार्चिश्च स्निग्धश्चेद्धोऽपि च स्वयम् ।
कान्तिमान् सुरभिर्जिघ्रन् होतारं शस्यतेऽनलः ॥ ११० ॥
तप्तकाञ्चनसच्छायो लाक्षाभः किंशुकच्छविः ।
प्रवालविद्रुमाशोकसुरगोपसमद्युतिः ॥ १११ ॥
ध्वजाङ्कुशगृहच्छत्रयूपप्राकारतोरणैः ।
सदृशार्चिः प्रशस्तोऽग्निर्माङ्गल्यैरपरैस्तथा ॥ ११२ ॥
स्निग्धः प्रदक्षिणशिखो विधूमो विपुलोऽनलः ।
सुभिक्षक्षेमदः प्रोक्तो दीप्यमानश्चिरं तथा ॥ ११३ ॥
धूम्रो विवर्णः परुषः पीतो वा नीलकोऽथवा ।
विच्छिन्नो भैरवरवो वामावर्त्तशिखोऽल्पकः ॥ ११४ ॥
मन्दार्चिर्द्युतिमुक्तोऽसृग्वसागन्धः[2] स्फुलिङ्गवान् ।
धूमावृतः सफेनश्च हुतभुग् न जयावहः ॥ ११५ ॥
दर्भाणां संस्तरं वह्निर्होमाङ्गान्यपराणि वा ।
हूयमानो दहति चेद्धानिस्तदभिनिर्दिशेत् ॥ ११६ ॥
होमे वोत्सर्पयेत् पीठं दह्यमानो(?)यदाग्निना ।
भूम्येकदेशनाशः स्याल्लाभः स्यादुपकर्षणात् ॥ ११७ ॥
सर्वतो वाप्यगाधो यः स वर्धयति पार्थिवान् ।
यां दिशं यान्ति च ज्वालास्तस्यां विजयमादिशेत् ॥ ११८ ॥

---

१ द. कृत्वोप°, शा. कृतोपलेपनं । २ द. ख. वसागन्धिः ।

दुर्वर्णाशुचि दुर्गन्धि मक्षिकाखुविडम्बितम् ।
आज्यं राज्यच्छिदे प्राहुर्हूयते यच्च भस्मनि ॥ ११९ ॥
हीनाधिकप्रमाणाश्च विदीर्णा घुणभक्षिताः ।
वातरुग्णद्रुमोत्थाश्च समिधोऽर्थक्षयावहाः ॥ १२० ॥
सगर्भाश्च सपुष्पाश्च विच्छिन्नाग्रास्तृणान्विताः ।
कुर्वन्त्युपद्रवं दर्भा दुष्प्रलूनाश्च ये तथा ॥ १२१ ॥
दुष्टानि पांसुकीर्णानि कीटजर्जरितानि च ।
बीजानि बीजनाशाय स्युरपुष्टानि यानि च ॥ १२२ ॥
माल्यं विगन्धि प्रम्लानं न पीतं न सितं च यत् ।
कीटैः खण्डितपीतं च न जयाय न वृद्धये ॥ १२३ ॥
विस्रावीण्युद्धृतान्युग्रखण्डितस्फुटितानि च ।
दुर्भिक्षरोगकारीणि प्राहुः पात्राणि सर्पिषः ॥ १२४ ॥
अशुचौ पतिते च स्यान्मक्षिकाकीटदूषिते ।
बलौ च शक्रभक्ते च [1]क्षुन्मारः केशभाजि च ॥ १२५ ॥
यथोदितान्यरूपाणि सर्पिरादीन्यनुक्रमात् ।
भवन्ति राष्ट्रपुरयोर्भयाय निखिलान्यपि ॥ १२६ ॥
वितीर्य गन्धमाल्यादीन् देवताभ्यो यथादिशम् ।
पुरोधाः स्थपतिर्वाथ प्रीतचित्तः क्षिपेद् बलिम् ॥ १२७ ॥
ध्वजनैर्ऋतदिग्भागे द्विजमुख्यानुपस्थितान् ।
शीलवृत्तयुतान् भूरिगन्धमाल्यै[2]ः स्वलङ्कृतान् ॥ १२८ ॥
वृद्धान् षट्कर्मनिरतान् सुहृदो वेदपारगान् ।
मनःप्रियान् पूर्णगात्रान् समर्थान् सर्वतः शुचीन् ॥ १२९ ॥
शुक्लाम्बरान् दर्शनीयान् गौरप्रायान् बलान्वितान् ।
अमु[3]ण्डाजटि[4]लाक्लीबा(न्?)दीक्षितान् व्याधिताकृशान् ॥ १३० ॥
यथेष्टं दक्षिणाभिस्तान् संयोज्याष्टशतेन वा ।
साक्षतैः प्रीतमनसः कुसुमैः स्वस्ति वाचयेत् ॥ १३१ ॥

---

१ क. 'केशैश्चैव विदूषिते । २ क. 'ल्यैरल'। ३ 'ण्डान् ज', । ४ 'लान् क्ली', ।

शक्रं ते चाष्टभिः कुम्भैः सुदृढैर्वारिपूरितैः ।
स्वर्चितैरभिषिञ्चेयुर्मूले[1] चाकृष्टमण्डलैः ॥ १३२ ॥

स्तुतैर्वैजयिकैर्मन्त्रैः स्तुतिभिश्च द्विजोत्तमैः ।
राज्यमाघोषयेदेतैरात्मना च महीपतिः ॥ १३३ ॥

कुर्वीत सर्वबन्धानां मोक्षं हिंसां समुत्सृजेत् ।
दोषान् जनपदस्यापि दशाहं विषहेत वै ॥ १३४ ॥

सुवासा भूषितः स्नातः सदाचारप्रयत्नवान् ।
ध्वजोच्छ्रायं शुचिर्भूपः सबलः प्रतिपालयेत् ॥ १३५ ॥

सोपवासः शुचिः स्नातः प्रयतो विजितेन्द्रियः ।
कृताञ्जलिपुटश्चेमं मन्त्रं स्थपतिरुच्चरेत् ॥ १३६ ॥

ओं नमो भगवति वागुले सर्वविटप्रमर्दनि स्वाहा ।
सुरासुराणां सङ्ग्रामे प्रवृत्ते त्वं यथोत्थितः ।
तथा नृपस्य देवेन्द्र ! जयायोत्तिष्ठ पूजितः ॥ १३७ ॥

स्तुत्वेति स्थपतिस्तस्य कृत्वा चानुप्रदक्षिणम् ।
कारयेद् देवराजस्य ध्वजदण्डसमुच्छ्रयम् ॥ १३८ ॥

[2]स्वलङ्कृतैः सितस्वच्छमाल्याम्बरविलेपनैः ।
पौरैर्जानपदैस्तद्वत् प्रयतैः परिचारकैः ॥ १३९ ॥

सालिङ्गझल्लरीशङ्खनन्दिडिण्डिमगोमुखैः ।
हृष्टैरन्यैश्च वादित्रैर्वाद्यमानैर्महास्वनैः ॥ १४० ॥

गायद्भिश्च नटद्भिश्च गायनैर्नटनर्तकैः ।
हृष्टोत्कृष्टोद्गतध्वानैर्गजस्यन्दनवाजिभिः ॥ १४१ ॥

तैश्च वादित्रनिनदैस्तैश्च पुण्याहनिस्वनैः ।
दृढरज्जुभिराकृष्टं श्रवणे ध्वजमुच्छ्रयेत् ॥ १४२ ॥

यत्नेनोत्थाप्यमानस्य तस्योच्छ्रायगतस्य च ।
नृपक्षिवाहनादीनां निमित्तान्यवलोकयत् ॥ १४३ ॥

---

१ 'वा', । २ 'अ' ख. पाठः ।

कुटनीनिहिताभोगं पताकादर्पणोज्ज्वलम्।
चित्रपट्टस्फुटाटोपमर्केन्दुगुणभूषणम्॥ १४४॥
अस्रस्तमाल्यालङ्कारमशीर्णच्छत्रमस्तकम्।
अकम्पितमदीर्णाङ्गमदिग्भ्रष्टं सुरेश्वरम्॥ १४५॥
सममूर्ध्वं[1]समश्लिष्टमनवक्षतमद्रुतम्।
अविलम्बितविभ्रान्तं[2]मृजुमार्गसमुद्गतम्॥ १४६॥
इत्थं शक्रध्वजोत्थानं कृतं राज्ञो जयावहम्।
पौरजानपदानां च क्षेमारोग्यसुभिक्षकृत्॥ १४७॥
यदा शक्रध्वजः प्राचीमुच्छ्रितः[3] प्रतिपद्यते।
तदामन्त्रिगणक्षत्रनृपप्राग्वासिवृद्धिदः॥ १४८॥
आग्नेयीं ककुभं याते वर्धन्ते वह्निजीविनः।
प्रारब्धकार्यनिष्पत्तिरयत्नाच्चोपजायते॥ १४९॥
दक्षिणां दिशमायाते केतने नमुचिद्विषः।
तदा स्युर्वैश्यलोकस्य पूजाधान्यधनर्द्धयः॥ १५०॥
सर्वाशासंपदः श्रेष्ठा जायन्ते नैर्ऋताश्रिते।
न स्याद् गर्भो वृथा तद्वद् वधबन्धभयं न च॥ १५१॥
श्रिते प्राचेतसीमाशामस्मिञ् शूद्रजयो भवेत्।
क्षुत्तृष्णाग्निभयं न स्याद् वृष्टिरिष्टा च जायते॥ १५२॥
द्रुमसस्यफलर्द्धिः स्यात् केतौ वायोः श्रिते दिशम्।
चतुष्पदविवृद्धिश्च रोगोच्छित्तिश्च जायते॥ १५३॥
चतुर्णामपि वर्णानां सम्पत् स्यात् सौम्यदिग्गते।
विशेषात् सा द्विजेन्द्राणां तथा सिध्यन्ति चाध्वराः॥ १५४॥
ऐशीमाशां श्रिते धर्मपरो भवति पार्थिवः।
वृद्धिर्जनपदस्य स्यात् तथा पाषण्डिनामपि॥ १५५॥
यदि किञ्चिद् व्रजेत् पूर्वं रज्ज्वाकृष्टः शतक्रतुः।
विजिगीषोर्नरेन्द्रस्य तदा यात्रा प्रसिध्यति॥ १५६॥

---

१ 'सुमश्लिष्टमनवक्षतमद्भुतम्' ख. पाठः। २ 'न्तं नृपमा' क. पाठः। ३ द. मुत्थितः।

प्रतिष्ठां लभते भूमौ भ्रमं भित्त्वा यदि ध्वजः ।
सशैलकाननामुर्वीं तदा जयति पार्थिवः ॥ १५७ ॥

दिक्सर्पणे फलं प्रोक्तमित्यव्यङ्गस्य वज्रिणः ।
विपरीतं तदेवोक्तं व्यङ्गस्य निखिलं पुनः ॥ १५८ ॥

यदि स्वलङ्कृतः पूर्वं योज्यमानः शतक्रतुः ।
उत्क्षिप्तो रज्जुयन्त्रेण स्तोकमर्धे[1] स्थितोऽपि वा ॥ १५९ ॥

शय्यायां यदि वा भूमावुत्सङ्गे वा पतत्यसौ ।
तदा नृपं राजदारान् कुमारं वा विनाशयेत् ॥ १६० ॥

उत्थितोऽर्धोत्थितो वापि यदि क्षुभ्यति कम्पते ।
स्थानान्तरं व्रजेद् वापि सञ्चरेद् वा कथञ्चन ॥ १६१ ॥

विगृह्यते तदा भूपो भ्रश्यति[2] स्थानतोऽपि वा ।
भयाज्जनपदो वास्य चलत्येव न संशयः ॥ १६२ ॥

आकृष्टासु यदाष्टासु च्छिद्यते क्वापि रज्जुषु ।
अमात्यमरणं तत् स्यादेकैकांशेन निश्चितम् ॥ १६३ ॥

मूलमध्याग्रभागे वा प्रोच्छ्रितो[3] यदि भज्यते[4] ।
पौरसेनापतिनृपान् क्रमशो हन्त्यसौ तदा ॥ १६४ ॥

छत्रार्कवेणुगुल्मेन्द्रशीर्षकण्ठगुणा यदि ।
पतन्ति भूमाविन्द्रो वा तदा हन्ति महीपतिम् ॥ १६५ ॥

नृपो वधमवाप्नोति तैर्भग्नैः पतितैर्धुतैः[5] ।
अभग्नैर्विधुतै[6]रेतैः क्षयं व्रजति साधनम् ॥ १६६ ॥

क्रमशो हन्युरादर्शवैजयन्तीन्दुतारकाः ।
पतन्त्यो हक्चमूनाथपुरोधःस्त्रीर्महीपतेः ॥ १६७ ॥

माल्यैर्विभूषणैर्यानैः शस्त्रवस्त्रफलाशनैः ।
यान्ति केतुच्युतैरेतै राज्ञस्तान्येव संक्षयम् ॥ १६८ ॥

---

१ द. स्तोकमर्धोत्थितोऽपि वा । २ क. भ्रश्यते । ३ द. प्रोत्थितो । ४ क. भिद्यते ।
५ क. द्रुतैः । ६ क. °द्रुतै° ।

शीर्यते शक्रपिटकं कूटेभ्यः शक्रवेश्म वा ।
यस्यां ककुभि तत्राहुर्हानिं पूर्वे विपश्चितः ॥ १६९ ॥

भङ्गे मृगालीलकटाक्षार्गलानामनुक्रमात् ।
पीडा सञ्जायते वेश्यानृपतिश्रेष्ठिरक्षिणाम् ॥ १७० ॥

भग्ना भ्रमाक्षपादैर्वा मल्लमातृकुमारिकाः ।
राष्ट्रं हन्युर्नरेन्द्रस्य प्रियामातृसुतान् क्रमात् ॥ १७१ ॥

निर्घातोऽशनिरुल्का वा ध्वजे यदि पतेत् तदा ।
अनावृष्टिभयं राज्ञः पराजयमथादिशेत् ॥ १७२ ॥

कुर्वन्ति मक्षिकाः शक्रे मधुच्छत्रं समुच्छ्रिते ।
यस्मिंस्तत्र द्विषद्रोधं षण्मासाच्चादिशेत् पुरे ॥ १७३ ॥

मक्षिका वा खगा वा चेद् भ्रमेयुः पार्श्वतो हरेः ।
प्रदक्षिणा बहिस्थानमासाद्याहुस्तदा मृतिम् ॥ १७४ ॥

गृध्रश्येनकपोताश्चेल्लीयन्ते शक्रमूर्धनि ।
तदा कुर्वन्ति दुर्भिक्षविग्रहक्षितिपक्षयान् ॥ १७५ ॥

यदि केतौ निलीयन्ते कुररोलूकवायसाः ।
राज्ञः क्रमात् तदा हन्युर्मन्त्रिपुत्रपुरोधसः ॥ १७६ ॥

मयूरो यदि वा हंसः समाश्रयति वासवम् ।
समस्तलक्षणोपेतस्तदा स्यान्नृपतेः सुतः ॥ १७७ ॥

चक्री बलाका हंसी वा यदि केतौ निलीयते ।
तदा नरपतिर्भार्यामवाप्नोत्यतिसुन्दरीम् ॥ १७८ ॥

खगैः सुवृष्टिर्जलजैः सुभिक्षं स्यात् फलाशिभिः ।
विष्ठाशिभिश्च दुर्भिक्षं भीतिः स्यात् पिशिताशिभिः ॥ १७९ ॥

यदि चित्रपटन्यस्ताः सुरयक्षोरगोत्तमाः ।
विचित्राकृतिभिर्युक्ता वाहनायुधभूषणैः ॥ १८० ॥

---

१. द. ख. ' नमासमाहुस्तदितिरा मृ ' (?) ।

अष्टौ च ककुभो मूर्ताः प्रनृत्ताश्चाप्सरोगणाः ।
सग्रहास्तारका मेघाः स्फीता नद्यस्तथाऽब्धयः ॥ १८१ ॥

वाप्यः पङ्केरुहच्छन्ना हंसवन्ति सरांसि च ।
फलपुष्पावतंसानि वनान्युपवनानि च ॥ १८२ ॥

देवतायतना(न्याद्य?न्यट्ट)गोपुराणि पुराणि च ।
भवनान्यतिशुभ्राणि शयनासनवन्ति च ॥ १८३ ॥

प्रहृष्टाः पार्थिवा भृत्या बलवाहनशालिनः ।
पौरा जानपदा लोकाः क्रीडाभाजः कुमारकाः ॥ १८४ ॥

चत्वारो मुदिता वर्णा नटनर्तकशिल्पिनः ।
सगोव्रजलतागुल्मद्रुमौषधिभृतो नगाः ॥ १८५ ॥

मृगपक्षिगणाः शस्ता मङ्गलान्यखिलानि च ।
विचित्रापानवसुधाः फलभक्षाश्च पक्षिणः ॥ १८६ ॥

यथानिवेशं शोभन्ते तदा देशे पुरेऽपि च ।
क्षेमारोग्यसुभिक्षाणि जयं राज्ञश्च[1] निर्दिशेत् ॥ १८७ ॥

एतेषां कुट्टने पाते छेदे नाशेऽथवा हृतौ ।
प्लोषे वाप्यशुभं वाच्यं यथायोनि यथादिशम् ॥ १८८ ॥

स्थिते वा पतिते वापि चित्रपट्टे भुवस्तले ।
उपप्लवो नरेन्द्रस्य भवेज्जनपदस्य च ॥ १८९ ॥

राजते यद्यलङ्कारः सकलो यावदुत्सवम् ।
अनस्तोऽविप्लुतश्चोर्वीं तदा कृत्स्नां जयेन्नृपः ॥ १९० ॥

नटनर्तकसङ्घेषु प्रनृत्यत्सु पठत्सु[2] च ।
शुभे शुभं समादेश्यमितरस्मिन्नशोभनम् ॥ १९१ ॥

ये वर्गाः सम्प्रहृष्यन्ति मङ्गल्या गजवाजिनः ।
सुवेषचेष्टालङ्काराः शुभं तेष्वादिशेद् ध्रुवम् ॥ १९२ ॥

---

१ क. राज्ये विनिर्दिशेत् । २. क. पठत्स्वपि ।

अमङ्[1]गलैषिणो ये स्युर्विकृता दीनचेतसः ।
पुरुषा योषितो वापि निर्दिशेत् तेषु वैशसम् ॥ १९३ ॥

प्रभिन्नकरटा नागा बृहन्तस्तोयदा इव ।
अदीनाश्च स्वतन्त्राश्च नृपतेर्विजयावहाः ॥ १९४ ॥

आलिखन्तः खुरैः क्षोणीं दक्षिणैर्हृष्टचेतसः ।
हेषमाणा हयाश्चापि शंसन्ति नृपतेर्जयम् ॥ १९५ ॥

सतडिद्गर्जिताम्भोदा वृष्टिश्चेज्जायते तदा ।
महीपतेर्जयं विद्यात् सुभिक्षं क्षेममेव च ॥ १९६ ॥

अथार्धरात्रे सम्प्राप्ते रोहिण्यां दशमेऽहनि ।
शक्रस्य [2]पातमिच्छन्ति मुनयः प्रतिवत्सरम् ॥ १९७ ॥

ततः समाजे [3]निर्वृत्ते शक्रकेतौ प्रतिष्ठिते ।
गन्धतोयैश्च पुष्पैश्च विदधीताम्[4]बुसेवनम् ॥ १९८ ॥

अमेध्यैर्वस्त्रखण्डैर्वा भस्मकेशास्थिकर्दमैः ।
यदा क्रीडन्ति मनुजा दुर्भिक्षं जायते तदा ॥ १९९ ॥

विप्राः प्रा[5]च्यां विल(म्पे?म्बे)युः पतन्तं वासवध्वजम् ।
सुभिक्षं क्षेममारोग्यमन्यथा स्याद् विपर्ययः ॥ २०० ॥

अष्टाङ्गोक्तो ध्वजाङ्के यो विशेषः सोऽथ कथ्यते ।
पुरे ब्रह्मपुरात् प्राच्यामिन्द्रस्थानं विधीयते ॥ २०१ ॥

मात्राशयेन हस्तेन प्रमाणं तस्य कीर्तितम् ।
चतुःषष्टिसमायामं चतुरश्रं समन्ततः ॥ २०२ ॥

एकाशीतिपदेनैव भजेत् क्षेत्रं विभागतः ।
क्षेत्रस्यार्धेन कुर्वीत ध्वजायामं प्रमाणतः ॥ २०३ ॥

ततो वृद्धिर्विधातव्या हस्ते हस्तेऽङ्गुलं बुधैः
अर्धाङ्गुलं वा वृद्धिः स्याद् ध्वजस्येन्द्रस्य कुत्रचित् ॥ २०४ ॥

---

१ द. ख. अमङ्गल्यै॰ २ द. ख. शत॰ । ३ द. निवृत्ते । ४ ख. ताम्बुसेचनम् ।
५ द. ख. प्राक्तैर्विलम्पेयुः; क. प्राच्यां विलुपे ।

तावद् वृद्धिर्विधातव्या यावत् क्षेत्रसमोऽङ्गुलैः ।
ततः प्रमाणमाद्यं यत् तत् पुनर्विनियोजयेत् ॥ २०५ ॥

प्रमाणमङ्गुलैः केतोः स्याच्चत्वारिंशता मितम् ।
तस्य संवत्सरे वृद्धिः कर्तव्या द्व्यङ्गुलैर्बुधैः ॥ २०६ ॥

ब्रह्मस्थाने च कुर्वीत ब्रह्मावर्त्तं विचक्षणः ।
ब्रह्मणोऽनन्तरं प्राच्यां भवेद् दैवतमर्यमा ॥ २०७ ॥

तत्र यन्त्रस्य पादौ स्तः समुच्छ्रायेण षट्प[1](मौ?दौ) ।
तस्यैव पश्चिमे भागे मित्रो भवति देवता ॥ २०८ ॥

ततः प्रभृति यन्त्रस्य(वाम ?) वेधो नतो भवेत् ।
पूर्वापरं च निम्नं स्यादेष यन्त्रविधिः स्मृतः ॥ २०९ ॥

यन्त्रस्य पश्चिमे भागे वरुणो दैवतं भवेत् ।
वरुणस्य पदान्ते च वंशस्थे द्वे कुमारिके ॥ २१० ॥

खानिले(?)चतुरो हस्तान् दशहस्तोच्छ्रिते च ते ।
रुद्रस्थाने च कर्तव्या कुमारी सुप्रतिष्ठिता ॥ २११ ॥

सोमयोगे चतुर्थी स्यादापभागे च पञ्चमी ।
षष्ठी च सवितुर्भागे यमभागे च सप्तमी[2] ॥ २१२ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

इन्द्र[3]ध्वजनिरूपणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

अथ नगरादिसंज्ञा नामाष्टादशोऽध्यायः ।

नगरं मन्दिरं दुर्गं पुष्करं साम्परायिकम् ।
निवासः सदनं सद्म क्षयः क्षितिलयस्तथा ॥ १ ॥

---

१ द. ख. षट्यमौ । २ द. सप्तमीत्यनन्तरम् अष्टमीत्यधिकः पाठः ।
३ द. ख. इन्द्रसंपदाध्या° ।

यत्रास्ते नगरे राजा राजधानीं तु तां विदुः ।
शाखानगरसंज्ञानि ततोऽन्यानि प्रचक्षते ॥ २ ॥

शाखानगरमेवाहुः कर्वटं नगरोपमम् ।
ऊनं कर्वटमेवेह गुणैर्निगम उच्यते ॥ ३ ॥

ग्रामः स्यान्निगमादूनो ग्रामकल्पो[1] गृहस्त्वसौ ।
गोकुलावासमिच्छन्ति गोष्ठमल्पं तु गोष्ठकम् ॥ ४ ॥

उपस्थानं भवेद् राज्ञां यत्र तत् पत्तनं विदुः ।
बहुस्फीतवणिग्युक्तं तदुक्तं पुटभेदनम्[2] ॥ ५ ॥

विधाय कुटिका यत्र पत्रशाखातृणोपलैः ।
पुलिन्दाः कुर्वते वासं पल्ली स्वल्पा तु पल्लिका ॥ ६ ॥

नगरं वर्जयित्वान्यत् सर्वं जनपदः स्मृतः ।
नगरेण समं कृत्स्नं राष्ट्रं देशोऽथ मण्डलम् ॥ ७ ॥

आवासः सदनं सद्म निकेतो मन्दिरं मतम् ।
संस्थानं निधनं धिष्ण्यं भवनं वसतिः क्षयः ॥ ८ ॥

अगारं संश्रयो नीडं गेहं शरणमालयः ।
निलयो लयनं वेश्म गृहमोकः प्रतिश्रयः ॥ ९ ॥

गृहस्योपरिभूमिर्या हर्म्यं तत् परिकीर्तितम् ।
तस्यारोहणमार्गो यः सोपानं तत् प्रचक्षते ॥ १० ॥

काष्ठकैर्[3]यत्र रचितं स्थूणयोरधिरोहणम् ।
सा निःश्रेणिरिति प्रोक्ता सोपानैर्विपुलैः पदैः ॥ ११ ॥

स्मृतः काष्ठविटङ्कोऽसौ यत् काष्ठैः संवृतं गृहम् ।
सुधालिप्ततलं हर्म्यं सौधं स्यात् कुट्टिमं च तत् ॥ १२ ॥

वर्षाभयेन या छन्ना तालशाक[4]दलादिभिः ।
स्मृताभिगुप्तिरन्तस्था सर्वोपरि गृहस्य सा ॥ १३ ॥

---

१ द. ख. कल्पगृह° । २ क. पुटभेदकम् । ३ क. कोष्ठकै° । ४ क. शाल° ।

वातायनं तु भित्तीनामवलोकनमुच्यते ।
लघुर्वातयनो यः स्यादवलोकनकं हि तत् ॥ १४ ॥

हर्म्यस्य मध्ये यच्छिद्रं स उ लोक इति स्मृतः ।
हर्म्यप्राकारकः[1] स स्यात् कण्ठा[2] हर्म्यतलस्य या[3] ॥ १५ ॥

वितर्दिकाष्ठमाला स्यात् सर्वत[4]श्छदमूलगा ।
तत्स्तम्भेषु मृगा ये तु ते स्युरीहामृगा इति ॥ १६ ॥

निर्यूहो हर्म्यदेशाद्[5] यः काष्ठानामुपनिर्गमः ।
वलीकमिति विज्ञेयं काष्ठं छेदाद् विनिर्गतम् ॥ १७ ॥

छन्नै[6]श्चतुर्भिः पार्श्वैर्यत् तच्चतुश्शालमुच्यते ।
त्रिभिस्त्रिशालं तत् प्राहुर्द्वाभ्यां तत् स्याद् द्विशालकम् ॥ १८ ॥

एकशालकमेकेन च्छन्नेन गृहमुच्यते ।
गृहमेकं तु यच्छन्नं सर्वं[7] शालेति सा स्मृता ॥ १९ ॥

शालानां यत् पुनर्मध्यं वापी पुष्करिणी च सा ।
संछन्ना (चा ? सा)पि यस्य स्यात् तद् गर्भगृहमुच्यते ॥ २० ॥

गृहे महाजनस्थानं त्रिकुडयं यत् प्रकल्पितम् ।
उपस्थानं तदत्राहुः स्याच्चोपस्थानकं लघु ॥ २१ ॥

प्रासादस्तु स एव स्यादल्पा प्रासादिका स्मृता ।
दीर्घप्रासादिका यासौ वलभील्यभिधीयते[8] ॥ २२ ॥

शालाग्रे वलभी या स्यादलिन्देति वदन्ति ताम् ।
शालां विना तु वलभी वलभेति निगद्यते ॥ २३ ॥

अल्पाल्पास्तु चतुष्कुड्या ये तेऽपवरका मताः ।
गृहे चाभ्यन्तर[9]स्थानं शुद्धान्त इति कीर्त्यते ॥ २४ ॥

प्रतोलीं[10] तां विदुर्लोकः सुरङ्गामिव यां वसेत् ।
सा कक्षेत्युदिता तज्ज्ञैर्यदवस्थान्तरं गृहे ॥ २५ ॥

---

१ द. ख. हर्म्यः प्रा० । २ क. कण्ठो । ३ क. यः । ४ क. श्छद° । द. ख. शा. श्छेद° ।
५ देशाग्रका° । ६ क. छिन्नै° । ७ क. सर्वशाले° । ८ द. ख. वलभ्येति विधीयते । ९ क. °न्तरे° ।
१० द. प्रतोलीनां विदुर्लोके सुरंगमिव° ।

यदुपस्थानकं नाम ये चापवरकास्तथा ।
ते कोष्ठका या तु कण्ठा कुडयं[1] भित्तिश्चयश्च सा ॥ २६ ॥

[2]भक्तशाला भवेद् या तु तन्महानसमुच्यते ।
यच्छन्नं द्वारदेशे तु तमाहुर्द्वारकोष्ठकम् ॥ २७ ॥

प्रवेशनमिति प्राहुर्द्वारनिर्गमनं तथा ।
जलनिर्गमनस्थानं विज्ञेयमुदकभ्रमः ॥ २८ ॥

भवनस्याङ्गणं यत्तु तदाहुर्भवनाजिरम् ।
वनाजिरं वनमही त्वाश्रमाजिरमाश्रमे ॥ २९ ॥

उत्तरोदुम्बरस्याधः श्लिष्टां मध्ये च कुं[3]ड्ययोः ।
तज्ज्ञास्तां देहलीत्याहुः कपाटाश्रयमेव च ॥ ३० ॥

कपाटं द्वारपक्षः स्यात् कपाटपुटमेव च ।
पक्षः पिधाना[4]वरणो द्वारसंवरणं तथा ॥ ३१ ॥

कपाटं संपुटस्ते द्वे(?) कपाटयुगलं च तत् ।
कलिका द्वारबन्धार्था या स्यात् तामर्गलां विदुः ॥ ३२ ॥

सा स्यादर्गलसूचीति यदि दीर्घा प्रमाणतः ।
पुराणां सा तु परिघः फलिहो गजवारणम् ॥ ३३ ॥

छिद्रैर्गवाक्षप्रतिमैश्छिद्रितं सर्वतस्तु यत् ।
फलकं तद् गवाक्षः स्याज्जालमित्यपि कथ्यते ॥ ३४ ॥

हर्म्यद्वारे गृहद्वारे तथा हर्म्यावलोकने ।
प्राकारान्तरपृष्ठे तु या च प्रासादिका भवेत् ॥ ३५ ॥

पार्श्वयोरुभयोरेषां फलकद्वयमुच्छ्रितम् ।
उपर्युपरि संक्षिप्तमर्धचन्द्रद्वयाकृति ॥ ३६ ॥

आनने द्वे यथा चास्मिन् श्लिष्टैरग्र्यैर्महाधरैः[5] ।
तयोरुपरि सन्धौ च तारकाकृति मण्डलम् ॥ ३७ ॥

---

१ द. कुड्यमित्ति° । २ क. भुक्तिशा° । ३ द. ख. पिंडयोः । ४ क. पिधानावरणो ।
५ द. °रिहाधरैः ।

तत् तोरणमिति प्रोक्तं यच्च तेन परिष्कृतम् ।
सुवर्णतोरणं च स्यान्मणितोरणमेव च ॥ ३८ ॥

पुष्पतोरणमप्येतत् क्रियते पुष्पकादिभिः ।
तोरणाग्रे ठकारो यः सिंहकर्णः स उच्यते[1] ॥ ३९ ॥

नाम्ना संयमनानीति गृहसञ्चरभूमयः[2] ।
गृहस्य पार्श्वे यद्यस्मिंस्तत् तत्संयमनं[3] विदुः ॥ ४० ॥

भित्तेर्यद्वाथ दारूणां तरङ्गाग्रवदानतम्[4] ।
मरालपाली[5] सा हर्म्या(त्) प्रणाली निर्गमोऽम्भसः ॥ ४१ ॥

स च प्राकार इत्युक्तः कण्ठः स्यादङ्गणस्य यः ।
द्वारस्य[6] तु समीपं यत् प्रद्वारं तदिहोच्यते ॥ ४२ ॥

यदिष्टकचितं मूले द्वारस्य भवति स्थलम् ।
दीर्घं वा ह्रस्वमथवा तदास्थलकमिष्यते ॥ ४३ ॥

मूत्रभूमिरमेध्येति वर्चस्कोऽवस्करस्तथा ।
गृहाच्च भित्तिसामान्यं बाह्यं परिसरो मतः ॥ ४४ ॥

विस्तीर्णमुच्छ्रितं यत् स्याद् वेश्म सोऽट्ट उदाहृतः ।
संक्षिप्तमेतदेवोक्तं तज्ज्ञैरट्टालकाख्यया ॥ ४५ ॥

तदेवात्यन्तसंक्षिप्तमट्टालीति निगद्यते ।
अट्टाली या तु नात्युच्चा तामत्राट्टालिकां विदुः ॥ ४६ ॥

एकनाडीगतच्छिद्रैः काष्ठनालैः परिश्रितम् ।
यत्र काष्ठप्रणालीति[7] छदपृष्ठेऽम्बु धावति ॥ ४७ ॥

स्तम्भशीर्षकरूपाणि काष्ठमूलाश्रितानि च ।
सुषिराणि प्रयत्नेन काष्ठनाडीमुखान्तरैः ॥ ४८ ॥

रूपाणामथ तेषां तु स्तननासामुखाक्षिभिः ।
नानास्थानस्थितानां च वृषवानरदंष्ट्रिणाम् ॥ ४९ ॥

---

१ द. कथ्यते । २ द. ख. गृहसंचारभूमयः । ३ संयावनं । ४ °दानवम् । ५ द. ख. मराल्या भित्तिसामान्यं बाह्यं परिसरो मतः । विस्तीर्णमुच्छ्रितांयली सा हर्म्या । ६ क. °स्य च समीपे । ७ क. °प्रणालीभिः ।

कृतसूक्ष्मान्तरच्छिद्रैः प्रवर्षति समन्ततः ।
तद् धारागृहमित्युक्तं धारागारादिनामभृत् ॥ ५० ॥
कांस्यैर्लोहैस्तथा पट्टैर्निर्मृष्टादर्शनिर्मलैः ।
निचिता यस्य भित्तिः स्यात् तद् दर्पणगृहं [1]विदुः ॥ ५१ ॥
पक्षद्वारं तदत्राहुर्यन्महाद्वारतोऽपरम् ।
यत् प्राकाराश्रितं द्वारं पुरे तद् गोपुरं विदुः ॥ ५२ ॥
निर्गताश्चोच्छ्रिताश्चैव प्राकारस्यान्तरान्तरा ।
[2]उपका(ल्या ? र्या) इति प्रोक्ताः [3]क्षेमाश्चाट्टालका मताः ॥ ५३ ॥
चयप्रकारशालाः स्युः पुरीसंवरणाभिधाः ।
प्राकारादनुपालास्तु प्राकार उपनिष्कलाः(?) ॥ ५४ ॥
क्रीडागृहं यदारामे तदुद्यानं प्रचक्षते ।
तीरेऽम्भसो जलोद्यानं जलवेश्माम्बुमध्यगम् ॥ ५५ ॥
क्रीडागृहं यदत्रोक्तं क्रीडागारं तदुच्यते ।
विहारभूमिराक्रीडभूमिरित्यभिधीयते ॥ ५६ ॥
देवधिष्ण्यं सुरस्थानं चैत्यमर्चागृहं च तत् ।
देवतायतनं प्राहुर्विबुधागारमित्यपि ॥ ५७ ॥
छन्नं भवेद् यत्तु महाजनस्य स्थानं सभा सा कथिता च शाला ।
गवां पुनर्मन्दिरमत्र गोष्ठमाचक्षते वास्तुनिवेशविज्ञाः ॥ ५८ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
नगरकर्वटग्रामगृहायतनसंज्ञा नामाष्टादशोऽध्यायः ।

अथ चतुःशालविधानं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥

ब्रूमो नृपचमूनाथवर्णिनां भवनान्यथ ।
प्रशस्तान्यप्रशस्तानि कृत्स्नान्यपि यथाक्रमम् ॥ १ ॥

---

१ द. ख. जगुः । २ क. उपकाम्या इति, द. ख. उपकाल्या इति । ३ क. द. ख. क्षेमाश्चा° । शा. क्षौमाश्चा° ।

वेश्मनामेकशालानां शतमष्टाधिकं स्मृतम् ।
द्वापञ्चाशद् द्विशालानां त्रिशालानां द्विसप्ततिः ॥ २ ॥
चतुःशालानि वेश्मानि यानि तेषां शतद्वयम् ।
पञ्चाशच्चाधिका षड्भिर्विज्ञातव्या मनीषिभिः ॥ ३ ॥
सहस्रं पञ्चशालानां स्यात् तथा पञ्चविंशतिः[1] ।
षट्शालानां षण्णवतिः स्यात् सहस्रचतुष्टयम् ॥ ४ ॥
अष्टाङ्गे त्वेकशालस्य भेदाः पञ्चाशदीरिताः ।
द्विशालानां तु सर्वेषां प्रभेदाः शतपञ्चकम् ॥ ५ ॥
शतं शतं च प्रत्येकं त्रिशालानामुदाहृतम् ।
द्विचत्वारिंशदधिकं चतुःशाले[2]शताष्टकम् ॥ ६ ॥
द्विनवत्युत्तराण्येवं शतानि दश सप्त च ।
षोडशैव सहस्राणि षोडशोना चतुःशती ॥ ७ ॥
वेश्मानि सप्तशालानि भवन्ति परिसङ्ख्यया ।
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥ ८ ॥
गृहाणामष्टशालानां षट्त्रिंशदपरा भवेत् ।
लक्षद्वयं सहस्राणि द्विषष्टिः शतमेव च ॥ ९ ॥
गृहाणां नवशालानां चत्वारिंशच्चतुर्युता ।
दशलक्षसहस्राणि चत्वारिंशत् तथाष्ट च ॥ १० ॥
शतानि दशशालानां पञ्च षट्[3]सप्ततिस्तथा ।
गृहद्वितययोगेन संयुक्ताख्यानि विंशतिः ॥ ११ ॥
[4]गृहद्वितययोगेन द्वात्रिंशदिह वेश्मनाम् ।
दशपञ्च तथान्यानि भवन्ति हलकान्यपि ॥ १२ ॥
गृहमालाथ सङ्घाटो गृहनाभिर्गृहाङ्गणम् ।
उद्भिन्नं भिन्नकक्षं च निलीनं प्रतिपादितम् ॥ १३ ॥

---

१ द. चतुर्विंशतिः । २ क. प्रोक्तमष्टाधिकं शतम् , द. ख. चतुःशालाशताष्टकम् । ३ द. °षष्टि° ४ द. गृहत्रितय°

अन्यानि चाष्टभेदानि भवन्त्युत्तमवर्णिनाम् ।
लक्षणं नाम संस्थानं चैतेषां प्रतिपाद्यते[1] ॥ १४ ॥

वर्णिनां स्याच्चतुःशालं मितं द्वात्रिंशता करैः ।
सेनापतेश्चतुःषष्टिस्तद्वदेव पुरोधसः ॥ १५ ॥

श्रेष्ठमष्टशतं राज्ञामेतानि तु यथाक्रमम् ।
चतुःषडष्टहान्या स्युः पञ्चमं च पृथक् पृथक् ॥ १६ ॥

विशोधयेत् कनीयोभिर्मध्यमानि यथाक्रमम् ।
नरेन्द्रपुरुषाणां स्युर्वेश्मान्येतानि वृद्धये ॥ १७ ॥

गृहाणि शोधयेत् प्राग्वज्ज्यायांस्यपि च मध्यमैः ।
भवन्त्येतानि भूपानां रतिकोशप्रतिश्रयाः ॥ १८ ॥

दशांशयुक्तो विस्तारादायामो[2] विप्रवेश्मनाम् ।
अष्टषट्चतुरंशाढ्यः क्षत्रादित्रयवेश्मनाम् ॥ १९ ॥

यो विस्तारः स एव स्यादायामोऽस्मिन् यथाक्रमम् ।
विट्शूद्रयोः स्यादाधिक्यं[3] मध्ये ज्येष्ठे च सद्मनि ॥ २० ॥

कर्णसूत्राद् बहिः स्तम्भान् न्यसेत् सर्वान् प्रयत्नतः ।
धाम्नां षोडशहस्तानां पञ्चानां चतुरुत्तरा ॥ २१ ॥

वृद्धिः शालास्तु तेषां स्युश्चतुरंशेन विस्तृताः ।
शालाव्यासार्धतोऽलिन्दः सर्वेषामपि वेश्मनाम् ॥ २२ ॥

तस्याः[4] षोडशहस्ते स्यात् पञ्चमांशद्वयेन वा ।
सप्तमांशत्रयेण स्याद् द्वयोरपरवेश्मनोः ॥ २३ ॥

अन्त्ययोर्हस्तयोः स स्याच्चतुर्भिर्नवमांशकैः ।
पञ्चभिः षड्भिरेभिश्च सार्धैः साङ्घ्रिनगैः करैः ॥ २४ ॥

दैर्घ्यं स्याद् दशभिः सार्धैः शालायाः षोडशादिषु ।
निवेशदशमांशो यः स युतः सप्तभिः करैः ॥ २५ ॥

---

१ द. प्रतिपद्यते । २ द. विस्तार आयामो । ३ द. °धिकामथ ज्येष्ठेथ वेश्मनोः ।
४ क. तस्यां ।

शालाया विस्तरः प्रोक्तः श्रेष्ठानामिह वेश्मनाम् ।
अलिन्दमानं प्रागेव प्रोक्तं निखिलवेश्मनाम् ॥ २६ ॥

यच्छालालिन्दयोः शेषं भवेद् गर्भगृहं हि तत् ।
मूषावच्छिन्नमिच्छन्ति[1] शालादैर्घ्यं विपश्चितः ॥ २७ ॥

शालाव्यासप्रमाणा स्यात् सर्वेषामवकोसिमा ।
दिशासु भवने शाला विदिशाकर्णसामयः (?) ॥ २८ ॥

कर्णशाला[2] (ता?तु) या प्रोक्ता सा च ज्ञेयावकोसिमा ।
अलिन्दशालयोर्मध्ये या स्यान्मूषेति[3] सा स्मृता ॥ २९ ॥

*पूर्वद्वारं नियम्यादावादिमूषा तदुत्तरा ।
मूषा भद्रा इति प्राहुस्तत्संख्यामवधारयेत् ॥ ३० ॥

यावन्मूषं[4] भवेद् वेश्म तावद् भद्रं तदुच्यते ।
भद्राभद्रे शक्रदिक्स्थे सौम्यासौम्ये यमाश्रिते ॥ ३१ ॥

शान्ताशान्ते प्रतीचीस्थे सौम्यदिक्स्थे शिवाशिवे ।
अलिन्दा इति केऽप्याहुर्मूषा इत्यपरे विदुः ॥ ३२ ॥

भद्रा इति जगुः केचिदन्ये परिसरा इति ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्ता(ष्टौ?ष्ट)क्रमेण याः ॥ ३३ ॥

मूषास्तासां प्रवहणासंज्ञाः[5] स्युर्वेश्मनामिह ।
तासामाद्याः प्रशस्ताः स्युरप्रशस्तास्ततः पराः ॥ ३४ ॥

नामतो गुणतश्चैव शुभाशुभफलोदयात्[6] ।
अष्टावादौ[7] गुरून् न्यस्येत् ततश्चाद्यगुरोरधः ॥ ३५ ॥

लघुं न्यस्येत् ततः शेषान् विदधीत यथोपरि ।
गुरुभिः पूरयेदादिं यावत् स्युर्लघवोऽखिलाः ॥ ३६ ॥

---

१ क. मूषाविच्छिन्न° । २ क. कर्णमाला, द. कर्णशाला । ३ क. मूखेति । ४ द. ख. यावन्मूषां । ५ क. प्रवहणाः । ६ क. फलोदयः । ७ द. ख. अष्टधादौ ।

* 'पूर्वद्वारमियं यावदादिमूषा' इति पाठः स्यात् [शास्त्रिणः] ।

*आद्यपङ्क्तौ गुरुश्चैको लघुश्चैको यथाक्रमम् ।
अतः परं तु द्विगुणाः प्रतिपङ्क्ति भवन्त्यमी ॥ ३७ ॥

मूषाभेदाश्चतुःशाले षट्पञ्चाशच्छतद्वयम् ।
अलिन्दवीथीप्रग्रीवनिर्यूहकगवाक्षकैः ॥ ३८ ॥

तमङ्गभद्रविन्यासरचनाभिरनेकधा ।
अपरस्परसंबाधात् [1]संवृतैर्विवृतैरपि ॥ ३९ ॥

गृहभेदाः प्रसूयन्ते येषां संख्या न विद्यते ।
यत्सं[2]बद्धचतुश्शालममूषालिन्दकं हि तत् ॥ ४० ॥

एकभद्रादिगेहानां ब्रूमो नामान्यतः परम् ।
यान्येकलघुलक्षाणि प्रस्तारे तानि तद्विदः ॥ ४१ ॥

कथयन्त्येकभद्राणि क्रमसंख्याविभागतः ।
प्रागायतं प्राग्विलग्नं जयं संयमनप्रियम् ॥ ४२ ॥

प्रतीच्यं प्रासविन्यासं सुभद्रं कलहोत्तरम् ।
अष्टौ तान्येकभद्राणि द्विभद्राण्यभिदध्महे ॥ ४३ ॥

पूर्वोत्तरोत्तरं पूर्वाद् भद्रादिह विधानतः ।
स्यातां प्रा[3]ग्मेलकाद्यद्वत् पूर्वाद्या दक्षिणा परे(?) ॥ ४४ ॥

ईरं सुनीथ[4]माग्नेयं [5]द्वीपमाप्यं सुसंयमम् ।
अर्धचै[6]मैभं व्याकोशं नैर्ऋतं वृषभं विनम् ॥ ४५ ॥

का[7]व्यं विपासमानीरं कान्तं सौभं विपश्चि[8]मम् ।
गवयं श्रीवहं श्लिष्टं गणं भीममयोगर्मम् ॥ ४६ ॥

---

१ द. संवृते विवृतेरपि । २ क. °बद्धं । ३ द. ख. प्राग्मेलिका । ४ क. °तमा° । ५ द. ख. दीप्यं वाप्यमु° । ६ द. ख. कव्यं तिनास । ७ द. ख. विपश्चितम् । ८ द. ख. भीमं मयोग° ।

* ‘आद्यपङ्क्तौ प्रथमायामावलौ एको गुरुः, तस्याधस्तादपरो लघुः कर्तव्यः । एवं यथाक्रमं प्रस्तारसङ्ख्याकमित्यालिखेत् । तद्यथा—चतुर्गुरुप्रस्तारे षोडश गुरुलघवः । ततस्तदग्रतो द्वौ गुरू द्वौ लघू इति एकैकस्याधो न्यसेत् । तदग्रतोऽपि चत्वारो गुरवश्चत्वारो लघवः । ततोऽपि अष्टौ गुरवः अष्टौ लघवः । एवं प्रतिपङ्क्ति द्विगुणान् गुरुलघून् न्यसेत् । अयमपरः प्रस्तारः ।’ इति टिप्पणमस्ति ।
[शास्त्रिणः]

वर्तं[7] चलं शठं क्रान्तमित्यष्टाविंशको गणः ।
द्विभद्राणां समाख्यातस्त्रिभद्राणामतः परम् ॥ ४७ ॥
ऐन्द्रं विलोममायामं वधमेकाक्षम[1]न्तिकम् ।
प्रकाशं पैत्रमायस्तं भद्रं प्रान्तं प्रसाधकम् ॥ ४८ ॥
[2]क्षमं विघातमायातं कान्तं चित्रं [3]द्विमन्दिरम् ।
सुदक्षिणं भयं श्लिष्टं प्रमोदं व्यायतं वियत् ॥ ४९ ॥
[4]आप्यं सुनागं नागेन्द्रमीरितं शोभनं घनम् ।
शस्तोत्तरं कर्कं कर्णं[8] कुष्टं [5]क्रान्तं क्रमागतम् ॥ ५० ॥
द्विशस्तं द्विभयं प्रोक्तं चक्रं मलयमायतम् ।
वनं भारं सुगाराख्यमागारं वीरमेव च ॥ ५१ ॥
व्यायाममायुतं तद्वद् व्याहृतं च ततः परम् ।
दुर्गमं क्षो[6]भसंज्ञं च कृत्रिमं क्षोभणं तथा ॥ ५२ ॥
चारुरुच्याभिधानं च ध्रुवं कथमिति क्रमात् ।
षट्पञ्चाशत् त्रिभद्राणि चतुर्भद्राण्यतः परम् ॥ ५३ ॥
कृतमर्चायनं पौष्णमुद्गतं मिश्रमुत्सुकम् ।
विघ्नं विपक्षमाहूतं रुचकं वर्धनं पृथु ॥ ५४ ॥
*कलहं छलमायास्यं त्रिनाभं स्वस्तिकं स्थिरम् ॥ ५५ ॥
शरलं द्विगुणं नाद्यं चित्रं भ्रान्तं विधारणम् ।
साधारणं नतं त्र्यंशमृषं रोगं विशोषणम्§ ॥ ५६ ॥
[9]प्रतीच्यं त्रिसमं स्वैरं सुप्रतीकं नलं क्षपम् ।
व्याप्तमाक्रीडनं व्यर्थमीशानं सुखमव्ययम् ॥ ५७ ॥
मगधं क्षिप्रमागस्त्यमेकोजं द्विर्गतं लिहम् ।
पर्कं विलोममुद्दण्डं मुण्डं मातङ्गमाखिलम्‡ ॥ ५८ ॥

---

१ द. मन्तकं । २ द. क्षमं, ख. क्षेमं । ३ द. हि । ४ द. आद्यं, ख. अप्यं । ५ द. कान्तं । ६ ख. क्षोम° । ७ द. ख. चठं° । ८ द. ततस्त्र्यंशं फरं । ९ प्रतीच्यमारभ्य (श्लो० ५७) प्रभम् यावत् (श्लो० ६२) अंशः द. प्रतौ नास्ति ।

* वक्ष्यामाणलक्षणश्लोके तु कलभमिति पठ्यते । § लक्षणे तु विशोषणमिति पठ्यते । ‡ ख. पुस्तकेऽर्धमिदं लुप्तम् ।

खर्वं पिनाकमुद्यन्तं विशिखं प्रसभं रजम् ।
चुरु?(रुच)कं स?(सै)फलं वामं वर्धनं धावनं सहम् ॥ ५९ ॥
चयं सेव्यं कलं तीर्णं चतुर्भद्राणि सप्ततिः ।
पञ्चभद्राण्यथोच्यन्ते षट्पञ्चाशदनुक्रमात् ॥ ६० ॥
कानलं लोलुपं जिह्मं प्रगालं सालिनं जिनम् ।
सुजयं विजयं यामं जयं ज्ञातं जपं तपम् ॥ ६१ ॥
जमं वरं चरं वैरं † विशिषं सुप्रभं प्रभम् ।
प्रतीक्षं [1]क्षमिणं युक्तं शान्तं त्रैतं विनोदनम् ॥ ६२ ॥
सन्दोहं विप्रदोहं च विद्रुतं सततं ततम् ।
व्याकुलं लीनमालीनं विचित्रं लम्बनं खरम् ॥ ६३ ॥
शेखरं विबुधं चैत्रं व्यासक्तं संपदं पदम् ।
त्रिशिखं चतुरं प्रातं सुस्थितं [2]दुःस्थितं स्थितम् ॥ ६४ ॥
चक्रं [3]वक्रं लघं लाभं संपर्कं मूलमव्ययम् ।
अष्टाविंशतिरन्यानि षड्भद्राणि निबोधत ॥ ६५ ॥
किन्नरं कौस्तुभं हर्म्यं धार्मिकं [4]निषधं वसु ।
[5]साटिकं वामनं गौरमस्थिरं क्रमिणं [6]खलम् ॥ ६६ ॥
[7]विवरं वालिशं धौमं त्रिपुष्टं मन्दिरं भवम् ।
अशोकं भास्वरं चौष्यं लातव्यं [8]सुस्वनं मखम् ॥ ६७ ॥
वाजि नेत्रं भ्रमं घोषं सप्तभद्राण्यतः परम् ।
भाण्डीरं * [9]वैसहं प्रस्थं प्रतानं वासुलं [10]कंटम् ॥ ६८ ॥
लक्ष्मीवासं सुगन्धान्तमष्टधैतानि नामतः ।
अन्यच्च सर्वतोभद्रमेकं भद्राभिरष्टभिः ॥ ६९ ॥
संप्रकल्प्यं चतुःशालं ब्रूमश्चैषां शुभाशुभम् ।
प्रदक्षिणा शुभा मूषा विपरीता विपर्यये ॥ ७० ॥

---

१ क. क्षिमिणं । २ द. सुस्थितं । ३ द. ख. नक्रं । ४ क. निषिधं । ५ द. साकीटं ।
६ द. ख. खरम् । ७ द. ख. विचवं वाभिसं । ८ द. सुध्वनं । ९ क. वैसमं । १० द. टकम् ।
† ख. पुस्तकदृष्टलक्षणापाठरीत्या तु विरोधमिति पाठ्यम् । * लक्षणानुसाराद् वैसनमिति पाठ्यम् ।

समवाये यथा भूयो जानीयात् साध्वसाधु च ।
तथाष्टावेकभद्राणि सप्तभद्राणि च क्रमात् ॥ ७१ ॥
द्विभद्राण्यष्टभिर्युक्ता षड्भद्राणि च विंशतिः ।
षट्पञ्चाशत् त्रिभद्राणि पञ्चभद्राणि चोन्नयेत् ॥ ७२ ॥
सप्ततिश्च चतुर्भद्राण्येकं भद्राभिरष्टभिः ।
एवं शतद्वयं पिण्डः षट्पञ्चाशच्च वेश्मनाम् ॥ ७३ ॥
भद्रैः पूर्वविधानेन चतुःशालाक्रियादिषु ।
मूषा स्यात् कुड्यजैस्तेषु चतुश्शालेषु वेश्मसु ॥ ७४ ॥
अनुवंशाश्रिते मूषे स्वस्तिके स्तःपराङ्मुखे ।
मुखायते च पुरतो द्वे स्यातामवकोसिमे ॥ ७५ ॥
नोदङ्मुखः स कर्तव्यः कार्यः प्राग्जीवसंयुतः ।
वर्धमाने तथा कार्ये?(र्यो) यथा प्राग्ग्रीवसंयुतः ॥ ७६ ॥
वर्धमाने तथा कार्ये द्वारमूषे मुखायते ।
मूषाया दक्षिणे स्यातां दीर्घवामेऽवकोसिमे ॥ ७७ ॥
नन्द्यावर्तगृहे सर्वा नन्द्यावर्ता भवन्ति ताः ।
द्वे स्तरु?(मू)षे रुचके स्यातामायते त्ववकोसिमे ॥ ७८ ॥
सर्वद्वारवहा मूषाः सर्वतोभद्रवेश्मनि ।
आदिमूषा भवेदेका गृहं प्रागायतं हि तत् ॥ ७९ ॥
द्वितीयया प्राग्विलग्नमेकया तदनन्तरम् ।
प्रदक्षिणेन वेश्मानि जयादीन्येकयैकया ॥ ८० ॥
मूषया स्युः क्रमादेवं कथ्यन्ते तत्फलान्यथ ।
धनमर्थविनाशश्च जयश्चैवाशुभं सदा ॥ ८१ ॥
प्रीतिरुद्वेगकल्याणकलहाश्चाप्यनुक्रमात् ।
यत्र पूर्वे उभे मूषे तदीरं परिकीर्तितम् ॥ ८२ ॥
यत्र पूर्वा तृतीया च तत् [1]सुनीतं गृहं विदुः ।
आग्नेये द्वितृतीये स्तो द्वीपे चाद्यचतुर्थिके ॥ ८३ ॥

---
१ द. सुनीथं ।

द्विचतुर्थ्यौ तथा चाप्ये त्रिचतुर्थ्यौ सुसंयमे ।
अर्धचं त्वाद्यपञ्चम्यौ द्वितीयैभे सपञ्चमी ॥ ८४ ॥
व्याकोशे च त्रिपञ्चम्यौ नैर्ऋते द्विशराभिधे ।
वृषभे प्रथमाषष्ठ्यौ द्विषष्ठ्यौ च तथा विने ॥ ८५ ॥
काव्ये तृतीया षष्ठी च विपासेऽङ्घिरसाभिधे ।
आनीरे पञ्चमीषष्ठ्यौ साद्या कान्ते च सप्तमी ॥ ८६ ॥
सौभे[1] द्वितीयासप्तम्यौ त्रिसप्तम्यौ विपश्चिमे[2] ।
गवये सप्तमीतुर्ये श्रीवहे पञ्चसप्तमी ॥ ८७ ॥
सषष्ठी सप्तमी श्लिष्टे गणे पूर्वाष्टमी तथा ।
भीमेऽष्टमी द्वितीया च त्र्यष्टम्यौ चाप्ययोगमे ॥ ८८ ॥
वर्ते चतुर्थ्यष्टमी च पञ्चमी चाष्टमी चले ।
षष्ठ्यष्टम्यौ शठे क्रान्ते सप्तमी चाष्टमीति च ॥ ८९ ॥
इत्यष्टाविंशतिः प्रोक्ता द्विभद्राणामिहौकसाम् ।
अथ ब्रूमस्त्रिभद्राणि तत्रैन्द्रं पुष्टिवर्धनम् ॥ ९० ॥
स्याद् याम्यपश्चिमद्वारमाद्यमूषात्रयान्वितम् ।
आद्या द्वितीया तुर्या च यस्य द्वारं विपश्चिमम् ॥ ९१ ॥
विलोमं नाम तद् वेश्म शूद्राणां पुष्टिवर्धनम् ।
आद्या तृतीया तुर्या स्यादायामे सर्वतोमुखे ॥ ९२ ॥
वधे द्वित्रिचतुर्थ्यः स्युर्द्वारं च स्यादुदग्दिशि ।
यत्र साद्ये द्विपञ्चम्यावेकाक्षं तदुदाहृतम् ॥ ९३ ॥
साद्ये यत्र द्विपञ्चम्यौ तत् प्रोक्तं गृहमन्तिकम् ।
यत्र स्युर्द्वित्रिपञ्चम्यः प्रकाशं सर्ववृद्धिकृत् ॥ ९४ ॥
पूर्वा चतुर्थीपञ्चम्यौ यत्र तत् पैत्रमुच्यते ।
पञ्चमी द्विचतुर्थ्यौ च यत्रायस्तं तदीरितम् ॥ ९५ ॥
त्रिचतुःपञ्चमीयुक्तं भद्रमाहुर्मनीषिणः ।
आद्या द्वि[3]तीया षष्ठी च यत्र तत् प्रान्तशब्दितम् ॥ ९६ ॥

आद्या तृतीया षष्ठी च स्यात् प्रसाधकवेश्मनि ।
तद् भवेत् सर्वतोद्वारं तथा सर्वार्थसाधकम् ॥ ९७ ॥
द्वितीया च तृतीया च षष्ठी च क्षमनामनि ।
तस्य प्रत्यग्दिशि द्वारं शूद्रवर्गस्य चेष्टदम् ॥ ९८ ॥
षष्ठी चतुर्थी चाद्या च स्युर्विघाताख्यवेश्मनि ।
षष्ठी द्वितुर्ये यस्मिंस्तदायातं दक्षिणामुखम् ॥ ९९ ॥
षट्चतुस्त्रियुतं कान्तं तत् स्यात् सर्वार्थसाधकम् ।
षट्पञ्चाद्यान्वितं चित्रं तच्च स्याद् याम्यदिङ्मुखम् ॥ १०० ॥
द्वितीयापञ्चमीषष्ठयो यस्मिन् स्युस्तद् द्विमन्दिरम् ।
यत्र त्रिपञ्चमीषष्ठयस्तद् वदन्ति सुदक्षिणम् ॥ १०१ ॥
चतुर्थीपञ्चमीषष्ठ्यो भये स्युस्तत्र वृद्धिकृत् ।
पूर्वाद्वितीयासप्तम्यो यत्र तच्छ्लिष्टसंज्ञितम् ॥ १०२ ॥
याम्यास्यमिदमिच्छन्ति शुभं सर्वार्थदं नृणाम् ।
साद्ये तृतीयासप्तम्यौ प्रमोदे परिकीर्तिते ॥ १०३ ॥
यत्र स्युर्द्वित्रिसप्तम्यस्तद् वेश्म व्यायतं स्मृतम् ।
यत्राद्या च चतुर्थी च सप्तम्यपि च तद् वियत् ॥ १०४ ॥
द्विचतुःसप्तमीमूषमाप्यं स्याद् दक्षिणामुखम् ।
त्रिचतुस्सप्तमीभिस्तु सुनागं वेश्म कीर्त्यते ॥ १०५ ॥
तच्च याम्यापरमुखं धनधान्यसुखप्रदम् ।
सप्तमी पञ्चमी पूर्वा मूषा नागेन्द्रसंज्ञिते ॥ १०६ ॥
मूषा द्विपञ्चसप्तम्यो याम्यं च मुखमीरिते ।
त्रिपञ्चसप्तमीमूषाशोभितं शोभनं भवेत् ॥ १०७ ॥
चतुर्थी पञ्चमी यत्र सप्तम्यपि च तद् घनम् ।
पूर्वा षष्ठी सप्तमी च स्मृता शस्तोत्तरे गृहे ॥ १०८ ॥
द्वितीयासप्तमीषष्ठ्यो यस्मिंस्तत् कफसंज्ञितम् ।
द्वारं वारुणमेतस्य हितं च स्याद् द्विजन्मनाम् ॥ १०९ ॥

१ द. ख. °द्योच्छ्रितं ।

कर्णं स्यात् पश्चिमद्वारं त्रिषष्ठीसप्तमीयुतम् ।
चतुर्थीसप्तमीषष्ठ्यो मूषाः स्युः कुष्टसंज्ञिते ॥ ११० ॥
सप्तमीपञ्चमीषष्ठीयुक्तं कान्तं यशस्करम् ।
आद्याष्टमी द्वितीया च मूषा प्रोक्ता क्रमागते ॥ १११ ॥
आद्याष्टमी तृतीया च द्विशस्ते भवने स्मृताः ।
यत्राष्टमी त्रिद्वितीये द्विभयं तदुदाहृतम् ॥ ११२ ॥
आद्याष्टमी चतुर्थी च यत्र तच्चक्रसंज्ञितं ।
तुर्याष्टमी द्वितीया च यत्र तन्मलयं विदुः ॥ ११३ ॥
तुर्याष्टमी तृतीया च यत्र तत् प्रोक्तमायतम् ।
आद्याष्टमी पञ्चमी च स्याद् यस्मिंस्तद् वनं स्मृतम् ॥ ११४ ॥
द्वितीया पञ्चमी मूषा यत्र स्यादष्टमी तथा ।
तद् [1]भाराख्यमुदग्वक्त्रं शुभं विघ्नकृदन्यथा ॥ ११५ ॥
[2]त्रिपञ्चम्यष्टमीभिस्तु सुगारं परिकीर्तितम् ।
यत्राष्टमी तदागारं चतुर्थी पञ्चमी तथा ॥ ११६ ॥
यस्मिन्नाद्याष्टमीषष्ठ्यो वीरं तदिह कीर्तितम् ।
षष्ठ्यष्टमी द्वितीया च गृहे व्यायामनामनि ॥ ११७ ॥
षष्ठ्यष्टमीतृतीयाभिर्मूषाभिः प्रोक्तमायुतम् ।
षष्ठ्यष्टमीचतुर्थ्यः स्युर्यत्र तद् व्याहृतं विदुः ॥ ११८ ॥
षष्ठ्यष्टमीपञ्चमीभिर्दुर्गमं व्याधिकृन्मतम् ।
आद्याष्टमीसप्तमीभिः संयुक्तं क्षोभमुच्यते ॥ ११९ ॥
द्विसप्तम्यष्टमीयुक्तं गृहं कृत्रिमसंज्ञितम् ।
त्रिसप्तम्यष्टमीभिस्तु मूषाभिः क्षोभणं भवेत् ॥ १२० ॥
चारुरुच्यं चतुःसप्तम्यष्टमीभिः समन्वितम् ।
सप्तपञ्चम्यष्टमीभिर्युक्तं ध्रुवमिति स्मृतम् ॥ १२१ ॥
षट्सप्तम्यष्टमीयुक्तं कथं सर्वार्थसिद्धिदम् ।
इत्युक्तानि त्रिभद्राणि शस्तान्येतेषु यानि च ॥ १२२ ॥

---

१ द. भावाक्ष° । २ द. प्रतौ श्लोकार्धं नास्ति ।

तानि नित्यं प्रयोज्यानि वर्णानां च मनीषिभिः ।
आद्याश्चतस्रो मूषाः स्युर्यत्र तत् कृतसंज्ञितम् ॥ १२३ ॥
सर्वद्विगुणकृत् पूर्वप्रत्यग्द्वारं नचान्यथा ।
आद्यास्तिस्रः पञ्चमी च यस्मिन्नर्चायनं हि तत् ॥ १२४ ॥
तद् भवेत् पश्चिमद्वारं गृहं सर्वगुणान्वितम् ।
यस्मिन्नाद्या द्वितीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा ॥ १२५ ॥
तत् पौष्णं दक्षिणद्वारं सर्ववृद्धिकरं नृणाम् ।
आ?[1](द्या)द्यास्तिस्रस्तथाद्या च यस्मिंस्तद् गृहमुद्धृतम् ॥ १२६ ॥
द्वारेण पश्चिमेनैतच्छस्यते दक्षिणेन वा ।
द्व्याद्याश्चतस्रो यत्र स्युस्तन्मिश्रं प्रीतिवर्धनम् ॥ १२७ ॥
प्रशस्तं क्षत्रियादीनामस्य द्वाः प्राच्यपाचि वा ।
आद्यास्तिस्रस्तथा षष्ठी यस्मिन् मूषास्तदुत्सुकम् ॥ १२८ ॥
तच्छस्तं पश्चिमद्वारं विप्रादीनां जयावहम् ।
आद्या द्वितीया तुर्या च मूषा षष्ठी च यत्र तत् ॥ १२९ ॥
याम्याप्रत्यङ्मुखं[2] शस्तं विघ्नं नाम कुलर्द्धितम् ।
आद्या तृतीया तुर्या च यस्मिन् षष्ठी च तच्छुभम् ॥ १३० ॥
विपक्षं नाम धाम स्याद् द्वारमस्य च पश्चिमम् ।
द्व्याद्यास्तिस्रो गृहे यस्मिन् मूषा षष्ठी च तच्छुभम् ॥ १३१ ॥
स्याद् याम्यपश्चिमद्वारमाहूतं नाम तद् गृहम् ।
आद्याद्वितीयापञ्चम्यो यत्र षष्ठी च तद् भवेत् ॥ १३२ ॥
रुचकं नाम याम्यप्रागद्वारं सकलकामदम् ।
एकत्रिपञ्चषष्ठयः स्युर्यत्र तद्वर्धमानकम् ॥ १३३ ॥
प्राक्पश्चिमोत्तरद्वारं चातुर्वर्ण्यस्य वृद्धिदम् ।
यत्र स्युर्द्वित्रिपञ्चम्यो मूषाः षष्ठी च तद् गृहम् ॥ १३४ ॥
स्यात् पूर्वदक्षिणद्वारं प्रथितं पृथुसंज्ञया ।
यस्मिन्नाद्या[3]चतुःपञ्चषष्ठयस्तत् कलभं विदुः ॥ १३५ ॥

---

१ द. स्याद्या° । २ क. याम्यप्रत्य° । ३ 'द्य' क. पाठः ।

गुणैरुपेतं सकलैरुदग्द्वारं निकेतनम् ।
द्विचतुःपञ्चमीषष्ठयो यस्मिंस्तच्छलमुच्यते ॥ १३६ ॥
दक्षिणं मुखमेतस्य पश्चिमं वा प्रशस्यते ।
चतस्रस्त्र्यादयो यस्मिन्नायास्यं तदुदीरितम् ॥ १३७ ॥
अप्रशस्तं वदन्त्येतत् तद्विदो भवनाधमम् ।
आद्यास्तिस्रः सप्तमी च मूषाः स्युर्यत्र तद् गृहम् ॥ १३८ ॥
त्रिनाभमुत्तरद्वारं शस्तं सर्वगुणान्वितम् ।
आद्याद्वितुर्यासप्तम्यो यत्र तत् स्वस्तिकं स्मृतम् ॥ १३९ ॥
प्राक्पश्चिमोत्तरद्वारं चातुर्वर्ण्येऽपि शस्यते ।
आद्याचतुर्थीसप्तम्यो मूषाः स्युर्यत्र वेश्मनि ॥ १४० ॥
तदिह स्थिरमित्युक्तं द्वारं चैतस्य दक्षिणम् ।
द्याद्यास्तिस्रः सप्तमी च यत्र तत् सरलं विदुः ॥ १४१ ॥
तद् भवेत् पश्चिमद्वारं सर्वदोषोज्झितं गृहम् ।
यत्राद्या च द्वितीया च पञ्चमी सप्तमी तथा ॥ १४२ ॥
द्विगुणं नाम तद् वेश्म द्वारं चास्य यथेप्सितम् ।
आद्यातृतीयापञ्चम्यः सप्तम्यपि च यत्र तत् ॥ १४३ ॥
नाद्यं नामातिशीलाद्यं(?)प्रशस्तं सर्वदेहिनाम् ।
द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी सप्तमी गृहे ॥ १४४ ॥
यत्र तच्चित्रनामेष्टद्वारं चित्रगुणैर्वृतम् ।
आद्याचतुर्थीपञ्चम्यो यत्र स्युः सप्तमी तथा ॥ १४५ ॥
तद् भ्रान्तं नाम पूर्वोदग्द्वारं भवनमृद्धिकृत् ।
यत्र द्वितीया तुर्या च पञ्चमी[3] सप्तमी तथा ॥ १४६ ॥
विधारणं गृहं तत् स्यात् सर्वकामविवर्धनम् ।
तृतीया यत्र तुर्या च पञ्चमी सप्तमी तथा ॥ १४७ ॥
तत् साधारणमित्याहुः सर्वद्वारं सुखावहम् ।
आद्या द्वितीया षष्ठी च सप्तमी यत्र तन्नतम् ॥ १४८ ॥

१ 'चल', २ 'द्यात्रितुर्यास' ख. पाठः । ३ 'स्यात् षष्ठी' प्रथमप्रकाशनपादः ।

आद्या द्वितीया षष्ठी च[१] त्र्यंशे स्यात् सप्तमी तथा ।
द्वितीया च तृतीया च ऋषे षष्ठी च सप्तमी ॥ १४९ ॥
आद्या तुर्या च षष्ठी च रोगे स्यात् सप्तमी तथा ।
यत्र द्वितीया तुर्या च स्यात् षष्ठी सप्तमी च तत् ॥ १५० ॥
विशोषणं नाम गृहं दक्षिणोत्तरदिङ्मुखम् ।
तृतीया यत्र तुर्या च स्यात् षष्ठी सप्तमी गृहे ॥ १५१ ॥
प्रतीच्यमीप्सितद्वारं तद् गृहं सर्वकामदम् ।
यत्राद्यापञ्चमीषष्ठीसप्तम्यस्त्रिसमं हि तत् ॥ १५२ ॥
प्रभूतवृद्धिदं वेश्म समस्तैरन्वितं गुणैः ।
द्वितीयापञ्चमीषष्ठीसप्तम्यो यत्र वेश्मनि ॥ १५३ ॥
तदिह स्वैरमित्याहुर्धनधान्यसुखावहम् ।
तृतीयापञ्चमीषष्ठीसप्तम्यो द्वारमुत्तरम् ॥ १५४ ॥
पश्चिमं वा भवेद् यत्र सुप्रतीकं च वृद्धिकृत् ।
तुर्याद्याभिश्चतसृभिर्नलमुत्तरदिङ्मुखम् ॥ १५५ ॥
आद्याद्वित्र्यष्टमीभिः स्यात् सर्वरुग्भीतिकृत् क्षयम्† ।
व्याप्ते पूर्वा द्वितीया च स्याच्चतुर्थी तथाष्टमी ॥ १५६ ॥
आद्यातृतीयातुर्याः स्युराक्रीडे तद्वदष्टमी ।
द्व्याद्यास्तिस्रः क्रमाद् व्यर्थे मूषाः स्यादष्टमी तथा ॥ १५७ ॥
ईशानाख्ये स्युराद्याद्वित्रिपञ्चम्योऽष्टमी तथा ।
पूर्वाष्टमीत्रिपञ्चम्यो यस्मिंस्तत् सुखसंज्ञितम् ॥ १५८ ॥
तत् पूर्वोदङ्मुखं वृद्ध्यै जायते हानयेऽन्यथा ।
यत्र स्युरष्टमीद्वित्रिपञ्चम्यस्तदिहाव्ययम् ॥ १५९ ॥
द्वारं यथेष्टमेतस्य वास्तुविद्याविदो जगुः ।
यस्मिन् पूर्वाष्टमीतुर्यापञ्चम्यो मगधं हि तत् ॥ १६० ॥
प्रागुदक्पश्चिमद्वारमिदं शंसन्ति सूरयः ।
यत्र द्वितुर्यापञ्चम्यो मूषाः स्युस्तद्वदष्टमी ॥ १६१ ॥

---

१ 'च सप्तमी यत्र तत्ततम् ।' क. पाठः । † क्षपमिति लक्ष्ये पठितम् ।

तत् क्षिप्रं नाम सुखकृद् यथेष्टं द्वारमिष्यते ।
त्रिपञ्चम्यष्टमीतुर्या आगस्त्ये पश्चिमामुखे ॥ १६२ ॥
द्वितीयाद्याष्टमीषष्ठ्यो यत्रैकोजं तदुच्यते ।
तृतीयाद्याष्टमीषष्ठ्यो यत्र तद् द्विगतं गृहम् ॥ १६३ ॥
द्वित्रिषष्ठ्योऽष्टमी चापि यस्मिंस्तल्लिहमुच्यते ।
आद्यातुर्याष्टमीषष्ठ्यो यत्र तत् पर्कमुच्यते ॥ १६४ ॥
षष्ठ्यष्टमीद्वितुर्याभिः(?) स्याद् विलोमाभिधं गृहम् ।
षष्ठ्यष्टमीद्वितुर्याभिरुद्दण्डमिति कीर्तितम् ॥ १६५ ॥
यस्मिन्नाद्याष्टमीषष्ठीपञ्चम्यो मुण्डमेव तत् ।
द्विपञ्चम्यष्टमीषष्ठ्यो मूषा मातङ्गसंज्ञिते ॥ १६६ ॥
त्रिपञ्चम्यष्टमीषष्ठ्यो भवन्त्यस्खलनामनि* ।
तत् खर्वनाम तुर्याद्यास्तिस्रो यस्मिंस्तथाष्टमी ॥ १६७ ॥
आद्याद्वितीयासप्तम्यः पिनाके स्युस्तथाष्टमी ।
त्रिसप्तम्यष्टमीपूर्वा यत्रोद्यन्तं तदुच्यते ॥ १६८ ॥
अष्टमीद्वित्रिपञ्चम्यो यस्मिंस्तद् विशिखं गृहम् ।
आद्या चतुर्थीसप्तम्यः प्रसभे स्युस्तथाष्टमी ॥ १६९ ॥
रजे द्वितुर्यासप्तम्यो मूषाः स्युस्तद्वदष्टमी ।
त्रिसप्तम्यष्टमीतुर्या यत्र तद् रुचकं विदुः ॥ १७० ॥
प्राक्प्रत्यग्द्वारमेतस्य शूद्राणामतिवृद्धिदम् ।
सप्तम्याद्याष्टमी मूषा पञ्चम्यपि च सैफले ॥ १७१ ॥
वामे द्विपञ्चसप्तम्यो मूषा ज्ञेयास्तथाष्टमी ।
त्रिपञ्चसप्तम्यष्टम्यो यस्मिंस्तद् वर्धमानकम् ॥ १७२ ॥
विशेषतो वृद्धिकरं वैश्यानामिति तद्विदः ।
चतुःपञ्चाष्टसप्तम्यो यस्मिंस्तद् धावनं भवेत् ॥ १७३ ॥
सप्तम्याद्याष्टमीषष्ठ्यो यत्र तत् सहमुच्यते ।
द्विसप्तषष्ठ्यष्टमीभिर्मूषाभिश्चयनं भवेत् ॥ १७४ ॥

---

* इदमर्धं क. पुस्तके लुप्तम् । लक्षणवाक्यपाठानुसारेण पूर्वत्र लक्ष्यनिर्देशे अस्खलमिति पाठ्यम् ।

षष्ठयष्टमीद्विसप्तम्यो(?) यस्मिंस्तत् सेव्यमीरितम् ।
यत्र तुर्याष्टमी षष्ठी सप्तमी चेति तत् कलम् ॥ १७५ ॥
तीर्णे षष्ठयष्टमीपञ्चसप्तम्यः सर्वकामदे ।
यत्राद्याः पञ्च तत् प्रोक्तं कानलं सर्वकामदम् ॥ १७६ ॥
एकद्वित्रिचतुःषष्ठयो यत्र तल्लोलुपं[1] स्मृतम् ।
आद्यास्तिस्रः पञ्चषष्ठयौ यस्मिंस्तज्जिह्ममुच्यते ॥ १७७ ॥
प्रगाले पञ्चमीषष्ठीतुर्यापूर्वाद्वितीयकाः ।
त्रितुर्यापञ्चमीषष्ठयः साद्याः स्युः सालिनाभिधे ॥ १७८ ॥
यत्र द्वित्रिचतुःपञ्चषष्ठयस्तज्जिनमुच्यते ।
एकद्वित्रिचतुर्थ्यः स्युः सुजये सप्तमीयुताः ॥ १७९ ॥
पञ्चमीसप्तमीद्वित्रिपूर्वाः स्युर्विजयाभिधे ।
यत्रैकद्विचतुःपञ्चसप्तम्यो यामनाम तत् ॥ १८० ॥
यत्रैकत्रिचतुःपञ्चसप्तम्यस्तज्जयं विदुः ।
मूषा द्वित्रिचतुःपञ्चसप्तम्यो (जा? ज्ञा)नसंज्ञिते ॥ १८१ ॥
आद्यास्तिस्रस्तथा षष्ठीसप्तम्यौ यत्र तज्जपम् ।
आद्याद्वितुर्याषष्ठीभिः सप्तम्या च तपं विदुः ॥ १८२ ॥
षष्ठीत्रितुर्यासप्तम्यो जये?(मे)पूर्वान्विता मताः ।
द्वित्रितुर्यास्तथा षष्ठीसप्तम्यौ वैरसंज्ञिते[2] ॥ १८३ ॥
चरं तद् यत्र पूर्वे द्वे पञ्चषट्सप्तमीयुते ।
*चैत्ये स्यात् सप्तमी षष्ठी पञ्चम्याद्या तृतीयका ॥ १८४ ॥
विशिखे द्वित्रिपञ्चम्यः स्यात् षष्ठी सप्तमी तथा ।
चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तम्याद्या च सुप्रभे ॥ १८५ ॥
प्रभाख्ये द्विचतुःपञ्चषष्ठयः स्युः सप्तमी तथा ।
त्रिचतुःपञ्चसप्तम्यः षष्ठी च स्यात् प्रतीक्षके ॥ १८६ ॥
आद्याश्चतस्रो यत्र स्युः साष्टम्यः क्षमिणं हि तत् ।
सप्त? पूर्वा द्वित्रिपञ्चम्यो युक्तनाम्नि तथाष्टमी ॥ १८७ ॥

---

१. 'लुभं', २ 'पंच' ख. पाठः । * क. पुस्तकदृष्टलक्ष्योद्देशरीत्या च 'वैरे' इति पाठ्यम् ।

शान्ते द्वितुर्यापञ्चम्यः पूर्वा स्यादष्टमी तथा ।
पूर्वात्रितुर्यापञ्चम्यः साष्टम्यस्त्रैतसंज्ञिते ॥ १८८ ॥

विनोदे द्वित्रिपञ्चम्यश्चतुर्थी चाष्टमी तथा ।
सन्दोहे त्वष्टमीषष्ठ्यौ तिस्रः पूर्वादिकास्तथा ॥ १८९ ॥

आद्याद्वितुर्याषष्ठीभिरष्टम्या विप्रदोहकम् ।
षष्ठ्यष्टमीत्रितुर्याद्या यस्मिंस्तद् विद्रुतं विदुः ॥ १९० ॥

द्वित्रितुर्याष्टमीषष्ठ्यो यत्र तत् सततं मतम् ।
आद्याद्विपञ्चमीषष्ठ्यस्ततनाम्नि तथाष्टमी ॥ १९१ ॥

आद्यात्रिपञ्चमीषष्ठ्यो व्याकुले स्युस्तथाष्टमी ।
द्वित्रिपञ्चचतुष्षष्ठ्यो विज्ञेया लीनसंज्ञके ॥ १९२ ॥

तुर्याद्यापञ्चमीषष्ठ्य आलीने स्युस्तथाष्टमी ।
द्वितुर्यापञ्चमीषष्ठ्यो विचित्रे तद्वदष्टमी ॥ १९३ ॥

आद्याश्चतस्रो भूषाः स्युः साष्टम्यो लम्बनाह्वये ।
आद्यास्तिस्रोऽष्टमी तद्वत् सप्तम्यपि भवेत् खरे ॥ १९४ ॥

शेखरे सप्तमीतुर्याद्वितीयाद्यास्तथाष्टमी ।
विबुधे त्वष्टमी तुर्या तृतीयाद्याथ सप्तमी ॥ १९५ ॥

चैत्राख्ये ह्यष्टमीतुर्यासप्तम्यः सतृतीयकाः ।
आद्याद्विपञ्चसप्तम्यो व्यासक्ताख्ये तथाष्टमी ॥ १९६ ॥

आद्यात्रिपञ्चसप्तम्यः साष्टम्यः सम्पदाभिधे ।
यत्र द्वित्र्यष्टमीपञ्चसप्तम्यस्तत् पदं विदुः ॥ १९७ ॥

तुर्याद्यापञ्चमी[षष्ठी]सप्तम्यस्त्रिशिखे तथा ।
द्विपञ्चम्यष्टमीतुर्यासप्तम्यश्चतुराभिधे ॥ १९८ ॥

त्रिसप्तम्यष्टमीतुर्यापञ्चम्यः प्रान्तनामनि ।
आद्याद्वितीयासप्तम्यः षष्ठ्यष्टम्यौ च सुस्थिते ॥ १९९ ॥

दुःस्थितं यत्र षष्ठ्याद्या चतुर्थी सप्तमी तथा ।
स्थितेऽष्टमीद्विसप्तम्यस्त्रिषष्ठ्यावपि च स्मृते ॥ २०० ॥

चक्रे षष्ठ्यष्टमीतुर्यासप्तम्याद्याः प्रकीर्तिताः।
[1]वक्रे द्वितीयासप्तम्यौ षष्ठ्यष्टम्यौ चतुर्थिका ॥ २०१ ॥
लयेऽष्टमीत्रिसप्तम्यस्तुर्याषष्ठ्यौ च कीर्तिते।
पञ्चमीसप्तमीषष्ठ्यो लाभे पूर्वाष्टमी तथा ॥ २०२ ॥
द्विपञ्चसप्तम्यष्टम्यः षष्ठी संपर्कसंज्ञिते।
त्रिपञ्चषष्ठीसप्तम्यो मूलनाम्नि तथाष्टमी ॥ २०३ ॥
स्युरष्टसप्तषट्पञ्चचतुर्थ्यस्त्वव्ययाभिधे।
पूर्वाद्या यत्र षण्मूषाः किन्नरं नाम तद् गृहम् ॥ २०४ ॥
यत्राद्यापञ्चसप्तम्यो सह तत् कौस्तुभं विदुः।
पूर्वाद्वित्रिचतुःषष्ठीसप्तम्यो हर्म्यसंज्ञिते ॥ २०५ ॥
सप्तमी पञ्चमी षष्ठी द्वित्रिपूर्वाश्च धार्मिके।
निषधे द्विचतुःपञ्चषष्ठ्याद्याः सप्तमी तथा ॥ २०६ ॥
त्रिचतुःपञ्चषट्सप्तम्याद्याः स्युर्यत्र तद् वसु।
साटीके त्रिचतुःपञ्चद्विषष्ठ्यः स्युस्तथाष्टमी ॥ २०७ ॥
यत्राद्यापञ्चसप्तम्यो वामनं नाम तद् विदुः।
आद्याद्वित्रिचतुःषष्ठ्यः साष्टम्यो गौरनामनि ॥ २०८ ॥
आद्याद्वित्र्यष्टमीषष्ठ्यः पञ्चमी चास्थिराभिधे।
क्रमिणे त्रिचतुःपञ्चपूर्वाः षष्ठ्यष्टमी तथा ॥ २०९ ॥
खले पूर्वाष्टमीषष्ठीत्रितुर्याः पञ्चमीयुता।
विवरे त्रिचतुःपञ्चद्विषष्ठ्यः स्युस्तथाष्टमी ॥ २१० ॥
आद्याद्वित्रिचतुःसप्तम्यष्टम्यो बालिशाभिधे।
पूर्वाष्टमीद्वित्रिसप्तपञ्चम्यो धौमनामनि ॥ २११ ॥
त्रिपुष्टे द्विचतुःपञ्चसप्तम्याद्यास्तथाष्टमी।
मन्दिरे त्रिचतुःपञ्चसप्तम्याद्यास्तथाष्टमी ॥ २१२ ॥
भवे द्वित्रि[2]चतुःपञ्चम्यष्टम्यः सप्तमी तथा।
अशोके द्वित्रिषट्सप्तम्यष्टम्यः पूर्वया सह ॥ २१३ ॥

१ 'नक्रे' ख. पाठः। २ ख. द. द्वि°।

भास्वरे द्विचतुःषष्ठ्यः सप्तम्याद्याष्टमीयुता [ः] ।
त्रिसप्तम्यष्टमीषष्ठीतुर्याद्याश्चौष्यसंज्ञिते ॥ २१४ ॥
द्वित्रितुर्याष्टमिषष्ठ्यो लातव्ये सप्तमी तथा ।
द्विसप्तम्यष्टमीषष्ठीपञ्चम्याद्याश्च सुस्वने ॥ २१५ ॥
त्रिपञ्चम्यष्टमीषष्ठीसप्तम्याद्यास्तथा मखे ।
द्वित्रिसप्ताष्टमीषष्ठीपञ्चम्यो वाजिसंज्ञिते ॥ २१६ ॥
नेत्रे पूर्वाचतुःपञ्चषट्सप्तम्योऽष्टमी तथा ।
भ्रमे स्युर्द्विचतुःपञ्चषट्सप्तम्योऽष्टमी तथा ॥ २१७ ॥
घोषे च त्रिचतुःपञ्चषट्सप्तम्योऽष्टमी तथा ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तम्यो भवन्ति चेत् ॥ २१८ ॥
मूषास्तदानीं भाण्डीरमिति प्राहुर्निवेशनम् ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषष्ठ्यो यत्र तथाष्टमी ॥ २१९ ॥
तद् वैसनमिति प्राहुर्वास्तुविद्याविदो गृहम् ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चसप्ताष्टम्यो गृहे यदि ॥ २२० ॥
मूषा भवन्ति तद् विद्यात् प्रस्थमित्यभिधानतः ।
एकद्वित्रिचतुर्थ्यः स्युः षष्ठी सप्तम्यथाष्टमी ॥ २२१ ॥
यस्मिन् मूषास्तदत्राहुः प्रतानमिति मन्दिरम् ।
चतुर्थीवर्जिताभिः स्यान्मूषाभिर्वेश्म वासुलम् ॥ २२२ ॥
कटं तृतीयाहीनाभिर्विज्ञातव्यं निवेशनम् ।
मूषाभिरद्वितीयाभिर्लक्ष्मीवासमुदाहृतम् ॥ २२३ ॥
सुगन्धान्तमनाद्याभिरष्टाभिः सर्वभद्रकम् ।
इत्येकभद्रप्रभृतीनि वेश्मान्युक्तानि यावद्गृहमष्टभद्रम् ।
एतांश्चतुश्शालगृहप्रभेदान् यो वेत्ति पूजां स लभेत लोके ॥ २२४ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
चतुश्शालविधानं नाम एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथ निम्नोच्चादिफलानि नाम विंशोऽध्यायः ।

अग्रतःपृष्ठतःशब्दौ[1] द्वारेण नियतौ गृहे ।
यतो द्वारं तदग्रं स्यात् पृष्ठं पृष्ठमुदाहृतम् ॥ १ ॥

द्रव्यायामोदयव्यासैः शाला यत्राधिका भवेत् ।
वामा वा दक्षिणा वापि अग्रतः पृष्ठतोऽपि वा ॥ २ ॥

हन्ति द्रव्याधिका द्रव्यमायामाभ्यधिका कुलम् ।
उच्छ्रायाभ्यधिका पूजां सन्ततिं विस्तराधिका ॥ ३ ॥

यस्य निम्ना भवेद् भूमिर्वामा दक्षिणकास्थला ।
बहुदोषं हि तद् वास्तु पुत्रपौत्रविनाशकम् ॥ ४ ॥

यस्य दक्षिणका निम्ना भूमिर्वामास्थला भवेत् ।
यत्नेनापि कृतं तत् स्याद् भर्तुरल्पफलोदयम् ॥ ५ ॥

पश्चिमेन भवेन्निम्ना भूमिः स्थूलतराग्रतः ।
यत्र तत् सर्ववर्णेषु सर्वकामप्रदं गृहम् ॥ ६ ॥

अग्रतश्च यदा हीनं पृष्ठतश्चोच्छ्रितं भवेत् ।
भवनं स्वामिनो ह्याशु विरागव्यसनाय तत् ॥ ७ ॥

सच्छत्रं च सकक्षं च तथैव सपरिक्रमम् ।
सप्रभं च समाख्यातं गृहमत्र चतुर्विधम् ॥ ८ ॥

बाह्योदकं च सच्छत्रं सकक्षमुभयोदकम् ।
सावश्यायं तु यद् वेश्म तद् विद्यात् सपरिक्रमम् ॥ ९ ॥

एकेनाप्यत्र मुखतः पृष्ठतः पार्श्वतोऽपि वा ।
सप्रभं स्यादलिन्देन लक्षणं तु पृथक् पृथक् ॥ १० ॥

एकोऽलिन्दस्तु कर्तव्यो मुखतो दक्षिणेन वा ।
मुखे राजप्रसादाय दक्षिणेऽर्थविवर्धनः ॥ ११ ॥

---

१ द. ख. प्रायो ।

वामतस्तु न कर्तव्य एकोऽलिन्दो न पृष्ठतः ।
वामतोऽर्थविनाशाय पृष्ठतो म्रियते गृही ॥ १२ ॥
यस्य स्यातामलिन्दौ द्वौ गृहस्योभयपार्श्वयोः ।
धनलाभं विजानीयात् तत्प्रवेशे कुटुम्बिनः ॥ १३ ॥
यस्य स्यातामलिन्दौ द्वावग्रतः पृष्ठतस्तथा ।
धनधान्यमवाप्नोति सौभाग्यं चापि तद्गृही ॥ १४ ॥
यस्य वा हलकालिन्दो मुखतो दक्षिणेन वा ।
राजप्रसादैस्तत्स्वामी धनधान्यैश्च वर्धते ॥ १५ ॥
वामतो हलकालिन्दो मुखतश्च कृतो यदि ।
राजदण्डभयं विद्यात् पत्नी चास्य विनश्यति ॥ १६ ॥
दक्षिणो हलकालिन्दः पश्चिमश्च कृतो यदि ।
ततः परापि वृद्धिः स्यात् सौभाग्यं च परं भवेत् ॥ १७ ॥
पृष्ठतो हलकालिन्दो वामतश्च कृतो यदि ।
कलत्रमरणं तत्र भवेद् दुर्भगतापि च ॥ १८ ॥
पृष्ठतो वामतश्चैव पुरतो दक्षिणेन वा ।
अलिन्दस्य कृतस्याथ वक्ष्यामोऽनुक्रमात् फलम् ॥ १९ ॥
पृष्ठतो दारनाशाय धनला[1]भाय दक्षिणे ।
अग्रे राजप्रसादाय वामतोऽर्थविनाशनः ॥ २० ॥
समापितं तु यद् वास्तु सर्वतः परिशोधितम् ।
स्वामिनस्तद् भवेद् धन्यं स्थपतेश्च यशस्करम् ॥ २१ ॥
[2]अर्जितं वर्धते तस्य वृद्धिश्च स्यान्नृपश्रिया ।
[3]धर्मकामाश्च वर्धन्ते कीर्त्तिरायुर्यशो बलम् ॥ २२ ॥
नित्यं प्रक्रीडितजनं नि[4]त्यं सन्निहितश्रि तत् ।
नृत्यवादित्रगीतैश्च नित्यामोदं निरामयम् ॥ २३ ॥
तत्र नैकप्रकाराणि त्रिशालान्युपलक्षयेत् ।
प्रकारेषु च सर्वेषु निन्द्यौ याम्यापरोज्झितौ ॥ २४ ॥

---

१ द. ख. नाशाय । २ द. ख. अर्चितं । ३ द. ख. धन° । ४ द. ख. हितं ।

एकस्मिन् स्वामिनो मृत्युरपरस्मिन् धनक्षयः ।
पूर्वोत्तरोज्झितौ धन्यौ संज्ञाश्चैषां प्रकारतः ॥ २५ ॥

स्युरुदक्पूर्वयाम्याप्यशालाहीनान्यनुक्रमात् ।
हिरण्यनाभसुक्षेत्रचुल्लीपक्षघ्ननामभिः ॥ २६ ॥

विनियोगो यथालिन्दमलिन्दव्यूढिरिच्छया ।
वेश्मान्यथ द्विशालानि कीर्त्यन्ते षड् यथाक्रमम् ॥ २७ ॥

दिक्कर्णेषु द्विशालानि तत्कर्णान्येषु निर्दिशेत् ।
संमुखे द्वे समेतानि षडेतान्युपलक्षयेत् ॥ २८ ॥

सिद्धार्थं दक्षिणाप्रत्यग् भवन्त्यत्रार्थसिद्धयः ।
यमसूर्यमुदक्प्रत्यक् तत्र मृत्युभयं सदा ॥ २९ ॥

प्रागुदीच्योस्तु दण्डः स्याद् दण्डस्तत्र सदा भवेत् ।
प्राग्याम्ययोस्तु वाताख्यं वास्तु तत् कलहोत्तरम् ॥ ३० ॥

उदग्दक्षिणसाम्मुख्ये द्विशालं काचवास्त्विति ।
तत्र ज्ञातिविरोधः स्यान्न तत् कुर्यात् कदाचन ॥ ३१ ॥

प्राक्प्रतीच्योस्तु साम्मुख्ये चुल्लीवास्तु विनिर्दिशेत् ।
तत्र वित्तक्षयो घोरः कदाप्येतन्न कारयेत् ॥ ३२ ॥

चतुश्शालं त्रिशालेन प्रान्तं प्राकारवर्तिना ।
पूर्वेण सप्तशालेषु मणिच्छन्द इति स्मृतम् ॥ ३३ ॥

अन्यानि चैवं त्रीण्याहुः प्रान्तमेव प्रदक्षिणम् ।
अपरं परिधानं च सपक्षमिति तानि च ॥ ३४ ॥

एकभित्ती तु शाले द्वे गृहसंघट्ट उच्यते ।
न तं कुर्यात् स हि सदा बन्धदोषवधप्रदः ॥ ३५ ॥

इत्युच्चनीचगृहभागफलं प्रदिष्ट-
मस्मिन्नलिन्दफलमप्यशुभं शुभं च ।

---

१ द. ख. पूर्वोत्तरौ स्थितौ । २ द. ख. कर्तान्येषु । ३ द. दीनाख्यं ।

यद् द्वित्रिशालगृहलक्ष्म तदप्यमुष्मिन्
सामान्यतो द्वितययोगभवं च सम्यक् ॥ ३६ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
निम्नोच्चफलच्छत्रादिसंज्ञालिन्दफलसद्वास्तुफलद्विशालत्रिशाल-
गृहसङ्घट्टलक्षणफलानि नाम विंशोऽध्यायः ॥

अथ द्वासप्ततित्रिशाललक्षणं नामैकविंशोऽध्यायः ।

अथ द्वासप्ततेर्ब्रूमस्त्रिशालानां यथाक्रमम् ।
अभिधानानि कार्त्स्न्येन लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ १ ॥

मुख्यानि तेषु चत्वारि कथ्यन्ते तानि नामतः ।
हिरण्यनाभं सुक्षेत्रं चुल्ली पक्षघ्नमेव च ॥ २ ॥

हिरण्यनाभमुत्कृष्टं हीनमुत्तरशालया ।
तत् स्याद् धनप्रदं भर्तुः सुक्षेत्रं पूर्वया विना ॥ ३ ॥

सुक्षेत्रं लक्षणोपेतमृद्धिवृद्धिप्रदं विभोः ।
चुल्ली दक्षिणया हीना शालया वित्तनाशिनी ॥ ४ ॥

पक्षघ्नं पश्चिमाहीनं वैरकृत् कुलनाशनम् ।
अलिन्दयोगादेतेषां लघुप्रस्तारयोगतः ॥ ५ ॥

मूषायोगाच्च भेदाः स्युरष्टादश पृथक् पृथक् ।
जाम्बूनदं हिरण्याख्यं रुक्माख्यं[1] हेमसंज्ञितम् ॥ ६ ॥

कनकं काञ्चनं स्वर्णं सुवर्णं च ततः परम् ।
सन्तापसंज्ञं सारं च तथा चामीकराह्वयम् ॥ ७ ॥

तपनं तापनीयं च शातकुम्भमथापि च ।
हिरण्यनाभं कल्याणं भूषणं[2] भूतिभूषणम् ॥ ८ ॥

---

१ द. ख. रुक्माभं । २ द. ख. भूमिभू° ।

भेदा हिरण्यनाभस्येत्यष्टादश भवन्त्यमी ।
नागं सूर्यप्रभाख्यं च मत्तवारणकं तथा ॥ ९ ॥
चतुर्थं केसरीत्युक्तं वासवं चैन्द्रमेव[1] च ।
हरिं हंसं सारसाण्डं[2]?(ख्यं) कुञ्जरं तोयदं तथा ॥ १० ॥
मेघमालाभिधानं च धारासारं महोदरम् ।
कर्दमं नामतश्चान्यत् सुक्षेत्रं प्रकरं तथा ॥ ११ ॥
सुक्षेत्रानुगतान्याहुस्तथान्यद् धान्यपूरकम् ।
चुल्लीभेदानथ ब्रूमस्तेषामाद्यं भुजङ्गमम् ॥ १२ ॥
निर्जीवाख्यं विहङ्गं च नकुलं पन्नगाह्वयम् ।
शतच्छिद्रं[3] च सर्पं च कोपसंज्ञं भगन्दरम् ॥ १३ ॥
उद्वेजनाख्यं सन्न्यासं[4] निस्तोषं करुणाननम्[5] ।
वारणं दारणं[6] चुल्ली ककुदं कन्दरं[7] तथा ॥ १४ ॥
इति चुल्लीप्रभेदेषु मन्दिराणि दशाष्ट च ।
ब्रूमः पक्षघ्नसंबद्धगृहनामानि सम्प्रति ॥ १५ ॥
राक्षसं *ध्वान्तसंहारं देवारि सुरदारुणम्[8] ।
घोषणं व्याघ्रशार्दूले शोषणाख्यं विशोषणम् ॥ १६ ॥
मत्तदं च निरानन्दं शाकुनं विघ्ननिर्घृणे ।
रिपुसंहृदपक्षघ्ने[9] सुतघ्नं[10] वैरिपूरणम् ॥ १७ ॥
इत्यष्टादश पक्षघ्नभेदाः प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
हिरण्यनाभभेदेषु धन्यं जाम्बूनदं गृहम् ॥ १८ ॥
आद्याद्याभिश्चतसृभिर्भूषाभिरुपलक्षितम् ।
यत्राद्याद्वित्रिपञ्चभ्यो हिरण्यं नाम तच्छुभम् ॥ १९ ॥
पञ्चम्याद्याद्वितुर्याभिः स्याद् रुक्मं रुक्मदं गृहम् ।
आद्यात्रितुर्यापञ्चम्यो यत्र तद्धेमसंज्ञितम् ॥ २० ॥

---

१ ख. चन्द्रमेव च । २ द. ख. सारभांडं । ३ ख. शतच्छत्रं । ४ द. ख. सन्नासं । ५ द. ख. नतं । ६ द. दारुणं । ७ द. ख. कुन्दरं । ८ द. °दारणम् । ९ द. ख. °सहृदपक्षघ्न° । १० द. ख. सुतघ्नात्परि° । * लक्षणे तु ध्वान्तसंघातमिति ख. पुस्तके खदयोश्वान्नसंहारमिति लक्ष्ये पठ्यते ।

द्वित्रितुर्यापञ्चमीभिः कनकं कनकावहम् ।
साद्याभिर्द्वित्रिषष्ठीभिः काञ्चनं काञ्चनप्रदम् ॥ २१ ॥
आद्याद्वितुर्याषष्ठीभिः स्वर्णं स्वर्णविवृद्धये ।
सुवर्णमाद्यात्रिचतुःषष्ठीभिः स्यात् सुवर्णदम् ॥ २२ ॥
स्याद् द्वित्रितुर्याषष्ठीभिः सन्तापं तापशान्तिकृत् ।
आद्याद्विपञ्चमीषष्ठ्यो यत्र तत् सारमुत्तमम् ॥ २३ ॥
चामीकरं त्रिषष्ठ्याद्यापञ्चमीभिर्गृहोत्तमम् ।
द्वित्रिषट्पञ्चमीभिः स्यात् तपनं नाम मन्दिरम् ॥ २४ ॥
षट्तुर्याद्यापञ्चमीभिस्तापनीयमुदाहृतम् ।
शातकुम्भं द्विषट्पञ्चचतुर्थीभिर्भवेद् गृहम् ॥ २५ ॥
हिरण्यनाभं त्रिचतुःपञ्चषष्ठीभिरीरितम् ।
कल्याणमाद्यात्रिचतुःपञ्चषष्ठीभिरुच्यते ॥ २६ ॥
षट्पञ्चद्वित्रितुर्याभिर्भवेद् भूषणसंज्ञितम् ।
आद्याद्वित्रिचतुःपञ्चषष्ठीभि र्भूतभूषणम्‡ ॥ २७ ॥
अथ सुक्षेत्रभेदानां लक्षणान्यभिदध्महे ।
यत्राद्याद्वित्रितुर्याभिस्तन्नागं नाम मन्दिरम् ॥ २८ ॥
यत्राद्याद्वित्रिपञ्चम्यस्तत् सूर्यप्रभमुच्यते ।
आद्याद्वितुर्यापञ्चम्यो यत्र तन्मत्तवारणम् ॥ २९ ॥
आद्यात्रितुर्यापञ्चम्यो यत्र तत् केसरीं विदुः ।
वासवं पञ्चमीतुर्याद्वितीयाभिस्तदुच्यते ॥ ३० ॥
षष्ठ्याद्यात्रिद्वितीयाभिरिन्द्रमन्दिरमीरितम् ।
आद्याद्वितुर्याषष्ठीभिर्हरिसंज्ञमुदाहृतम् ॥ ३१ ॥
आद्यात्रि[1]तुर्याषष्ठीभिर्हंससंज्ञं निवेशनम् ।
षष्ठीद्वित्रिचतुर्थीभिः सारसं नामतो भवेत् ॥ ३२ ॥
आद्याद्विपञ्चषष्ठीभिः कथयन्तीह कुञ्जरम् ।
आद्यात्रिपञ्चषष्ठीभिर्विज्ञेयं तोयदं गृहम् ॥ ३३ ॥

---

१ द. °द्वि° । ‡ लक्ष्ये तु भूतिभूषणमिति पठ्यते ।

मेघमालं त्रिषट्पञ्चद्वितीयाभिरुदाहृतम् ।
धारासारं चतुःपञ्चषडाद्याभिर्भवेद् गृहम् ॥ ३४ ॥

द्विचतुःपञ्चषष्ठीभिर्महोदरमिति स्मृतम् ।
कर्दमं नाम षट्पञ्चत्रितुर्याभिर्जयावहम् ॥ ३५ ॥

षट्पञ्चतुर्यात्र्याद्याभिः सुक्षेत्रं स्याद् धनप्रदम् ।
द्वित्रिषट्पञ्चतुर्याभिर्भवेत् प्रकरमृद्धिदम् ॥ ३६ ॥

आद्याभिश्च षडेताभि(?)र्विज्ञेयं धान्यपूरकम् ।
अष्टादशैते सुक्षेत्रगृहभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ ३७ ॥

आद्याद्वित्रिचतुर्थीभिर्मूषाभिः स्याद् भुजङ्गमम् ।
निर्जीवमाद्यापञ्चत्रि[1]द्वितीयाभिर्निवेशनम् ॥ ३८ ॥

आद्याद्विपञ्चतुर्याभिर्वहन्तीभिर्वि ?(दन्तीह वि)हङ्गमम् ।
पञ्चाद्यात्रिचतुर्थीभिर्मूषाभिर्नकुलं विदुः ॥ ३९ ॥

पञ्चद्वित्रिचतुर्थीभिः पन्नगं नामतो भवेत् ।
शतच्छिद्रं षडाद्या[2]त्रिद्वितीयाभिर्भवेद् गृहम् ॥ ४० ॥

आद्याद्वितुर्याषष्ठीभिः सर्पमित्यभिधीयते ।
आद्यात्रिषट्चतुर्थीभिः कोपमित्यभिशब्दितम् ॥ ४१ ॥

षट्चतुस्त्रिद्वितीयाभिर्भवेद् वेश्म भगन्दरम् ।
आद्याद्विपञ्चषष्ठीभिरुद्वेजनमुदाहृतम् ॥ ४२ ॥

सन्न्या[3]समाद्यापञ्चत्रिषष्ठीभिर्भवनाधमम् ।
द्वित्रिषट्पञ्चमीभिस्तु §निस्तोयमभिधीयते ॥ ४३ ॥

तुर्याद्यापञ्चषष्ठीभिः करुणाननमुच्यते ।
द्विचतुःपञ्चषष्ठीभिर्वारणं मुखवारणम् ॥ ४४ ॥

त्रिचतुःपञ्चषष्ठीभिर्दारणं श्रीविदारणम् ।
चुल्ल्याद्यात्रिचतुःपञ्चषष्ठीभिर्वित्तनाशनम् ॥ ४५ ॥

---

१ खदयोर्लुप्तम् 'द्विती......पञ्चाद्यात्रि' श्लो. ३९ उत्तरार्धं । २ द. ख. षडाद्याभिर्द्विती° । ३ द. ख. सन्नास° । § लक्ष्यपाठानुरोधेन निस्तोषमिति पाठ्यम् ।

षट्पञ्चद्वित्रितुर्याभिः ककुदं नाम मन्दिरम् ।
कन्दरं षट्चतुःपञ्चत्रिद्व्याद्याभिर्गृहाधमम् ॥ ४६ ॥
अथाष्टादश कथ्यन्ते भेदाः पक्षघ्नसंश्रयाः ।
तेषु राक्षसमाद्याद्वित्रिचतुर्थीभिरुच्यते ॥ ४७ ॥
पञ्चाद्याद्वितृतीयाभिर्ध्वान्तसंघातमीरितम् ।
पञ्चाद्याद्विचतुर्थीभिर्दैवारीति निगद्यते ॥ ४८ ॥
आद्यात्रिपञ्चतुर्याभिर्विज्ञेयं देवदारुणम् ।
पञ्चत्रिद्विचतुर्थीभिर्घोषणं दुःखघोषणम् ॥ ४९ ॥
षडाद्याद्वितृतीयाभिर्व्याघ्रमित्यभिधीयते ।
आद्याद्वितुर्याषष्ठीभिः शार्दूलं स्यान्निवेशनम् ॥ ५० ॥
आद्यात्रितुर्याषष्ठीभिः शोषणं पुत्रशोषणम् ।
षट्तुर्याद्वितृतीयाभिर्विजानीयाद् विशोषणम् ॥ ५१ ॥
आद्याद्विपञ्चषष्ठीभिर्मत्तदं नाम मन्दिरम् ।
निरानन्दाख्यमाद्यात्रिपञ्चषष्ठीभिरुच्यते ॥ ५२ ॥
पञ्चषड्द्वितृतीयाभिः शाकुनं नामतो भवेत् ।
विघ्नमाद्याचतुःपञ्चषष्ठीभिर्विघ्नवर्धनम् ॥ ५३ ॥
निर्घृणं षट्चतुःपञ्चद्वितीयाभिरसौख्यकृत् ।
त्रिचतुःपञ्चषष्ठीभिर्वदन्ति रिपुसंहृदम् ॥ ५४ ॥
षट्पञ्चतुर्यात्र्या[द्या]भिः पक्षघ्नं सुतनाशनम् ।
षट्पञ्चद्वित्रितुर्याभिः सुतघ्नं सुतसूदनम् ॥ ५५ ॥
षट्पञ्चद्वित्रितुर्याद्या यत्र तद् वैरिपूरणम् ।
पक्षघ्नस्यानुगान्येवं गृहाण्यष्टादश क्रमात् ॥ ५६ ॥
चतुराद्यास्त्रिशालेषु मूषा बाह्या न चान्तरा ।
स्याद् विनाद्यां द्वितीयां च त्रिशालं पञ्चभद्रकम् ।
बाह्यतः क्रममुत्सृज्य त्रिशालविधिरीरितः ॥ ५७ ॥

१ क. पोषणम् ।

[1]हिरण्यनाभादिनिकेतनानां चतुष्टयस्यैवममी प्रकाराः ।
द्विसप्ततिः कृत्स्नतयोपदिष्टाः प्रत्येकमष्टादशभेदक्लृप्ताः ॥ ९८ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
द्वासप्ततित्रिशाललक्षणं नामैकविंशोऽध्यायः ॥

अथ द्विशालगृहलक्षणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥

द्विशालानि द्विपञ्चाशत् स्युः शुभान्यशुभानि च ।
लक्षणानि क्रमात् तेषामिदानीं सम्प्रचक्ष्महे ॥ १ ॥
सिद्धार्थं यमसूर्यं च दण्डाख्यं वातसंज्ञितम् ।
चुल्ली काचं च मुख्यानि द्विशालानि षडेव हि ॥ २ ॥
अनेकभेदभिन्नानि लघुप्रस्तारयोगतः ।
मूषाभेदक्रमेण स्युर्भेदाभेदक्रमेण तु ॥ ३ ॥
तथा निलीनकरणाद् वीथिकालिन्दमार्गतः ।
प्राग्ग्रीवादिविधानेन द्वैशाल्यादिविपर्ययात् ॥ ४ ॥
यथासम्भवमेतानि कथयामः समासतः ।
निर्वाहतश्च मूषाणामनिर्वाहाच्च नामतः ॥ ५ ॥
छन्दतो गुणतो रूपादशुभानि शुभानि च ।
हितार्थाय नरेन्द्राणां वर्णिनां लिङ्गिनामपि ॥ ६ ॥
हस्तिनी महिषी चेति द्वे शाले यत्र वेश्मनि ।
तत् सिद्धार्थमिति ज्ञेयं वित्तसम्पत्तिकारकम् ॥ ७ ॥
मृत्युदं महिषीगावीभ्यां भवेद् यमसूर्यकम् ।
दण्डं स्याच्छगलीगावीशालाभ्यां दण्डभीतिदम् ॥ ८ ॥
वातं करेणुच्छगलीयुक्तमुद्वेगकारकम् ।
महिष्यजाभ्यामुद्वेगकरी चुल्ली धनापहा ॥ ९ ॥

---

[1] द. हिरण्यतालादि° ।

काचं करेणुगावीभ्यां सुहृत्प्रीतिविनाशनम् ।
एकमूषममूषं च न द्विशालेषु कारयेत् ॥ १० ॥
व्यत्यासात् काचचुल्ल्योश्च सर्वाभिस्तिसृभिस्तथा ।
चत्वार्याद्यानि भिद्यन्ते लघुप्रस्तारयोगतः ॥ ११ ॥
प्रत्येकमेकादशधा मन्दिराण्यभिधानतः ।
अन्ये चतुर्धा भिद्येते प्रत्येकं द्वे निवेशने ॥ १२ ॥
एषां मूषा भिदाभेदात् तद्वाह्यावाहहेतुकाः ।
वसुधारं भवेत् तेषामाद्यं सिद्धार्थकं ततः ॥ १३ ॥
कल्याणकं [1]शाश्वतं च शिवं कामप्रदं तथा ।
स्त्रीदं शान्तं निष्कलङ्कं धनाधीशं कुबेरकम् ॥ १४ ॥
सिद्धार्थमनुजान्येवमेतान्येकादश क्रमात् ।
संहारं यमसूर्यं च कालं वैवस्वतं यमम् ॥ १५ ॥
करालं विकरालं च कबन्धं मृतकं [2]शवम् ।
यमसूर्यस्य भेदाः स्युः सद्मनो महिषं तथा ॥ १६ ॥
प्रचण्डचण्डे दण्डाख्यमुद्दण्डं काण्डकोटरे ।
विग्रहं निग्रहं [3]धूम्रं निर्धूमं दन्ति[4]दारुणम् ॥ १७ ॥
एकादशामी दण्डस्य भेदा दण्डभयप्रदाः ।
मरुत्पवनवाताख्यान्यनिलं सप्रभञ्जनम् ॥ १८ ॥
घना[5]र्यम्बुदविध्वंसि * प्रलयं कलहं कलिः ।
कलिचुल्ली च वातस्य भेदा उद्वेगदायकाः ॥ १९ ॥
रोगं चुल्ल्यनलं भस्म चुल्ल्या भेदचतुष्टयम् ।
काचस्य तु च्छलं काचं कुलघ्नं † च विरोधि च ॥ २० ॥
द्वापञ्चाशद् द्विशालानाममी भेदाः प्रकीर्तिताः ।
ब्रूमः साम्प्रतमेतेषां लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

---

१ द. शाश्वतकं । २ क. द. शिवम् । ३ क. द. धूम्रं । ४ द. °दारणाम् । ५ क. घनार्या° ।

* लक्षणश्लोके एतत्स्थाने रोगमिति पठ्यते । † लक्षणपाठरीत्या तु कुलहमिति पठ्यम् ।

आद्याद्वितीये वहतो यत्र मूषे धनप्रदे ।
वसुधाराभिधानं तद् गृहं स[1]र्वार्थकानुगम् ॥ २२ ॥

आद्यातृतीये वहतो यत्र सिद्धार्थकं[2] हि तत् ।
सर्वोपद्रवनिर्मुक्तं सिद्धिकृच्चिन्तितार्थकृत् ॥ २३ ॥

द्वितृतीयं वहन्मूषं भवेत् कल्याणसृद्धिकृत् ।
वहदाद्यचतुर्थीकं शाश्वतं गृहमुत्तमम् ॥ २४ ॥

शिवं द्वितीया[3]तुर्याभ्यां वहन्तीभ्यां सु[4]खप्रदम् ।
कामदं त्रिचतुर्थीभ्यां भवेच्चिन्तितकामदम् ॥ २५ ॥

आद्याद्याभिसु(स्तु) तिसृभिः श्रीप्रदं संप्रदं(?) प्रभोः ।
आद्याद्वितीयातुर्याभिः शान्तं शान्तिप्रदायकम् ॥ २६ ॥

आद्यातृतीयातुर्याभिर्निष्कलङ्कं समृद्धिकृत् ।
द्वितृतीयाचतुर्थीभिर्धनेशं धनवर्द्धनम् ॥ २७ ॥

आद्याद्याभिश्चतसृभिः कुबेरं वित्तवृद्धिकृत् ।
यमसूर्यप्रभेदेषु ब्रूमो लक्ष्म फलानि च ॥ २८ ॥
आद्याद्वितीयामूषाभ्यां संहारं स्वामिनाशनम् ।
गृहमाद्यातृतीयाभ्यां मृत्युदं यमसूर्यकम् ॥ २९ ॥

द्वितृतीयं वहन्मूषं कालं योषिद्विनाशनम् ।
वैवस्वतं वहत्तुर्यप्रथमं रोगकारकम् ॥ ३० ॥

यमालयं द्वितुर्याभ्यां स्वामिनो यमदर्श[5]नम् ।
करालं त्रिचतुर्थीभ्यां भर्तुः प्राणवि[6]नाशनम् ॥ ३१ ॥

आद्याभिस्तिसृभिः स्वामिनाशनं विकरालकम् ।
आद्याद्वितीयातुर्याभिः कबन्धं भर्तृनाशनम् ॥ ३२ ॥

आद्यां[7]तृतीयातुर्याभि भर्तृघ्नं मृतकालयम् ।
शबं द्वित्रिचतुर्थीभिः स्वामिनो मरणप्रदम् ॥ ३३ ॥

---

१ क. द. सिद्धार्थ° । २ द. सिद्धार्थदं । ३ द. द्वितीय° । ४ द. शुभं गृहम् । ५ द. ख. °दर्शकम् । ६ द. °प्रणाशनम् । ७ क. द्वि° ।

आद्याद्याभिश्चतसृभिः स्वामिघ्नं महिषं विदुः ।
प्रचण्डं दण्डभेदेषु पूर्वया सद्वितीयया ॥ ३४ ॥
गृहमादौ विजानीयाद् भर्तुर्नृपभयप्रदम् ।
चण्डमाद्यातृतीयाभ्यां चण्डदण्डभयप्रदम् ॥ ३५ ॥
दण्डं स्याद् द्वितृतीयाभ्यां राजदण्डाय दारुणम् ।
उद्दण्डमाद्यातुर्याभ्यां स्वामिनो दण्डभीतिदम् ॥ ३६ ॥
काण्डं द्वितीयातुर्याभ्यां काण्डवङ्केदकारकम् ।
कोटरं त्रिचतुर्थीभ्यां स्वामिनो विग्रहावहम् ॥ ३७ ॥
प्रथमा(द्वि)तृतीयाभिर्विग्रहं वधबन्धकृत् ।
आद्याद्वितीयातुर्याभिर्निग्रहं विग्रहावहम् ॥ ३८ ॥
आद्यातृतीयातुर्याभिर्धूम्रं सर्वधनापहम् ।
द्वितृतीयाचतुर्थीभिर्निर्धूमं धननाशनम् ॥ ३९ ॥
आद्याद्याभिश्चतसृभिर्दन्तिदारुणमर्थहृत् ।
आद्याद्वितीयामूषाभ्यां वातभेदेषु मन्दिरम् ॥ ४० ॥
मरुत्संज्ञं भवेत् तत्र वसतां कलहः सदा ।
उद्वेगकारि पवनं तृतीयाद्योपलक्षितम् ॥ ४१ ॥
वाताख्यं द्वितृतीयाभ्यां सदा सन्तापकारकम् ।
सन्तापोद्वासकार्याद्यातुर्याभ्यामनिलं भवेत् ॥ ४२ ॥
प्रभञ्जनं द्वितुर्याभ्यां शोकसन्तापकारकम् ।
तृतीयया चतुर्थ्या च धनायुद्वेगकारकम् ॥ ४३ ॥
आद्यया द्वितृतीयाभ्यां रोगं कार्यार्थनाशनम् ।
आद्याद्वितीयातुर्याभिः[1] प्रलयं चित्ततापकृत् ॥ ४४ ॥
आद्याद्वितीयातुर्याभिः कलहं कलहावहम् ।
द्वितृतीयाचतुर्थीभिः कलिः[2] सन्तापकारकम् ॥ ४५ ॥

---

१ द. ख. °मूषाभिः । २ क. द. कलिसं°

आद्याद्याभिश्चतसृभिः कलिचुल्ली धनापहा ।
रोगमाद्याद्वितीयाभ्यां चुल्लीभेदेषु शोकदम् ॥ ४६ ॥

स्याद् द्वितीयातृतीयाभ्यां चुल्ली वित्तविनाशनी ।
वसुघ्नमनलं[1] नाम त्रितुर्याभ्यां निवेशनम् ॥ ४७ ॥

वित्तघ्नमाद्यातुर्याभ्यां भस्माख्यं स्वामिनः सदा ।
उदङ्मुखाभ्यां[2] मूषाभ्यां काचभेदेषु मन्दिरम् ॥ ४८ ॥

छलं नाम भवेन्नित्यं बन्धुवर्गापमानकृत् ।
दक्षिणोत्तरमूषाणां पौरस्त्ये वहतो यदि ॥ ४९ ॥

† काश्चं नाम तदा वेश्म सज्जनानन्दकारकम् ।
मूषाभ्यां दक्षिणाभ्यां स्यात् कुलहं त्रिकुलक्षयम् ॥ ५० ॥

दक्षिणोत्तरमूषाणां पाश्चात्ये वहतो यदि ।
*विरोधं नाम तद्वेश्म सर्वलोकविरोधकृत् ॥ ५१ ॥

उक्तान्येवं द्विपञ्चाशद् द्विशालानां समासतः ।
एनानि[3] मूषावहनप्रभेदात् फलप्रभेदाच्च निदर्शितानि ।
द्विशालवेश्मान्यधुनैकशालान्युदाह्रियन्ते भवनानि सम्यक् ॥५२॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
द्विशालगृहलक्षणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥

अथ एकशालालक्षणफलादि नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

गृहाणामेकशालानां वक्ष्यामो लक्षणान्यथ ।
शस्तानां निन्दितानां च यथावदनुपूर्वशः ॥ १ ॥

विन्यसेच्चतुरः पूर्वं गुरून्[4] वर्णान् यथाविधि ।
एभ्य एव प्रसूयन्ते भेदाः षोडश वेश्मनाम् ॥ २ ॥

---

१ क. °नि°। २ क. °खी°। ३ द. एतानि। ४ क. °रुव°।

† लक्ष्यपाठानुरोधात् काचमिति पाठ्यम्. * लक्ष्ये विरोधीति पठ्यते ।

गुरोरधो लघुं न्यस्येत् पूर्वं शेषं यथोपरि।
गुरुभिः पूरयेत् पश्चाद् यावत् स्युर्लघवोऽखिलाः ॥३॥

विद्यादलिन्दान् सर्वेषु लघुस्थानेषु पण्डितः।
सव्यावर्तं[1] गृहमुखादेतांश्च विनियोजयेत् ॥ ४ ॥

एषां[2]मलिन्दसंयोगाद् भवनानां पृथक् पृथक्।
नामानि गुणदोषाश्च वक्ष्यन्तेऽनुक्रमादतः ॥ ५ ॥

ध्रुवं धन्यं जयं नन्दं खरं कान्तं मनोरमम्।
सुमुखं दुर्मुखं क्रूरं सुपक्षं धनदं क्षयम् ॥ ६ ॥

आक्रन्दं विपुलं चैव विजयं गृहमुत्तमम्।
ध्रुवे ज[3]यमवाप्नोति धन्ये धान्यागमो भवेत् ॥ ७ ॥

जये सपत्नाञ् जयति नन्दे सर्वाः समृद्धयः।
खरमायासदं वेश्म कान्ते च लभते श्रियम् ॥ ८ ॥

आयुरारोग्यमैश्वर्यं तथा वित्तस्य सम्पदः।
मनोरमे मनस्तुष्टिर्गृहभर्तुः प्रकीर्तिता ॥ ९ ॥

सुमुखे राज्यसन्मानं दुर्मुखे कलहः सदा।
क्रूरव्याधिभयं क्रूरे सुपक्षं गोत्रवृद्धिकृत् ॥ १० ॥

धनदे हेमरत्नादि गाश्चैव लभते पुमान्।
क्षयं सर्वक्षयं गेहमाक्रन्दं ज्ञातिमृत्युदम् ॥ ११ ॥

आरोग्यं विपुले ख्यातिर्विजये सर्वसम्पदः।
यदि धन्ये द्वितीयोऽपि मुखालिन्दः प्रयुज्यते ॥ १२ ॥

तद् गृहं रम्यनामेह भर्तुः सौभाग्यकारकम्।
मुखालिन्देन नन्दाख्यं द्वितीयेन सुयोजितम् ॥ १३ ॥

तच्छ्रीधरमिति ख्यातं तस्मिन् श्रीर्नित्यमाविशेत्।
अलिन्दश्चेद् द्वितीयोऽपि कान्तस्यास्ये निवेश्यते ॥ १४ ॥

---

१ द. सव्यावृत्तं। २ ख. °व°। ३ द. ख. ध्रुव°।

मुदितं तद् भवेद् भर्तुर्भूतिकृद् भवनोत्तमम् ।
सुमुखस्य यदालिन्दो वक्त्रेऽन्यो विनिवेश्यते ॥ १५ ॥
वर्धमानं तदा तत् स्यात् स्वामिलक्ष्मीविवर्धनम् ।
क्रूरं युक्तं द्वितीयेन मुखालिन्देन मन्दिरम् ॥ १६ ॥
करालं तद् विजानीयाद् भर्ता तस्य विनश्यति ।
अलिन्देन द्वितीयेन धनदं योजितं पुनः ॥ १७ ॥
सुनाभं तद् भवेत् तस्मिन् पशून् पुत्रानवाप्नुयात् ।
आक्रन्दस्य पुरोभागे यद्यलिन्दः कृतोऽपरः ॥ १८ ॥
ध्वाङ्क्षसंज्ञं गृहं तज्ज्ञा निन्दितं प्रवदन्ति तत् ।
द्वितीयालिन्दघटना विजयस्य मुखे यदि ॥ १९ ॥
तत् समृद्धमिति[1] ख्यातं गृहं स्यात् पुण्यकर्मणाम् ।
यान्युक्तानि ध्रुवादीनि पूर्ववेश्मानि षोडश ॥ २० ॥
शालाविभागं ज्ञात्वैषां तिर्यक् षड्दारु विन्यसेत् ।
षोडशान्ये च भेदाः स्युः संज्ञाश्चैषामनुक्रमात् ॥ २१ ॥
सुन्दरं वरदं भद्रं प्रमोदं विमुखं शिवम् ।
सर्वलाभं विशालं च विलक्षमशुभं ध्वजम् ॥ २२ ॥
उद्द्योतं भीषणं शून्यमजितं कुलनन्दनम् ।
नामभिर्वेश्मनामेषां गुणदोषान् प्रकल्पयेत् ॥ २३ ॥
यथार्थनामान्येतानि यस्मात् प्रोक्तान्यविस्तरात् ।
एभ्य एवापराणि स्युर्वेश्मान्यन्यानि[2] षोडश ॥ २४ ॥
शालापुरोविनिर्युक्ततिर्यक्षड्दारुकारणात् ।
हंसं सुलक्षणं सौम्यं जयन्तं भव्यमुत्तमम् ॥ २५ ॥
रुचिरं सम्भृतं क्षेममाक्षेमं सुकृतं वृषम् ।
उच्छन्नं व्ययमानन्दं सुनन्दं चेति कीर्तितम् ॥ २६ ॥
एषामपि यथार्थत्वाद् गुणदोषान् निरूपयेत् ।
शालामध्ये च तिर्यक्स्थं षड्दारु[3] विनिवेशयेत् ॥ २७ ॥

१ क. ख. द. समृद्धि॰ । २ द. ॰न्येतानि । ३ द. भित्तिश्चैव निवेशयेत् ।

विहाय मर्मणां वेधानमीषामेव वेश्मनाम् ।
षोडशैव परेऽपि स्युर्भेदास्तांश्च यथाक्रमम् ॥ २८ ॥

कथयामः समासेन यथार्थैरेव नामभिः ।
अलङ्कृतमलङ्कारं रमणं पूर्णमम्बरम् ॥ २९ ॥

पुण्यं सुगर्भं कलशं दुर्गतं रिक्तमीप्सितम् ।
सुभद्रं वन्दितं[1] दीनं विभवं सर्वकामदम् ॥ ३० ॥

शालान्तः स्थितषड्दारुपश्चादपवरैः कृतैः ।
एभ्योऽपरेऽपि निर्दिष्टा भेदाः षोडश वेश्मनाम् ॥ ३१ ॥

प्रभवं भाविकं क्रीडं तिलकं क्रीडनं सुखम् ।
यशोदं कुमुदं कालं भासुरं सर्वभूषणम् ॥ ३२ ॥

वसुधारं धनहरं कुपितं वित्तवृद्धिदम्[2] ।
कुलोदयं च विज्ञेयं गुणदोषास्तु पूर्ववत् ॥ ३३ ॥

अनन्तरमिहोक्तानि यानि वेश्मानि षोडश ।
प्रत्येकं तान्यलिन्देन परिकु(ष्कु)र्याचतुर्दिशम्[3] ॥ ३४ ॥

तद्भेदेभ्यः प्रसूतानि कथयामो विधानतः ।
चूडामणिं प्रभद्रं च क्षेमं शेखरमद्भुतम् ॥ ३५ ॥

विकाशं भूतिदं हृष्टं विरोधं कालपाशकम् ।
निरामयं सुशालं च रौद्रं मोघं मनोरथम् ॥ ३६ ॥

सुभद्रं चेति सदनं संज्ञाभिरुपलक्षयेत् ।
वेश्मनामेकशालानां शतं स्याचतुरुत्तरम् ॥ ३७ ॥

कथितं तच्च संस्थानैर्नामभिश्च यथाक्रमम् ।
हस्तिनी महिषी गावी छागली च यथाक्रमम् ॥ ३८ ॥

तद्द्वयेन द्विपूर्वाणि ब्रूमो नामानि वेश्मनाम् ।
द्विहंसकं द्विचक्राह्वं द्विसारसमथापरम् ॥ ३९ ॥

---

१ द. ख. वञ्चितं । २ द. वृत्ति° । ३ द. परिकुर्याच्च तिर्यकम् ।

द्विकोकिलं बुधैः ख्यातं हस्तिन्यादेः क्रमाद् गृहम् ।
त्रीण्यायुःपशुधान्यानां क्रमादाद्यानि वृद्धये ॥ ४० ॥
एतेषामेव नाशाय भवेद् वेश्म द्विकोकिलम् ।
इत्येकशालभवनान्युदितान्यलिन्द-
षड्दारुकापवरकावरणादिभेदैः ।
संज्ञा च लक्षणफलैः करिणीमुखाभिः
शालाभिरेवमपराणि च युग्मजानि[1] ॥ ४१ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

एकशाललक्षणफलद्विहंसकादिलक्षणफलानि नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ द्वारपीठभित्तिमानादिकं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

कर्णशालानिबद्धानि मण्डपैरन्तरस्थितैः ।
असम्बाधाजिराणि स्युर्हलानि दश पञ्च च ॥ १ ॥
ईश्वरं वृषभं चन्द्रं रोगं पापं भयप्रदम् ।
नन्दनं खादकं ध्वाङ्क्षं विकृतं विलयं क्षयम्[2] ॥ २ ॥
याम्यं च विपरीतं च भद्रकं चेति नामतः ।
एतानि हलकाख्यानि विद्याद् गेहानि यत्नतः ॥ ३ ॥
अग्निरक्षोनिलेशानकोणगानां[3] यथाक्रमम् ।
एकद्वित्रिचतुर्थाख्या हलकानां प्रकल्पयेत् ॥ ४ ॥
अनेन क्रमयोगेन च्छन्दोभेदा भवन्ति च ।
तत्राद्येनेश्वरं नाम हलकेन गृहं भवेत् ॥ ५ ॥
सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्ववृद्धिफलप्रदम् ।
वृषभं तु द्वितीयेन पुत्रदारविवर्धनम् ॥ ६ ॥

---

१ क. युग्मलाभिः, द. ख. युग्मितानि । २ द. क्षमम् । ३ द. ख. कोणे भागा ।

प्रथमं च द्वितीयं च गृहे तु हलकं यदि ।
चन्द्रं वृद्धिकरं नृणां सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ ७ ॥
वायव्यं हलकं यत्र रोगं रोगविवर्धनम्[1] ।
प्रथमं च तृतीयं च गृहे तु हलकं यदि ॥ ८ ॥
पापं[2] तन्नामतो वास्तु सर्वपापप्रयोजकम् ।
पितृरोगोक्तकोणाभ्यां भयदं रोगमृत्यवे ॥ ९ ॥
पितृरोगाग्निकोणेषु नन्दनं गृहमादिशेत् ।
सुखमर्थप्रदं शान्तं हलकं परिकीर्तितम् ॥ १० ॥
ईशान्यां तु चतुर्थेन खादकं खादकं गृहम् ।
लाङ्गलाद्या यदा शाला ईशान्यां च यदापरा ॥ ११ ॥
ध्वाङ्क्षं तन्नामतो वास्तु दरिद्राणां विधीयते ।
द्वितीया च चतुर्थी च शाला लाङ्गलके यदि ॥ १२ ॥
विकृतं विकृतावासं प्रवासोऽत्र कुटुम्बिनः ।
आद्या शाला द्वितीया च चतुर्थी च यदा पुनः ॥ १३ ॥
विलयं हानिदं नित्यं गृहं तद् वित्तनाशनम् ।
वायव्यं हलकं यस्मिन्नैशान्यां[3] च यदा पुनः ॥ १४ ॥
क्षयं क्षयकरं नित्यं[4] हलकेषु गृहं भवेत् ।
अग्निवायुमहेशानां शाला लाङ्गलके यदि ॥ १५ ॥
याम्यं मृत्युकरं नृणां न तत् कुर्यात् कदाचन ।
मारुते नैर्ऋतैशान्योः शालाकर्णेषु लाङ्गलम् ॥ १६ ॥
विपरीतं व्याधिकरं नृणां नाशकरं तथा ।
चतस्रो हलके यत्र प्रादक्षिण्यमुखाः[5] स्थिताः ॥ १७ ॥
भद्रकं नाम तद् वास्तु सर्वभद्रप्रयोजकम् ।
द्वारोच्छ्रायं सविस्तारं तलोच्छ्रायं च वेश्मनाम् ॥ १८ ॥

---

१ ख. रोगभयप्रदम् । २ क. पापकं नामतो । ३ क. यस्मिन्नीशान्यां । ४ द. ख. ज्ञेयं ।
५ द. ख. मुखास्तथा ।

पीठस्य च समुत्सेधं भित्तिविस्तारमेव च ।
तथा दारुकलां(ला) चैव या प्रोक्ता गृहकर्मणि ॥ १९ ॥
एकशालाविधानं च तेषां नामानि यानि च ।
तत् सम्प्रति प्रवक्ष्यामो यथावदनुपूर्वशः ॥ २० ॥
षोडशानां समुदयो[1] विंशतेरपि चापरः ।
विंशतेः[2] सचतुष्कायास्तथाष्टाविंशतेरपि ॥२१ ॥
द्वात्रिंशतोऽपरश्चेति † पञ्च वर्गाधिपा मताः ।
शालाचतुर्थभागेन भित्तिविस्तार इष्यते ॥ २२ ॥
वर्गेषु भित्तिलक्ष्मोक्तं षोडशादिषु पञ्चसु ।
मर्मपीडा भवेद् यत्र भित्तिस्तम्भतुलादिभिः ॥ २३ ॥
कुर्वीत ह्रासं[3] वृद्धिं वा तत्र मर्मव्यथां त्यजन्[4] ।
अतिसंवृत[5]विस्तारं कार्यमुद्दिश्य बुद्धिमान् ॥ २४ ॥
शालाप्रविष्टं कुर्वीत ‡ हीनवास्तुष्वलिन्दकम् ।
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे भूमिभागे समीकृते ॥ २५ ॥
उपरिष्टाद् भवेत् पीठं * तलादर्धसमुच्छ्रितम् ।
नियुक्ते तु ततः पीठे वास्तुविस्तारतोऽङ्गुलम् ॥ २६ ॥
प्रतिहस्तं समुद्धृत्य सप्तत्या सह योजयेत् ।
द्वारोच्छ्रायाः समाख्याता वर्गेषूक्तेषु पञ्चसु ॥ २७ ॥
उच्छ्रायार्धेन वैपुल्यमष्टांशेन विवर्जितम् ।
द्वारविस्तारपादांशे पट्टविस्तार इष्यते ॥ २८ ॥
विस्तारार्धेन बाहल्यं सार्धं[6] वेद्या तलोपरि ।
[7]उत्तरोत्तरवैपुल्यं कुर्याच्छाखावशाद् बुधः ॥ २९ ॥

---

१ द. ख. समुदायो । २ द. ख. विंशतेरपि चतुष्कायां । ३ क. ह्रासवृद्धिं । ४ क. त्यजेत् । ५ क. °त्त° । ६ द. ख. विस्तरार्धेन बाहल्यं सार्धपेद्यातलोम्बरे (द. reads वेद्या) । ७ द. उत्तरोम्बर°

† 'पञ्चसमुदायाः विप्रादीनां व्युत्क्रमेण यथा (यथं) योज्याः । व्यासस्येदं चेष्टमानम्' इति, ‡ 'पञ्च++++हीनावास्तुप्रमाणं तद्गृहं शालाख्यं तदन्तर्गतं षड्दारुकं कुर्यात्' इति, * 'तलशब्देन प्रथमभूम्युच्छ्रायः' इति च टिप्पणानि सन्ति क पुस्तके ।

वेद्या विस्तार[1]बाहल्ये विधेये शाखयोरपि ।
द्वारविस्तारपादेन मूले स्तम्भस्य विस्तृतिः ॥ ३० ॥

दशभागविहीनाग्रे पट्टः स्तम्भेन सम्मितः ।
स्तम्भाग्रस्य त्रिभागेन[2] पट्टकोटिर्विधीयते ॥ ३१ ॥

हीरग्रहणमायामे स्तम्भाग्रात् तु चतुर्गुणम् ।
पट्टान्यान्युद्भवेत्(?) तत्र व्यासबाहल्ययोस्तथा ॥ ३२ ॥

पट्टकोट्य[3]र्धमुत्सेधादुत्सेधार्धेन निर्गतम् ।
तन्त्रकस्य प्रमाणं स्यादिति शास्त्रविदो विदुः ॥ ३३ ॥

द्रव्याण्युपर्युपर्यस्य परापरविभागतः ।
पट्टकोट्याश्चतुर्थेन प्रविभागेन ह्रासयेत् ॥ ३४ ॥

पूर्वा[4]मुखं गृहं यत्तु द्वारं माहेन्द्रसंयुतम् ।
हस्तिनी च भवेच्छाला तद् गृहं भद्रसंज्ञितम् ॥ ३५ ॥

भद्रं भद्रकरं भर्तुर्यशोबलविवर्धनम् ।
सिध्यन्ति चास्य कार्याणि भद्राख्ये वसतो गृहे ॥ ३६ ॥

दक्षिणाभिमुखं वेश्म द्वारं चास्य गृहक्षतम् ।
महिषी च भवेच्छाला तद् गृहं नन्दपीठकम् ॥ ३७ ॥

नन्दपीठगृहं पुंसा नित्यानन्दकरं स्मृतम् ।
सर्वसम्पद्गुणोपेतं धनधान्यविवर्धनम् ॥ ३८ ॥

वारुण्यभिमुखं सद्म द्वारं च कुसुमाह्वयम् ।
गावी चैव भवेच्छाला सौरभं तद्विदुर्बुधाः ॥ ३९ ॥

सौरभे नित्यहृष्टत्वं वसतां गृहमेधिनाम् ।
सफलं कृषिवाणिज्यं पुत्राश्च वशवर्तिनः ॥ ४० ॥

उत्तराभिमुखं धिष्ण्यं द्वारं भल्लाटसंयुतम् ।
छागली च भवेच्छाला पुष्कराख्यं तदुच्यते ॥ ४१ ॥

---

१ द. बाहल्ये। २ द. ख. त्रिभागोनां ३ द. ख. पट्टान्यान्याद्भवेत्। ४ द. ख. संमुखम्।

शीलवान् नित्यसन्तुष्टः सुहृत्सुजनवत्सलः ।
सुभगः पुष्कराख्ये च बहुपुत्रधनान्वितः ॥ ४२ ॥

भद्रं च नन्दपीठं च सौरभं पुष्करं तथा ।
प्रथमार्धे तु वर्गस्य प्रथमस्य प्रयोजयेत् ॥ ४३ ॥

सर्वभद्रादिकाः सर्वे निवेशा ये प्रकीर्तिताः ।
उत्पन्नास्ते विमानेभ्यः पञ्चभ्यः पञ्चपञ्चके ॥ ४४ ॥

द्वारस्य पीठस्य च मन्दिरेषु भित्तेश्च मानं कथितं क्रमेण ।
तथोदिता दारुकलास्तु सम्यक् प्रहीणवास्तोः सकलं च लक्ष्म ॥ ४५॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

द्वारपीठभित्तिमानदारुकलाहीनवास्तुलक्षणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथ समस्तगृहाणां सङ्ख्याकथनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

वेश्मनां पञ्चशालानां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
चतुर्विंशतिसंयुक्तं सहस्रं तानि सङ्ख्यया ॥ १ ॥

गुरूणां दशसङ्ख्यानां प्रस्तारस्य च कल्पनात् ।
गृहाणां पञ्चशालानां भेदा लघुविभागतः ॥ २ ॥

पञ्चशालं भवेद् योगाद् गृहयोर्द्वित्रिशालयोः ।
यद्वा योगाद् भवेदेतचतुःशालैकशालयोः ॥ ३ ॥

चतुर्णामपि वर्णानामिदं सद्म प्रशस्यते ।
हिरण्यनाभप्रभृति वर्णानामिह वेश्मनाम् ॥ ४ ॥

सिद्धार्थादिसमायोगान्निष्पद्येत गृहाष्टकम् ।
योगाद्धिरण्यनाभस्य सिद्धार्थेन गृहं भवेत् ॥ ५ ॥

---

१ ख. संहृष्टसुहृत्स्वजन°, द. संहृष्टसुहृत्स्वजन° । २ द. उत्पन्ना ये । ३ द. ख. अयंश्लोको नास्ति ।
४ द. ख. चतुर्णामि° ।

हेमकूटाख्यमस्यैव वातेन स्वर्णशेखरम् ।
सुक्षेत्रस्य च सिद्धार्थसंयोगेन श्रियावहम् ॥ ६ ॥
तस्यैव यमसूर्येण भवेद् वेश्म महानिधिः ।
चुल्ल्यास्तु यमसूर्येण सदादीप्तं प्रजायते ॥ ७ ॥
दण्डसंयोगतस्तस्य चित्रभान्वभिधं भवेत् ।
पक्षघ्नस्य तु दण्डेन सदादोषं विनिर्दिशेत् ॥ ८ ॥
पक्षघ्नस्यैव वातेन योगान्निर्विघ्नमुच्यते ।
न काचचुल्लीसंयोगस्त्रिशालादिषु शस्यते ॥ ९ ॥
अन्योन्यवीक्ष्यमाणानां भेदास्तेनेह नोदिताः ।
एकशालयुतै (ते) र्भेदाः स्युश्चतुश्शालवेश्मनि ॥ १० ॥
चत्वारः पञ्चशालानां ब्रूमस्तेषां च विंशतिः ।
यदा भवत्यजा शाला सर्वतोभद्रवेश्मनां ॥ ११ ॥
सुदर्शनमिति प्राहुः पञ्चशालं तदा गृहम् ।
तदेव करिणीयोगात् सुरूपमिति कथ्यते ॥ १२ ॥
सुन्दरं महिषीयोगाद् गावीयोगात्तु शोभनम् ।
वर्धमानस्य चैतासां शालानां योगतः क्रमात् ॥ १३ ॥
सुनाभं सुप्रभं योग्यं विनोदं च भवेद् गृहम् ।
नन्द्यावर्तेऽप्येवमेव शालायोगेन जायते ॥ १४ ॥
सुखदं नन्दनं नन्दं पुण्डरीकं च मन्दिरम् ।
रुचकस्याप्यजादीनां योगेन स्युरनुक्रमात् ॥ १५ ॥
नामतो भद्ररुचिररोचिष्णूनि प्रहर्षणम् ।
स्वस्तिकेऽप्यनया युक्त्या भवेद् गृहचतुष्टयम् ॥ १६ ॥
घोषं सुघोषणं नन्दिघोषं श्रीपद्ममेव च ।
विंशतिः सर्वतोभद्रप्रभृत्यालययोगतः ॥ १७ ॥

---

१ द. ख. स्वक्षेत्रस्य तु । २ द. ख. सदातोषं । ३ द. वक्ष्यमाणानां । ४ ख. नाम् । ५ द. सुनंदं । ६ शा. निन्दि॰ ।

जातानि पञ्चशालानि योग्यानि पृथिवीभुजाम् ।
पूर्वोक्तैरष्टभिः सार्धं स्यादष्टाविंशतिर्गृहैः ॥१८॥

† कथ्यते पञ्चशालानां मूषाभेदक्रमोऽधुना ।
विभद्रमेकं तत्रैकं[1] भद्राणि दशसङ्ख्यया ॥ १९ ॥

द्विभद्राणि पुनः पञ्चचत्वारिंशत् प्रचक्षते ।
त्रिभद्राणां शतं विंशत्युत्तरं द्वे दशोत्तरे ॥ २० ॥

चतुर्भद्रगृहाणां तु द्विपञ्चाशच्छतद्वयम् ।
गृहाणां पञ्चभद्राणां षड्भद्राणां दशोत्तरे ॥२१ ॥

द्वे शते सप्तभद्राणां स्याद् विंशत्युत्तरं शतम् ।
गृहाणामष्टभद्राणां चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥ २२ ॥

दश स्युर्नवभद्राणि तथैकं दशभद्रकम् ।
एवं सहस्रमेकं स्याद् विंशतिश्च चतुर्युता ॥ २३ ॥

गृहाणां पञ्चशालानां मूषावहनसङ्ख्यया ।
अथ लक्ष्म च संख्यां च ब्रूमः षट्शालवेश्मनाम् ॥ २४ ॥

एकद्वित्रिचतुश्शालगृहाणां योजनान्मिथः ।
द्विशालस्यैकशालस्य त्रिशालस्य च योगतः ॥ २५ ॥

षट्शालं जायते वेश्म भेदास्तस्य तु षोडश ।
पक्षघ्नवातयोर्योगादेकशालगृहस्य च ॥ २६ ॥

स्यात् पङ्कजाङ्कुरं नाम गृहं षट्शालमुत्तमम् ।
हिरण्यनाभं सिद्धार्थं चैकशा[2]लेन वेश्मना ॥ २७ ॥

संयोज्यं तु य[3]दा गेहं तदा स्याच्छ्रीगृहं शुभम् ।
संयोगादेकशालेन सुक्षेत्रयमसूर्ययोः ॥ २८ ॥

धनेश्वरं नाम गृहं जायते धनवृद्धये ।
दण्डाख्यचुल्ल्योः संयोगादेकशालगृहस्य च ॥ २९ ॥

---

१ क. तत्रैव । २ क. शाले सुयोजितम् । ३ क. सदा ।

† 'अमीषामष्टाविंशतीनां (?) मध्ये एकतमस्य मूषाभेदे कृते एतावन्ति रूपाणि भवन्ति' इति टिप्पणमस्तिकपुस्तके ।

प्रभूतकाञ्चनकरं गृहं स्यात् काञ्चनप्रभम् ।
द्वादशान्यानि जानीयाद् भवनान्यनया दिशा ॥ ३० ॥

एतेषामेव भेदेषु शुभान्यखिलवर्णिनाम् ।
तुल्यात् त्रिशालद्वितयात् षट्शालकचतुष्टयम् ॥ ३१ ॥

स्याद् द्विशालचतुःशालयोगादन्यच्चतुष्टयम् ।
सिद्धार्थेन चतुःशालं वेश्मनां संयुति[1]र्य?(र्यं) दा ॥ ३२ ॥

गृहं तदा स्यात् षट्शालं त्रैलोक्यानन्दकं शुभम् ।
यमसूर्येण [2]संयुक्तं विलासचयमुच्यते ॥ ३३ ॥

दण्डयुक्तं चतुःशालं सुखदं नामतो भवेत् ।
वातेन च चतुःशालं संयुक्तं श्रीपदं भवेत् ॥ ३४ ॥

चतुर्विंशति[3]रन्यानि षट्शालान्यन्ययोगतः ।
पञ्च यानि चतुश्शालान्युचितानि महीभृताम् ॥ ३५ ॥

तेषां द्विशालयोगेन षट्शालान्यभिदध्महे ।
सिद्धार्थे सर्वतोभद्रयुक्ते स्याच्छ्रीपुरं गृहम् ॥ ३६ ॥

[4]श्रीवासं सर्वतोभद्रे यमसूर्यान्विते भवेत् ।
दण्डाख्ये भद्रयुक्ते [5]श्रीभूषणं जायते गृहम् ॥ ३७ ॥

वाताख्यं सर्वतोभद्रयोगाच्छ्रीभाजनं विदुः ।
सिद्धार्थे वर्धमानेन [6]युक्ते स्याद् भूतिमण्डनम् । ३८ ॥

यमसूर्ये तु तेनैव संयुक्ते भूतिभाजनम् ।
भूतिमानं तु दण्डाख्ये वाताख्ये भूतिभूषणम् ॥ ३९ ॥

नन्द्यावर्तस्य योगेन सिद्धार्थादि चतुष्टयम् ।
श्रीमुखं श्रीधरं श्रीमृ[7]च्छ्रीध(क)रं चेति जायते ॥ ४० ॥

सिद्धार्थादिचतुष्कस्य भवेद् रुचकयोगतः ।
श्रियाकारं श्रियोवासं श्रीयानं श्रीमुखं तथा ॥ ४१ ॥

---

१ द. ख. त । २ द. ख. युक्तं तु वि° । ३ द. ख. रेतानि । ४, ५ द. ख. स्त्री° ।
६ क. संयुक्ते भूति° । ७ क. ख. द. श्रीकृत् ।

सिद्धार्थादिचतुष्कस्य भवेत् स्वस्तिकयोगतः[1] ।
धनपालधनानन्तधनप्रदधनाह्वयम् ॥ ४२ ॥
भवन्त्येवं राजवेश्मयोगतो विंशतिर्गृहाः ।
प्राक् चतुर्विंशतिश्चेति चत्वारिंशच्चतुर्युता ॥ ४३ ॥
मूषाव्यूढिवशादेकभद्रादीन्यभिदध्महे ।
भिंदाभिरेकं[2](?)मूषाभिरभद्रं द्वादशैकया ॥ ४४ ॥
द्वाभ्यां षट्षष्टिरुद्दिष्टा विंशे द्वे तिसृभिः शते[3]:(ते) ।
स्याद् व्यूढाभिश्चतसृभिः पञ्चोनं शतपञ्चकम् ॥ ४५ ॥
शतानि पञ्चभद्राणां सप्त द्वानवतिस्तथा ।
चतुर्विंशा नवशती षड्भद्राणामुदाहृता ॥ ४६ ॥
जानीयात् सप्तभद्राणि संख्यया पञ्चभद्रवत् ।
गृहाणामष्टभद्राणां पञ्चोनं शतपञ्चकम् ॥ ४७ ॥
द्वे विंशे नवभद्राणां भवनानां शते विदुः ।
षट्षष्टिर्दशभद्राणि तथा द्वादशसङ्ख्यया ॥ ४८ ॥
स्युरेकादशभद्राख्यान्येकं द्वादशभद्रकम् ।
एवं षट्शालगेहानां स्यात् साहस्रचतुष्टयम् ॥ ४९ ॥
षण्णवत्यधिकं ब्रूमः सप्तशालानि साम्प्रतम् ।
तुल्यं त्रिशालद्वितयमेकशालेन युज्यते ॥ ५० ॥
यदा स्युः सप्तशालानि तदा द्वादशसङ्ख्यया ।
एकशालं द्विशालं च[4] चतुःशालेन युज्यते ॥ ५१ ॥
यदा तदा सप्तशालमपरं वेश्म जायते ।
सैकशालं चतुःशालं यमसूर्येण संयुतम् ॥ ५२ ॥
तदा[5] भवेद् विभेदः (?) स्यात् तद्गृहं श्रीप्रदायकम् ।
वातेन श्रीपदं[6] तद्वद् दण्डेन श्रीप्रदं भवेत् ॥ ५३ ॥

---

१ द. ख. स्वस्तिकालययोगतः । २ द. ख. तुद्वाभिरेकम् । ३ क. तैः । ४ क. वा । ५ द. ख. यदा । ६ द. ख. प्र.°

सिद्धार्थकेन श्रीमालं तद्वदेव प्रजायते ।
पञ्चानां राजयोग्यानां स्युश्चतुश्शालवेश्मनाम् ॥ ५४ ॥

सप्तशालानि संयोगादेकशालद्विशालयोः ।
युज्यते सर्वतोभद्रं सिद्धार्थं च यदा गृहम् ॥ ५५ ॥

एकशालेन जायेत श्रीपदं[1] श्रीपदं[2] तथा ।
सर्वतोभद्रगेहस्य यमसूर्यैकशालयोः ॥ ५६ ॥

योगेन श्रीफलं नाम स्याद् गृहं श्रीफलावहम् ।
सर्वतोभद्रदण्डाभ्यामेकशालं युतं यदा ॥ ५७ ॥

श्रीस्थलं नाम भवनं तदा स्यादास्पदं श्रियः ।
स्यादेकशाले मिलिते सर्वतोभद्रवातयोः ॥ ५८ ॥

लक्ष्मीनिवासभवनं गृहं श्रीतनुसंज्ञितम् ।
यदैकशालं सिद्धार्थं वर्धमानं च युज्यते ॥ ५९ ॥

श्रीपर्वताभिधानं स्यात् तदानीं भवनोत्तमम् ।
यमसूर्यस्य योगेन वर्धमानैकशालयोः ॥ ६० ॥

श्रीवर्धनं नाम गृहं श्रियो वृद्धिकरं भवेत् ।
दण्डं च वर्धमानं च[3] सैकशालं यदा भवेत् ॥ ६१ ॥

तदा श्रीसङ्गमं[4] नाम भवेद् भवनमुत्तमम् ।
यदैकशालं वाताख्यं वर्धमानं च युज्यते ॥ ६२ ॥

भवनं श्रीप्रसङ्गाख्यं[5] नृपयोग्यं तदा भवेत् ।
सिद्धार्थमेकशालेन नन्द्यावर्तेन चान्वितम् ॥ ६३ ॥

श्रीभारं नाम भवनं भवेद् भूपालसेवितम् ।
नन्द्यावर्तस्य योगेन यमसूर्यैकशालयोः ॥ ६४ ॥

राज्ञां सुखावहं वेश्म श्रीभारमिति च स्मृतम् ।
श्रीशैलमेकशालेन स्यान्नन्द्यावर्तदण्डयोः ॥ ६५ ॥

१, २ द. ख. प्र.°, ३ द. ख. तु। ४, ५ द. ख. स्त्री।

योगाद् भोगावहं राज्ञां सप्तशालं गृहोत्तमम् ।
एकशालस्य योगेन स्यान्नन्द्यावर्तवातयोः ॥ ६६ ॥

श्रीखण्डं नाम भवनं भूभृतां भूतिकृद् भवेत् ।
सिद्धार्थस्यैकशालेन संयोगाद् रुचकस्य च ॥ ६७ ॥

श्री[1]षण्डं नामतो वेश्म भवेद् योग्यं महीभृताम् ।
रुचकस्यैव योगेन यमसूर्यैकशालयोः ॥ ६८ ॥

स्याच्छ्रीनिधानं श्रीकुण्डं तस्य दण्डैकशालयोः ।
वातैकशालरुचकैर्युक्तैः श्री[2]नामनुच्यते ॥ ६९ ॥

भवनं भूमिपालानां तद् भवेद् भूतिदायकम् ।
एकशालेन युज्येते सिद्धार्थस्वस्तिके यदा ॥ ७० ॥

श्रीप्रियं स्यात् तदा वेश्म सन्ततं वल्लभं श्रियः ।
यमसूर्यैकशालाभ्यां स्वस्तिकं युज्यते यदा ॥ ७१ ॥

तदा श्रीकान्तमित्याहुर्भवनं भूभृतां हितम् ।
एकशालेन संयोगो दण्डस्वस्तिकयोर्यदा ॥ ७२ ॥

श्रीमतं नामतो वेश्म तदा स्याद् विजयावहम् ।
वातस्वस्तिकसंयोगमेकशालं यदा व्रजेत् ॥ ७३ ॥

श्रीप्रदत्तमिति प्राहुस्तदा वेश्म महीभृताम् ।
एकैकस्य द्विभेदत्वाच्चत्वारिंशदियं भवेत् ॥ ७४ ॥

एवमत्र प्रकाराः स्युश्चत्वारिंशद् युताष्टभिः ।
यदा त्रिशालं भवनं चतुश्शालेन युज्यते ॥ ७५ ॥

तदापि सप्तशालं स्याच्चतुर्भेदं समासतः ।
पञ्चानां राजगेहानां मिलत्येकतमस्य चेत् ॥ ७६ ॥

त्रिशालं स्यात् तदा सप्तशालं विंशतिभेदवत् ।
हिरण्यनाभभो[3](यो)गेन सर्वतोभद्रमन्दिरम् ॥ ७७ ॥

---

१ द. ख. श्रीघण्टं ना° । २ द. ख. स्त्री । ३ क. ख. द. भागेन ।

श्रीवत्सं जनयेद् वेश्म नरेन्द्राणां हितावहम् ।
श्रीवृक्षं सर्वतोभद्रे सुक्षेत्रे मिलिते भवेत् ॥ ७८ ॥

चुल्लीयुक्ते पुनस्तस्मिन् श्रीपालं नाम जायते ।
पक्षघ्ने सर्वतोभद्रयुक्ते श्रीकण्ठमुच्यते ॥ ७९ ॥

हिरण्यनाभे श्रीवासं वर्धमानयुते भवेत् ।
श्रीनिवासं तु सुक्षेत्रे वर्धमानेन मिश्रिते ॥ ८० ॥

वर्धमानेन चुल्ल्या च गृहं श्रीभूषणं विदुः ।
पक्षघ्नं वर्धमानेन यदा संयोगमृच्छति ॥ ८१ ॥

तदा श्रीमण्डनं नाम जायते भवनोत्तमम् ।
जाते हिरण्यनाभस्य नन्द्यावर्तेन सङ्गमे ॥ ८२ ॥

स्याद् वेश्म श्रीकुलं नाम श्रियः कुलनिकेतनम् ।
नन्द्यावर्तेन सुक्षेत्रे युक्ते श्रीगोकुलं भवेत् ॥ ८३ ॥

नन्द्यावर्तस्य चुल्ल्याश्च योगे श्रीस्थावरं गृहम् ।
नन्द्यावर्तस्य पक्षघ्नयोगे कुम्भं प्रजायते ॥ ८४ ॥

हिरण्यनाभरुचकयोगे स्याच्छ्रीसमुद्गकम् ।
श्रीनन्दं नाम सुक्षेत्रे रुचकाख्येन संयुते ॥ ८५ ॥

चुल्ल्यां रुचकयुक्तायां श्रीहृदं नाम जायते ।
श्रीधरं नाम पक्षघ्ने भवेद् रुचकसंयुते ॥ ८६ ॥

हिरण्यनाभेन युते स्वस्तिके श्रीकरण्डकम् ।
सुक्षेत्रेण युते तस्मिन् श्रीभाण्डागारसंज्ञितम् ॥ ८७ ॥

चुल्लीयुते श्रीनिलयं भवेन्नरपतिप्रियम् ।
स्वस्तिकस्य यदा योगः पक्षघ्नेन प्रजायते ॥ ८८ ॥

श्रीनिकेतनसंज्ञं स्यात् तदा नृपतिमन्दिरम् ।
उक्तानि सप्तशालानि नामलक्षणयोगतः ॥ ८९ ॥

सर्वाणि सार्वभौमानां नृपाणां मन्त्रिणामपि ।
भवन्ति च सतां वित्तयशोविजयवृद्धये ॥ ९० ॥

एकादिमूषावहनप्रभेदादथ वेश्मनाम् ।
एतेषां सप्तशालानां ब्रूमः संख्यामनुक्रमात् ॥ ९१ ॥
† वहत्येकापि नो यत्र मूषैकं तद् भवेद् गृहम् ।
विभद्रमेकभद्राणि विजानीयाच्चतुर्दश ॥ ९२ ॥
द्विभद्रवेश्मनां सैका नवतिः परिकीर्तिता ।
भवनानां त्रिभद्राणां चतुःषष्टिः शतत्रयम् ॥ ९३ ॥
सहस्रमेकाभ्यधिकं स्याच्चतुर्भद्रवेश्मनाम् ।
भवतः पञ्चभद्राणां द्वे सहस्रे द्विसंयुते ॥ ९४ ॥
षड्भद्राणां सहस्राणि त्रीणि त्रीणि गृहाणि च ।
द्वात्रिंशता[1] चतुस्त्रिंशत् सप्तभद्रशतानि च ॥ ९५ ॥
अष्टभद्राणि षड्भद्रसङ्ख्यातुल्यानि जायते(?) ।
गृहाणां नवभद्राणां द्वे सहस्रे तथा द्वयम् ॥ ९६ ॥
सहस्रं द[2]शभद्राणामेकोत्तरमुदाहृतम् ।
तथैकादशभद्राणां चतुष्षष्ट्या शतत्रयम् ॥ ९७ ॥
सैका द्वादशभद्राणां नवतिर्वे[3]श्मनां भवेत् ।
स्युस्त्रयोदशभद्राणि गृहाणीह चतुर्दश ॥ ९८ ॥
यच्चतुर्दशभिर्भद्रैरेकमेव हि वेश्म तत् ।
इत्येषां सप्तशालानां सहस्राण्यत्र षोडश ॥ ९९ ॥
[4]एकोनत्रिंशती तद्वदशीतिश्चतुरुत्तरा ।
इदानीमष्टशालानि भवनान्यभिदध्महे ॥ १०० ॥
बहिरन्त[5]श्चतुःशालद्वयादेकं समासतः ।
अन्यानि सर्वभद्रादिद्वयसंयोगतो दश ॥ १०१ ॥
एकोनत्रिं[6]शता क्षेत्रं चतुरश्रं विभाजयेत् ।
भागद्वयेन मूषा स्याच्छाला भागचतुष्टयात् ॥ १०२ ॥

---

१ द. ख. द्वात्रिंशानि । २ द. ख. शतभ° । ३ द. ख. °भि° । ४ क. 'एकात्र त्रि' । ५ क. त्र चतु । ६ द. °विंशता ।

† 'यत्र यस्यां सप्तशालजातौ एकापि मूषा यद् गृहं न वहति न प्राप्नोति, तदेकं गृहं विभद्रं भवेत्' इति टिप्पणमस्ति क पुस्तके ।

कुर्वीत पञ्चभिर्भागैस्तन्मध्येऽङ्गणवापिकाम् ।
चतस्रश्च प्रतिदिशं मूषाः स्युस्तत्र वास्तुनि ॥ १०३ ॥

शालयोनं सप्तशालं षट्शालं द्वितयोज्झितम् ।
त्रिहीनं पञ्चशालं स्यादष्टशालमिदं क्वचित् ॥ १०४ ॥

तुल्यत्रिशालद्वितयं द्विशालेन युतं यदा ।
अष्टौ तदाष्टशालानि गृहाण्यन्यानि निर्दिशेत् ॥ १०५ ॥

मूषाव्यूढिवशादष्टशालानामथ कथ्यते ।
सङ्ख्या तत्र विभद्रं स्यादवहन्मूषसंज्ञितम् ॥ १०६ ॥

षोडशैवैकभद्राणि द्विभद्राणां शतं विदुः ।
विंशं षष्ट्या त्रिभद्राणां विज्ञेयं शतपञ्चकम् ॥ १०७ ॥

अष्टादशाहुर्विंशानि चतुर्भद्रशतानि च ।
पञ्चभद्रसहस्राणि चत्वारि स्युः शतत्रयम्[2] ॥ १०८ ॥

अष्टषष्टिश्च गेहानि तानि सम्यग् विभावयेत् ।
सहस्राष्टकमष्टौ च षड्भद्राणि प्रचक्षते ॥ १०९ ॥

एकादशसहस्राणि तथा शतचतुष्टयम् ।
जानीयात् सप्तभद्राणि चत्वारिंशद् गृहाणि च ॥ ११० ॥

द्वादशैवाष्टभद्राणां सहस्राणि शताष्टकम् ।
सप्तत्याभ्यधिकं प्राहुर्वास्तुविद्याविशारदाः ॥ १११ ॥

एकादशसहस्राणि तथा[3]शतचतुष्टयम् ।
चत्वारिंशच्च गेहानि नवभद्राणि सङ्ख्यया ॥ ११२ ॥

अष्टौ स्युर्दशभद्राणां सहस्राण्यष्टभिः सह ।
तथैकादशभद्राणां सङ्ख्या स्यात् पञ्चभद्रवत् ॥ ११३ ॥

अष्टादश[4]शतानि स्युर्विंशतिर्भवनानि च ।
[5]इति द्वादशभद्राणां सङ्ख्या भवति वेश्मनाम् ॥ ११४ ॥

---

१ द. °न्वि° । २ द. ख. °द्व° । ३ द. दश° । ४ द. ख. °सहस्राणि विंश° ।
५ द. इत्याख्या दश° ।

स्यात् त्रयोदशभद्राणां षष्ट्यग्रं शतपञ्चकम् ।
स्याच्चतुर्दशभद्राणां विंशत्यभ्यधिकं शतम् ॥ ११५ ॥

वेश्मानि स्युस्तथा पञ्चदशभद्राणि षोडश ।
एकमेव हि विज्ञेयं गृहं षोडशभद्रकम् ॥ ११६ ॥

† पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्त्रिंशं शतपञ्चकम् ।
गृहाणामष्टशालानां भवत्येकत्र सङ्ख्यया ॥ ११७ ॥

स्यात् समानचतुश्शालद्वययोगात् समासतः ।
एकैकशालयोगाच्च नवशालचतुष्टयम् ॥ ११८ ॥

सर्वतोभद्रमुख्यानां मिथो द्वितययोगतः ।
एकैकशालयोगाच्च चत्वारिंशत् तथापरा ॥ ११९ ॥

तुल्यत्रिशालत्रितययोगेन च चतुष्टयम् ।
गृहाणां नवशालानामन्यदुक्तं पुरातनैः ॥ १२० ॥

संस्थानमुक्तं गेहानां नवशालात्मनामिदम् ।
मूषावहनभेदेन तत्सङ्ख्या कथ्यतेऽधुना ॥ १२१ ॥

अवहन्मूषमेकं स्याद् वहन्त्याष्टादशैकया ।
द्वाभ्यां शतं त्रिपञ्चाशदधिकं वेश्मनां भवेत् ॥ १२२ ॥

तिसृभिः स्युः शतान्यष्टौ सह षोडशभिर्गृहैः ।
षष्ट्या सहस्रत्रितयं ताभिश्चतसृभिर्भवेत् ॥ १२३ ॥

पञ्चाशीतिशतान्यष्टषष्टियुक्तानि पञ्चभिः ।
वहन्तीभिः प्रजायन्ते मूषाभिरिह वेश्मनाम् ॥ १२४ ॥

---

१ द. भद्राणां भ° । २ द. ख. °न्त्यष्टा° ।

† अष्टशालगृहा- णामैक्यं ६५५३६ षोडशगुरूणां प्रस्तारे	गृह १	१६	१२०	५६०	१८२०	४३६८	८००८	११४४०	१२८७०
	भद्र०	१	२	३	४	५	६	७ भद्र	८
	भद्र १६	१५	१४	१३	१२	११	१०	९ भद्र	०

इति टिप्पणं दत्तमस्ति क पुस्तके ॥

अष्टादशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ।
चतुःषष्टिं च गेहानि मूषाभिः षड्भिरादिशेत् ॥ १२५ ॥

एकत्रिंशत्सहस्राणि सहितान्यष्टभिः शतैः ।
चतुर्विंशतियुक्तानि मूषाभिः सप्तभिर्विदुः ॥ १२६ ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि त्रिसहस्री च वेश्मनाम् ।
शतानि चाष्टपञ्चाशत् सप्त मूषाभिरष्टभिः ॥ १२७ ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि सहस्राण्यष्ट षट्शती ।
विंशतिं चैव मूषाभिर्गृहाणां नवभिर्विदुः ॥ १२८ ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि सहस्रत्रयमोकसाम् ।
मूषाभिर्दशभिः साष्टपञ्चाशच्छतसप्तकम् ॥ १२९ ॥

एकत्रिंशत्सहस्राणि चतुर्विंशच्छताष्टकम् ।
मूषाभिरेकादशभिर्गृहाणां मुनयो जगुः ॥ १३० ॥

अष्टादशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ।
धाम्नां द्वादशमूषाणां चतुःषष्टिश्च जायते ॥ १३१ ॥

भवन्त्यष्टौ सहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ।
स्यात् त्रयोदशमूषाणामष्टषष्टिश्च वेश्मनाम् ॥ १३२ ॥

स्याच्चतुर्दशमूषाणां त्रिसहस्री सषष्टिका ।
मूषाभिः पञ्चदशभिः षोडशाष्टशती तथा ॥ १३३ ॥

धाम्नां षोडशमूषाणां त्रिपञ्चाशच्छतं भवेत् ।
स्युः सप्तदशमूषाणि वेश्मान्यष्टादश स्फुटम् ॥ १३४ ॥

मूषाभिरष्टादशभिर्वेश्मैकं तद्विदो विदुः ।
लक्षद्वयं सहस्राणि द्वाषष्टिश्च शतान्विता ॥ १३५ ॥

वेश्मनां नवशालानां चत्वारिंशच्चतुर्युता ।
स्यात् समानचतुःशालद्वययोगात् समासतः ॥ १३६ ॥

---

१ द. नवति° । २ द. °णां ।

एकेन च द्विशालेन दशशालचतुष्टयम् ।
सर्वतोभद्रमुख्यानां मिथो द्वितययोगतः ॥ १३७ ॥

एकद्विशालयोगाच्च चत्वारिंशत् तथापरा ।
तुल्यत्रिशालैस्त्रितयमेकशालयुतं[1] यदा ॥ १३८ ॥

साधारणं तदान्यत् स्याद् दशशालचतुष्टयम् ।
तुल्ये त्रिशाले युज्येते सर्वभद्रादिभिर्यदा ॥ १३९ ॥

तदान्या दशशालानां समुत्पद्येत विंशतिः ।
तेष्वेकमवहन्मूषं विंशतिर्मूषयैकया ॥ १४० ॥

वहन्त्या स्यादुभाभ्यां तु नवत्यभ्यधिकं शतम् ।
चत्वारिंशानि तिसृभिः शतान्येकादश ध्रुवम् ॥ १४१ ॥

चत्वारि[2] स्युश्चतसृभिः सहस्राणि शताष्टकम् ।
चत्वारिंशच्च गेहानि जायन्ते पञ्चभिः सह ॥ १४२ ॥

पञ्चभिस्तु सहस्राणि मूषाभिर्दशपञ्च च ।
जायन्ते सचतुष्काणि तथा पञ्चशतानि च ॥ १४३ ॥

अष्टात्रिंशत्सहस्राणि षड्भिः सप्त शतानि च ।
षष्ट्युत्तराणि जायन्ते वेश्मनां परिसङ्ख्यया ॥ १४४ ॥

गृहाणां स्युः सहस्राणि सप्तभिः सप्तसप्ततिः ।
शतपञ्चकमन्यच्च भवेद् विंशतिसंयुतम् ॥ १४५ ॥

लक्षमेकं सहस्राणि पञ्चविंशतिरष्टभिः ।
शतानि नव जायन्ते सप्तत्यभ्यधिकानि च ॥ १४६ ॥

लक्षमेकं सहस्राणि सप्तषष्टिः शतानि च ।
नव स्युः षष्टियुक्तानि नवमूषाप्रचारतः ॥ १४७ ॥

लक्षं चतुरशीतिश्च सहस्राणि शतानि च ।
सप्त स्युर्दशभिस्तद्वत् पञ्चाशच्च षडुत्तरा ॥ १४८ ॥

---

1 द. °लद्वितयं त्रिशालेन युतं । 2 द. °रिंश° ।

लक्षमेकं सहस्राणि सप्तषष्टिश्च वेश्मनाम् ।
शतानि चैकादशभिः षष्टयानि नव निर्दिशेत् ॥ १४९ ॥

लक्षं तथा सहस्राणि जायन्ते पञ्चविंशतिः ।
शतानि च द्वादशभिर्नव तद्वच्च सप्ततिः ॥ १५० ॥

सहस्राणि निकेतानां सङ्ख्यया सप्तसप्ततिः ।
सविंशतिः पञ्चशती त्रयोदशभिरीरिता ॥ १५१ ॥

अष्टात्रिंशत्सहस्राणि तथा सप्तशतानि च ।
स्युश्चतुर्दशभिः षष्ठया वेश्मनामन्वितानि च ॥ १५२ ॥

स्यात् पञ्चदशसाहस्री शतैः पञ्चभिरन्विता ।
मूषाभिः पञ्चदशभिश्चत्वारि भवनानि च ॥ १५३ ॥

स्युः सहस्राणि चत्वारि तद्वदष्टौ शतानि च ।
तथा षोडशमूषाणां चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥ १५४ ॥

सहस्रं सप्तदशभिः शतमेकं च वेश्मनाम् ।
चत्वारिंशच्च वेश्मानि भवन्ति परिसङ्ख्यया ॥ १५५ ॥

शतं नवत्यभ्यधिकमष्टादशभिरुच्यते ।
भवत्येकोनविंशत्या मूषाणां वेश्मविंशतिः ॥ १५६ ॥

एकमेव गृहं मूषाविंशतेर्वहनाद् भवेत् ।
सङ्ख्येयं दशशालानां मूषाभेदप्रचारतः ॥ १५७ ॥

प्रयुतं चत्वार्ययुतान्यष्टसहस्राणि पञ्च शतानि च ।
षट्सप्ततिर्गृहाणि च दशशालेष्वेकसङ्ख्येयम् ॥ १५८ ॥

चतुःशालादिगेहानि यावन्त्यादशशालतः ।
चतुर्गुणानि प्रत्याशं तान्यलिन्देन निर्दिशेत् ॥ १५९ ॥

एकद्वित्रिचतुःशालवेश्मनां सङ्गमान्मिथः ।
गृहाणि दशशालान्तान्येवमुक्तानि विस्तरात् ॥ १६० ॥

समारभ्य चतुःशाल(लं) दशशालान्तवेश्मनाम् ।
सङ्ख्यामिदानीमैक्येन सर्वेषामभिदध्महे ॥ १६१ ॥

मूषाभेदेन लक्षाणि स्युस्त्रयोदश वेश्मनाम् ।
सहस्राण्यष्टनवतिस्तथा वेश्मानि षोडश ॥ १६२ ॥

मूषासंस्थानभेदेन भिन्नानां वेश्मनां पुनः ।
जायन्ते कोटिशो भेदा यस्मान्नोक्तानि तान्यतः ॥ १६३ ॥

इत्थं चतुः[1]शालमुखानि वेश्मान्युक्तानि यावद्दशशालमत्र ।
शालाप्रभेदेन मिथोऽभिषङ्गात् सङ्ख्या च तेषामुदिता यथावत्॥१६४॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
समस्तगृहाणां सङ्ख्याकथनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अथ आयादिनिर्णयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ।

इदानीमभिधास्यामः सूत्रपात[2]विधेः क्रमम् ।
शस्ते मासि सिते पक्षे विदध्यात् तं शुभेऽहनि ॥ १ ॥

चैत्रे शोकाकुलो भ[3]र्ता वैशाखे च धनान्वितः ।
ज्येष्ठे गृही विपद्येत नश्यन्ति पशवः शुचौ ॥ २ ॥

श्रावणे धनवृद्धिः स्यान्नभस्ये न वसेद् गृहे ।
कलहश्चाश्विने मासि भृत्या नश्यन्ति कार्त्तिके ॥३ ॥

मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः सहस्ये कामसम्पदः ।
माघे वह्नि[4]भयं चैव फाल्गुने श्रीरनुत्तमा ॥ ४ ॥

द्वितीया पञ्चमी मुख्या सप्तमी नवमी तथा ।
एकादशीत्रयोदश्यस्ति(श्यौ ति)थयः स्युः शुभावहाः ॥ ५ ॥

चन्द्रताराबलं भर्तुरनुकूलं च शस्यते ।
इयं हि सूत्रपाताख्या क्रिया प्रासादकर्मणि ॥ ६ ॥

कार्या पुरनिवेशे च प्रारम्भे भवनस्य च ।
शिलानिवेशने द्वारस्तम्भोच्छ्रायादिकेषु च ॥ ७ ॥

---

१ द. °शालजयुक्त° । २ द. ख. °विधिं । ३ द. ख. 'र्ता स्याद् वैशाखे ध' । ४ ख. भयं विद्यात् फा° ।

आद्रियेत सिते पक्षे शोभने लग्न एव हि ।
रवौ कन्यातुलालिस्थे गृहं वरुणदिङ्मुखम् ॥ ८ ॥

न कुर्यात् तद्धि शून्यं स्यान्न च वृद्धिर्भवेत् प्रभोः ।
न[1] दक्षिणमुखं कुम्भमृगधन्विस्थिते[2] रवौ ॥ ९ ॥

कुर्वीत निष्फलं तत् स्यान्नृपदण्डवधादिकृत् ।
न मीनवृषमेषस्थे कुर्वीत प्राङ्मुखं रवौ ॥ १० ॥

तद् धनघ्नं कलिक्षुद्रराजचौरार्ति[3]कृद् यतः ।
रवौ मिथुनसिंहस्थे न कर्किस्थेऽप्युदङ्मुखम् ॥ ११ ॥

कुर्यात् तद्धि दरिद्रत्वं दद्याच्चरणदासताम् ।
आयव्ययांशकर्क्षाणि प्रवक्ष्यामोऽथ वेश्मनाम् ॥ १२ ॥

गृहमानवशात् सम्यक् कर्तुः स्थानबलाबलम् ।
नगरे वा पुरादौ वा दण्डैर्मानं विधीयते ॥ १३ ॥

तदलाभे करैः कार्यं सम्यगायविशुद्धये ।
यत्र हस्तैर्मितैः[4] क्षेत्रे तत्रायो हस्तसंश्रितः ॥ १४ ॥

क्षेत्रा[5]लाभे तु तत्रैव ग्राह्यः स स्यादिहाङ्गुलैः ।
अङ्गुलैस्तु मिते क्षेत्रे सोऽङ्गुलैस्तदलाभतः ॥ १५ ॥

पादैर्वाथ यवैर्वापि ग्राह्यः क्षेत्रानुसारतः ।
गृहेषु कर्महस्तेन मानं स्वामिकरेण वा ॥ १६ ॥

देवतानां तु धिष्ण्येषु कर्महस्तेन केवलम् ।
दैर्घ्यं हन्यात् पृथुत्वेन हरेद् भागं ततोऽष्टभिः ॥ १७ ॥

यच्छेषमायं तं विद्याच्छास्त्रदृष्टं ध्वजादिकम् ।
ध्वजो धूमोऽथ सिंहश्च श्वा वृषः खरकुञ्जरौ ॥ १८ ॥

ध्वाङ्क्षश्चेति त उद्दिष्टाः प्राच्याद्यासु प्रदक्षिणम् ।
अन्योन्याभिमुखास्ते च कामं स्वच्छन्दचारिणः ॥ १९ ॥

---

१ द. ख. 'दक्षिणाभिमु'। २ ख. चापस्थि। ३ क. 'रामिक्र'। ४ द. °र्मितैः। ५ द. क्षेत्रला°।

पूर्वाचार्यैः समुद्दिष्टा आयवृद्धिविधायकाः ।
वृषसिंहगजाः शस्ताः प्रासादपुरवेश्मसु ॥ २० ॥

ध्वजेऽर्थलाभः सन्तापो धूमे भोगो मृगाधिपे ।
कलिः शुनि धनं धान्यं वृषे स्त्रीदूषणं खरे ॥ २१ ॥

गजे भद्राणि दृश्यन्ते ध्वाङ्क्षे तु मरणं ध्रुवम् ।
वृषस्थाने गजं कुर्यात् सिंहं वृषभहस्तिनोः ॥ २२ ॥

न कुर्याद् वृषमन्यत्र शस्यते सर्वतो ध्वजः ।
कल्याणं कुरुते सिंहो ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ २३ ॥

क्षत्त्रियस्य गजः शस्तो वृषभः शस्यते विशः ।
शूद्रस्य ध्वज एवैकः शस्यतेऽर्थप्रदः सदा ॥ २४ ॥

एवमेते गृहादीनामायाः सर्वे प्रकीर्तिताः ।
प्रदद्यादासने सिंहमातपत्रेषु तु ध्वजम् ॥ २५ ॥

चिह्नेष्वपि च सर्वेषु चामरव्यजनादिषु ।
सिंहं गजं वा शस्त्रेषु रथेषु कवचेषु च ॥ २६ ॥

सार्यश्वगजपर्याणेष्विभं वृषभमेव च ।
अर्थधारणपात्रेषु शयनेषु मतङ्गजम् ॥ २७ ॥

याने च वाहने चैव मतिमान् योजयेद् गजम् ।
प्रासादप्रतिमालिङ्गपीठमण्डपवेदिषु ॥ २८ ॥

कुण्डेषु च ध्वजं दद्याद् देवोपकरणेषु च ।
आयो गृहवदुद्वाहवेदीमण्डपयोर्भवेत् ॥ २९ ॥

महानसे वृषं दद्याज्जलाधारे जलाशये ।
स्थाल्यां भोजनपात्रे च कोष्ठागारेऽन्नधारणे ॥ ३० ॥

एतद्गृहे तथा दद्याद् गृहोपकरणेषु च ।
वृषभं गजशालायां प्रदद्याद् गजमेव वा ॥ ३१ ॥

वृषं तुरगशालासु गोशालागोकुलेषु च ।
गजाश्ववृषशालासु सिंहं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

अधमानां खरध्वाङ्क्षधूमश्वानः शुभावहाः ।
धूमोऽग्निजीविनां शस्तो ध्वाङ्क्षः सन्न्यासिनां हितः ॥ ३३ ॥

स्वर्गणानां[1] श्वपाकानां स्ववेश्मानां खरः शुभः ।
नटनर्तकवेश्मेषु पण्यस्त्रीणां खरः शुभः ॥ ३४ ॥

कुलालरजकादीनां तथा गर्दभजीविनाम् ।
गृहादिषु क्षेत्रफलं गणयेदष्टभिर्भजेत्[2] ॥ ३५ ॥

त्रिघनेन भजेच्छेषं नक्षत्रेऽष्टहृते[3] व्ययः ।
पिशाचो राक्षसो यक्ष इति त्रेधा व्ययो मतः ॥ ३६ ॥

साम्याधिक्यन्यूनताभिरायतः स्याद् यथाक्रमम् ।
व्ययं क्षेत्रफले क्षिप्त्वा गृहनामाक्षराणि च ॥ ३७ ॥
भागं त्रिभिर्हरेत् तत्र यच्छेषं सोंऽशको भवेत् ।
चतुरङ्गो यथा मन्त्री मुख्यो लग्ने नवांशकः ॥ ३८ ॥

तथा गृहादिषु प्रोक्तं मुख्यत्वेनांशकत्रयम् ।
इन्द्रो यमश्च राजा च त्रयो नामाभिरंशकाः ॥ ३९ ॥

स्वनामतुल्यफलदा विज्ञातव्यास्त्रयोऽपि च ।
गणयेत् स्वामिनक्षत्राद् यावत् स्याद् भवनस्य भम् ॥ ४० ॥

नवभिर्भाजिते तस्मिन्[4] शेषं तारा प्रकीर्तिता ।
जन्मसम्पद्विपत्क्षेमपापसाधकनैधनीः ॥ ४१ ॥

मैत्रीपरममैत्र्यौ च प्राहुः संज्ञाः समाः फले ।
त्रिसप्तपञ्चमीर्भर्तुर्गृहतारा विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

आद्याद्वितीयाष्टम्यस्तु ताराः स्युरिह मध्यमाः ।
तथा ऋक्षेऽपि चानिष्टे चन्द्रेऽष्टमगतेऽपि च ॥ ४३ ॥

नयते दुरितं तारा चतुःषण्णवती(?) नृणाम् ।
सुरराक्षसमर्त्याख्या ऋक्षाणां स्युर्गणास्त्रयः ॥ ४४ ॥

---

१ द. °गणी° । २ द. ख. गुण° । ३ द. नक्षत्रेषु हते । ४ द. ख. °स्मात्छेषं ।

यद्[1]गणर्क्षो भवेद् भर्ता तद्गणर्क्षं गृहं शुभम् ।
मृगाश्विरेवतीस्वात्यो मैत्रं पुष्यपुनर्वसू ॥ ४५ ॥

हस्तः श्रवण इत्येष देवाख्यो नवको गणः ।
विशाखा कृत्तिकाश्लेषा नैऋतं वारुणं मघा ॥ ४६ ॥

चित्रा ज्येष्ठा धनिष्ठेति नवको राक्षसो गणः ।
आर्द्राभरण्यौ रोहिण्यौ[2](ण्या) तिस्रः पूर्वास्तथोत्तराः ॥ ४७ ॥

इति नक्षत्रनवकं विज्ञेयं मानुषे गणे ।
गणसाम्यं शुभा तारा यस्यायात्(च) व्ययोऽल्पकः ॥ ४८ ॥

हितों[3]ऽशकश्च तद्वेश्म भर्तुः शुभफलप्रदम् ।
आयो व्ययश्च योनित्वं ताराश्च भवनांशकाः ॥ ४९ ॥

गृहनामेति चिन्त्यानि करणानि गृहस्य षट् ।
त्रिभिः शुभैः शुभं वेश्म द्वाभ्यामेकेन चाशुभम् ॥ ५० ॥

करणैश्चतुराद्यैस्तु शुभैरतिशुभं भवेत् ।
न समायव्ययं वेश्म नाव्ययं नाधिकव्ययम् ॥ ५१ ॥

न [4]द्वितीयांशमसदृग्योनिभं च न कारयेत् ।
भर्तृतुल्याभिधानं च गृहं दूरात् परित्यजेत् ॥ ५२ ॥

समसप्तकमेकर्क्षं[5] तृतीयैकादशं[6] तथा ।
चतुर्थदशकं चेति कर्तव्यं मन्दिरं सदा ॥ ५३ ॥

षट्कोष्ठकं त्रिकोणं च वर्ज्यं द्विर्द्वादशं तथा ।
षट्कोष्ठके मृतिर्दैन्यं वियोगश्च भवेद् गृहे ॥ ५४ ॥

त्रिकोणे वसतां दुःखं वैधव्यं च प्रजायते ।
द्विर्द्वादशे पुत्रपौत्रगुरुबन्धुधनक्षयः ॥ ५५ ॥

हृते[7]ऽष्टभिः क्षेत्रफले खनेत्रशशिभाजिते ।
शेषं जीवितमेतस्मिन् पञ्चभक्ते भवेन्मृतिः ॥ ५६ ॥

---

१ द. यद्गुणाक्षि...गुणर्क्ष्यं...। २ द. ख. °ण्यस्तिस्रः । ३ द. ख. °नव्यांश° । ४ द. ख. °तृ° । ५ द. °कर्क्षां । ६ द. ख. °दशे । ७ द. हते ।

सभुजं सद्दषड्दारु मुखमण्डपसंयुतम् ।
आयामतः पृथुत्वाच्च मानं कृत्वा विभाजयेत् ॥ ५७ ॥

सर्वतः शोधितं वास्तु यच्च सम्यङ्मितं भवेत् ।
स्वामिनस्तद् भवेद् धन्यं स्थपतेश्च यशस्करम् ॥ ५८ ॥

अर्चितं वर्धते वास्तु नारीभिः पशुभिर्नरैः ।
कीर्त्त्यायुर्धनधान्यैश्च प्रमोदैस्तु[1] महोत्सवैः ॥ ५९ ॥

मेरुश्च खण्डमेरुश्च पताका सूचिका तथा ।
उद्दिष्टं नष्टमिति षट् छन्दांसीह प्रचक्षते ॥ ६० ॥

एकाद्येकोत्तरान् कोष्ठान् विन्यसेदिच्छयात्मनः ।
आद्यादारभ्य तद्वृद्धिर्यथा स्यात् पार्श्वयोः समम् ॥ ६१ ॥

मेरोरेकाधिका सङ्ख्या शरावस्येव चाकृतिः ।
प्रथमे कोष्ठके रूपमन्तं यावच्च पार्श्वयोः ॥ ६२ ॥

आसनो[2]र्ध्वस्थयोर्न्यस्येन्मध्ये सङ्कलितं पृथक् ।
तस्मिन्निष्टविकल्पानां सङ्ख्या स्यादन्त्यपङ्क्तिगा ॥ ६३ ॥

खण्डमेरुं तु विन्यस्येत् तद्वदेवैकपार्श्वतः ।
प्रवृद्धैः कोष्टकैस्तत्राप्यङ्काः प्राग्वत् फलं तथा ॥ ६४ ॥

अथापरः खण्डमेरुः कोष्ठांस्तत्रेष्टसङ्ख्यया ।
कृत्वैकापचितान् वामविभागापचितानधः ॥ ६५ ॥

एकाद्येकोत्तरानङ्कानाद्यपङ्क्तौ निवेशयेत् ।
अन्यासु पङ्क्तिष्वाप्रान्तं शून्यान्या(ना)द्येषु कल्पयेत् ॥ ६६ ॥

द्वितीयेषु च कोष्ठेषु तासामेकैकमावयेत्(?) ।
द्वितीयायां तृतीयादिकोष्ठकेषु यथाक्रमम् ॥ ६७ ॥

विकर्णयोगजानन्यानूर्ध्वाधोयोगसंभवान् ।
फलं विकर्णयोगोत्थमेक[3]स्मिन् परिकल्पयेत् ॥ ६८ ॥

---

१ द. ख. र्यशसोत्स° । २ द. °न्न° । ३ द. °त° ।

एकाधिकानभीष्टायाः सङ्ख्यायास्तिर्यगालिखेत् ।
कोष्ठानेकांच(तांश्च) रूपादींस्तन्मध्ये द्विगुणोत्तरान् ॥ ६९ ॥
एकोनं पृष्ठतस्तेषामेकं द्विगुणमग्रतः ।
नातिक्रामेत् परां सङ्ख्यां पताकाछन्द उच्यते ॥ ७० ॥
तद्विनेष्टाद्यगा सङ्ख्येत्येकाद्यैस्तैस्ततो गृहे ।
न्यस्ताङ्कसङ्ख्याः सङ्ख्याः स्युरलिन्दाद्यैः प्रकल्पिताः ॥ ७१ ॥
एकैकमिष्टस्थानेषु लिखेत् सैकेश्वतः परम् ।
अन्त्याद(द्द)ते पूर्वपूर्वयुक्तेनायोजयेत् परम् ॥ ७२ ॥
अन्त्यादारभ्य तद्धनदेकाद्येषु(?) च पर्ययात् ।
अलिन्दादिषु यत्र स्यात् सङ्ख्या सूचीं तु तां विदुः ॥ ७३ ॥
उद्दिष्टे स्थापयेत् सङ्ख्यामुद्दिष्टां सम्भवे(जे)च ताम् ।
दलयेद् रूपयुक्तां तु दलयेन्नाम सम्भवेत्(?) ॥ ७४ ॥
लघुस्वरूपदलने सैकार्धे करणे गुरुः ।
यावदिष्टपदाप्तिः स्याल्लघवोऽलिन्दकोदयः ॥ ७५ ॥
कृत्वा छन्दः समुद्दिष्टं तदन्ते लघुनि द्विकम् ।
न्यसेदेकं गुरूणां च द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥ ७६ ॥
व्यत्ययाल्लघुनः स्थाने द्विगुणादेककं गुरोः ।
कुर्यात् तमाद्यस्थानाङ्कसङ्ख्यं नष्टे गृहं भवेत् ॥ ७७ ॥
प्राप्तस्यैकं कोष्ठमेकैकवृद्ध्या न्यस्येदूर्ध्वं पङ्क्तयो यावदिष्टाः ।
इष्टानेकादींल्लिखेदानुपूर्व्या कर्णेनाधः शून्यरूपे च दद्यात् ॥ ७८ ॥
कर्णस्थाङ्कश्लेषतोऽङ्के भवेद् यस्तं विन्यस्येत् कोष्ठकेषु क्रमेण ।
उद्दिष्टाङ्को भद्रसङ्ख्यानि मध्ये याभ्यः कर्णश्लेषतो मूषिकास्ताः ॥ ७९ ॥
एकादिषु द्विगुणितेष्विह यावदिष्टमूषाक्रमेव्युपहितेष्वथ तेषु विद्यात् ।
उद्दिष्टवेश्मकृतनिर्गममार्गमूषासत्काङ्कसैकयुतिनिर्मितसङ्ख्यमोकः ॥ ८० ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
आयव्ययनक्षत्रराशिफलतद्योगताराङ्कयोनितच्छन्दोगनिर्णयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ।

---

१ द. °को° । २ द. ख. °द्वातपूर्वं पू° । ३ द. क्रमेत्युपहि° । ४ द. 'स्तथासत्काकारो' टिप्पणामिवाभाति ।

अथ सभाष्टकं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

नन्दा भद्रा जया पूर्णा सभा स्याद् भाविता तथा ।
दक्षा च प्रवरा तद्वद् विदुरा चाष्टमी मता ॥ १ ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे ततः षोढा विभाजिते ।
मध्ये पदचतुष्कं स्यात् सीमालिन्दस्तु भागिकः ॥ २ ॥

तद्बाह्योऽलिन्दकस्तद्वद् भवेत् प्रतिसराभिधः ।
प्राग्ग्रीवाख्यस्तृतीयश्च बहिः क्षेत्राच्चतुर्दिशम् ॥ ३ ॥

निसृष्टसौर्ध(धे)यैर्वा(?) स्यादेकस्यां वा यदा दिशि ।
नन्दा भद्रा जया पूर्णा क्रमेण स्युः सभास्तदा ॥ ४ ॥

षड्भागभाजिते क्षेत्रे कर्णभित्तिं निवेशयेत् ।
सभा स्याद् भाविता नाम सप्राग्ग्रीवात्र पञ्चमी ॥ ५ ॥

स्तम्भान् षट्त्रिंशदेतासु पञ्चस्वपि निवेशयेत् ।
स्तम्भान् प्राग्ग्रीवसंबद्धान् पृथगेभ्यो विनिर्दिशेत् ॥ ६ ॥

दक्षेति षष्ठी परितस्तृतीयालिन्दवेष्टिता ।
प्रवरा सप्तमी द्वारैर्युक्तैषा परिकीर्तिता ॥ ७ ॥

प्राग्ग्रीवद्वारसंयुक्ता विदुरेत्यष्टमी सभा ।
सभानामिदमष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ॥ ८ ॥

इत्यष्टानां लक्ष्म सम्यक् सभाना-
मेतत् प्रोक्तं दिग्भवालिन्दभेदात् ।
तद्वद् द्वारालिन्दसंयोगतश्च
ज्ञातेऽत्र स्याद् भूभृतां स्थानयोगः ॥ ९ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
सभाष्टकं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अथ गृहद्रव्यप्रमाणानि नामाष्टाविंशोऽध्यायः ।

उपादेयानि यान्यत्र परित्याज्यानि यानि च ।
गृहद्रव्यप्रमाणानि तानीदानीं प्रचक्ष्महे ॥ १ ॥
द्वारस्य गृहविस्तारैर्हस्ततुल्याङ्गुलैर्भवेत् ।
उच्छ्रायः सप्तभिर्युक्तैर्विस्तृतिस्तु तदर्धतः ॥ २ ॥
प्रकल्पयेद् गृहद्वारं क्रमेणैव कनीयसा(म्) ।
त्रैराशिकेन मध्यानां द्वादशांशं परित्यजेत् ॥ ३ ॥
इत्युच्छ्रितिस्तदर्धेन सर्वेषामपि विस्तरः ।
उच्छ्रायमुत्तमानां तु कुर्यादष्टांशवर्जितम् ॥ ४ ॥
विस्ताराङ्गुलसंयुक्तां(क्तं)कुर्यादतिकनियसाम् ।
चतुःषष्टिगृहद्वारमुदयेनार्धविस्तृतम् ॥ ५ ॥
विस्तारहस्ततुल्यानि[1] षष्ट्या पञ्चशताथवा ।
संयुतान्यङ्गुलानि स्यादुच्छ्रायोऽर्धेन विस्तृतिः ॥ ६ ॥
गृहोत्सेधेन वा त्र्यंशहीनेन स्यात् समुच्छ्रितिः ।
तदर्धेन तु विस्तारो द्वारस्येत्यपरो विधिः ॥ ७ ॥
द्वारोच्छ्रायकरैस्तुल्येष्वङ्गुलेषु विनिक्षिपेत् ।
चत्वारि पेद्यापिण्डः स्यात् सपादं विदधीत तम् ॥ ८ ॥
सार्धं वा सत्रिभागं वा द्विगुणं चाधिकं न तु ।
एवं कृते भवेद् द्वारपेद्याया विस्तृतिः स्फुटा ॥ ९ ॥
सार्धेन पेद्यापिण्डेन [2]पिण्डं स्या(ण्डस्यो)दम्बरो भवेत् ।
सार्धस्तु पेद्याविस्तारः स्यादुदुम्बरविस्तृतिः ॥ १० ॥
पेद्यापिण्डेन तुल्या स्याच्छाखाया विस्तृतिः शुभा ।
सार्धया वैतया रूपशाखाया अपि विस्तृतिः ॥ ११ ॥
विस्तारार्धेन पेद्यायाः खल्वशाखा विधीयते ।
रूपशाखासमा वा स्यात् सार्धा वा बाह्यमण्डला ॥ १२ ॥

---

१ द. विस्तारतस्ततुल्यानि । २ द. पिण्डमौदुंबरो ।

पादोना त्र्यंशहीना वा विस्तारादर्धमेव वा ।
प्रासादेषु च[1] तुल्यः स्याद् भार[2]शाखाविनिर्गमः ॥ १३ ॥

आद्या शाखा भवेद् देवी द्वितीया नन्दिनीति च ।
तृतीया सुन्दरी नाम चतुर्थी स्यात् प्रियानना ॥ १४ ॥

भद्रेति पञ्चमी शाखा प्रशस्ताः पञ्च वेश्मनि ।
अतोऽधिकास्तु याः शाखा गृहद्वारि न ताः शुभाः ॥ १५ ॥

विस्तारात् षोडशो भागश्चतुर्हस्तसमन्वितः ।
तलोच्छ्रयः प्रशस्तो[3]ऽयं भवेद् विदितवेश्मनाम् ॥ १६ ॥

सप्तहस्तो भवेज्ज्येष्ठे मध्यमे षट्करोन्मितः[4] ।
पञ्चहस्तः कनिष्ठे तु विधातव्यस्तथोदयः ॥ १७ ॥

ज्येष्ठे भवेत् सप्तदशहस्ताच्छाला प्रविस्तृता ।
मध्यमे दशहस्तात् तु पञ्चहस्तात् कनीयसि[5] ॥ १८ ॥

उदुम्बरार्थे[6] वाहुल्यं तलन्यासं तु कारयेत् ।
तलन्याससमं पट्टमलिन्दस्य परिग्रहे ॥ १९ ॥

द्वारविस्तारपादेन स्तम्भकोटिर्विधीयते ।
साष्टांशेनाधिकेनाथ सत्रिभागे वा पुनः ॥ २० ॥

कुर्यादेकादशांशेन तथास्यैव प्रपालकम्[7] ।
स्तम्भान् कुर्याद्दतेऽष्टांशान्नव द्वादशधाथवा ॥ २१ ॥

भागैस्ततः स्वार्धसमैरर्धभागसमन्वितैः ।
अधस्तादष्टभागा[8] स्यात् स्तम्भस्य प्रतिपालना ॥ २२ ॥

स्तम्भमूलस्य विस्तारादर्धेन स्थलनिर्गमः ।
तदर्धेन विधातव्यो मसूरकविनिर्गमः ॥ २३ ॥

उत्कालकसमुच्छ्रायः स्तम्भपिण्डसमः शुभः ।
कुम्भिकोत्कालवत् पिण्डे विस्तारेऽष्टांशसम्मिता ॥ २४ ॥

---

१ द. ख. तु । २ द. द्वार° । ३. द. प्रमाणेयं तेषां कनिष्ठवेश्मना । ४ द. °न्वितः । ५ द. °हस्तावमेयसि । ६ द. ख. उदुम्च...वाहम्यं तल° । ७ क. उपरि क प्रतेः पाठः गृहीतः, द. ख. प्रतिद्वये 'प्रमालिनी', शास्त्रिभिस्तु प्रणालिनीति संशोधितः । ८ द. °गस्य स्तंभस्यात् प्रति ।

प्रागुक्तस्तम्भभागेन सपादेन विधीयते ।
दीर्घत्वमाद्यपत्राणां[1] शेषाणां पादहानितः ॥ २५ ॥

पादः पादो भवेन्न्यूनः[2] पात्राणां रसनोच्छ्रयात् ।
सार्धभागोच्छ्रिता कार्या रसना कण्टकोपमा ॥ २६ ॥

सार्धपादोच्छ्रिता यद्वा जङ्घा शेषं यथोदितम् ।
इत्थं स्यात् पद्मकस्तम्भो युक्त्या युक्तस्वरूपकैः ॥ २७ ॥

अष्टाश्रो वा विधातव्यः स्तम्भसूत्रपरिक्रमात् ।
तद्विस्तारसमं त्यक्तोत्सेधं भागान् विभाजयेत् ॥ २८ ॥

अष्टाश्रच्छेदमानेन बाह्यसूत्रानुपल्लवान् ।
विदध्यान्मध्यभागे तु कोणांश्च(प)ल्लविकाकुलान् ॥ २९ ॥

घटिका पुष्पमालाभिः पल्लवैश्चोपशोभिता ।
छेदभागः समः कार्यो बहिर्भागै[3]र्विवर्जितः ॥ ३० ॥

घटपल्लवको नाम स्तम्भोऽयं परिकीर्तितः ।
विहितो वेश्मनामेष स्वामिनः श्रेयसे भवेत् ॥ ३१ ॥

कुबेरो वा विधातव्यः षोडशाश्रक्रियान्वितः ।
ऊर्ध्वतः पल्लवाकीर्णो जङ्घास्य चतुरश्रिका[4] ॥ ३२ ॥

श्रीधरश्च भवेद् वृत्तः कल्पनास्य कुबेरवत् ।
एवं गृहाणां चत्वारः स्तम्भा लक्ष्मभिरीरिताः ॥ ३३ ॥

स्तम्भमूलस्य विस्तृत्या तलपद(ट्ट)स्य[5] विस्तृतिः ।
सपादया विधातव्या बाहुल्यं पादहीनया ॥ ३४ ॥

स्तम्भेन तुल्यं विस्तारे बाहल्ये पदसम्मितम्[6] ।
हीरग्रहणमायामे स्तम्भाग्रात् त्रिगुणं भवेत् ॥ ३५ ॥

हीरग्रहणविस्तारं भागात् सप्त प्रकल्पयेत्(?) ।
तत् स्यात् सृष्टोत्तरं भागं भागेनेष्टं प्रवेशनम् ॥ ३६ ॥

---

१ द. °मायंत्राणां । २ द. ख. °न्यूनप° । ३ द. °र्भौग° । ४ द. चतुरंशिका । ५ द. पट्टस्य । ६ द. °ल्यो पट्टसंम्मितं ।

तस्याधस्तात् त्रिकण्टेन त्रिभागं लम्बितेन च ।
लिखेदुभावर्धचन्द्रौ पार्श्वयोरुभयोरपि ॥ ३७ ॥

खल्वं कृत्वा ततो मध्यं भागद्वयमधोगतम् ।
कुर्यात् त्रिकण्टकं कान्तं तुम्बिकामथ लम्बिकाम् ॥ ३८ ॥

द्वयोर्मध्येऽपरं भूयो द्विभागस्थं च कण्टकम् ।
तुम्बिकां[1] लम्बमानां वा पत्रजातिविभूषिताम् ॥ ३९ ॥

तस्याश्चापरतीरं स्यात् पद्मपत्र्या विभूषितम् ।
तलपट्टसमः पेद्रो विस्तारात् पिण्डतोऽपि च ॥ ४० ॥

पट्टत्र्यंशेन तीरे स्यात् पट्टपिण्डार्धनिर्गमः[2] ।
स्तम्भाग्रेण समा कार्या विस्तारस्थौल्यतस्तुला ॥ ४१ ॥

तदर्धेन जयन्तीनां कर्तव्ये पिण्डविस्तृती ।
ताभ्यो विधेयाः पादोनाः सन्धिपाला यदृच्छया ॥ ४२ ॥

निर्यूहेषु च ये पट्टाः पादोनांस्तांस्तु कारयेत् ।
तुलापट्टाश्च पादोनास्तदर्धेन जयन्तिकाः ॥ ४३ ॥

तुलार्धेन विधातव्या प्रतिमोकस्य विस्तृतिः ।
पट्टस्योपरि कण्ठः स्याद् भूषितो रूपकर्मणा ॥ ४४ ॥

वेदिकाजालरूपाद्यो[3] निर्यूहः संप्रशस्यते ।
विधातव्या च सच्छत्रा निबद्धाङ्गणवापिका[4] ॥ ४५ ॥

स्तम्भपट्टांश्च[5] विस्तीर्णान् सपादांस्तत्र कल्पयेत् ।
तुलापिण्डाः[6] समाः कार्याः सङ्ग्रहैः सुदृढैर्युताः ॥ ४६ ॥

वेदिकाजालसम्पन्नं तलं कार्यं मनोरमम् ।
भूमौ भूमौ भवेत् तच्च द्वादशांशविवर्जितम् ॥ ४७ ॥

प्रणाल्यः सर्वतः कार्या मूलग्राहाग्रनिर्गमाः[7] ।
दण्डच्छाद्यं[8] गृहेषु स्याज्ज्ञेयं तच्च चतुर्विधम् ॥ ४८ ॥

---

१ द. °का लंबना तं वा पत्र° । २ द. पट्टापिण्डार्धनिर्गमं । ३ द. ख. ग. °कालरू° । ४ द. ग. °णकवा° । ५ द. ख. °ट्टांशु° । ६ द. तुल्यपिंडः । ७ ख. ग. °ला° । ८ ग. °च्छाद्यगृ ।

भूताख्यं तिलकं तद्वन्मण्डलं कुमुदं तथा ।
गृहच्छाद्येषु तेषु स्यादुच्छ्रायोऽपि चतुर्विधः ॥ ४९ ॥

क्षेत्रतुर्यांशतः कार्यो दैर्घ्येणच्छाद्यदण्डकः ।
तदर्धं मुष्टिकायामो दण्डत्र्यंशेन लम्बना ॥ ५० ॥

चतुरश्रं समं कान्तं मधुरं सुदृढं घनम् ।
वेश्मनां छाद्यकं कार्यं भूतं नाम्ना सुपूजितम् ॥ ५१ ॥

तस्यैवाष्टादशो भागो यदा स्यादुच्छ्रयेऽधिकः ।
उदयस्तिलको नाम शस्तः स गृहकर्मणि ॥ ५२ ॥

द्वाभ्यामुच्चतरः पूर्वो मण्डलः कुमुदस्त्रिभिः ।
अभित्तिस्थे(स्थं) भवेच्छाद्ये(द्यं) चन्द्ररेखाविभूषितम् ॥ ५३ ॥

गुणरागान्विता भित्तिर्यद्वा घनचयात्मिका ।
तत्रच्छाद्यं भवेचान्यदवधारणसंज्ञितम् ॥ ५४ ॥

सिंहकर्णकपोतालीघण्टाकर्णार्धपक्षगाः ।
ध्वजच्छत्रकुमारांश्च गृहेषु परिवर्जयेत् ॥ ५५ ॥

न पक्षराजिध्वजसिंहकर्णकुमारघण्टाः समरालपल्लीः ।
न प्रस्खलार्धानि नचैव पत्राण्यायोजयेद् वेश्मसु मङ्गलार्थी ॥५६॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

गृहद्रव्यप्रमाणानि नामाष्टाविंशोऽध्यायः ।[10]

अथ शयनासनलक्षणं नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

इदानीमभिधास्यामः शयनासनलक्षणम् ।
शुभाशुभपरिज्ञानं येन सम्यक् प्रजायते ॥ १ ॥

---

१ ख. ग. दण्डं । २ ख. ग. °श्मसुच्छा°, द. °श्मासु° । ३ द. ख. ग. °च्चरतः° । ४ ख. ग. °न्द्रे° । ५ द. ख. ग. अ° । ६ द. °कर्णहयंशाली° । ७ द. ख. ग. रार्धानि । ८ द. ख. ग. नरैव । ९ द. °र्थम् । १० द. °प्रमाणाध्यायो नामाष्टाविंशः ॥ छ ॥ ।

मैत्रे[1] मुहूर्ते पुष्यस्थे शीतरश्मौ शुभेऽहनि[2] ।
सम्पूज्य देवताः सम्यक् कर्मारम्भं समाचरेत् ॥ २ ॥
वृक्षास्तत्र प्रशस्यन्ते चन्दनस्तिनिशोऽर्जुनः ।
तिन्दुकः सालशाकौ[3] च शिरीषासनधन्वनाः ॥ ३ ॥
हरिद्रुर्देवदारुश्च स्यन्दनोकौ सपद्मकौ ।
श्रीपर्णी दधिपर्णश्च शिंशपान्येऽपि ये शुभाः[4] ॥ ४ ॥
गृहकर्मणि ये नेष्टा वृक्षास्तेऽत्रापि निन्दिताः ।
हेम्ना रूप्येण चानद्धा गजदन्तेन वा शुभा ॥ ५ ॥
आरकूटेन वा नद्धा शय्या कार्या विचक्षणैः ।
पूर्वच्छिन्नं यदा दारु शयनासनहेतवे ॥ ६ ॥
आदीयते तदारम्भे निमित्तान्युपलक्षयेत् ।
दध्यक्षतान् पूर्णकुम्भं रत्नानि कुसुमानि वा ॥ ७ ॥
सुगन्धद्रव्यवस्त्राद्यान् मत्स्याश्वयुगलं तथा[5] ।
मत्तवारणमन्यांश्च शुभान् वीक्ष्यादिशेच्छुभम् ॥ ८ ॥
कर्माङ्गुलं समुद्दिष्टं वितुषैरष्टभिर्यवैः ।
अष्टोत्तरशतं तेषां शय्या ज्येष्ठा महीभुजाम् ॥ ९ ॥
मध्या[6] महीभुजां शय्या शतं स्याच्चतुरुत्तरम् ।
शतं कनीयसी प्रोक्ता नृपाणां विजयावहा ॥ १० ॥
नवतिर्नृपपुत्रस्य[7] मन्त्रिणः सा षडुज्झिता ।
द्वादशोना बलपतेस्त्रिषट्कोना पुरोधसः ॥ ११ ॥
आयामार्धेन विस्तारं सर्वशय्यासु कल्पयेत् ।
यद्वा निजाष्टभागेन षड्भागेनाथवाधिकम् ॥ १२ ॥
विप्राणां शस्यते शय्या दैर्घ्येणाङ्गुलसप्ततिः ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यामङ्गुलाभ्यां हीना स्याच्छेषवर्णिनाम् ॥ १३ ॥

---

१ द. °त्र्ये । २ द. °रश्मौ स्थितेऽह्नि । ३ क. शा° । द. सालसाकैव । ४ क. ग. द. ख. °भाः । सर्वदन्तमयी शय्या हेमरत्नान्विता शुभा । गृ° । ५ द. प्रतौ इयं पंक्तिर्नास्ति । ६ ग. द, ख, °ध्यमा नृपतेः श° । ७ द. म्त्र. °प्ति° ।

बाहल्यमुत्पलस्य स्यादुत्तमस्याङ्गुलत्रयम् ।
अङ्गुलद्वितयं सार्धं मध्यस्य द्वे कनीयसः ॥ १४ ॥

बाहल्यमीशादण्डस्य कुर्यादुत्पलसम्मितम् ।
सार्धं सपादं स[1]त्र्यंशं तस्य विस्तारमुत्पलात् ॥ १५ ॥

विस्तारार्धेन शय्यायाः सकुष्यस्य विधीयते ।
तत्पादस्योदयो(या)[2]मध्यहीनौ [3]द्विचतुरुज्झितौ ॥ १६ ॥

अर्धेन मध्यविस्तारान्मध्ये बाहल्यमिष्यते ।
त्रिभागहीन[4]मिच्छन्ति पादोन[5]मपि केचन ॥ १७ ॥

स्थौल्येन पादोऽधः शीर्षादुत्पलेन समो भवेत् ।
मध्ये सपादः सार्धश्च तले वृ[6]द्धिः क्रमेण सा ॥ १८ ॥

ष[7]ड्भागोऽस्याधिको यद्वा मध्ये त्र्यंशाधिकस्तले ।
तत्कुष्यमुत्पलत्र्यंशो मूले तस्यार्धमग्रतः ॥ १९ ॥

उत्सेधतुल्यो विस्तारः कार्यो[8] वा द्व्यङ्गुलाधिकः ।
सपत्रकलिकापत्रपुटग्रासविभूषितः ॥ २० ॥

कुर्यात् प्रदक्षिणाग्राणि शय्याङ्गानि समन्ततः ।
ऊर्ध्वाग्रा निखिलाः पादाः स्वामिनो वृद्धिहेतवे ॥ २१ ॥

श्रेष्ठैकद्रव्यजा शय्या मिश्रद्रव्या न शस्यते ।
एकदारुं प्रशंसन्ति द्विदारुर्भयमावहेत् ॥ २२ ॥

त्रिदारुघटितायां तु स्वामिनो नियतो वधः ।
शय्यायां जायते यस्मात् तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥ २३ ॥

मूलमग्रेण संयुक्तमपसव्यं विगर्हितम् ।
मूलं मूलेन वा विद्धमेकाग्रे द्वे च दारुणी ॥ २४ ॥

मध्ये व्रणो मृत्युकरस्त्रिभागे व्याधिकारकः ।
क्लेशावहश्चतुर्भागे शिरस्थो द्रव्यहानिकृत् ॥ २५ ॥

---

१ द. °त्र्यंशं शतस्य विस्तरमु° । २ द. °स्योदयो म° । ३ द. °नौ च द्वि° । ४ क. द. °ना° । ५ क. °ना° । ६ द. वृद्धिक्रमेण सा । ७ द. यद्वामोस्या° । ८ द. °का° ।

निर्दोषगात्रे[1] पर्यङ्के पापस्वप्नो न दृश्यते ।
ग्रन्थिकोटरवत् कुर्यात् तस्मान्न शयनासनम् ॥ २६ ॥

आसनं शयनीयं च[2] ग्रन्थिकोटरवर्जितम् ।
बहुपुत्रकरं प्राहुर्धर्मकामार्थसाधनम्[3] ॥ २७ ॥

आरोहणे प्रचलति शयने[4] कम्पते तथा ।
विदेशयानकलहौ ते क्रमेण प्रयच्छतः ॥ २८ ॥

सुश्लिष्टां तामतः[5] कुर्यान्निर्दोषां वर्णशालिनीम् ।
दृढां स्थिरां च स्थपतिः पत्युः कामविवृद्धये ॥ २९ ॥

निष्कुटं कोलदृक् क्रोडनयनं वत्सनाभकम् ।
कालकं बन्धकं[6] चेति छिद्रसंक्षेप ईरितः ॥ ३० ॥

घटवत् सुषिरं मध्ये सङ्कटास्यं च निष्कुटम् ।
कोलाक्षं नीडमि[7]च्छन्ति माषनिष्पावमात्रकम् ॥ ३१ ॥

अध्यर्धपर्वदीर्घं च विवर्णं विषमं तथा ।
तदिह क्रोडनयनं छिद्रमाहुर्महर्षयः ॥ ३२ ॥

भिन्नं पर्वमितं वामावर्तं स्याद् वत्सनाभकम् ।
कालकं कृष्णकान्ति स्याद् विनिर्भिन्नं तु बन्धकम्[8] ॥ ३३ ॥

छिद्रं दारुसवर्णं यत् तन्नो शुभकरं तथा ।
निष्कुटेऽर्थक्षयः कोललोचने कुलविद्रवः ॥ ३४ ॥

शस्त्राद् भीः क्रोडनयने वत्सनाभे रुजो भयम् ।
कालके [9]बन्धकाख्ये च कीटविद्धे च नो शुभम् ॥ ३५ ॥

सर्वत्र प्रचुरग्रन्थि दारु सर्वमनिष्टदम् ।
शय्यार्थे कथितैः क्लृप्तं दारुभिः शस्तमासनम् ॥ ३६ ॥

उपवेशसुखं मानं प्रशस्ताय प्रकल्पितम् ।
पुष्करः सूदहस्तश्च[10] वृत्तोऽङ्गुलचतुष्टयात् ॥ ३७ ॥

---

१ क. °मा° । २ द. वा । ३ द. ख. °क° । ४ द. ख. °य्यायां कम्पतेऽथवा । ५ द. °ष्टानामतः । ६ द. ख. °न्धु° । ७ द. °ख्यं नीलमि° । ८ द. °न्धु° । ९ द. °के धुंधु° । १० द. °स्तस्य ।

आरभ्य विस्तरात् कार्य[1]स्तावद् यावन्नवाङ्गुलम् ।
पुष्करव्यासतो दण्डस्तस्य कार्यश्चतुर्गुणः ॥ ३८ ॥
फलकः पुष्करार्धेन तत्तुल्यश्चास्य मूलकः ।
स्थूलः स्याच्चतुरंशेन दण्डपुष्करविस्तरात् ॥ ३९ ॥
खातं च पुष्करस्यान्तस्ता[2]वद् गाम्भीर्यमिष्यते ।
प्रशस्तसारदारूत्थः कर्तव्योऽस्य प्रयोजनम् (?) ॥ ४० ॥
परिवेषणमन्यच्च पच्यमानानां[3]घट्टकम् (?)।
कार्यः कङ्क[4]तकः श्लक्ष्णः प्रशस्तमृदुदारुजः ॥ ४१ ॥
आरभ्य दैर्घ्येणाष्टभ्यः स्याद् यावद् द्वादशाङ्गुलम् ।
सा[5]र्धाङ्गुलं चतुर्भागं विस्तारेण च दैर्घ्य[6]तः ॥ ४२ ॥
मध्ये च तस्य बाहल्यं विस्ताराष्टांशतो भवेत् ।
एकतः स्थूलविस्तारा भवेयुस्तस्य दन्तकाः ॥ ४३ ॥
अन्यतस्तु[7] घनाः सूक्ष्मास्तीक्ष्णाः कार्यास्तथाग्रतः ।
मध्ये त्रिभागमुत्सृज्य दन्तका भागयोर्द्वयोः ॥ ४४ ॥
त्रिभिर्भागे हृते तेषां न शेषस्तान् विवर्जयेत् (?)।
गजदन्तमयः श्रेष्ठस्तथा शाखोटवृक्षजः ॥ ४५ ॥
मध्यमो दारुभिः शेषैर्जघन्योऽसारदारुजः ।
रूपकैः स्वस्तिकाद्यैर्वा स मध्ये स्यादलङ्कृतः ॥ ४६ ॥
यूकाद्यपनये[8] केशविवेके चोपयुज्यते ।
अङ्गुलेनाधिके पादात् कार्ये दैर्घ्येण पादुके[9] ॥ ४७ ॥
कृतायां पञ्चधा तस्यां कुर्याद् भागत्रयं पुरः ।
पश्चाद् भागद्वयं तत्र सङ्ग्रहोऽस्या विधीयते ॥ ४८ ॥
अङ्गुलत्रयमुत्सेधो विस्तारोऽङ्‌घ्र्यं[10]नुसारतः ।
अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्म[11]ध्यभागे मत्स्याद्यलङ्कृतौ ॥ ४९ ॥

---

१ द. ख. °रः । २ क. °स्य यावद् गा° । ३ क. °न्नघण्ट° । ४ द. ख. °ङ्के° ।
५ द. ख. सद्व्यङ्गुलं । ६ ख. °ताम् । ७ द. प्रभातस्तु । ८ द. °द्युगनये । ९ द. पाण्डुके ।
१० क. °ह्र° । ११ द. ख. °ध्ये° ।

कर्तव्यौ कीलकौ काष्ठदन्तशृङ्गादिसम्भवौ ।
गजेन्द्रदन्तः श्रीखण्डश्रीपर्ण्यौ[1] मेषशृङ्गिका ॥ ५० ॥
शस्ताः पादुकयोः शाकक्षीरिणीचिरबिल्विकाः[2] ।
इदमिह शयनानामासनानां च लक्ष्म
प्रकटितमनु दर्व्याः[3] कङ्कतस्यापि सम्यक् ।
शुभमथ विपरीतं पादुकानां च विद्वान्
सकलमिति विदित्वा पूज्यतामेति लोके ॥ ५१ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

शयनासनलक्षणं नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ राजगृहं नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

अष्टोत्तरशतं ज्येष्ठं मध्यं स्यान्नवतिं[4] करान् ।
जघन्यं सप्ततिकरान् राजवेश्म प्रशस्यते ॥ १ ॥
अतो हीनं न कर्तव्यं महतीं श्रियमिच्छता ।
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे दशधा प्रविभाजिते ॥ २ ॥
भागार्धं शस्यते भित्तिरादिकोणसमाश्रिता ।
चतुष्को[5] भागिको मध्ये चतुःस्तम्भसमन्वितः ॥ ३ ॥
अलिन्दस्तद्बहिः[6] कार्यः स्तम्भैर्द्वादशभिर्वृतः ।
विंशत्या स्याद् वरैर्युक्तो द्वितीयोऽलिन्दकस्ततः ॥ ४ ॥
स्यादष्टाविंशतिस्तम्भस्तृतीयश्चाप्यलिन्दकः ।
षट्त्रिंशता चतुर्थश्च स्तम्भानां परिकीर्तितः ॥ ५ ॥
एवं स्तम्भशतं मध्ये प्रोक्तं पृथ्वीजये बुधैः ।
द्वाराणि चास्य चत्वारि पञ्चशाखानि जायते(?) ॥ ६ ॥

---

१ द. ख. °र्णी । २ द. विल्लकाः । ३ द. दर्पा । ४ द. °तिः । ५ क. °ष्के ।
६ द. ख. आ° ।

चत्वारो निर्गमास्तस्य प्रोक्ताः सर्वे विभागिकाः[1] ।
दिक्षु सर्वासु कर्तव्यमेवं भद्रनिवेशनम् ॥ ७ ॥

अर्धेन मध्यभित्तेस्तु[2] भित्तिभद्रेस्त्र[3](त्र)ये[4] भवेत् ।
भद्रे भद्रे[5] धराणां स्याद् विंशतिश्चाष्टभिर्युता ॥ ८ ॥

मुखभद्रं भवेद् युक्तं वेदिकामत्तवारणैः ।
क्षेत्रभागोदयाद्या भूराभूमिफलकान्तरम् ॥ ९ ॥

आदिभूम्युदयार्धेन पीठं चास्य प्रकल्पयेत् ।
भागान् नवोदयं[6] कृत्वा भागेनैकेन[7] कुम्भिका ॥ १० ॥

कर्तव्याष्टांशयुक्तेन स्तम्भो भागचतुष्टये[8] ।
पादयुक्तं विधातव्यो भागेनोत्कलकं[9] तथा ॥ ११ ॥

हीरग्रहणकं कार्यं भागं[10] पादविवर्जितः(तम्)[11] ।
सपादभागिकः पट्टः स्तम्भकेन समन्वितः ॥ १२ ॥

पट्टार्धेन जयन्त्यः स्युर्भूमौभूमावयं क्रमः ।
क्लृप्तभागोदयादर्धं भूमिष्वन्यासु हीयते ॥ १३ ॥

पञ्चभागप्रमाणं तु सच्छाद्यं नवमं तलम् ।
वेदिकाया अधश्छाद्यं[12] सार्धं[13]भागत्रयोन्मितम् ॥ १४ ॥

कण्ठेन युक्तं कर्तव्यं वेदिका पिहिता यथा[14] ।
तस्याः कण्ठे(ण्ठो) विधातव्यस्तन्मध्ये सार्धभागिकः ॥ १५ ॥

वेदिकाविस्तरः कार्यो भागांस्त्र[15]त्रीर्धसप्रमान् ।
वेदिकोपरि घण्टा च सार्धभागां[16]श्चतुर्दश ॥ १६ ॥

भागद्वयं सपादं तु कण्ठः पट्टं तु पञ्चभिः ।
चतुर्भिश्च[17] द्वितीयं च तृतीयं च त्रिभिस्ततः ॥ १७ ॥

---

१ द. सर्वेऽपि भागिकाः । २ क. °त्ति° । ३ क. °भ° । ४ क. °यो । ५ द. भद्रभद्रे । ६ क. यो । ७ क. °गो° । ८ द. ख. °यं । ९ द. ख. °त्का° १० क. ग । ११ द. ख. भागः पादविवर्जितः । १२ क. स्थाप्यं सा° । १३ क. °र्धं° । १४ द. ख. °था शोभं उदयार्द्धवती । १५ द. ख. भागानत्रा° । १६ द. ख. °ग° । १७ द. °स्तु ।

सद्मशीर्षश्च[1] दातव्यो यथाशोभं यथारुचि ।
क्षेत्रभागसमः कार्यः कलशश्चूलिकावधेः ॥ १८ ॥

उदयार्धेन भूमेः स्युरन्तराणि तलानि च ।
यथाशोभं तु कर्तव्यं पीठं तस्य सुशोभितम् ॥ १९ ॥

सार्धभागद्वयं चास्य कार्या खुरघरण्डिका[2] ।
जङ्घा भागचतुष्कं च ततश्छाद्यं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥

भागद्वयं च पादोनं छाद्यपिण्डः प्रकीर्तितः ।
निर्गमोऽस्य चतुर्भागो[3] हंसाख्यस्तस्य चोपरि ॥ २१ ॥

पादोनभागं कर्तव्यं[4] ततश्छाद्यं द्वितीयकम् ।
जङ्घा भूमिचतुष्केण प्रासादस्य प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

चतुर्थभूमिकामूर्ध्नि ततो मुण्डा(न्)[5] निवेशयेत् ।
क्षणक्षणप्रवेशेन[6] कार्याः शेषास्तु भूमिकाः ॥ २३ ॥

वेदिका च यथोक्ता स्यात् सघण्टा कलशान्विता ।
रेखाशुद्धयाँ[7] च कर्तव्या मुण्डाः[8] सर्वे यथायथम् ॥ २४ ॥

अर्धोदयं[9] त्रिधा कृत्वा तृतीयं दशधा भजेत् ।
वामनश्चातपत्रश्च कुबेरो भ्रमरावली ॥ २५ ॥

हंसपृष्ठो महाभोगी नारदः शम्बुको जयः ।
अनन्तो दशमस्तेषां विधायकवशादमी ॥ २६ ॥

विधातव्याः स्थपतिभिर्मुण्डरेखाप्रसिद्धये[10] ।
तमङ्गवेदिकाजालमत्तवारणशोभितम् ॥ २७ ॥

वितर्दिनिर्यूहयुतं[11] चन्द्रशालाविभूषितम् ।
कर्माढ्यं बहुचित्रं च कुर्वीत पृथिवीजयम् ॥ २८ ॥

प्रासादाश्च महान्तो ये विधेयास्ते समोदयाः ।
अर्धोदयेन लघवो ह्यवाको(को)णादयं[12] क्रमः ॥ २९ ॥

---

१ क. °म° । २ द. ख. खुखरंडिका । ३. द. ख. निर्गमो स्याचतु° । ४ द. ख. पादोन नाग क° । ५ द. ख. मंड्डा नि° । ६ क. णं । ७ द. ख. °शुच्या । ८ द. ख. मदाः । ९ द. ख. अर्धो° । १० द. ख. °र्मं° । ११ द. ख. °र्व्यू । १२ द. ख. घटवो ह्यवाकाणादयं ।

भूम्यष्टकादभ्युदयः क्षेत्रविस्तारसम्मितः ।
यतस्तव वधे प्रोक्तः प्रासादोऽन्यद् विभूषणम् (?) ॥ ३० ॥
बह्वो निकरा येषु प्राङ्गणं तेषु दीयते ।
रेखायां प्रथमायां वा द्वितीयायामथापि वा ॥ ३१ ॥
तृतीयायां वा रेखायां तत्र संवरणाः स्मृताः ।
अयं भूम्युदयः कार्यः क्षेत्रे दशविभागिके ॥ ३२ ॥
न्यूनाधिकविभक्ते तु कार्यः स्यादनुसारतः ।
मुक्तकोणस्य लक्ष्माथ प्रक्रमागतमुच्यते ॥ ३३ ॥
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे भागद्वादशकाङ्किते ।
भागश्चतुष्टो(ष्को) [1]मध्येऽस्य चतुर्द्वा(र्ध)रवि[2]भूषितः ॥ ३४ ॥
भागेन च ततोऽलिन्दो धरद्वादशकान्वितः ।
तद्वद् द्वितीयालिन्दोऽपि विंशत्या धारितो धरैः ॥ ३५ ॥
तृतीयश्च धरैरष्टाविंशत्यालिन्दको भवेत् ।
षट्त्रिंशता धरैर्युक्तः कार्योऽलिन्दश्चतुर्थकः ॥ ३६ ॥
चतुश्चत्वारिंशता स्याद् धरैर्युक्तश्च पञ्चमः ।
भागार्धं कारयेद् भित्तिं सार्धं भागं विमुच्य तु ॥ ३७ ॥
भागत्रयं ततः कुर्यात् प्राग्ग्रीवं दैर्घ्यविस्तृतौ ।
विस्तृतौ निर्गमे चैषां भद्रं भागेन कल्पयेत् ॥ ३८ ॥
भागिकं निर्गतं तस्मान्मध्येऽन्यद् भद्रमस्य हि ।
भागनिर्गमविस्तारं दिक्षु सर्वास्वयं विधिः ॥ ३९ ॥
चतुःपञ्चाशता स्तम्भैरेकैकं भद्रमन्वितम् ।
मध्ये वास्य चतुश्चत्वारिंशं स्तम्भशतं भवेत् ॥ ४० ॥
षोडशाभ्यधिका च स्याद् भद्रस्तम्भशतद्वयी ।
एवं धराणां सर्वेषां भवेत् षष्ठं शतत्रयम् ॥ ४१ ॥
पृथ्वीजयवदत्रापि शेषनिर्माणमिष्यते ।
तृतीयभूमिकामूर्ध्नि निर्गमेष्वखिलेष्वपि ॥ ४२ ॥

---

१ द. ख. भागं चतुष्टो म° । २ द. ख. चतुर्द्वारवि° ।

प्राङ्गणानि विधेयानि विशेषोऽत्रैष कीर्तितः ।
सर्वतोभद्रसंज्ञोऽथ शत्रुमर्दननामपि(नि)[1] ॥ ४३ ॥

अयमेव विधिः कार्यो[2] मुण्डरेखाग्रसिद्धये ।
श्रीवत्सस्यापि मध्ये स्यात् स्तम्भाद्यं मुक्तकोणवत् ॥ ४४ ॥

सार्धं भागं परित्यज्य भागत्रितयविस्तृतम् ।
कर्णप्राग्ग्रीवमेतस्य भागेन च विनिर्गतम् ॥ ४५ ॥

भद्रं तस्यापि कर्तव्यं भागविस्तारनिर्गमम् ।
मुक्तकोणवदस्यापि मध्यभद्रं विधीयते ॥ ४६ ॥

अयं विधिः समग्रासु दिक्षु शेषं तु पूर्ववत् ।
प्रतिभद्रं धरास्त्रिंशद् भवन्त्यस्य दृढाः शुभाः ॥ ४७ ॥

शतं विंशमिदं (सर्व)धराणामिह कीर्तितम् ।
एवं समस्तस्तम्भानां चतुःषष्टं शतद्वयम् ॥ ४८ ॥

सर्वतोभद्रसंज्ञस्य लक्ष्मेदानीं प्रचक्ष्महे ।
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे चतुर्दशविभाजिते ॥ ४९ ॥

भागिकः स्याच्चतुष्कोऽस्य चतुःस्तम्भविभूषितः ।
स्तम्भैर्द्वादशभिर्युक्तः प्रथमः स्यादलिन्दकः ॥ ५० ॥

स्तम्भविंशतिसंयुक्तो द्वितीयः स्यादलिन्दकः ।
[3]स्यादष्टाविंशतिस्तम्भस्तृतीयः स्याप्य(द)लिन्दकः ॥ ५१ ॥

षट्त्रिंशता चतुर्थः स्यादलिन्दो भूषितो धरैः ।
पञ्चमः स्याच्चतुश्चत्वारिंशता भूषितो धरैः ॥ ५२ ॥

द्वापञ्चाशद्धरैः[4] षष्ठः सर्वेऽप्येतेऽस्य[5] भागिकाः ।
भागार्धं शस्यते भित्तिः सर्वतः सुदृढा घना ॥ ५३ ॥

सार्धभागं परित्यज्य भागत्रितयविस्तृतः ।
कर्णप्राग्ग्रीवकश्च स्याद् भागमेकं च निर्गमः ॥ ५४ ॥

---

१ द. ख. °नामपि । २ द. ख. म° । ३ द. ख. स्तंभविंशति संयुक्त स्या° । द. ख. °यस्या° । ४ द. ख. °शद्धरः । ५ द. ख. °प्येतस्य ।

भद्रमस्यापि कर्तव्यं भागनिर्गमविस्तृतम् ।
मध्ये[1] भद्रं विधातव्यं भागद्वयविनिर्गतम् ॥ ५५ ॥
अस्यापि भद्रं[2] मध्ये स्याद् भागत्रितयविस्तृतम् ।
भागिको निर्गमश्चास्य तदन्तर्भागनिर्गतम् ॥ ५६ ॥
भागविस्तार[3]संयुक्तं भद्रमन्यत् प्रकल्पयेत् ।
दिक्षु सर्वास्व[4]यं प्रोक्तो विधिर्भद्रप्रकल्पने[5] ॥ ५७ ॥
स्तम्भानामस्य कर्तव्यं मध्ये षण्णवतं शतम् ।
भद्रेष्वेषु च सर्वेषु[6] भवेत् षष्ट्यधिकं शतम् ॥ ५८ ॥
समेन प्रविभागेन स्तम्भानामेकसङ्ख्यया ।
इत्थं समस्तस्तम्भानां षट्पञ्चाशं शतत्रयम् ॥ ५९ ॥
किन्तु जङ्घा भवेदस्य भूमिकात्रितयोन्मिता ।
शत्रुमर्दनसंज्ञस्य धाम्नो लक्ष्माथ कथ्यते ॥ ६० ॥
पृथ्वीजयसमं[7] मध्ये भित्तिश्चापि तथाविधा ।
सार्धं भागं परित्यज्य भागेनायतविस्तृतम् ॥ ६१ ॥
भद्रं विदध्यात् तन्मध्ये भागत्रितयविस्तृतम्[8] ।
भद्रमेवं[9] विधातव्यं भागत्रितयनिर्गतम्[10] ॥ ६२ ॥
पार्श्वयोर्भागिकं भद्रमायत्यां(त्या) विस्तरेण च ।
भागत्रितयविस्तारं भागेनैकेन निर्गमम् ॥ ६३ ॥
मध्यभद्रं[11] ततोऽपि स्याद् भागेनायतविस्तृतम् ।
क्रमोऽयं दिक्षु सर्वासु विधातव्योऽस्य सिद्धये ॥ ६४ ॥
ऊर्ध्वं पृथ्वीजयस्येव कार्यमस्यापरं पुनः ।
प्रतिभद्रं चतुश्चत्वारिंशत्स्तम्भसमन्वितम् ॥ ६५ ॥
मध्ये स्तम्भशतं[12] चास्य[13] विधेयं सुदृढं शुभम् ।
षट्सप्ततिस्तम्भशतद्वयमस्य भवेदिति ॥ ६६ ॥

---

१ द. ख. कर्णमध्ये । २ द. ख. क. भद्र° । ३ द. ख. °स्त° । ४ द. ख. °स्वि° । ५ द. ख. °द्रं प्रकल्पते । ६ द. ख. भद्रेष्वेतस्य स° । ७ द. ख. पृष्ठं । ८ इयं पंक्ति द. ख. प्रतिद्वये नास्ति । ९ द. ख. क. °वं । १० द. ख. निर्गमं । ११ द. ख. भद्रं भद्रं त° । १२ द. ख, प्रतिद्वये शतं इति पदं नास्ति । १३ द. ख. भाग्य ।

पञ्चानामपि चैतेषां हस्ताष्टशतमुत्तमम् ।
मानमुत्सेधविस्तारात्[1] कर्तव्यं श्रियमिच्छता ॥ ६७ ॥
मध्यमाधमयोर्मानं[2] कीर्तितं पृथिवीजये ।
राज्ञः क्रीडार्थमन्यच्च कथ्यते गृहपञ्चकम् ॥ ६८ ॥
क्षोणीविभूषणं त्वाद्यं पृथिवीतिलकं परम् ।
प्रतापवर्धनं चान्यच्छ्रीनिवासं ततोऽपि च ॥ ६९ ॥
लक्ष्मीविलाससंज्ञं च पञ्चमं परिकीर्तितम् ।
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे दशभागैर्वि[3]भाजिते ॥ ७० ॥
चतुष्को भागविस्तीर्णो मध्ये कार्यश्चतुर्धरः ।
बहिश्च भागिकोऽलिन्दस्तस्मिन्ऽप्यग्रार्धतः[4] ॥ ७१ ॥
कर्णप्रासादकाः कार्या भागत्रितयविस्तृताः[5] ।
तेषां षड्दारुकं मध्ये भित्तिर्भागार्धसम्मिता ॥ ७२ ॥
तद्बहिर्भागनिष्क्रान्तो भद्रे भागं च विस्तृतः ।
प्राग्ग्रीवत्रयसंयुक्तो भागिकालिन्दवेष्टितः ॥ ७३ ॥
अर्धभागिकभित्त्या च चतुष्को वेष्टितो भवेत् ।
प्रासादोऽयं मनोहारी स्वेच्छाविशेश्वरः ॥ ७४ ॥
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे भागद्वादशभाजिते ।
चतुष्को भागिको मध्ये बाह्यालिन्दौ च भागिकौ ॥ ७५ ॥
नवकोष्ठांश्च कर्णेषु प्रासादान् विनिवेशयेत् ।
षड्दा[6]रुकं च कर्तव्यं तेषामन्तरसंश्र[7]यम् ॥ ७६ ॥
ततोऽर्धभागिकी भित्तिः कर्तव्या सर्वतो बहिः[8] ।
भद्रे भागायतो भागविनिष्क्रान्तश्चतुर्दिशम् ॥ ७७ ॥
चतुष्को भागिकों[9]ऽलिन्दवेष्टितश्च विधीयते ।
अस्य भद्रत्रयं कार्यं भागविस्तारनिर्ग[10]मम् ॥ ७८ ॥

---

१ द. ख. मानस्तुबोधवि° । २ द. ख. मध्यासाधनयोगानि । ३ द. ख. °गवि° । ४ क. वृ° । ५ द. ख. °ताः । ६ द. ख. यद्दा° । ७ द. ख. °श्रि° । ८ द. ख. °तोऽपि हि । ९ द. ख. भो° । १० क. °को° ।

अर्धभागिकभित्त्या च वेष्टितं तद् विधीयते ।
कर्णे कर्णेस(ऽस्य) विस्तीर्णे द्वे भद्रे भागनिर्गते ॥ ७९ ॥
प्रासादमेवं भुवनतिलकं परिचक्षते ।
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे भागद्वादशभाजिते ॥ ८० ॥
चतुष्को भागिको मध्ये चतुःस्तम्भो विधीयते ।
तद्बहिर्भागिकोऽलिन्दो द्वितीयोऽपि च भागिकः ॥ ८१ ॥
नवकोष्ठांश्च[1] कर्णेषु प्रासादान् विनिवेशयेत् ।
षड्दारुकं[2] च कर्तव्यं तेषामन्तरसंश्रयम् ॥ ८२ ॥
ततोऽर्धभागिकी भित्तिः कर्तव्या सर्वतो बहिः ।
भद्रे भागायतो भद्रविनिष्क्रान्तश्चतुर्धरः ॥ ८३ ॥
चतुष्को[3] भागिकालिन्दद्वयेन परिवेष्टितः ।
त्रिभागविस्तृतं भद्रं तद्बहिर्भागनिर्गतम् ॥ ८४ ॥
भागिकं प्रतिभद्रं च कुर्यादुभयतः समम् ।
भागार्धं बाह्यतो भित्तिर्भद्रस्य परितो भवेत् ॥ ८५ ॥
विधिरेष विधातव्यो दिक्ष्वेवं चतसृष्वपि ।
विलासस्तबको नाम प्रासादोऽयं प्रकीर्तितः ॥ ८६ ॥
कर्णप्राग्ग्रीवकौ द्वौ द्वौ शालाप्राग्ग्रीवकौ यदा ।
स्यातामस्य तदा कीर्त्तिपताकः[4] परिकीर्तितः[5] ॥ ८७ ॥
अस्यैव पीठे निर्मुक्तशालाभिः[6] परितोऽष्टभिः[7] ।
अन्योन्यशाला[8]संबद्धे यदासावेव दीयते[9] ॥ ८८ ॥
कर्णप्रासाद[10]कोपेतः कोणैः शालोज्झितै[11]र्युतः ।
प्रासादसुन्दरो ज्ञेयस्तदा भुवनमण्डनः ॥ ८९ ॥
एते प्रोक्ता[12]स्तलच्छन्दा जङ्घासंवरणादिकम् ।
भूमिमाना[13]दिकं यच्च तत् पृथ्वीजयवद्[14] भवेत् ॥ ९० ॥

---

१ द. ख. °ष्ठश्च । २ द. ख. यद्दा° । ३ द. ख. °ष्के । ४ द. ख. °र्त्तिः । ५ द. ख. °तः ॥ कीर्तिपताकः ॥ ६ द. ख. °मा° । ७ द. ख. °तोवृते । ८ द. ख. °ल° । ९ द. ख. °द्धे षटासावेतदीयते । १० द. ख. °र्णः । ११ द. ख. °ष्टि° । १२ द. ख. °क्तावल° । १६ द. ख. °नामा° । १४ द ख. पृष्टिज°; क. स्तम्भे ज° ।

इदानीं कथ्यते लक्ष्म क्षोणीभूषणवेश्मनः।
पञ्चपञ्चाशता हस्तैः कल्पिते चतुरश्रके॥ ९१॥

विभक्ते चाष्टभिर्भागैश्चतुष्को भागिकः स्मृतः।
चतुर्भिरन्वितः स्तम्भैरलिन्दश्चास्य भागिकः॥ ९२॥

युक्तो द्वादशभिः स्तम्भैर्विंशत्या च द्वितीयकः।
स्यादष्टाविंशतिधरस्तृतीयश्चाप्यलिन्दकः॥ ९३॥

भित्तेरप्यर्धभागेन[1] सार्धं भागं विमुच्यते।
भागपञ्चकविस्तीर्णं भद्रं भागेन निर्गतम्॥ ९४॥

तन्मध्यभद्रमन्यच्च भागत्रितयविस्तृतम्।
भागेन निर्गतं कार्यं भद्रमन्यत् ततोऽपि च॥ ९५॥

भागेन विस्तृतं कार्यं भागेनापि च निर्गतम्।
दिक्षु सर्वासु कर्तव्यो विधिरेषोऽस्य सिद्धये॥ ९६॥

मध्यस्तम्भैश्चतुःषष्ट्या संयुक्तं सारदारुजैः।
प्रतिभद्रं धरैः कार्यमष्टादशभिरन्वितम्॥ ९७॥

षट्त्रिंशं शतमेवं स्यात् स्तम्भानामिह सर्वतः।
चतुर्द्वारमिदं कार्यं यशः[2]श्रीकीर्तिवर्धनम्॥ ९८॥

पृ[3]थिवीतिलकस्याथ लक्षणं परिकीर्त्यते।
चत्वारिंशत्करे क्षेत्रे भागैर्भक्तेऽर्धषष्ठकैः॥ ९९॥

भागिकः स्याच्चतुष्कोऽन्तश्चतुःस्तम्भविभूषितः।
अलिन्दोऽपि च भागेन स्तम्भैर्द्वादशभिर्युतः॥ १००॥

विंशत्या च[5] द्वितीयोऽपि भित्तिः स्यादस्य पादिका।
कर्णे प्रासादको भागैस्त्रिभिः स्यान्निर्गतायतः॥ १०१॥

अस्य भद्रद्वयं[6] कार्यं भागनिर्गतविस्तृतम्।
कर्णप्रासादयोर्मध्ये भागपञ्चकविस्तृतम्॥ १०२॥

---

१ द. ख. °त्ति°। २ क. शः कीर्तिविव। ३ द. ख. क्षोणी भूषणः पृथि°। ४ क. °द्विं°
५ द. ख. थ। ६ द. ख. °द्रं च यत्कार्यं भागं नि°।

भागेन निर्गतं कार्यं भद्रं तस्यापि मध्यतः ।
भागत्रितयविस्तीर्णं भागेनैकेन निर्गतम् ॥ १०३ ॥

भद्रमस्यापि मध्येऽन्यद् भागेनायतनिर्गतम् ।
स्तम्भाः षट्त्रिंशदन्तः स्युर्भद्रे[1]ष्वष्टौ शतद्वयम् ॥ १०४ ॥

अथातः श्रीनिवासस्य लक्षणं सम्प्रचक्ष्महे ।
पृथ्वीतिलकवन्मध्यमेतस्य परिकीर्त्यते[2] ॥ १०५ ॥

सपादं भागमुत्सृज्य[3] भागत्रितयविस्तृतम् ।
भागेन निर्गतं चास्य भद्रमाद्यं प्रकल्पयेत् ॥ १०६ ॥

तस्यापि मध्यवर्त्यन्यद्[4] भागनिर्गतविस्तृतम् ।
अन्वितं दशभिः स्तम्भैः सुदृढैस्तद् विधीयते ॥ १०७ ॥

सर्वास्वपि च दिक्ष्वेवं विधेया भद्रकल्पना ।
अस्य षट्सप्ततिः स्तम्भाः भवन्त्येकत्र सङ्ख्यया ॥ १०८ ॥

प्रतापवर्धनस्याथ लक्ष्म साम्प्रतमुच्यते ।
पञ्चविंशतिहस्ताङ्के सार्धभागत्रयाङ्किते ॥ १०९ ॥

मध्ये चतुष्को भागेन चतुर्भिः सम्भृतो[5] धरैः ।
[6]अलिन्दो भागिकश्चास्य स्तम्भद्वादशकान्वितः ॥ ११० ॥

पादिका भित्तिरेतस्य भद्रं चास्य प्रकल्पयेत् ।
भागनिर्गमविस्तारं चतुःस्तम्भविभूषितम् ॥ १११ ॥

विधिरेष समग्रासु दिक्षु कार्योऽस्य[7] सिद्धये ।
स्तम्भैर्द्वात्रिंशता युक्तो बहिरन्तरयं भवेत् ॥ ११२ ॥

धराणां चैव सर्वेषां चतुःषष्टिः प्रकल्पना[8] ।
अथ लक्ष्मीविलासस्य सम्यग् लक्ष्माधुनोच्यते ॥ ११३ ॥

प्रतापवर्धनस्यैव मध्यमस्य प्रकल्पयेत् ।
प्रतापवर्धनसमं सर्वतो[9]ऽप्येतदीरितम् ॥ ११४ ॥

---

१ द. ख. °दन्तस्य भ° । २ क. कल्पते । ३ क. °ष्ट । ४ द. ख. °र्त्य° । ५ द. ख. संस्तृतो । ६ द. ख. आ° । ७ द. ख. कार्यस्य । ८ द. ख. इयं पंक्तिर्नास्ति । ९ क. तो ।

किन्त्वस्य पार्श्वभद्राणि भद्रागमेव कारयेत् ।
कोणेष्वपि च भद्राणि पार्श्वयोरुभयोस्तथा[1] ॥ ११५ ॥
भागस्य[2](श्च) निर्गमोऽप्येषां विशेषोऽस्मादयं मतः ।
भद्रमस्य दशस्त[3]म्भैर्मध्यं षोडशभिर्धरैः ॥ ११६ ॥
चतुर्द्वारं भवेदेतदिच्छया क्षणमध्यगम् ।
द्वारमन्यद् विधातव्यं स्वपदे स्यात् सुशोभितम् ॥ ११७ ॥
भूमिभिः सार्ध[4]सप्तमीभिर्विधेयः क्षोणिभूषणः ।
अर्धाष्टमीभिश्च भवेत् पृथ्वीतिलकसंज्ञकः ॥ ११८ ॥
स्यात् सार्धपञ्चमीभिस्तु श्रीनिवासोऽत्र भूमिभिः ।
लक्ष्मीविलाससंज्ञोऽर्धपञ्चमीभिर्विधीयते ॥ ११९ ॥
प्रतापवर्धनाख्योऽर्धचतुर्थीभिर्विधीयते ।
राज्ञां पृथ्वीजयादीनि निवासभवनानि च ॥ १२० ॥
क्षोणीविभूषणादीनि विलासभवनानि च ।
यान्युक्तानि निवासाय विलासाय च भूभृताम् ॥ १२१ ॥
तेषां पृथ्वी[5]जयादीनां द्वारमानमथोच्यते ।
चतुःपञ्चाशदंशो यो विस्तृतः सकरत्रयः ॥ १२२ ॥
स द्वारस्योदयः प्रोक्तस्तदर्धेनास्य विस्तृतिः ।
स्वोदयस्य त्रिभागेन पिण्डः स्तम्भेषु शस्यते ॥ १२३ ॥
स्यात् सप्तविंशति[6]तमः सपादः सचतुष्करः ।
गृहभागो भवेद् भूमिः प्रथमा राजवेश्मनाम् ॥ १२४ ॥
भूच्छ्राये नवधा भक्ते तदंशकचतुष्टयम् ।
निर्गमश्छाद्यकस्यांशद्वयं पादोनमुच्छ्रयः ॥ १२५ ॥
तथान्तरावणी कार्या छाद्यकोच्छ्रायनिर्गता ।
हीरग्रहणपिण्डार्धबाहल्या सा प्रशस्यते ॥ १२६ ॥

१ द. ख. इयं पंक्ति र्नास्ति । २ द. ख. भागास्यान्नि° । ३ द. ख. °म्भं म° । ४ द. ख. °र्धमष्टाभि° । ५ द. ख. °थिवं° । ६ द. ख. °तिमतः ।

तस्याः स्वमेव बाहल्यं[1] पादोनं विस्तृतिः स्मृता ।
अन्तरावणिकातुल्यो मदला[2]या विनिर्गमः ॥ १२७ ॥
स्वनिर्गमात् तथा चास्याः सपादः स्यात् समुच्छ्रयः ।
भूम्युच्छ्रयनवांशस्य पादोऽस्याः[3] पिण्डमिष्यते ॥ १२८ ॥
भूनवांशस्त्रिभागोनो मदलायाश्च विस्तृतिः ।
†लुमामूलस्य स्तम्भार्धं[4] विस्तारः परिकीर्तितः ॥ १२९ ॥
तत्त्र्यंशादग्रविस्तीर्णा मूले साष्टांशयुग् भवेत् ।
तुम्बिनी लम्बिनी हेला शान्ता कोला मनोरमा ॥ १३० ॥
आध्माता चेत्यमूः प्रोक्ता लुमाः सप्त मनीषिभिः ।
ऋजुः सा[5] लम्बिनी तासामाध्माता कर्णगा स्मृता ॥ १३१ ॥
अन्तराले क्रमेण स्युः पञ्चान्याः परिकीर्तिताः ।
स्तम्भे निदध्यान्मदलां[6] छाद्यं धर्तुं दृढां शुभाम् ॥ १३२ ॥
स्तम्भाभावे पुनर्न्य[7]स्येत् कुड्यपट्टेऽपि तां सुधीः ।
सप्त पञ्चाथवा तिस्रो मल्लच्छाद्ये लुमाः[8] स्मृताः ॥ १३३ ॥
कोणेष्वेता इमाभ्योऽन्याः कर्तव्याः प्राञ्जलाः समाः ।
छाद्ये[9] कर्णात् क्वचित् कार्या मकराननभूषिताः ॥ १३४ ॥
तेऽपि विद्याधरोपेताः क्वचित् सगजतुण्डिकाः ।
सकुम्भिकस्य स्तम्भस्य प्रविभज्योदयं त्रिधा ॥ १३५ ॥
तत्र भागद्वयं कुर्याद् भागानर्धचतुर्थकान् ।
तत्र पादोनभागेन राजितासनकं भवेत् ॥ १३६ ॥
ततः सोल्कलका वेदी साङ्घ्रि[10]भागा विधीयते ।
कूटागारसमांशार्धं कार्योऽत्रा[11]सनपट्टकः ॥ १३७ ॥
स स्यादभीष्टो(ष्ट)विस्तारो[12] भागोच्चं मत्तवारणम् ।
स्वोदयस्य त्रिभागेन तिर्यक् कार्योऽस्य निर्गमः ॥ १३८ ॥

---

१ द. ख. °ल्यां । २ द. ख. °ना° । ३ द. ख. °यमयां सस्या पादोष्या° । ४ द. ख. स्या । ५ द. ख. °न्या यः प्र° । ६ द. ख. °लं । ७ द. ख. सुना । ८ द. ख. °न्यो° । ९ द. ख. °द्य । १० द. ख. तातः सोत्कालका वेदी सांहि । ११ द. ख. कूटाकार समो सार्द्धं कार्यो प्रा° । १२ द. ख. °भीष्टे विस्तारा° ।

† 'लुपा' इति शिल्पशास्त्रे प्रसिद्धिः ।

रूपकैः करणायाभिः(?)सुपुत्रैरपि[1] शोभितम्।
वेदिकादिकमप्यस्य रूपपत्राचितं[2] शुभम्॥ १३९॥
आयसीभिः शलाकाभिः कीलकैश्च दृढीकृतम्।
एतानि पञ्चदशराजनिवेशनानि
पृथ्वीजय[3]प्रभृति यानि निरूपितानि।
यो लक्षणेन सहितं परिमाणमेषां
जानाति तस्य नृपतिः परितोषमेति॥ १४०॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
राजगृहं नाम त्रिंशोऽध्यायः।

अथ यन्त्रविधानं नामैकत्रिंशोऽध्यायः।

भ्राम्यद्दिनेशशशिमण्डलचक्रशत्सं[4](स्त)-
मेतज्जगत्त्रितययन्त्रमलक्ष्यमध्यम्।
भूतानि बीजमखिलान्यपि सम्प्रकल्प्य
यः सन्ततं भ्रमयति स्मरजित् स वोऽव्यात्[5]॥ १॥
यन्त्राध्यायमथ ब्रूमो यथावत् प्रक्रमागतम्।
धर्मार्थकाममोक्षाणां यदेकमिह कारणम्॥ २॥
यदृच्छया प्रवृत्तानि भूतानि स्वेन वर्त्मना।
नियम्यास्मिन् नयति यत् तद् यन्त्रमिति कीर्तितम्॥ ३॥
स्वरसेन प्रवृत्तानि भूतानि स्वमनीषया।
कृतं यस्माद् यमयति तद्वा यन्त्रमिति स्मृतम्॥ ४॥
तस्य बीजं चतुर्धा[6] स्यात् क्षितिरापोऽनलोऽनिलः।
आश्रयत्वेन चैतेषां वियदप्युपयुज्यते॥ ५॥

---

१ द. ख. °नैरपि च शो°। २ द. ख. पात्रान्वितं। ३ °थ्वि°। ४ क. क्र। ५ द. ख. °ध्यात्। ६ द. ख. °र्थो।

भिन्नः सूत[1]श्चै[2]कै(यै)रुक्तस्ते च सम्यङ् न जान[3]ते ।
*प्रकृत्या पार्थिवैः[4] सूतस्त्वा(स्त्र)यात् †तत्र क्रिया भवेत् ॥ ६ ॥
पार्थिवत्वादयमतो न कदाचिद् विभिद्य[5]ते ।
द्रव्यत्वादग्निजत्वं[6] हि यद्यस्य परिकल्प्यते ॥ ७ ॥
तदा विरोधो नैवास्य पावकेनोपपद्यते ।
गन्धाद् व[7]ह्नेर्विरोधाच्च स्थिता पार्थिवता बलात् ॥ ८ ॥
आत्मैव बीजं सर्वेषां प्रत्येकमपराण्यपि ।
एवं भेदा भवन्त्येषां भूयांसः सङ्करान्मिथः ॥ ९ ॥
स्वयंवाहकमेकं स्यात्[8] सकृत्प्रेर्यं तथापरम् ।
अन्यदन्तरितं[9] वा[10]ह्यं वा[11]ह्यमन्यत्[12] त्वदूरतः ॥ १० ॥
स्वयंवाह्यमिहोत्कृष्टं हीनं स्यादितरत् त्रयम् ।
तेषु शंसन्ति दूरस्थमलक्ष्यं निकटस्थितम् ॥ ११ ॥
यद्यु(दु)त्पन्नमलक्ष्यं[13] यदेकं[14] बहुषु साधकम् ।
तदन्यदपि शंसन्ति यस्माद् विस्मयकृन्नृणाम् ॥ १२ ॥
एका स्वीया गतिश्चि[15]त्रे वाह्योऽन्या वा[16]हकाश्रिता ।
अरघट्टाश्रिते कीटे दृश्यते द्वयमप्यदः ॥ १३ ॥
इत्थं गतिद्वयवशाद् वैचित्र्यं कल्पयेत् स्वयम् ।
अलक्षता विचित्रत्वं यस्माद् यन्त्रेषु शस्यते ॥ १४ ॥
अन्यत् स्यादन्तरं[17]त्प्रे(प्रे)र्यं द्वितीयं मध्यमं त्विदम् ।
द्वयत्रयादियोगेन चतुर्णामपि योगतः ॥ १५ ॥
अंशांशिभावाद् भूतानां सङ्घै[18]र्षामतिरिच्यते ।
यः सम्यगेतज्जानाति स पुमान् भवति प्रियः ॥ १६ ॥

---

१ क. °तै° । २ क. ग. °श्व । ३ द. ख. °य । ४ क. °वस्तत्रापां च तत्र । ५ क. °भज्यते । ६ द. ख. द्रवत्वादग्नजात्वं । ७ द. ख. द्वहिवि° । ८ द. ख. वयवाहकमेतस्या° । ९ द. ख. अभ्यदत्त चित्तं । १० ख. ग. बा° । ११ ख. ग. बा° । १२ द. ख. ग. °त्रदू° । १३ क. °क्षं । १४ द. ख. °षं । १५ द. ख. °र्यंत्रे । १६ द. ख. °ह्य° । १७ ख. °रात्प्रेर्यं । १८ द. ख. °का° ।

* 'प्रकृत्या स्वभावेन पार्थिवो भागः बहुलः' इति, † 'तत्र उदकतेजोवायूनां क्रिया कार्यं भवेत्' इति च टिप्पणमस्ति क. पुस्तके ।

प्रमदानां नृपाणां च प्रज्ञानां च मतस्य च ।
लाभं ख्यातिं च पूजां च यशो मानं धनानि च ॥ १७ ॥
प्राप्नोति किं किं न पुमान् य इदं वेत्ति तत्त्वतः ।
गृहमेकं विलासानामा[1]श्चर्यस्य परं पदम् ॥ १८ ॥
[2]रतेरावासभवनं विस्मयस्यैकमास्पदम् ।
यथावद् देवतादीनां रूपचेष्टादिदर्शनात् ॥ १९ ॥
तास्तुष्यन्त्यथ तत्तुष्टिः[3] पूर्वै[4]र्धर्मः प्रकीर्तितः ।
नृपादितोषादर्थः स्यादर्थे कामः प्रतिष्ठितः ॥ २० ॥
वित्तैक्यादस्य निष्पत्तिर्मोक्षश्चास्मान्न दुर्लभः ।
पार्थिवं पार्थिवैर्बीजैः पार्थिवं जलजन्मभिः ॥ २१ ॥
तदेव तेजोजनितैस्तदेव मे[5]रुदुद्भवैः ।
आप्यमाप्यैस्तथा बीजैरान[6]लैरानिलैरपि ॥ २२ ॥
वह्निजैश्च मरुज्जातैः पार्थिवैर्वारुणैरपि ।
मारुतं मारुतैराप्यैः पार्थिवैरानलैस्तथा ॥ २३ ॥
वह्निजातेऽपि[7] बीजं स्यात् सूतः सोऽपि च वान(नि)ले[8] ।
पार्थिवानां भवेद् बीजमाप्यानामपि वा[9]रणे(रुणम्) ॥ २४ ॥
इति बीजानि सर्वेषां कीर्तितान्यखिलान्यपि ।
[10]कुंड्यंकरणसूत्राणि भारगोलकपीडनम् ॥ २५ ॥
लम्बनं लम्बकारे च चक्राणि विविधान्यपि ।
अ[11]यस्ताम्रं च तारं च त्रपु संवित्प्रमर्दने ॥ २६ ॥
काष्ठं च चर्म वस्त्रं च स्वबीजेषु प्रयुज्यते ।
उर्दकः कर्तरो यष्टिश्चक्रं भ्रमरकस्तथा ॥ २७ ॥
शृङ्गावली च नाराचः स्वबीजान्यौ[12]र्वरे विदुः ।
ताप उत्तेजनं स्तोभः क्षोभश्च जलसङ्गजः ॥ २८ ॥

---

१ द. ख. विशालामा° । २ द. ख. ए° । ३ क. °ष्टेः । ४ द. ख. °स्तवैष त सद्भवैः । ५ क. मारुतोंद्भ° । ६ क. °नि° ७ द. ख. ग. °षु । ८ द. ख. वालने । ९ द. ख. ग. भा° । १० द. ख. कुरुंव्यरकसू° । ग. उरुंव्यक । ११ द. ख. आप° । १२ क. °र्धे° ।

एवमाद्यग्निबीजानि पार्थिवस्य प्रचक्षते ।
धारा च जलभारश्च पयसो[1] भ्रमणं तथा ॥ २९ ॥
एवमादीनि भूजस्य जलजानि प्रचक्षते ।
यथोच्छ्रायो यथाधिक्यं यथा नीरन्ध्रतापि च ॥ ३० ॥
अत्यन्तमूर्ध्वगामित्वं स्वबीजान्ययसस्तथा[2] ।
मरुत् स्वभावजो गाढैर्ग्राहकैश्च प्रतीप्सितः ॥ ३१ ॥
हत्याद्यैर्वीजनाद्यैश्च[3] गजकर्णादिभिः कृतः ।
(छा)चाणितो गालितश्चायं बीजं भवति भूर्भवे[4] ॥ ३२ ॥
कार्ष्टभृ[5](कृ)त्तिश्च लोहं च जलजे[6] पार्थिवं भवेत् ।
अन्यदम्[7]भस्तदप्यस्तु तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ ३३ ॥
बीजं स्वकीयं भवति यन्त्रेषु जलजन्मसु ।
तापाद्यं पूर्वकथितं वह्निजं जलजे भवेत् ॥ ३४ ॥
सङ्गृहीतश्च दत्तश्च पूरितः प्रतिर्नोदितः ।
मरुद् बीजत्वमायाति यन्त्रेषु जलजन्मसु ॥ ३५ ॥
वह्निजातेषु मृत्ताम्रलोहरुक्मादि तद्ग्रहे[9] ।
पार्थिवं कथयन्तीह बीजं बीजविचक्षणाः ॥ ३६ ॥
वह्नेर्वह्निर्भवेद् बीजमाप आपस्तथा भवेत् ।
आद्यैर्हत्यादिभिः प्रोक्तैर्मरुद् गच्छति बीजताम् ॥ ३७ ॥
प्रत्येषकं[10] च जनकं प्रेरकं ग्राहकं तथा ।
सङ्ग्राहकं च[11] भूजातं बीजं स्यादनिलोद्भवैः ॥ ३८ ॥
प्रेरणं चाभिघातश्च विवर्तो भ्रमणं तथा ।
जलजं मारुतोत्थेषु बीजं स्यादिति सम्मतम् ॥ ३९ ॥
सङ्गृहीतस्य तापाद्यैर्यानि पावकजन्मनि ।
प्रकीर्तितानि तान्येव भवन्ति पवनोद्भवैः ॥ ४० ॥

---

१ द. ख. पा° । २ क. °स्थिता । ३ द. ख. हत्याद्यैर्जननाभैश्च । ४ द. ख. °तले । ५ द. ख. त्तृ° । ६ द. ख. °ले । ७ द. ख. °दंतंस्तदपाच्च ति° । ८ ख. °ना° । ९ क. °दृगृ° । १० द. ख. प्रत्येकं । ११ द. ख. °हकत्वं ।

प्रेरितः सङ्गृहीतश्च जनितश्च समीरणः ।
आत्मनो बीजतां गच्छत्येवमन्यत् प्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥
भूतमेकमिहोद्रिक्तमन्यद्धीनं[1] ततोऽधिकम् ।
अन्यद्धीनतरं चान्यदेवंप्रायै[2]र्विकल्पितैः ॥ ४२ ॥
नाना भेदा भवन्त्येषां कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ।
निष्क्रिया भूः क्रिया त्वंशे शेषेषु सहजा[3] त्रिषु ॥ ४३ ॥
अतः प्रायेण सा जन्या[4] क्षिताववे[5] प्रयत्नतः ।
साध्यस्य रूपवशतः सन्निवेशो यतो भवेत् ॥ ४४ ॥
यन्त्राणामाकृतिस्तेन निर्णेतुं नैव शक्यते ।
यथावद्बीजसंयोगः सौश्लिष्ट्यं श्लक्ष्णतापि च ॥ ४५ ॥
अलक्षता निर्वहणं लघुत्वं शब्दहीनता ।
शब्दे साध्ये तदाधिक्यमशैथिल्यमगाढता ॥ ४६ ॥
वहनीषु समस्तासु सौश्लिष्ट्यं चास्खलद्गति ।
यथाभीष्टार्थकारित्वं लयता[7]लानुगामिता ॥ ४७ ॥
इष्टकालेऽर्थदर्शित्वं पुनः सम्यक्त्वसंवृतिः ।
अनुल्बणत्वं तादृप्यं[9] दार्ढ्यं मसृणता तथा ॥ ४८ ॥
चिरकाल[10]सहत्वं च यन्त्रस्यैते गुणाः स्मृताः ।
एकं बहूनि चलयेद् बहुभिश्चाल्यतेऽपरम् ॥ ४९ ॥
सुश्लिष्टत्वमलक्षत्वं यन्त्राणां परमो गुणः ।
अथ कर्माणि य[11]न्त्राणां विचित्राणि य[12]थाविधि ॥ ५० ॥
न विस्तरान्न सङ्क्षेपात् साम्प्रतं संप्रचक्ष्महे ।
कस्यचित् सा क्रिया साध्या कालः कस्यापि कस्यचित् ॥ ५१ ॥
शब्दः कस्यापि चोच्छ्रायो रूपस्पर्शौ च कस्यचित् ।
क्रियास्तु[13] कार्यस्य वशादनन्ताः परिकीर्तिताः ॥ ५२ ॥

---

१ द. ख. °मन्यब्दीजं । २ क. °यो विक° । ३ द. ख. °यं° । ४ द. ख. जान्याक्षिण चेव । ५ ग. °त्या । ६ ग. °तत् । ७ द. ख. °न्चा° । ८ क. °न° । ९ द. ख. च तद्रूपं दार्ढ्यं । १० द. ख. विकराल° । ११ द. ग° । १२ द. ख. ग. तथाविधिः । १३ द. ख. °नु ।

तीर्यगूर्ध्वमधः पृष्ठे पुरतः पार्श्वयोरपि ।
गमनं सरणं पात इति भेदाः क्रियोद्भवाः ॥ ५३ ॥

कालो मुहूर्तकाष्ठाद्यैर्भिन्नो भेदैरनेकधा ।
शब्दो विचित्रः सुखदो रतिकृद् भीषणस्तथा ॥ ५४ ॥

उच्छ्रायस्तु जलस्य स्यात् क्वचिद् भूजेऽपि शस्यते ।
गीतं नृत्यं च वाद्यं च पटहो वंश एवं च ॥ ५५ ॥

वीणा च कांस्यतालश्च तृमिला करटापि च ।
यत्किञ्चिदन्यदप्यत्र वादित्रादि विभाव्यते ॥ ५६ ॥

समस्तमपि तद् यन्त्राज्जायते कल्पनावशात् ।
नृत्ये तु नाटकं चोक्षस्ताण्डवं[1] लास्यमेव च ॥ ५७ ॥

राजमार्गश्च देशी च यन्त्रात् सर्वं प्रसिध्यति ।
तथा जात्यनुगाश्चेष्टा[2] विरुद्धा यास्तु[3] जातितः ॥ ५८ ॥

ताः सर्वा अपि सिध्यन्ति सम्यग्यन्त्रस्य साधनात् ।
भूचराणां गतिर्व्योम्नि भूमौ व्योमचरागमः ॥ ५९ ॥

चेष्टितान्यपि मर्त्यानां तथा भूमिस्पृशामिव ।
जायन्ते यन्त्रनिर्माणाद् विविधानीप्सितानि च ॥ ६० ॥

यथासुरा जिता देवैर्यथा निर्मथितोऽम्बुधिः ।
हिरण्यकशिपुर्दैत्यो नृसिंहेन हतो[4] यथा ॥ ६१ ॥

धावनं हस्तियुद्धं च गजानामगडोऽपि[5] च ।
नानाप्रकार(रा) या चेष्टा नानाधारागृहाणि च ॥ ६२ ॥

दोलाकेल्यो विचित्राश्च तथा रतिगृहाणि च ।
चित्रा सेन(ना) च कुड्यश्च स्वयंवाहकसेवकाः ॥ ६३ ॥

सभाश्च विविधाकाराः सत्या मायाः प्रकल्पिताः ।
एवंप्रायाणि चान्यानि यन्त्रात् सिध्यन्ति कल्पनात् ॥ ६४ ॥

---

१ क. °च्य°। २ द. ख. या°। ३ द. ख. ग. °श्च। ४ द. ख. कृतो। ५ द. ख. राजना°। ६ क. त्रासने च।

विधाय भूमिकाः पञ्च शय्यां[1] त्वा दिभुवि स्थिता[2] ।
प्रतिप्रहरमन्यासु सर्पन्ती याति पञ्चमीम् ॥ ६५ ॥

एवंप्रायाणि चित्राणि सम्यक् सिध्यन्ति यन्त्रतः ।
क्रमेण त्रिंशतावर्तं[3] स्थाले दन्ता भ्रमन्त्यसौ ॥ ६६ ॥

तन्मध्ये पुत्रिका क्लृप्ता प्रति नाडिं प्रबोधयेत् ।
वह्नेश्च दर्शनं तोये वह्निमध्याज्जलोद्गतिः ॥ ६७ ॥

अवस्तुतोऽपि वस्तुत्वं वस्तुतोऽपि तथान्यथा ।
निःश्वासेन वियद् याति श्वासेनायाति मेदिनीम् ॥ ६८ ॥

क्षीरोदमध्यगा शय्या प्रती[4]ष्ठाधः फणाभृता ।
गोलश्च सूति(चि)विहितः सूर्यादीनां प्रदक्षिणम् ॥ ६९ ॥

परिभ्राम्यत्यहोरात्रं ग्रहाणां दर्शयन् गतिम् ।
गजादिरूपे[5] रथिकरूपतां गमितः पुमान् ॥ ७० ॥

भ्रान्त्वा नाडिकया तस्याः पर्यन्ते[6] हन्ति भो(यो)जनम् ।
दीपिकापुत्रिका क्लृप्ता क्षीणं क्षीणं प्रयच्छति ॥ ७१ ॥

दीपे तैलं प्रनृ[7]त्यन्ती तालगत्या प्रदक्षिणम्[8] ।
यावत् प्रदीयते वारि तावत् पिबति सन्ततम् ॥ ७२ ॥

यन्त्रेण कल्पितो हस्ती न तद् गच्छत् प्रतीयते ।
शुकाद्याः पक्षिणः क्लृप्तास्तालस्यानुगमान्मुहुः ॥ ७३ ॥

जनस्य विस्मयकृतो नृत्यन्ति च पठन्ति च ।
पुत्रिका वा गजेन्द्रो वा तुरगो मर्कटोऽपि वा ॥ ७४ ॥

वलनै[9]र्वर्तनै[10]र्नृत्यैस्तालेन हरते मनः ।
येनैव वर्त्मना क्षेत्रं ध्रियते तेन तत्पयः ॥ ७५ ॥

यात्यायाति पुनस्तद्वद् गर्तां[11] पुष्करिणीष्वपि ।
फलके कानि(?)तिष्ठन्ति धावन्त्यनुमतानि च ॥ ७६ ॥

---

१ क. °य्याकृत्वा° । २ क. °ता एवं° । ३ द. त्रिंशतोवर्त्ती; ख. ग. त्रिंशते वर्ती । ४ क. °ति° । ५ क. °ति° । ६ द. ख. ग. °ल्ले । ७ क. °मृज्यन्ती । ८ द. ख. प्रतिक्षणं । ९ क. °नं° । १० द. ख. वलनैर्वर्तनैनृत्यंता° । ११ द. ख. °र्ता पु° ।

घातां(तं) ददति युध्यन्ते निर्यान्त्यश्रमनावृतम् ।
नृत्यन्ति[1] गायन्ति तथा वंशादीन्[2] वादयन्ति च ॥ ७७ ॥

निरुद्धमुक्तस्य वशान्मरु[3]तो यन्त्रभङ्गिभिः ।
याश्चे[4]ष्टा दिव्यमानुष्यस्ता एवात्र न केवलम् ॥ ७८ ॥

दुष्करं यद्यदन्यच्च तत्तद् यन्त्रात् प्रसिध्यति ।
यन्त्राणां घटना नोक्ता गुप्त्यर्थं[5] नाज्ञतावशात् ॥ ७९ ॥

तत्र हेतुरयं ज्ञेयो व्यक्ता नैते फलप्रदाः ।
कथितान्यत्र बीजानि यन्त्राणां घटना[6] न यत् ॥ ८० ॥

तस्माद् व्यक्तीकृतेष्वेषु न स्यात् स्वार्थो न कौतुकम् ।
वस्तुतः कथितं सर्वं बीजानामिह कीर्तनात् ॥ ८१ ॥

अभ्यूह्यं स्वधिया प्राज्ञैर्यन्त्राणां कर्म यद् यथा ।
यन्त्राणि यानि दृष्टानि कीर्तितान्यत्र[7] तान्यपि[8] ॥ ८२ ॥

नन्यानि यस्मात् तान्यतो[9] विज्ञेयान्युपदेशतः ।
एतत् स्वबुद्ध्यै[9]वास्माभिः समग्रमपि कल्पितम् ॥ ८३ ॥

अग्रतश्च[10] पुनर्ब्रूमः कथितं यत् पुरातनैः ।

बीजं चतुर्विधमिह प्रवदन्ति यन्त्रे-
ष्वम्भोग्नि[11]भूमिपवनैर्निहितै[12]र्यथावत् ।
प्रत्येकतो बहुविधं हि विभागतः स्या-
न्मिश्रैर्गुणैः पुनरिदं गणनामपास्येत् ॥ ८४ ॥

किमेतस्मादन्यद् भवति भुवने चित्रमपरं
किमन्यद् वा तुष्ट्यै भवति किमु वा कौतुककरम् ।
किमन्यद् वा कीर्त्तेर्भवनमपरं कामसदनं
किमस्मात् पुण्यं वा किमिव च परीतापशमनम् ॥ ८५ ॥

---

१ द. ख. वृदाभि । २ द. ख. °दीच्छाद° । ३ द. ख. °त्मा° । ४ द. ख. °चे° । ५ द. ख. टनेनत् । ६ क. ख. °नु । ७ द. ख. तानि च । ८ द. ख. तन्यतो । ९ क. °द्वितोऽस्मा° । १० द. ख. °तः परं । ११ द. ख. °ग्निसूर्य° । १२ क. °ह° ।

एतेऽत्यर्थं प्रीतिदा बीजयोगाः संजायन्ते योजिताः सूत्रधारैः ।
भ्रान्त्या नान्यश्चित्रकृद् दारुकलप्तं चक्रं दोलाद्यं पुनः पञ्चमं तत् ॥८६॥

पारम्पर्यं कौशलं सोपदेशं शास्त्राभ्यासो वास्तुकर्मोद्यमो धीः ।
सामग्रीयं निर्मला यस्य सोऽस्मिंश्चित्राण्येवं वेत्ति यन्त्राणि कर्तुम् ॥८७॥

चित्रैर्युक्तं ये गुणैः पञ्चरूपं जानन्त्येनं यन्त्रशास्त्राधिकारम् ।
ये वा कृत्स्नं योजयन्तेऽत्र सम्यक् तेषां कीर्त्तिर्द्यां भुवं चावृणोति ॥८८॥

अङ्गुलेन मितमङ्गुलपादेनोच्छ्रितं द्विपुटकं तनुवृत्तम् ।
संविधेयमृजु मध्यगरन्ध्रं श्लिष्टसन्धि दृढताम्रमयं तत् ॥ ८९ ॥

दारवेषु विहगेषु तदन्तः क्षिप्तमुद्गतसमीरवशेन ।
आतनोति विचलन्मृदुशब्दं शृण्वतां भवति चित्रकरं च ॥ ९० ॥

सुश्लिष्टखण्डद्वितयेन कृत्वा सरन्ध्रमन्तर्मुरजानुकारम् ।
ग्रस्तं तथा कुण्डलयोर्युगेन मध्ये पुटं तस्य मृदु प्रदेयम् ॥ ९१ ॥

पूर्वोक्तयन्त्रे विधिनोदरेऽस्य क्षिप्तेऽथ शय्यातलसंस्थमेतत् ।
ध्वनिं ततः सञ्चलनादनङ्गक्रीडारसोल्लासकरं करोति ॥ ९२ ॥

अस्मिञ् शय्यातलविनिहिते मुञ्चति व्यक्तरागं
चित्राञ् शब्दान् मृगशिशुदृशां यान्ति(ति) भीत्येव मानः ।
किञ्चैतासां दयितमभितो निर्भरप्रेमभाजां
प्रौढिं गच्छन्त्यधिकमधिकं मन्मथक्रीडितानि ॥ ९३ ॥

पटहमुरजे वेणुः शङ्खो विपञ्च्यथ काहला
डमरुटिविले वाद्यातोद्यान्यमून्यखिलान्यपि ।
मधुरमधिकं यच्चित्रं च ध्वनिं विदधात्यलं
तदिह विधिना रुद्धोन्मुक्तानिलस्य विजृम्भितम् ॥ ९४ ॥

लघुदारुमयं महाविहङ्गं दृढसुश्लिष्टतनुं विधाय तस्य ।
उदरे रसयन्त्रमादधीत ज्वलनाधारमधोऽस्य चाति(ग्नि)पूर्णम् ॥९५॥

---

१ क. °कृ° । २ द. ख. °मे° । ३ द. ख. °हं° । ४ द. ख. ग. °प्र° । ५ द. ख. ग. °खेडद्वि° । ६ क. स्फु° । ७ क. मे° । ८ द. ख. °न° । ९ द. ख. रसायंत्र दधीत ।

तत्रारूढः पूरुषस्तस्य पक्षद्वन्द्वोच्चालप्रोज्झि[1]तेनानिलेन ।
सुप्त[2]स्वान्तः पारदस्यास्य[3] शक्त्या चित्रं कुर्वन्नम्बरे याति दूरम् ॥९६॥

इत्थमेव सुरमन्दिरतुल्यं सञ्चलत्य[4]लघु दारुविमानम् ।
आदधीत[5] विधिना चतुरोऽन्तस्तस्य पारदभृतान् दृढकुम्भान् ॥९७॥

अयःकपालाहितमन्दवह्निप्रतप्ततत्कुम्भभुवा गु[6]णेन ।
व्योम्नो झगित्याभरणत्वमेति सन्तप्तगर्जद्रसराजशक्त्या ॥ ९८ ॥

वृत्त[7]सन्धितमथायसयन्त्रं तद् विधाय रसपूरितमन्तः ।
उच्चदेशविनिधापिततप्तं सिंहनादमुरजं विदधाति ॥ ९९ ॥

स कोऽप्यस्य स्फारः स्फुरति नरसिंहस्य महिमा
पुरस्ताद् यस्यैता मदजलमुचोऽपि द्विपघटाः ।
मुहुः श्रुत्वा श्रुत्वा निनदमपि गम्भीरविषमं
पलायन्ते भीतास्त्वरितमवधूयाङ्कुशमपि ॥ १०० ॥

दृग्[10]ग्रीवातलहस्तप्रको[11]ष्ठबाहूरुहस्तशाखादि ।
सच्छिद्रं वपुरखिलं तत्सन्धिषु खण्डशो[12] घटयेत् ॥ १०१ ॥

श्लिष्टं कीलकविधिना[13] दारुमयं सृष्टचर्मणा गुप्तम् ।
पुंसोऽथवा युवत्या रूपं कृत्वा[14]तिरमणीयम् ॥ १०२ ॥

रन्ध्रगतैः प्रत्यङ्गं विधिना नाराचसङ्गतैः सूत्रैः ।
ग्रीवाचलन[15]प्रसरणविकुञ्चनादीनि विदधाति ॥ १०३ ॥

करग्रहणताम्बूलप्रदानजलसेचनप्रमाणा(णामा)दि[16] ।
आदर्शप्रतिलोकनवीणावाद्यादि च करोति ॥ १०४ ॥

एवमन्यदपि चेदृशमेतत् कर्म विस्मयविधायि विधत्ते ।
जृम्भितेन विधिना निजबुद्धेः[17] कृष्टमुक्तगुणचक्रवशेन ॥ १०५ ॥

---

१ द. ख. °क्षि° । २ द. ख. सप्त° । ३ द. ख. दः सास्य । ४ द. ख. संवरयं ल° । ५ द. ख. °तं । ६ द. ख. ग° । ७ द. ख. ग. °म° । ८ क. °प° । ९ द. ख. °नवमति° । १० द. ख. दृढग्री° । ११ द. ख. °बाहुबा° । १२ क. शोऽय घ° । १३ द. ख. कीलकीलक्रपित्राना । १४ द. ख. °त्वे° । १५ द. ख. °वावलय° । १६ क. °नि । १७ क. °ध ।

पुंसो दारुजमूर्ध्वं[1] रूपं कृत्वा निकेतनद्वारि ।
तत्करयोजितदण्डं निरुणद्धि प्रविशतां वर्त्म ॥ १०६ ॥
खड्गहस्तमथ मुद्गरहस्तं कुन्तहस्त[2]मथवा यदि तत् स्यात् ।
तन्निहन्ति विशतो निशि चौरान् द्वारि संवृतमुखं प्रसभेन ॥ १०७ ॥
ये चापाद्या ये शतघ्न्यादयोऽस्मिन्नुष्ट्रग्रीवाद्याश्च दुर्गस्य गुप्त्यै ।
ये क्रीडाद्याः क्रीडनार्थं च राज्ञां सर्वेऽपि स्युर्योगतस्ते गुणानाम् ॥ १०८ ॥
इदानीं प्रक्रमायातं वारियन्त्रं प्रचक्ष्महे ।
क्रीडार्थं कार्यसिद्ध्यै च चतुर्धा तद्गतिं विदुः ॥ १०९ ॥
निम्नगं भवति द्रोणी[3]देशादूर्ध्वस्थिताज्जलम् ।
यत्र तत् पात[4]यन्त्रः स्याद् वाटिका[5]दिप्रयोजनम् ॥ ११० ॥
उच्छ्रायसमपाताख्यं यत्रोर्ध्वा नाडिका पयः ।
जलाधारगुणान्मुञ्चेदधस्तात् समनाडिका(कम्) ॥ १११ ॥
यत्र[6] पातसमुच्छ्रायं पतित्वो[7]च्छ्रायतो जलम् ।
तिर्यग् गत्वा प्रयात्यूर्ध्वं सच्छिद्रस्तम्भयोगतः ॥ ११२ ॥
पतित्वोच्छ्रायतस्तोयं तिर्यगूर्ध्वोर्ध्वमेत्यथ ।
सच्छिद्रस्तम्भयोगेन तत् स्यात् पातसमोच्छ्रयम् ॥ ११३ ॥
वाप्यां वापि च कूपे विधानतो दीर्घिकादिकां विहिता ।
यत्रोर्ध्वमम्बु गमयति तदिहोच्छ्रयसंज्ञितं कथितम् ॥ ११४ ॥
दारुजमिभस्य रूपं यत् सलिलं पात्रसंस्थितं पिबति[10] ।
तन्माहात्म्यं निगदितमेतस्योच्छ्रायतुल्यस्य ॥ ११५ ॥
सलिलं सुरङ्ग[11]देशानीतं निम्नेन[12] वर्त्मना दूरे ।
अद्भुतमम्भस्थानं तदिह समोच्छ्रायतः[13] कुरुते ॥ ११६ ॥
धारागृहमेकं[14] स्यात् प्रवर्षणाख्यं ततो द्वितीयं च ।
प्राणालं जल[15]मग्नं नन्द्यावर्तं तथा[16]न्यदपि ॥ ११७ ॥

---

१ क. मूर्धं । २ द. ख. कुम्भह° । ३ द. ख. °ण्या° । ४ क. °द° । ५ ग. घा° । ६ द. ख. ग. °न्त्र । ७ द. ख. पतितोच्छ्र्यतोज्वलं । ८ द. ख. °प्यां वा कूपे वा पिधानतो दीर्घका । ९. द. ख. य° । १० द. ख. म्रियति । ११ द. ख. मुरुंग° । १२ द. ख. °व । १३ क. °तं । १४ क. °वं । १५ क. °लनिमग्नं । १६ द. ख. ग. °द्यथान्य° ।

प्राकृतजनार्थमेतन्न विधेयं योग्यमेतदवनिभुजाम् ।
मङ्गल्यानां सदनं दिव्यमिदं तुष्टिपुष्टिकरम् ॥ ११८ ॥

सलिलाशयस्य सविधे कस्याप्याश्रित्य शोभनं[1] देशम् ।
यन्त्रोत्सेधाद् द्विगुणा त्रिगुणा वा नाडिका कार्या ॥ ११९ ॥

जलनिर्वाहसहासावन्तर्मसृणा बहिश्च नीरन्ध्रा ।
निर्[2]व्यूढाम्भसि तस्यां शुभे मुहूर्ते गृहं कार्यम् ॥ १२० ॥

सर्वाभिरोषधीभिर्युक्तं सहिरण्यपूर्णकुम्भैश्च ।
सुविचित्रगन्धमाल्यं विनादितं ब्रह्मघोषेण ॥ १२१ ॥

रत्नोद्भवैर्विचित्रैः स्तम्भैर्युक्तं हिरण्यघटितै[3]र्वा ।
रजतोद्भवैः कदाचित् [4]सुरदारुसमुद्भवैरथवा ॥ १२२ ॥

श्रीखण्डोत्थैरथवा सालकमुख्यप्रशस्तवृक्षोत्थैः ।
शतसङ्ख्यैर्द्वात्रिंशत्सङ्ख्यैर्यदि वापि षोडशभिः ॥ १२३ ॥

अथवा चतुस्समन्वितविंशतिसङ्ख्यैर्दिनेशसङ्ख्यैर्वा ।
भूषितमतिरमणीयैश्चतुर्भिरपि वा विधातव्यम् ॥ १२४ ॥

प्राग्ग्रीवै[5]रतिचित्रैः शालैर्जालैर्विभूषितं विविधैः ।
वेदीभिः परिकरितं क[6]पोतपालीभिरभिरामम् ॥ १२५ ॥

रमणीयसालभञ्जिकमनेकविधयन्त्रशकुनिकृतशोभम् ।
मिथुनैश्च वानराणां जम्भकनिवहैश्च नैकविधैः ॥ १२६ ॥

विद्याधरसिद्धभुजङ्गकिन्नरैश्चारणैश्च रमणीयम् ।
नृत्यद्भिः परमग(गु)णैः शिखण्डिभिर्मण्डितोद्देशम् ॥ १२७ ॥

कल्पतरुभिर्विचित्रैश्चित्रलतावल्लिगुल्मसंछन्नम् ।
परपुष्टषट्पदालीमरालमालामनोहारि ॥ १२८ ॥

प्रवहत्स[7]कलस्रोतःसुश्लिष्टनिविष्टनाडिकं मध्ये ।
सच्छिद्रनाडिकयुतं नानाविधरूपरमणीयम् ॥ १२९ ॥

---

१ द. ख. शासनं । २ क. °गू° । ३ द. ख. °गदितै° । ४ द. ख. स्व° । ५ द. ख. प्राग्जीवै° । ६ द. ख. ग. मरालयाली° । ७ द. ख. °हदाक° ।

सुश्लिष्टनाडिकाग्रे स्तम्भतुलाभित्तिसंश्रिते परितः ।
सम्यक् कृत्वा दृढतरविलेपनं वज्रलेपाद्यैः ॥ १३० ॥
लाक्षासर्जरसदृषन्मेषविषाणोत्थचूर्णसंमिश्रम् ।
अतसीकरञ्जतैलप्रविगाढो वज्रलेपः स्यात् ॥ १३१ ॥
दृढसन्धिबन्धहेतोः स तत्र देयो द्विशः कदाचिद् वा ।
शणवल्कश्लेष्मातकसिक्थकतैलैः प्रलेपश्च ॥ १३२ ॥
उच्छ्रययन्त्रेणैतद् भ्रान्तजलेनाथ तदभितः कृत्वा ।
चित्रानुपातयुक्तं प्रदर्शयेन्नृपतये स्थपतिः ॥ १३३ ॥
कार्याण्यस्मिन् करिणां मिथुनान्यभितोऽम्बुकेलियुक्तानि ।
अन्योन्यपुष्करोज्झितसीकरभयपिहितनयनानि ॥ १३४ ॥
वर्षानुकृतं चास्मिन् प्रीतिमति प्रतिमञ्जजो वीक्ष्य ।
दृक्कटमेहनहस्तैर्मदमिव मुञ्चञ् जलं कार्यः ॥ १३५ ॥
स्तनयोर्युगेन सृजती जलधारे तत्र कापि कार्या स्त्री ।
आनन्दाश्रुलवानिव सलिलकणान् पक्ष्मभिः काचित् ॥ १३६ ॥
नाभिहृदनदिकामिव विनिर्गतां कापि बिभ्रती धाराम् ।
काप्यङ्गुलीनखांशुभिरिव योषित् सिञ्चती कार्या ॥ १३७ ॥
एवम्प्रायांश्चित्रान् स्वभावचेष्टान् बहूंश्च रमणीयान् ।
क्षोभान् विधाय कुर्यादाश्चर्यं नरपतेः स्थपतिः ॥ १३८ ॥
मध्ये तस्य विधेयं सिंहासनममलहेममणिघटितम् ।
तत्रासीदेन्नरपतिरवनिपतिः श्रीपतिर्देवः ॥ १३९ ॥
स्नायात् कदाचिदस्मिन् मङ्गलगीतैर्विवर्धितानन्दः ।
वादित्रनाट्यनिपुणैर्निषेव्यमाणः सुरेन्द्र इव ॥ १४० ॥
य एतस्मिन् गाढग्लपितघनघर्मव्यतिकरे
शुचौ धाराधाम्नि स्फुटसलिलधारे नरपतिः ।

---

१ द. सम्यग्दृढतर सवि°; ख. सम्यग्दृढतरतस्यरसवि° । २ द. ख. क. ग. ष्टकः । ३ द. ख. एतदुच्छ्रययंत्रेण; क. यतदुच्छ्रयसतत्रयन्त्रिण । ४ द. ख. ग. °ष्टि°; क. °च्छ्रि° । ५ द. ख. यश्चित्तान्; क. °यश्चित्रात् । ६ क. °ष्टा बहूंश्च । ७ क. °त् । ८ द. ख. °दाचार्यं । ९ द. ख. °मर्म° । १० सुरैः ।

सुखेनास्ते पश्यन् विविधजल[1]शिल्पानि स भवे-
न्न मर्त्यः[2] किन्त्वेष क्षितिकृतनिवासः सुरपतिः ॥ १४१ ॥

जलदकुलाष्टकयुक्तं पूर्ववदन्यद् गृहं समारचयेत् ।
वर्ष[3]द्वारानिकरैः प्रवर्षणाख्यां तदाप्नोति ॥ १४२ ॥

प्रतिकुलमस्मिन् कार्या दिव्यालङ्कारधारिणः पुरुषाः ।
विधिना त्रयः सु[4]रूपाश्चत्वारः सप्त वा सुदृढाः ॥ १४३ ॥

य[5]न्त्रेण समोच्छ्रायेण तांश्चतुर्थेन वा ततः पुरुषान् ।
कृत्वा सवक्रनालानम्भोभिः पूरयेद् विमलैः ॥ १४४ ॥

सलिलप्रवेशरन्ध्राण्यखिलानि पिधाय तत्र पुरुषाणाम् ।
अङ्गानि वारिमोक्षाण्यखिलान्यथ मोचयेत् तेषाम् ॥ १४५ ॥

सलिलं सवक्रनालं द्वारप्रतिरोधमोचनैः पुरुषाः ।
मुञ्चन्ति स्वेच्छममी विचित्रपातेन चित्रकरम् ॥ १४६ ॥

इत्थमिमान् वारिधरान् सामस्त्या(स्त्या)द् द्व्यन्तरेण वा सलिलम् ।
त्र्यन्तरतो वा स्वेच्छं प्रवर्षयेदतिमहच्चित्र[6]म् ॥ १४७ ॥

इदं नानाकारं कुलभवनमाद्यं रतिपते-
र्निवास[7]श्चित्राणामनुकरणमेकं जलमुचाम् ।
पयःपातैर्ग्रीष्मे रवि[8]करपरीतापशमनं
न केषामत्यर्थं भवति नयनानन्दजननम् ॥ १४८ ॥

एकेनाथ चतुर्भिः स्तम्भैरष्टभिरथार्कसङ्ख्यैर्वा ।
षोडशभिर्वा कुर्यान्मनोहरं गृहमिह द्वितलम् ॥ १४९ ॥

भद्रैर्युतं चतुर्भिश्चतुरश्रं सर्वभित्तिसंयुक्त[9]म् ।
ईलीतोरणयुक्तं कर्तव्यं पुष्पकाकारम् ॥ १५० ॥

तस्योपरि मध्यगता प्राङ्गणवापी दृढा विधातव्या ।
शतपत्रविहितभूषा तन्मध्ये कर्णिका कार्या ॥ १५१ ॥

---

१ क. °न° । २ द. ख. मत्यर्थः । ३ क. °र्षाधा° ४ द. ख. स्व° । ५ द. ख. मंत्रेण । ६ द. ख. °च्चिरं° । ७ द. ख. निर्व्रास्य । ८ द. ख. पयः पाते ग्रीष्मं रति° । ९ द. ख. °त्ति निर्युक्तं ।

तत्कोणेषु चतुर्ष्वपि रमणीया दारुदारिकाः कार्याः ।
मध्याम्बुजनिहितदृशः सालङ्काराः सशृङ्गाराः ॥ १५२ ॥

पूर्वोक्तयन्त्रयोगात् पद्मासीने वसुन्धराधिपतौ ।
भृङ्गारामल[1]वारिभिरङ्गणवापीं[2] भ्रियाच्च ततः ॥ १५३ ॥

ता[3]मिति भृत्वा वापीं तत्सलिलं तदनुपट्टगर्भगतम् ।
छाद्यस्तु गन्धरोध्रेष्वति रोहति(?)सर्वतो नियतम् ॥ १५४ ॥

मुखपट्टसमुत्कीर्णैं रूपैश्चित्रैर्मनोरमैरखिलैः ।
अङ्गैर्वारि विमुञ्चति नासास्यश्रवणनेत्राद्यैः ॥ १५५ ॥

प्रणालाख्यं धाराभवनमिदमत्यद्भुततरं
स्थितिं धत्ते यस्य क्षितिपतिलकस्याङ्गणभुवि ।
करोत्येतद् वेत्थं स्थपतिरपि बुध्या चतुरया
जगत्येतौ द्वावप्यधिकमहनीयौ कृतधियाम् ॥ १५६ ॥

चतुरश्रातिगभीरा वापी कार्या मनोरमा सुदृढा ।
गर्भगतं गृहमस्याः कर्तव्यं लिप्तसन्धि ततः ॥ १५७ ॥

विहितप्रवेशनिर्गति सुरङ्गयाधो निवेशितद्वारम् ।
विदधीत चारुरूपैः प्रवर्षकैर्व्याप्तमुपरिष्टात् ॥ १५८ ॥

चित्राध्यायोदितवर्त्मना ततोऽलङ्कृतं च चित्रेण ।
तस्य विधेयं मध्यं सलिलाधिपवाससङ्काशम् ॥ १५९ ॥

ऊर्ध्वविनिर्गमिताब्जैर्नीलै[4]स्तत्पट्टकन्दकोद्भूतैः ।
सच्छिद्रकर्णिकागतदिनकरकरनिर्मितो[5]द्द्योतम् ॥ १६० ॥

आपूरयेत् ततोऽनु च पाताम्बुभिरमलकमलपर्यन्तम् ।
विधिनामुनैव सम्यक् प्रविधाय मनोरमं भवनम् ॥ १६१ ॥

नानारूपकयु[6]क्त्याउ(व्यु)परचिततमङ्गतोरणद्वारम् ।
शालाभिरायताभिश्चतसृष्वपि दिक्षु कृतशोभम् ॥ १६२ ॥

---

१ द. ख. °रमाल° । २ द. ख. °पी भृयेध्व । ३ क. °म° । ४ द. ख. °नी° ।
५ °दिनिकरविनि° । ६ द. ख. °युक्तासु ।

कृत्रिमशफरीमकरीपक्षिभिरपि चाम्बुसम्भवैर्युक्ताम् ।
कुर्यादम्भोजवतीं वापीमाहार्ययोगेन ॥ १६३ ॥

सामन्तमुख्यपुरुषा राजाज्ञालब्धसंश्रयास्तत्र ।
परराष्ट्रागतदूतास्तिष्ठेयुर्नि[1]हितमिह निभृताः ॥ १६४ ॥

अथ स यथाविधि सलिलक्रीडां पूर्वोक्तमार्गरूपाणाम् ।
दृष्ट्वा मुदितः कुर्यात् पर्यङ्कारोहणं नृपतिः ॥ १६५ ॥

तत्र स्थितस्य नृपतेः परिवारितस्य
वाराङ्गनाभिरभितो जलमग्नधाम्नि ।
पातालसद्मनि यथा भुजगेश्वरस्य
निस्सीमसम्भृतरतिर्भवति प्रमोदः ॥ १६६ ॥

पूर्वोक्तवापिकायां मध्ये स्तम्भैश्चतुर्भिरूपै[2]रचितम् ।
मुक्ताप्रवालयुक्तं पुष्पकमथ कारयेल्लटभम् ॥ १६७ ॥

वापीं परितः पुष्पकमापूर्य सुनिर्गमाभिरथ सुदृढम् ।
गर्भस्वस्तिकभित्ति[3]भिरूपहितशोभं समन्ततः कुर्यात्[4] ॥ १६८ ॥

पूर्वोक्तवारियोगात्[5] पूर्णामाकर्णतो विधायैताम् ।
जलकेलिषु सोत्कण्ठो महीपतिः पुष्पकं यायात् ॥ १६९ ॥

कुर्वीत नर्मसचिवैर्विलासिनीभिश्च सार्धमवनिपतिः ।
तद्भित्त्यन्तरवर्ती निमज्जनोन्मज्जनैः क्रीडाम् ॥ १७० ॥

एकत्र मग्नैरपत्र[6] दृष्टैरन्यत्र हत्वा सलिलेन नष्टैः ।
क्रीडे[7]त्यलं केलिकरैः सहायैर्नृपः सुखं [8]मज्जनपुष्करिण्याम् ॥ १७१ ॥

वापीतलस्थितमथ त्रपयावनम्र-
माच्छादितस्तनभरं करपल्लवेन ।
गाढावसक्तवसनं जलरोधमुक्ता-
वालोकते प्रणयिनीजनमत्र धन्यः ॥ १७२ ॥

---

१ ग. °हृ° । २ द. ख. °पचरितं । ३ द. ख. °त्तिरूप° । ४ द. ख. समन्तात् । ५ द. ख. °योगा । ६ द. ख. °रपरत्र । ७ द. ख. °डे° । ८ द. ख. स° ।

रथदोलादिविधानं दारवमभिदध्महे वयं सम्यक् ।
यन्त्रभ्रमणककर्म प्रकीर्तितं पञ्चमं यत् तत् ॥ १७३ ॥
तत्र वसन्तः प्रथमो मदननिवासो वसन्ततिलकश्च ।
विभ्रमकस्त्रिपुराख्यः पञ्चैते दोलकाः कथिताः ॥ १७४ ॥
निखनेच्चतुरः स्तम्भान् समैकसूत्रोपगान् ऋजून् सुदृढान् ।
सदृशान्तरान् धरित्रीवशातः सुश्लिक्ष्ण(ष्ट)पीठगतान् ॥ १७५ ॥
प्रासादस्योक्तदिशि प्रविदध्याद् विरचिताष्टकरदैर्घ्यम् ।
भूमिगृहं रमणीयं तदर्धतो विहितगाम्भीर्यम् ॥ १७६ ॥
तद्गर्भतले स्तम्भो लोहमयाधारसंस्थितः कार्यः ।
भ्रमसहितः पीठयुतो ग्रस्तश्चच्छादकतुलाभिः ॥ १७७ ॥
संस्थाप्योपरि पीठस्य कुम्भिकामतिदृढां विभक्तां च ।
धनुरुच्छ्रि[1]तैस्ततोऽमू[2]मष्टभिरावेष्टयेद् भद्रैः ॥ १७८ ॥
स्वेच्छै[3]मथ भूमिकोच्छ्रयमस्योर्ध्वे कल्पयेन्नितान्तमृजुम् ।
निदधीत वेष्टनोर्ध्वे पट्टयुतं स्तम्भशीर्षं च ॥ १७९ ॥
हीरग्रै[4]ह(ण?)पर्यन्तं मँ[5]दला गजशीर्षि[6]का विधातव्या ।
सुदृढा प्रयत्नरँ[7]चिता मनोभिरामा यथाशोभम् ॥ १८० ॥
पट्टस्योपरि कार्या चतुष्किका क्षेत्रमानतोऽभीष्टात् ।
तस्यामुपरि विधेयस्तलबन्धो दृढतरै[8]न्यासः ॥ १८१ ॥
स्तम्भैर्द्वादशभिरथ क्षेत्रे युक्त्या समुच्छ्रितैर्भव्यैः ।
रूपवतीकोणस्थितिरधि[9]का भूं[10]ः प्रथमिका कार्या ॥ १८२ ॥
मध्ये भ्रमश्च तस्या गर्भस्तम्भ[11]प्रतिष्ठितः कार्यः ।
क्षेत्रप्रमाणवशातस्तां पश्चाच्छादयेत् पट्टैः ॥ १८३ ॥
रथिकाशिखाग्रकेषु च फलकाम[12](व)रणस्य तद्वदुपरिष्टात् ।
भ्रमचक्राणि न्यस्ये[13]न्मध्ये स्तम्भे च पञ्चैव ॥ १८४ ॥

---

१ द. °ष्ठि° । २ द. ख. °प्यमुमष्टश°; क. °थ मुष्टिभिरा° । ३ द. ख. °च्छा° । ४ द. ख. °रग्रहण । ५ क. ख. द. स° । ६ द. ख. °र्षे° । ७ क. °चरिता । ८ द. ख. °ल° । ९ क. ख. द. °थि° । १० द. ख. भूद्भूमि°; ग. तद्भूमि° । ११ द. भेस्तंप्र°; क. °भेस्तम्म: प्र° । १२ क. °कांतर° । १३ °से° ।

अत उपरि यथाशोभं हि भूमिका पुष्पकाकृतिः कार्या ।
मध्यस्तम्भाधारा कृतकलशविभूषणा शिरसि ॥ १८५ ॥

स्तम्भेऽव(ध)स्ताद् भ्रमि[1]ते भृशं भ्रमत्यर्थभूमिका तत्र ।
रथिकाभ्रमरकयुक्ता परस्परं चक्रयन्त्रेण ॥ १८६ ॥

वसन्तरथिकाभ्रमे समधिरूढवाराङ्गना-
परिभ्रमणसम्भृताभ्यधिकविभ्रमं भूपतिः ।
करोति नयनोत्सवस्त्रि(वं त्रि)दशधाम्नि यत्कीर्तनं
वसन्तसमये भवत्यमलकीर्त्तिधामैव सः ॥ १८७ ॥

आरोप्य स्थिरमेकं स्तम्भं भूमीगृहादिरहित[2]मथ ।
हस्तचतुष्कोच्छ्राया कार्योपरि भूमिका चास्य ॥ १८८ ॥

मध्ये भ्रमरकयुक्तं शेषं पूर्ववदिहाचरेदखिलम् ।
पुष्पकमपि च स्तम्भे शिथिलं कलशोच्छ्रितं कुर्यात् ॥ १८९ ॥

तस्योपरि च ग्रीवा चतुरासनसंयुता विधातव्या ।
घण्टास्तम्भौ कार्यौ स्तम्भेन महाबलौ तत्र ॥ १९० ॥

एवं पुष्पकभूमिकान्तरलस्थायी निगूढो जनो
यावद् भ्रामकयन्त्रचक्रनिकरं सम्यक् क्रमाचालयेत् ।
तावत् ता रथिका[3]सना मृगदृशस्तत्र स्थिताः पुष्पके
कामावासकुतूहलार्पितदृशो भ्राम्यन्ति सर्वा अपि ॥ १९१ ॥

अथ कोणगतान् स्तम्भांश्चतुरो विनिवेशयद ऋजून् सुदृढान् ।
सु[4]श्लिष्टपीठसंस्थान् समा[5]न्तरान् मेदिनीवशर्तैः ॥ १९२ ॥

तेषामुपरि लता(तला)न्तरसंयुक्ता भूमिका विधातव्या ।
रथिकास्तत्र चतस्रो जायन्ते पूर्ववद् दिक्स्थाः ॥ १९३ ॥

तदुपरि तथार्धभूमिः कार्या सुश्लिष्टदारुसन्धाना ।
मध्यभ्रमरकयुक्ता सरूपका मत्तवारणयुता च ॥ १९४ ॥

---

१ द. °वस्ताम्रमि°; ख. °वस्ताम्रभि° । २ ग. °मयं च । ३ द. ख. °कासमा. .राडिशस्तत्र । ४ द. ख. °म्लक्ष्ण°; क. °श्लक्ष्ण° । ५ द. ख. °न्तरो° । ६ द. ख. °ता । ७ द. ख. ग. वद्दिक्संस्था ।; क. पूर्वयुक्ताभिः ।

†नानाविधकर्मवती वसन्ततो बाह्यरेखा[1] स्यात्।

अन्योन्ययन्त्रपरिघट्टनदोल्यमान-
निश्शेषचक्ररथिकाभ्रमणाभिरामम्।
दृष्ट्वा वसन्ततिलकं सुरमन्दिराणां
भूषायमाणमुपयाति न विस्मयत्वं(यं कः)॥ १९५॥

प्रविधाय रङ्गभूमिं प्रथमां शास्त्रान्तराधरस्यार्थे(?)।
चतुरश्रा रूपवती सचतुर्भद्रा विधेया भूः॥ १९६॥

प्रतिकोणमागत(ता)स्या भद्रेषु भवन्ति संयता भ्रमराः।
अत उपरिष्टाद्[2] भूम्या भ्रमराश्चाष्टासनाः कार्याः॥ १९७॥

रेखाः शुद्धाः कार्या बहिरन्तश्चित्रिताश्चान्याः।
पीठेषु मध्यग(सं)स्थास्ततोऽपरा भूमिकाः कार्याः॥ १९८॥

पीठस्य मध्यसंस्थैरन्योन्यारालियोजितैश्चक्रैः।
सर्वे वेगाद् भ्राम्यन्ति सान्तना[3](रा)[4] विभ्रमे भ्रमराः॥ १९९॥

दोलासनो विहित[5]वारवधूकृ(भृ)ताति[6]-
चित्रेण यस्त्रिदशधामसु विभ्रमेण।
पृथ्वीपतिमुदमुपैति समुल्लसन्ती
कीर्त्तिर्न माति भुवनत्रितयेऽपि तस्य॥ २००॥

चतुरश्रमथ क्षेत्रं कृत्वांशैर्भाजितं ततोऽष्टाभिः।
कोणैः[7] शेषैस्तस्मिंश्चतुरश्रं कल्पयेद् भद्रम्॥ २०१॥

तद्द्विगुणमूर्ध्वमेतस्य भूमिकाभागसङ्ख्यया कार्यम्।
तत्राद्यंशचतुष्केण भूमिका स्यात् समुच्छ्रयतः॥ २०२॥

तत्राष्टषट्चतुर्भागवर्जिता भूमिका उपर्युपरि।
क्रमशो भवन्त्यथैवं ताः स्युस्त्रिस्त्रोऽर्धसंयुक्ताः॥ २०३॥

---

† इह किञ्चिदर्धं मातृकासु गलितमिव भाति।

१ द. ख. °खा वा स्या°। २ क. रिभ्य भू°। ३ द. ख. सातनावितमे भ्र°। ४ ग. °नाविवमे भ्र°। ५ द. ख. °हि°। ६ क. धू+तानि चि। ७ द. ख. क्षो°।

शेषांशोच्छ्रययुक्ता घण्टा चतुरश्रकायता कार्या ।
त्रिचतुर्भूम्यौ कार्ये सषट्चतुर्भागविस्तारे ॥ २०४ ॥

रङ्गः स्यादाद्यभुवि द्वितीयभुवि कोणगास्तथा रथिकाः ।
स्युर्भद्राकृतियुक्ता दोला अपि तत्र रमणीयाः ॥ २०५ ॥

रथिकास्तृतीयभूमौ कार्या भद्रेषु चातिरमणीयाः ।
कोणेष्वथासनान्यर्धवास्तुकेऽपि भ्रमः कार्यः ॥ २०६ ॥

दोलारथिके चतुरासने भ्रमोऽष्टासनो भवेत् तत्र ।
आसनमिह तत् कथितं युवतेः स्थानं यदेकं स्यात् ॥ २०७ ॥

निखिलान्यपि भ्रमणसंमुखं तानि बिभ्रति भ्रमणम्(?) ।
यत्रासनानि स इह भ्रम इत्युक्तोऽपराधिका(?) ॥ २०८ ॥

यष्टेरूर्ध्वमधस्ताद् भ्रमस्य चक्रं (नि)योजयेदेकम् ।
लघुचक्राणि च तद्वन्नियोजयेदासनेष्वत्र ॥ २०९ ॥

लघुचक्रारकवृत्ते संलग्नाः कीलका दृढाः कार्याः ।
तुल्यान्तराः समस्ताः प्रलघु(क)चक्रारवृन्तगताः[1] ॥ २१० ॥

रथिकाशिखाग्रचक्रं[2] भ्रमचक्रारक(वि?)नियोजितं कार्यम् ।
यष्टिचतुष्टयमस्मिंस्तिर्यक् चक्रद्वयोपेतम् ॥ २११ ॥

ऊर्ध्वं द्वितीयभूमेस्तृतीयभूमेरथान्तरे कुर्यात् ।
नियतं रथिकायष्टि[3]भ्रमसंलग्नानि यन्त्राणि ॥ २१२ ॥

आसनाधारयष्टीनां रथिकाचक्रयोजितान् ।
अधः समा[4]न्तरान् कुर्याच्चतुरः परिवर्तकान् ॥ २१३ ॥

त(द्व)द् द्वितीयभूमीदोलागर्भे समान्तरे यष्टी ।
लग्ने तथैकचक्रे याम्योत्तरचक्रयोर्न्यस्येत् ॥ २१४ ॥

तद्वदधो भूकोणगरथिकाचू[5]ग्रचक्रसंसक्ताः ।
यष्टीस्ततश्चतस्रो द्विचक्रका[6] इतरचँ[7]क्रयोर्न्यस्येत् ॥ २१५ ॥

---

१ ग. °यु° । २ द. ख. चक्रभ्रमरचक्रारक विनि° । ३ ग. °क्रम° । ४ द. ख. ग. °म° ।
५ ग. °ला°; द. ख. °लायचक्र° । ६ द. ख. °कः । ७ द. ख. °श्च° ।

प्रान्तचक्रद्वये कोणरथिकाचक्रयोजिता ।
दोलागर्भगता यष्टिस्तिर्यक् कार्यापरापरा ॥ २१६ ॥

पूर्वे भद्रे द्वारं कुर्यात् सोपानराजितमधस्तात् ।
गर्भात् पश्चिमभागे निवेशयेद् देवतादोलाम् ॥ २१७ ॥

अन्योन्यं चक्रभ्रममिच्छामुक्तिं विधानतः सम्यक् ।
ज्ञात्वा प्रयोजनीयं शीघ्रवहं मन्दवहनं वा ॥ २१८ ॥

एष समासेन यथा भ्रममार्गः कीर्तितः स्फुटोऽस्माभिः ।
अन्येष्वपि कर्तव्यः सम्यग् भ्रमहेतवे तद्वत् ॥ २१९ ॥

स्तम्भादिद्रव्याणां विन्यासैः कल्पितं दृढैः श्लक्ष्णैः ।
सुश्लिष्टसन्धिबन्धं धृतं तथा दीर्घमुख्यधरैः ॥ २२० ॥

परिवारितमथ तिलकैः समन्ततः सिंहकर्णसंयुक्तम् ।
त्रिपुरं सम्यक् कुर्याद् विचित्र[1]रूपं (स्व)कैश्चित्रैः ॥ २२१ ॥

बुद्ध्या क्लृप्तैः पूर्वयन्त्रैश्च युक्तं यन्त्राध्यायं वेत्ति यः सम्यगेतम् ।
प्राप्नोत्यर्थान् वाञ्छितान् कीर्तियुक्तान् स क्षमापालैरन्वहं पूज्यते च ॥

एतद् द्वादशराजचक्रमखिलं क्ष्मापालचूडामणे-
    र्दोःस्तम्भप्रतिबद्धवृत्ति परितो यस्येच्छया भ्राम्यति ।
स श्रीमान् भुवनैकरामनृपति[2]र्देवो व्यधत्त द्रुतं
    यन्त्राध्यायमिमं स्वबुद्धिरचितैर्यन्त्र[3]प्रपञ्चैः सह ॥ २२३ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
यन्त्रविधानं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ गजशाला नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

लक्षणं गजशालानामिदानीमभिदध्महे ।
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे भागैर्भक्ते ततोऽष्टभिः ॥ १ ॥

---

१ द. ख. °त्रं चित्ररूपकैश्चिल्लैः । २ द. ख. °दिवा । ३ द. ख. °न्त्रं; क. न्त्रैः ।

मध्ये द्विभागविस्तारं स्थानं कुर्वीत हस्तिनः ।
कल्प्याः प्रासादवद् भागा ज्येष्ठमध्याधमाः क्रमात् ॥ २ ॥

तद्बहिर्भागिकोऽलिन्दो बहिस्तस्यापि चापरः ।
भागेनैकेन भित्तिः स्याद् द्वितीयालिन्दकाद् बहिः ॥ ३ ॥

तस्या द्वारप्रदेशे तु[१] कर्तव्यौ कूर्परावुभौ ।
कर्णप्रासादिका कार्या द्वितीयालिन्दसंश्रिता ॥ ४ ॥

द्वे द्वे वातायने कुर्याद् भित्तौ दिक्षु तिसृष्वपि ।
†प्राग्ग्रीवोऽग्रे भवेच्छाला सुभद्रेयमुदाहृता ॥ ५ ॥

अस्या एव यदा पक्ष[२]प्राग्ग्रीवौ भवतो[३] मुखे ।
नन्दिनी नामतः शाला तदा स्याद् गजवृद्धये ॥ ६ ॥

अस्या एव यदा स्यातां प्राग्ग्रीवौ पार्श्वयोर्द्वयोः
तदा सुभोगदा नाम तृतीया परिकीर्तिता ॥ ७ ॥

अस्या एव यदा पृष्ठे प्राग्ग्रीवः क्रियतेऽपरः ।
भद्रिका नाम शाला स्यात् तदा द्विरदपुष्टिदा ॥ ८ ॥

पञ्चमी चतुरश्रा स्याद् वर्षणी नाम पूजिता ।
प्राग्ग्रीवालिन्दनिर्यूहहीना षष्ठी तथापरा ॥ ९ ॥

शाला प्रमारिका धान्यधनजीवितहारिणी ।
तदेतां वर्जयेत् कुर्यादन्याः सर्वार्थसिद्धये ॥ १० ॥

प्रमारिकेति प्रथितेह शाला सा प्राणसस्यद्रविणच्छिदे स्यात् ।
कुर्यादतस्तां न यथोदितास्तु कार्याः परा जीवितवित्तवृद्ध्यै ॥ ११ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
गजशाला नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

---

† इह सर्वत्र 'प्रग्रीव' इति पाठयं भाति ।

१ क. षु । २ क. क्षः । ३ द. ख. °ते ।

अथाश्वशाला नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ लक्ष्माश्वशालायाः प्रोच्यते विस्तरादिह ।
स्ववेश्मवास्तोः कर्तव्यं पदे[1] गन्धर्वसंज्ञके[2] ॥ १ ॥

अथवा पुष्पदन्ताख्ये स्थानं वासाय वाजिनाम् ।
अरत्निशतमात्रं यज्ज्येष्ठं तत् परिकीर्तितम् ॥ २ ॥

अशीत्यरत्निकं मध्यं षष्ठ्यरत्न्यधमं[3] भवेत् ।
स्थलप्रदेशे विपुले गुप्ते रम्ये शुचौ तथा ॥ ३ ॥

समे च चतुरश्रे च स्थिते(रे) मङ्गल्यमेव च ।
स्थानं हयानां कर्तव्यं प्रदेशे सुपरिक्रमे[4] ॥ ४ ॥

निम्नगुल्मद्रुम[5]स्थाणुचैत्यायतनवेश्मभिः ।
वल्मीकशर्कराभिश्च वर्जिते तत् समाचरेत् ॥ ५ ॥

निःसङ्गे शल्यहीने च प्रागुदक्प्रवणे तथा ।
प्रदेशे तद् विधातव्यमालोक्य सुसमाहितैः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणानुमते शस्ते[6] दिने स्थपतिभिः सह ।
भूमेर्विभागमालोक्य सुभगानानयेद्[7] द्रुमान् ॥ ७ ॥

न जाता ये श्मशानेषु देवतायनेषु वा ।
अन्येष्वपि निषिद्धेषु जातान् वृक्षान् विवर्जयेत् ॥ ८ ॥

वृक्षान् प्रशस्तानानीय समीपे भर्तृवेश्मनः ।
ततो भूमिं परीक्षेत प्रशस्तामथ[8] निन्दिताम् ॥ ९ ॥

चितायतनवल्मीकग्रामधान्य[9]खलेषु च ।
विहारेषु च कर्तव्यमश्वानां न निवेशनम् ॥ १० ॥

भवन्ति स्वामिनः पीडा ग्रामधान्य[10]खलेषु च ।
श्मशाने वेश्मकरणा[11]न्नराणां मृत्युमादिशेत् ॥ ११ ॥

---

१ द. ख. पढे । २ द. ख. °ज्ञि° । ३ द. षष्ठ्यारत्नाध° । ४ द. ख. स्व° । ५ द. ख. भिन्नकल्दद्रु° । ६ क. स्त । ७ द. स्तुभागानामये द्रु°; ख. स्तुभागानामयेत् द्रु°; क. शुभानानीय सद्रु° । ८ द. स्तां चाथ; ख. स्तां वाथ । ९ द. ख. °नाख° । १० द. ख. °ने खले तथा; क. °न° । ११ क. °णात् तुरगाणां ।

स्थानं विहारवल्मीकविहितं स्यादनर्थकम् ।
तन्नित्यसन्तापकरं क्षयकृच्च तपस्विनाम् ॥ १२ ॥

दैवोपघातजननं स्त्रीणां च क्षयकारकम् ।
विहितं पादपैश्चैत्यैर्गृहं स्याद् भूतभीतिदम् ॥ १३ ॥

भवेद् रोगकरं भर्तु[1]र्विहितं कण्टकि[2]द्रुमैः ।
दीर्णायामुन्नतायां[3] च कृतं भूमौ क्षयावहम् ॥ १४ ॥

नतायां क्षुद्भयकरं कृतं भवति [4]मन्दिरम् ।
तस्मात् कार्यं[5] प्रशस्तायां भूमौ तद् वाजिवृद्धये ॥ १५ ॥

मङ्गल्यरमणीये च चतुरश्रे मनोनुगे ।
शुभे च विहितं सद्म भवेत् कल्याणकारकम् ॥ १६ ॥

निर्ग[6]च्छतो यथा वामे पार्श्वे भर्तुस्तुरङ्गमाः ।
भवन्ति कुर्यात् स्थपतिस्तथा वाजिनिवे[7]शनम् ॥ १७ ॥

अन्तः[8]पुरप्रदे[9]शस्य कार्यं दक्षिणतश्च तत् ।
प्रवेशे दक्षिणं तेषां हेषितं जायते यथा ॥ १८ ॥

तथा भर्तुर्हितार्थाय कर्तव्यं सद्म वाजिनाम् ।
प्रागुदग् वा मुखं तस्य विधातव्यं सतोरणम् ॥ १९ ॥

प्राग्ग्रीवकेण संयुक्तं चतुःशालमसङ्कटम् ।
दशारत्निसमुच्छ्राय[10]मष्टारत्निप्रविस्तृतम् ॥ २० ॥

नागदन्तकसंशोभि पुरः कुड्यार्धसंयुतम् ।
पृष्ठे समग्रकुड्यं वा तत्र स्थानानि कल्पयेत् ॥ २१ ॥

तानि तु प्राङ्मुखानि स्युस्तथैवोदङ्मुखानि च[11] ।
आयामे किष्कुमात्राणि त्रिकिष्कूणि च विस्तरात् ॥ २२ ॥

प्रांशून्नतोर्ध्वभागानि चतुरश्राणि कारयेत् ।
अग्रोच्चां सुखसञ्चारां तेषु भूमिं प्रकल्पयेत् ॥ २३ ॥

---

१ द. ख. शत्रुर्वि° । २ द. ख. क. °ष्टक° । ३ द. ख. °तानां । ४ द. ख. °तिविम° । ५ द. ख. °र्स° । ६ द. ख. अतः । ७ क. °वे° । ८ द. ख. °दे° । ९ क. सु° । १० द. ख. °मष्टौदश च वि° । ११ द. ख. प्राङ्मुखानि च ।

स्थानं सूत्रस्य मध्ये तु हस्तमात्रं समन्ततः।
आस्तीर्णं च समश्लक्ष्णनीरन्ध्रैः[1] फलकैर्दृढैः॥ २४॥

धातक्यर्जुनपुन्नागककुभादिविनिर्मितैः।
अष्टाङ्गुलसमुच्छ्रायैरध्यर्धारत्निविस्तृतैः[2]॥ २५॥

अच्छिद्रैः[3]संहतैर्बद्धैरयसा पार्श्वयोर्द्वयोः।
अजन्तुसङ्कुलैः काष्ठै रुचकाभि(?)र्भि[4]षङ्[5]मतैः॥ २६॥

यवसस्य[6] भवेत्[7] स्थानं निर्यूहैः[8] स्वास्तृतं शुभैः[9]।
किष्कुत्रयोच्छ्रितं तत् स्यादेकान्ते सुसमाहितम्॥ २७॥

हस्तद्वयप्रमाणं च कुर्यात्[10] खादनकोष्ठकम्।
सूपलिप्तमदुर्गन्धि विस्तारोच्छ्राययोः समम्॥ २८॥

स्थाने स्थाने त्र्[11]यः कीलाः सुदृढाः कपिशीर्षकाः।
पश्चाङ्घ्रीनिग्रहार्थं तौ पुरतः[12] कल्पयेद्बुधैः॥ २९॥

पश्चाद् बन्धार्थमेकं च सुगुप्तं परिकल्पयेत्।
चतुर्हस्तायतं त्यक्त्वा शालाकोणचतुष्टयम्॥ ३०॥

स्थानेष्वेतेषु तुरगान् सर्वेष्वपि निवेशयेत्।
तत्र कुर्याद् बलिं होमं स्वस्तिवाचनकं जपम्॥ ३१॥

ग्रीष्मे कार्यं सुसंमृष्टं सिक्तं तत्र महीतलम्।
वर्षास्वनम्बुपङ्कं च शिशिरे संवृतं शुभम्॥ ३२॥

तिष्ठेयुस्तत्र तुरगा नातिसङ्कीर्णशङ्किनः।
अस्पृशन्तो मिथः कार्याः सर्वाबाधविवर्जिताः॥ ३३॥

स्थानं दक्षिणपूर्वस्यां दिशि वह्नेः प्रकल्पयेत्।
निदध्यादुदकुम्भं च किञ्चिदैन्द्रीसमाश्रितम्॥ ३४॥

---

१ द. ख. °रंस्त्रैः। २ द. ख. °विस्तरैः। ३ द. ख. सहितै°। ४ क. °ज°। ५ द. ख. °र्नि°। ६ द. ख. यवस्य। ७ द. ख. भर्तु। ८ द. ख. °हे। ९ द. ख. °चिः। १० द. ख. °र्यात् वा°; क. °र्याच्छा°। ११ द. ख. श्र°। १२ द. ख. युवतः।

ब्राह्म्यां दिशि प्रकर्तव्यं[1] स्थानकं यवसस्य च ।
वायव्यां तु प्रकर्तव्यं[2] स्थानमौदूखलं दिशि ॥ ३५ ॥
निःश्रेणयः कुशाः कूपाः कार्याश्च फलकावृताः ।
कुद्दालोद्दालगुडकाः शुक्तयोगाः खुरस्तथा[3] ॥ ३६ ॥
कचग्रहण्यः शृङ्गं च तथा परशवो[4]ऽपि च ।
नाद्याः[5](?) प्रदीपाश्च[6] भवन्त्यश्वागारोपयोगिनः ॥ ३७ ॥
सङ्ग्रहः सुखसञ्चारवस्तूनां नैर्ऋते भवेत् ।
अग्न्युपद्रवरक्षार्थं[7] बन्धच्छेदोपयोगिनः ॥ ३८ ॥
पदार्थान् सन्निधौ कुर्याज्जलदीपादिकान्[8] बुधः ।
भाण्डानि कुर्याच्च पृथग् जन्द्रा(लो)पनयनेच्छया[9] ॥ ३९ ॥
हस्तवासीं शिलां दीपं दर्वीं फालमुपानहौ ।
पिटकानि[10] विचित्राणि वस्तीन् नानाविधानपि ॥ ४० ॥
एवंविधानि चान्यानि संनिदध्यात् प्रयत्नतः ।
पुरःस्तम्भाश्रितं भाण्डं सन्नाहादेर्विधीयते ॥ ४१ ॥
प्राङ्मुखे तुरगं गेहे वारुण्यां स्थापयेद् दिशि ।
पूर्वामुखे पदे वापि मित्रस्य वरुणस्य च ॥ ४२ ॥
भवन्ति तेन बहवः पुष्टिं च प्राप्नुवन्ति ते ।
सा हि दिक् पूजनीया च स्तोतव्या[11] च प्रकीर्तिता[12] ॥ ४३ ॥
होमशान्तिकदानेषु[13] धर्म्या याश्च पराः क्रियाः ।
तासु प्रशस्यते पूर्वा शक्रेणाधिष्ठिता स्वयम् ॥ ४४ ॥
तस्यामुदेति दिनकृदनुलोमं ततः पुनः ।
अश्वानां पृष्ठतो याति स प्रतीचीमनु[14]क्रमात् ॥ ४५ ॥
स्नानाधिवासने पूजा माङ्गल्यानि[15] पराणि च ।
प्राङ्मुखानां तुरङ्गाणां कर्तव्यानि शुभार्थिभिः ॥ ४६ ॥

---

१ द. ख. विज्ञातव्य । २ द. ख. न कर्त° । ३ क. ख° । ४ द. ख. °सतो° । ५ क. °द्याप्र° । ६ क. °प° । ७ द. ख. °क्षार्था रंध्र° । ८ द. ख. क. °ज्ज्व° । ९ द. ख. °गलेन्द्रायन° । १० क. वि° । ११ द. ख. व्यास्तत्प्र० । १२ द. ख. क. °ताः । १३ क. षु । १४ द. ख. °न° । १५ द. ख. °न्य° ।

एवं कृते भूमिबलमित्राणां यशसोऽपि च।
वृद्धिर्भवति भूपस्य तस्मात्[1] प्राची प्रशस्यते॥ ४७॥
भर्तृवृद्धिप्रदं स्थानमग्र्यग्रासस्य[2] तद् भवेत्।
दक्षिणाभिमुखायां तु शालायां वाञ्छितार्थदम्॥ ४८॥
स्थानं भवति वाहानां पदे क्लृप्तं विभावसोः।
वह्निनाध्यासिता सा दिग्[3] आत्मा वह्निश्च वाजिनाम्॥ ४९॥
अजरो बहुभोक्ता च तत्र बद्धो भवेद्धयः।
उदङ्मुखेऽपि भवने प्राप्नुवन्ति शुभं हयाः॥ ५०॥
तथास्थितानामश्वानां दक्षिणेन दिवाकरः।
उदेत्यनन्तरं याति तान्[4] विधाय प्रदक्षिणम्॥ ५१॥
प्रयाति वामतोऽश्वं[5] च(श्वानां) स्थाप्यास्तेनोत्तरामुखाः।
चन्द्रार्कौ प्रतिहर्ष(हेष)न्ते तथा बध्नीत[6] वाजिनः॥ ५२॥
नृपतिश्च जयं सिद्धिं पुत्रानायुश्च विन्दति।
अरोगाश्च[7] भवन्त्यश्वा वर्धयन्ति च सन्ततिम्॥ ५३॥
दक्षिणाभिमुखान्[8] कुर्यान्न सन्नाह्यान् न चाग्रगान्।
पितृकार्याद्यतो[9]ऽन्यत्र दक्षिणा वर्जितैव दिक्॥ ५४॥
अस्यामेव दिशि प्रेता यतः सर्वे प्रतिष्ठिताः।
उदेति वामतो याति चास्तं दक्षिणतो रविः॥ ५५॥
सोमश्च पृष्ठे भवति तेनाश्वा दैवपीडिताः।
ग्रहैर्विकारैर्विविधैः पीड्यन्तेऽरातिविह्वलाः॥ ५६॥
भयेन व्याधिभिश्चार्ता ग्रासं नेच्छन्ति खादितुम्।
पराजयमतुष्टिं च स्वामिनोऽनर्थसङ्गतिम्॥ ५७॥
कुर्वन्त्यतो न बध्नीयात् कथञ्चिद् दक्षिणामुखान्।
पश्चिमाभिमुखानां च[10] बद्धानां वाजिनां सदा॥ ५८॥

---

१ द. ख. तस्य। २ क. ग्र्यगोकस्य। ३ द. ख. दिगात्मवह्निस्तु; क. ग्दीप्तो वह्निस्तु वा। ४ द. ख. नि°। ५ द. ख. °तोवस्था°। ६ द. ख. बद्धाभन। ७ द. आरोगाश्वा; क. आरोग्याश्च। ८ द. ख. °खं। ९ क. °ण्य°। १० द. ख. तु।

उदेति पृष्ठतो भानुः पुरतोऽस्तं प्रयाति च ।
न भवेद् विजयस्तेन भर्तुस्तत्पृष्ठवर्तिनः ॥ ५९ ॥

शक्रस्य पृष्ठवर्तित्वात् प्रातिलोम्याच्च भास्वतः ।
कुप्यन्ति व्याधयस्तेषां तूर्णं देहविनाशनाः ॥ ६० ॥

तैस्ते ध्यायन्ति वेपन्ते जले त्रासं प्रयान्ति च ।
यवसं नाभिनन्दन्ति क्षमां मुञ्चन्ति सर्वथा ॥ ६१ ॥

दिशोऽभिमुखमाग्नेय्या बध्यन्ते यदि वाजिनः ।
व्यथन्ते[1] रक्तपित्तोत्थैस्तदा रोगैरनेकधा ॥ ६२ ॥

जायन्ते स्वामिनो बन्धवधहृच्छोष[2]दायिनः ।
वाजिनां च भवेत् तत्र वह्निदाहकृतं भयम् ॥ ६३ ॥

भर्तुः पराजयो विघ्नैः[3] स्याच्च देहस्य संशयः ।
नैर्ऋत्याः ककुभो वाहा बध्यन्ते संमुखं यदि ॥ ६४ ॥

तदा न तेऽभिनन्दन्ति[4] खादनं पानभोजने ।
यथा यथा क्षितिं पादैर्दारयन्ति[5] पुनः पुनः ॥ ६५ ॥

हेषन्ते वीक्ष्य बहुशो मनुष्यान् पक्षिणः पशून् ।
भ्रमयन्ति च गात्राणि नैर्ऋतीं चाभितः[6] स्थिताः ॥ ६६ ॥

तथा तथैषां कुपिता नाशं कुर्वन्ति राक्षसाः ।
बध्यन्ते यदि वाज्ञानाद् वायव्याभिमुखं हयाः ॥ ६७ ॥

तदा ते वातिकै रोगैः पीड्यन्ते प्रतिवासरम् ।
चलः कायो भवेद् भर्तुः क्लेशश्चाश्वोपजीविनाम् ॥ ६८ ॥

नराणां च भवेन्मृत्युर्दुर्भिक्षप्रभवं भयम् ।
ऐशान्यभिमुखं बद्धाः प्रणश्यन्ति तुरङ्गमाः ॥ ६९ ॥

सूर्योदयस्याभिमुखं बद्धानां चेदमादिशेत् ।
निबध्यन्ते यदा वाहा ब्राह्मीं दिशमुपाश्रिताः ॥ ७० ॥

---

१ द. ख. ताप्यन्ते । २ द. य. °क° । ३ द. ख. °घ्नं । ४ द. ख. °नि° । ५ द. ख. °न्तः । ६ द. ख. °तीमभितः° । ७ द. ख. °च्चि° ।

बध्यन्ते ते ग्रहैर्दिव्यैर्व्याधिभिश्च विचिन्तनाः।
कव्यहव्यक्रियास्तत्र भर्तुर्न विजयावहाः॥ ७१॥

द्विजानामुपतापाय जायन्ते तत्र वाजिनः।
अनुवंशं च शालायां स्थानमश्वस्य नेष्यते॥ ७२॥

स्वामिनस्तदजीर्णाय स्यान्नाशाय च वाजिनाम्।
स्थाने प्रशस्ते तुरगान् सर्वथा वासयेदतः॥ ७३॥

न च धार्याः क्षणमपि रोगिणः कल्यसन्निधौ।
कल्यानामपि रोगाः स्युर्यतो रोगिसमाश्रयात्॥ ७४॥

हयागारस्य पूर्वेण कार्यं भेषजमन्दिरम्।
तस्यैव वामतः सर्वसंभारान् परिकल्पयेत्॥ ७५॥

वाजिनां भेषजार्थाय भाण्डानि च विनिक्षिपेत्।
अगदानोषधीः स्नेहान् वर्तीश्च लवणानि च॥ ७६॥

भेषजागारसविधे कुर्याच्चारिष्टमन्दिरम्।
भवनं व्याधितानां च कार्यं वासाय वाजिनाम्॥ ७७॥

सुगुप्तं तच्च कर्तव्यं पूर्वनिर्दिष्टवेश्मवत्।
संबद्धं च विधातव्यमेतद् वेश्मचतुष्टयम्॥ ७८॥

सुधाबन्धदृढैः कुड्यैः सप्राग्ग्रीवोच्चतोरणम्।
चत्वार्यपि विशालानि सुगमानि च कारयेत्

वेश्मस्वेवंविधेष्वश्वान् स्थापितान् परिपालयेत्॥ ७९॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

अश्वशाला नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः॥

---

१ क. °नां। २ द. ख. °ल्प°। ३ द. ख. °ल्पा°। ४ द. ख. ग. °गे°। ५ द. ख. तेयज। ६ द. ख. °ग्यान्। ७ द. ख. ग. °नि। ८ द. ख. °न्नौ°। ९ द. ख. °प्ता°।

अथाप्रयोज्यप्रयोज्यं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

राज्ञां सेनापतीनां च वर्णिनामपि वेश्मसु ।
यदि वा वास्तुकक्षासु[1] सभादेवकुलेषु च ॥ १ ॥

शयनासनयानेषु भाजनाभरणेषु च ।
छत्रध्वजपताकासु सर्वोपकरणेषु च ॥ २ ॥

अप्रयोज्यानि यानि स्युः प्रयोक्तव्यानि यानि च ।
विस्तरात् तानि कथ्यन्ते हितार्थमथ देहिनाम् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तानां नृपादीनां यानि वेश्मसु केवलम् ।
अप्रयोज्यानि तान्येव पूर्वमत्राभिदध्महे ॥ ४ ॥

तेषु नैव[2] प्रयोक्तव्याः समस्ता अपि देवताः ।
दैत्या ग्रहास्तथा तारा यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ ५ ॥

पिशाचाः पितरः प्रेताः सिद्धविद्याधरोरगाः ।
चारणा भूतसङ्घाश्च तेषां योषाः सुतास्तथा ॥ ६ ॥

प्रतीहाराः प्रतीहार्यस्तेषामधिकृताश्च ये ।
आयुधानि तदीयानि सर्वे चाप्सरसां गणाः[3] ॥ ७ ॥

दीक्षितव्रति[4]पाषण्डिनास्तिकाः क्षुत्प्रपीडिताः ।
व्याधिबन्धनशस्त्राग्नितैलासृक्पङ्कपांसुभिः ॥ ८ ॥

शूलज्वरादिभिश्चार्ता येऽन्येऽप्येवंविधा नराः ।
मत्तोन्मत्तजडक्लीबनग्नान्धबधिरादयः ॥ ९ ॥

दोलाक्रीडाश्च नेष्यन्ते ग्रहणानि च दन्तिनाम् ।
देवासुराद्याः सङ्ग्रामा विग्रहाश्च महीक्षिताम् ॥ १० ॥

प्राणियुद्धविमर्दाश्च मृगया च न शस्यते ।
रौद्र[5]दीनाद्भुतत्रासबीभत्सकरुणा रसाः ॥ ११ ॥

---

१ द. ख. ग. वाह्यक° । २ द. ख. तेनैव प्र° । ३ द. ख. गतः । ४ द. ख. क. °व्रतपा° ।
५ द. ख. लोद्र° ।

न प्राणिषु प्रयोक्तव्या हास्यशृङ्गारवर्जिताः ।
हस्त्यश्वरथयानानि विमानायतनानि च ॥ १२ ॥

चण्डानलप्रदीप्तानि भवनानि वनानि च ।
वृक्षाः पुष्पफलैर्हीना विहङ्गावासदूषिताः ॥ १३ ॥

एकद्विशाखा रूक्षाश्च भग्नाः शुष्काः सकोटराः ।
कदम्बशाल्मलीशेलुतार[1]क्षारलुकादयः(?) ॥ १४ ॥

भूतालयत्वान्नेष्यन्ते[2] कटुकण्टकिनश्च ये ।
गृध्रोलूका विहङ्गेषु कपोतश्येनवायसाः ॥ १५ ॥

कङ्क[3]श्चेति न शस्यन्ते खगा रात्रिचराश्च ये ।
गजाश्वमहिषाश्चोष्ट्रा मार्जारखरवानराः ॥ १६ ॥

सिंहो व्याघ्रस्तरक्षुश्च वराहमृगजम्बुकाः ।
तथा वनचरा ये च क्रव्यादा मृगपक्षिणः ॥ १७ ॥

गृहेष्वेते न कर्तव्याः शैलाटव्याश्रि[4]ताश्च ये ।
अमीषां करणादर्थैराचार्यो विप्रमुच्यते ॥ १८ ॥

व्याधिं घोरमवाप्नोति व्यसनं बन्धमेव च ।
यत्र तत्र गृहस्वामी धनहानिं पराज[5]यम् ॥ १९ ॥

प्रवासं बन्धनं नाशं मृत्युं वा क्षिप्रमाप्नु[6]यात् ।
इत्युक्तान्[7]यप्रशस्तानि गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ २० ॥

तत्र यानि प्रयोज्यानि कथ्यन्ते तान्यतः परम् ।
यस्य यत्र भवेद् भक्तिर्या चास्य कुलदेवता ॥ २१ ॥

हस्तक्लृप्तप्रमाणेन तान् कुर्वन् स्यान्न दोषभाक् ।
तद्द्वारपार्श्वयोः कार्यौ प्रतीहारौ स्वलङ्कृतौ ॥ २२ ॥

वेत्रदण्डव्यग्रकरौ खड्गकोशपरिच्छदौ ।
रूपयौवनसम्पन्नौ विचित्राम्बरभूषणौ ॥ २३ ॥

---

१ क. °रा° । २ द. ख. °नेष्यंति । ३ क. °श्येना न° । ४ द. ख. °श्रि° । ५ द. ख. ग. °भवम् । ६ द. ख. °मवाप्नु° । ७ द. ख. °क्तानां° ।

धात्री वामनिका कुब्जा सखीभिः परिवारिता ।
विदूषकैः कञ्चुकिभिस्तुष्टैरनुगतास्तथा ॥ २४ ॥
द्वारस्योभयतः कार्याः प्रतीहार्यो मनोरमाः ।
निधयश्चानुरूपाश्च शङ्खाब्जोज्ज्वललक्षणाः ॥ २५ ॥
रत्नदीनारराशींश्च वहन्तो वदनोद्गतान् ।
पद्मस्था(ः) पूर्णकुम्भा वा रत्नवस्त्रविभूषिता(ः) ॥ २६ ॥
वक्रैः[1]रूर्ध्वस्थितैः पुष्पफलपल्लवसम्भृतैः ।
पूर्णकुम्भाङ्कुशच्छत्रश्रीवृक्षादर्शचामरैः ॥ २७ ॥
कार्याष्टमङ्गला द्वारे[2] दामभिः[3] शङ्खमत्स्ययोः ।
द्वारमण्डलमध्यस्था स्थाप्यमाना[4] गजोत्तमैः ॥ २८ ॥
पद्मासना पद्महस्ता[5] श्रीश्च कार्या स्वलङ्कृता ।
वृषः सवत्सा धेनुर्वा सच्छत्रस्रग्विभूषणा ॥ २९ ॥
फलभक्ष्यैर्बहुविधैराहारार्थं निवेदितैः[6] ।
नानापुष्पफलैर्नम्रैः[8] शालैः[7]स्तिर्यगवस्थितैः ॥ ३० ॥
चित्रा पत्रलता लेख्या बाह्याभ्यन्तरभित्तिषु ।
हंसकारण्ड[9]चक्राह्वैर्बिसिनीपत्रवर्तिभिः ॥ ३१ ॥
कुमारकैश्च क्रीडद्भिर्युक्ता ललितबाहुभिः ।
वासधाम्नि निवेश्यन्ते विचित्राभरणाम्बराः ॥ ३२ ॥
रतिक्रीडापरा नार्यो नायकस्तु यदृच्छया ।
आपाण्डुदेहच्छवयः स्वल्पचारुविभूषणाः ॥ ३३ ॥
किञ्चित्प्रतनुभिर्गात्रैः कार्याः सुरतलालसाः ।
प्रवृद्धशाखाविटपैः प्रचलारुणपल्लवैः ॥ ३४ ॥
चम्पकाशोकपुन्नागनानाम्रै[10]स्तिलकादिभिः ।
छायापुष्पफलोपेतैः वृक्षैरन्यैश्च भूषिताः ॥ ३५ ॥

---

१ द. ख. वक्त्रै° । २ द. ख. ग. °द्वारैर्दा° । ३ क. वसुभि; । ४ क. °स्था° । ५ द. ख. °सनस्था पद्मस्था० । ६ द. ख. °तं । ७ द. ख. °लैतिर्यगवस्थिता । ८ द. ख. पल्लवता । ९ द. ख. °सकादम्बच° । १० द. ख. °नागाम्र° ।

उद्यानभूमयः कार्याः कूजत्पिकमधुव्रताः ।
ऋतवः फलपुष्पाद्यैः स्वैः स्वैश्चिह्नैरलङ्कृताः ॥ ३६ ॥

मनोरमैर्विशेषैश्च खगैश्च समयोचितैः ।
कादम्बकुररक्रौञ्चहंससारसमेखलाः ॥ ३७ ॥

[1]तीरान्तोद्गतवानीरकेतकीषण्डमण्डिताः ।
जलान्तलीनमत्स्यैश्च सञ्छन्ना नलिनीवनैः ॥ ३८ ॥

लेख्याश्च गृहभित्तीनामधोभागेषु दीर्घिकाः ।
[2]फलैः समं [3]सभक्ष्यै[4]र्मणिकाञ्चनभाजनाः ॥ ३९ ॥

विन्यस्तपद्मिनीपत्राः सोत्पलाः पानभूमयः ।
विचित्रातोद्यहस्ताश्च नृत्यगीतविचक्षणाः ॥ ४० ॥

मुदिता ललना लेख्याः प्रेक्षासङ्गीतभूमिषु ।
प्रकल्प्याः पञ्जरस्थाश्च चकोरशुकसारिकाः ॥ ४१ ॥

प्रहृष्टाः परपुष्टाश्च मयूराश्च सकुक्कु[5]टाः ।
इति यानि प्रदिष्टानि प्रयोक्तव्यानि वेश्मनि ॥ ४२ ॥

तानि सर्वाणि शस्तानि सर्वोपकरणेष्वपि ।
देवयोनिगणास्तद्वत् पुरुषाश्च विनिन्दिताः ॥ ४३ ॥

साक्रन्दाश्च न शस्यन्ते पीठशय्यासनादिषु ।
पुरस्तात् कीर्तितान्यत्र प्रयोक्तव्यानि यानि च ॥ ४४ ॥

तानि शस्तानि कक्षासु सभादेवकुलेषु च ।
दिव्यमानुषसम्बद्धा[6]न्याख्यानाख्यायिकादिषु ॥ ४५ ॥

प्रोक्तानि तानि तावन्ति शुभान्यालेख्यकादिषु ।
इति कथितमयोज्यं योजनीयं च बुध्वा[7]
भवनशयनकक्षादेवधिष्ण्यादिकेषु ।
विरचयति यथोक्तं निन्दितं वर्जयेद् यः

---

१ क. नी° । २ क. त° । ३ ख. ग. सु° । ४ क. °षु° । ५ ख. ग. °कुं° ।
६ द. ख. ग. °न्धानाख्या° । ७ द. ख. नुध्वा ।

स भवति नृपतीनां शिल्पिनां चार्चनीयः[1] ॥ ४६ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
अप्रयोज्यप्रयोज्यं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ शिलान्यासविधिर्नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अथ ब्रूमः शिलान्यासविधिमत्र यथागमम् ।
तत्रोदगयने पुण्ये शुक्लपक्षे शुभेऽहनि ॥ १ ॥

स्थिरग्रहस्य दिवसे करणे च गुणान्विते ।
तिष्येऽश्विनीषु रोहिण्यामुत्तरेष्वपि च त्रिषु ॥ २ ॥

रेवत्यां श्रवणे हस्ते शिलाविन्यासमाचरेत् ।
स्थिरस्य राशेरुदये सौम्यमित्रावलोकिते ॥ ३ ॥

सम्यङ्निमित्तशकुनस्वस्तिपुण्याहवाचिते ।
हर्षोदये च मनसः कुर्याद् वास्तोर्निवेशनम् ॥ ४ ॥

भद्रः प्रकृत्या शास्त्रज्ञः शुचिः स्नातः समाहितः ।
कर्मारभेत स्थपतिः कृतदेवार्चनक्रियः ॥ ५ ॥

पूर्णां समामविकलां चतुरश्रामनिन्दिताम्[2] ।
शिलामाद्यां चये[3] साध्वीं परीक्षेत विचक्षणः ॥ ६ ॥

कुम्भाङ्कुशध्वजच्छत्रमत्स्यचामरतोरणैः ।
दूर्वानागं[4]फलोष्णीषपुष्पस्वस्तिकवेदिभिः ॥ ७ ॥

नन्द्यावर्तैः सचमरैः कूर्मपद्म[5]निशाकरैः ।
वज्रैः प्रशस्तैः प्राकारैर्भूषिताः कर्मणो हिताः ॥ ८ ॥

दीर्घा ह्रस्वाल्पविषमा[6]छाभाध्मातापरीक्षिता[7] ।
दिङ्मूढा चाङ्गहीना च सास्थ्यङ्गारा सशर्करा[8] ॥ ९ ॥

---

१ द. ख. चार्थनीयाः । २ द. ख. °स्रामलंकिताम् । ३ द. ख. °क्ष्ये° । ४ द. ख. पूर्वभाग° । ५ द. ख. °द्मि° । ६ क. °स्थापनाध्मा°; ग. °छालाध्मा° । ७ द. ख. ग. °ताः । ८ क. °राः ।

खण्डा दुःपंक्तनिर्भिन्ना कृष्णा दोषभयावहा[1] ।
नृणां पशुतुरङ्गाणां पदाङ्काः स्वस्तिवृद्धये ॥ १० ॥
क्रव्यान्मृगविहङ्गानां पादैः स्पृष्टास्तु वर्जयेत् ।
नन्दाभद्राजयापूर्णाश्चतस्रः स्युरिमाः शिलाः ॥ ११ ॥
वासिष्ठी काश्यपी तद्वद् भार्गव्याङ्गिरसीति ताः ।
तत्र प्रागुत्तरे देशे संनिवेशस्य वास्तुनः ॥ १२ ॥
नैर्ऋत्यां वा सकुसुमां समां गोचर्मसम्मिताम् ।
वेदीं सगन्धकलशां चतुरश्रां प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥
आग्नेय्यामादितो नन्दां स्थापयेत् क्रमशः शिलाम् ।
अकालमूलैरव्यङ्गैः सपद्मोत्पलपल्लवैः ॥ १४ ॥
सर्वौषधिहिरण्याद्यैर्हैमराजतमृन्मयैः ।
कुम्भैस्ताम्रमयैश्चापि मन्त्रैस्तामभिषेचयेत् ॥ १५ ॥
तीर्थप्रस्रवणाम्भोभिः सरत्नाक्षतपङ्कजैः ।
सुगन्धिभिः सुपुण्याहमभिषेकं प्रयोजयेत् ॥ १६ ॥
जाह्नवीयमुनारेवासरस्वत्यादिसम्भवैः(वम्) ।
महानदीजलं शस्तं शुभतीर्थभवं तथा ॥ १७ ॥
तथाद्रिवनवेशान्तदेवायतनजानि च ।
अभिषेकार्थमम्भांसि यथालाभमुपाहरेत् ॥ १८ ॥
मन्त्रेणानेन चैतासामभिषेकं समाचरेत् ।
हिरण्यवर्णाः पावन्यः शुचयो दुरितच्छिदः ॥ १९ ॥
पुनन्तु शान्ताःश्रीमत्य आपो युष्मान्मधुच्युतः ।
मन्त्रपूतेन पयसा स्नापयित्वा ततः शिलाम् ॥ २० ॥
स्थपतिर्गन्धकल्केन मङ्गल्येनानुलेपयेत् ।
हिमचन्दनपूर्णेन व्यवकीर्य सुगन्धिना ॥ २१ ॥

१ क. °क्षपनि°; ग. °पक्षनि° । २ द. ख. °हाः । ३ ग. सु° । ४ क. °वमान्यः° ।
५ ख. ग. °चन्द्रेण पू° ।

तरसा छादयेदेनां सलाजैः पुष्पदामभिः ।
धूपमाल्योपहारैश्च दधिमांसाक्षतादिभिः ॥ २२ ॥

पूजयेदिष्टकां देवीं वज्रकुड्मलैश्च पुष्कलैः ।
निवेशनान्ते नैर्ऋत्यां तदा विप्रानवस्थितान् ॥ २३ ॥

समसङ्ख्यान् शुचीन् प्राज्ञानर्चयेद् दक्षिणाफलैः ।
ओङ्कारस्वस्तिपुण्याहगीतवादित्रनिस्वनैः ॥ २४ ॥

कर्त्रा जनितरोमाञ्चस्तेभ्यः कुर्याद्ब्रह्मशिलाम् ।
निवेद्य वास्तोष्पतये भूतेभ्यश्च ततो बलिम् ॥ २५ ॥

तासां चतसृणामन्याः कुर्यादुपशिलाः पृथक् ।
प्राकारैस्[1]वरितकाङ्के[2] द्वे त[3]था श्रीवत्सलक्षणा ॥ २६ ॥

नन्द्यावर्तस्तु पूर्णायां भवेदेको(दङ्को) यथाक्रमम् ।
कर्णे प्रागुदक्षिणे नन्दां वास्तुनः स्थापयेदधः ॥ २७ ॥

अन्याः क्रमेण भद्राद्याः कोणेष्वन्येषु च त्रिषु ।
प्रतिष्ठापनमन्त्राश्च तासां चतसृणामपि ॥ २८ ॥

चत्वार ऋषिभिर्गीताः शाश्वतारम्भदर्शनाः ।
वीर्येणादिवराहस्य वेदार्थैस्त्वभिमन्त्रिताः(ताम्) ॥ २९ ॥

वसिष्ठनन्दिनीं नन्दां प्राक् प्रतिष्ठापयाम्यहम् ।
सुमुहूर्ते सुदिवसे सा त्वं नन्दे ! निवेशिता ॥ ३० ॥

आयुः कारयितुर्दीर्घं श्रियं चास्यामिहावह ।
भद्रासि सर्वतोभद्रा भद्रे ! भद्रं विधीयता[4]म् ॥ ३१ ॥

[5]कश्यपस्य प्रियसुते ! श्रीरस्तु गृहमेधिनः ।
जये ! विजयतां स्वामी गृहस्यास्य महात्मनः ॥ ३२ ॥

आचन्द्रार्कं यशश्चास्य भूम्यामिह विरोहतु ।
त्वयि सम्पूर्णचन्द्राभे ! न्यस्तायां वास्तुनस्तले ॥ ३३ ॥

---

१ क. 'र°। २ ग. 'रं च स्व°। ३ ग. ज्ञेया श्री°। ४ ग. °थ। ५ द. ख. °ते। ६ द. ख. का°। ७ द. ख. °ते। ८ क. °स्यां।

भवत्येष गृहस्वामी पूर्णे ! पूर्णमनोरथः ।
इति[1] मूलचे[2]यो(यं) मन्त्रैः कुर्यात् स्वस्तिकवाचनैः ॥ ३४ ॥

ताभिर्हिरण्यवर्णाभि[3]ः शिलाभिः सममद्भुतम् ।
प्रागुदक्प्लवना धन्या न प्रत्यगुदक्षिणाप्लवा ॥ ३५ ॥

इष्टकाश्चैत्यभवनप्राकारपुरकर्मसु ।
विताने[4] चितिविन्यासे चतुर्मुखनिकेतने[5] ॥ ३६ ॥

पुरोधा[6]ः शान्तिवेदीषु प्रतिमास्थापनेषु च ।
याज्ञिकेन विधानेन क्रमशः स्थापयेच्छिलाः ॥ ३७ ॥

† त्रैशौ[7]कौणार्स[8]भासै(स्यै)स्ताः सामभिः स[9] महाव्रतैः ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्भिर्बृहत्या च यथाक्रमम् ॥ ३८ ॥

चयान् समस्तांश्चिनुयाच्चतुरो विरमेत् ततः ।
ज्ञात्वा भित्तिप्रमाणं च चितेश्चयचतुष्टयम् ॥ ३९ ॥

समाप्यमादिकर्मैवं कनिष्ठं च यथोत्तरम् ।
प्रतिष्ठितास्ताः प्रथमं भूतले सुस्थिताः समाः ॥ ४० ॥

न[10] चालयेच्चालने स्याद् गृहभर्तुर्महद् भयम् ।
कम्पने च भ[11]यं विद्यादेतासां स्थिरतां पुनः ॥ ४१ ॥

स्थपतेर्गृहभर्तुश्च मङ्गलं परमं विदुः ।
प्रागुदक्षि[12]णायां चलने गृह[13]भर्तुर्महद् भयम् ॥ ४२ ॥

भार्याविनाशो नैर्ऋत्यां शू[14]न्यं(?) भीतिर्मरुद्दिशि ।
गुरोश्च भयमैशान्यामपश्चा[15]रेऽपि तद् भवेत् ॥ ४३ ॥

प्रथमं स्थापितेनै(ताने)वं स्तम्भानपि न चालयेत् ।
नोद्धरेत प्रणुद्याच्च विधिस्तु[16]ल्यो यतोऽ[17]न्ययोः ॥ ४४ ॥

---

† 'त्रैश्लो इति मातृकासु दृश्यते ।

१ क. °मं । २ द. ख. ग. °भ° । ३ क. °भिः सशिलाभिः समं द्रुतम् । ४ द. विभामे । ५ क. °के । ६ द. °ध शा° । ७ द. ख. °श्लो° । ८ द. ख. ग. °सु° । ९ क. स्स । १० द. ख. भवालये चालभे स्या° । ११ द. ख. सहां । १२ द. ख. णायाश्चालने; क. णयोश्चालने । १३ द. ख. गृहिनस्यान्न° । १४ क. °न्यां । १५ द. ख. °रो° । १६ द. ख. °तु° । १७ द. ख. थोतयोः ।

विन्यासं प्रथमं तस्मात् कुर्यात् सम्यक् समाहितः ।
शिलानां स्थपतिस्तद्वत् स्तम्भानामपि सर्वथा ॥ ४५ ॥

द्वारप्राकारशालानां नगराणां च वेश्मनाम्[1] ।
तत्प्रमाणो[2] विधिर्यस्मात्[3] तस्मात् तत्राहतो भवेत् ॥ ४६ ॥

एवं शिलान्यासविधानमेतद् यथावदस्माभिरिहोपदिष्टम् ।
अस्मिन् कृते वेश्मसुरालयादि[4] निष्पत्तिमभ्येति विनैव विघ्नम् ॥[5]

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
शिलान्यासविधिर्नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ बलिदानविधिर्नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

इदानीमभिधास्यामो बलिरूपविधेः क्रमम् ।
येन येनार्चिता[6] देवास्तुष्यन्ति समहेश्वराः ॥ १ ॥

मण्डलं वास्तुनो मध्ये गोमयेन प्रकल्पयेत् ।
कलशं तत्र विन्यस्येत् सप्रसूनं सकाञ्चनम् ॥ २ ॥

वास्तुदेवास्ततः कल्प्या यथास्थाननियोगतः ।
सधुपैर्विविधैर्माल्यैरर्घ्यं[7] पश्चान्निवेदयेत् ॥ ३ ॥

अर्चयेद् विश्वकर्माणं माल्यैर्धूपैर्विलेपनैः ।
भक्ष्यैः फलैर्बहुविधैः पूजयेत् सुसमाहितः ॥ ४ ॥

आज्येन पयसा दध्ना[8] पूजयेच्छिखिनं[9] पुनः ।
शालिगोधूममुद्गाद्यैर्धान्यैः पर्ज्जन्यमर्चयेत् ॥ ५ ॥

जयन्तं पूजयेदाम्रद्राक्षाखर्जूरिकादिभिः[10] ।
मालतीमल्लिकाभिश्च पूजयेत् त्रिदशाधिपम् ॥ ६ ॥

पुष्पै रक्तैस्तथा धूपै रक्तचन्दनलेपनैः ।
ततः सूर्यं जगन्नाथं पूजयेल्लोकचक्षुषम् ॥ ७ ॥

---

१ द. ख. वेश्यते। २ द. ख. तां त°। ३ द. ख. त्रिधे°। ४ क. तत्राह्मात्तत्रा। ५ द. ख. °याधि त्रिशेत्तिमनोनि विनैव विघ्नैः। ६ द. येभार्विता; ख. ग. यैर्भाविता। ७ द. ख. सपयो। ८ द. दध्मा। ९ द. ख. च्छिषितं द्रुमः। १० द. ख. °र°।

जम्बीरैर्बीजपूरैश्च नारङ्गैः पीतकैः फलैः।
पूजयेत् सत्यनामानं [1]देवं तेन स तुष्यति ॥ ८ ॥
मत्स्यमांसैश्च तुष्यन्ति [2]सर्वे रक्षःपुरोगमाः।
सितैः फलैर्नारिकेलै[3]र्भृशश्च परितुष्यति ॥ ९ ॥
गन्धधूपप्रयोगैश्च नभोनामानमर्चयेत्।
पुष्पैः सुगन्धिभिः शुक्लैर्मारुतः परितुष्यति ॥ १० ॥
कृसरं मधुसंयुक्तं [4]पूष्णे भक्त्या निवेदयेत्।
वितथं तु शुभैरन्यैर्मद्यमांसविवर्जितैः ॥ ११ ॥
पूजितस्तुष्टिमायाति [5]विवस्वांश्च महामुनिः।
पुष्पैः सपुष्पकैस्तुष्टिमवाप्नोति गृहक्षतः ॥ १२ ॥
मत्स्यमांसयुतैर्भक्ष्यैर्यमतुष्टिः सदा भवेत्।
पुन्नागा[6]गरुधूपेन गन्धर्वानर्चयेद् बुधः ॥ १३ ॥
मृगमांसयुतैर्भ[7]क्ष्यैर्भृङ्गराजं च तर्पयेत्।
राजजम्बूफलैर्बिल्वैर्देवमभ्यर्चयेन्मृगम् ॥ १४ ॥
पायसैर्मधुसंयुक्तैर्मांसैर्भक्तैश्च शोभनैः।
कर्पूरसुरभिद्रव्यगन्धैः संपूजयेत् पितॄन् ॥ १५ ॥
सपुष्पैर्मोदकैर्लाजैः पललैश्च विमिश्रितैः।
दौवारिकं प्रयत्नेन पूजयेद् विघ्नकारकम् ॥ १६ ॥
अपूपैः शोभनैर्गन्धैर्धूपैर्माल्यैरनुत्तमैः।
पुष्पैः कण्टकजातीनां सुग्रीवं पूजयेत् सदा ॥ १७ ॥
स[8]पुष्पैर्लापै(ज)कैर्भक्ष्यैर्दधियुक्तान्नपायसैः।
अर्चयेत् पुष्पदन्तं तु यशोवीर्यान्वितं सुरम् ॥ १८ ॥
मांसैश्च सूकरादीनां [9]वैनतेयं सदार्चयेत्।
वरुणं [10][11]च महासत्त्वं पूजयेद् धूपचन्दनैः ॥ १९ ॥

---

१ द. ख. नदेवं वेहि समुष्यति। २ द. ख. ग. सर्व। ३ द. ख. °रैःभृ°। ४ द. ख. पृष्टे; क. घष्णे। ५ द. ख. विवष्टायांश्च। ६ द. ख. °गमुनुधू°। ७ द. ख. °क्षैः°। ८ द. ख. ग. °पुष्पैर्लोप°। ९ क. °घ°। १० द. ख. अवये। ११ द. वर्तुणं तु; ख. चर्तुणं तु।

राहुं च मांससंयुक्तैस्तर्पयेद् भक्ष्यभोजनैः ।
रुधिरेण प्रदत्तेन तुष्टिमेति शनैश्चरः ॥ २० ॥

मांसेन तु क्षयस्तुष्टिं रोगाणामधिपो व्रजेत् ।
मेदसा पूजयेद् रोगं सर्वलोकभयङ्करम् ॥ २१ ॥

वासुकिं क्षीरदानेन पूजयेत् सततं नरः ।
पूर्ववत् पूजयेद् देवं विश्वकर्माणमीश्वरम् ॥ २२ ॥

सितप्रसूनविन्यासैर्भल्लाटं पूजयेद् बुधः ।
दधियुक्तेन चान्नेन सोमं सर्वत्र पूजयेत् ॥ २३ ॥

कुवेरं धूपदानेन पूजयेत् सततं नरः ।
अदितिं च सुवर्णेन पद्मैरपि च पूजयेत् ॥ २४ ॥

अर्कमन्दारमालाभिर्वृषभं च समर्चयेत् ।
अन्येषामपि देवानामर्चनं[2] धूपसाम्प्रतैः(?) ॥ २५ ॥

सर्वपुष्पफलैश्चैषां कार्यं बुद्धिमता सदा ।
इत्येते बलयः सर्वे शान्त्यर्थं परिकल्पिताः ॥ २६ ॥

शोधने कर्षणे भूमेः साधने रूपकल्पने ।
गृहे प्रवेशने रम्ये तिथिमभ्युदयेषु च(?) ॥ २७ ॥

स्कन्धावारनिवेशेषु पुरग्रामनिवेशने ।
देवालयक्षितिपवेश्मनिवेशनेषु
प्रोक्तान् बलीन् प्रवितरेत् प्रयतः सुरेभ्यः ।
प्रारम्भमन्यमपि वास्तुगतं चिकीर्षुः
कुर्वन्निमं विधिमभीप्सितभाजनं स्यात् ॥ २८ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
बलिदानविधिर्नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

---

१ द. °स्तु° । २ द. ख. °ने ।

अथ कीलकसूत्रपातो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

वर्णानां यानि दारूणि कीलकार्थं[1] नियोजयेत् ।
इदानीं तानि वक्ष्यामि श्रेयःकीर्त्तिहिताय च ॥ १ ॥
खदिरोदुम्बराश्वत्थशालशाकधवार्जुनाः ।
अञ्जनः कदराशोकतिनिशा[2]रुणचन्दनाः ॥ २ ॥
[3]शिरीषसर्जन्यग्रोधवेणवः कीलकर्मणि ।
पुन्नामानो[4] द्रुमाः शस्ताः स्त्रीनामानो[5] विगर्हिताः ॥ ३ ॥
अश्वत्थः खदिर[6]श्चैतौ विप्राणां वृद्धिकारकौ ।
रक्तचन्दनवेणूत्थकीलौ[7] क्षत्रस्य पूर्जितौ[8] ॥ ४ ॥
शाकश्च खदिर[9]श्चेति सामन्तानां हिताविमौ ।
कीलौ[10] शालशिरीषोत्थौ वैश्यानां कीर्तितौ[11] शुभौ ॥ ५ ॥
शूद्रजातेस्तु तिनिशधवार्जुनसमुद्भवाः ।
वैश्यवेश्मसु सौभाग्यकार्ये च स्युरशोकजाः ॥ ६ ॥
न्यग्रोधो[12] वणिजां धाम्नि भूमिकर्मण्युदुम्बरः[13] ।
महामात्र(त्रा)[14]श्ववैद्यानां कीलाः सर्जार्जुना गृहे ॥ ७ ॥
विप्राणां सर्ववर्णास्तथाः क्षत्रियाणां त्रिवर्णजाः ।
वर्णद्वयोक्ता वैश्यानां शूद्राणां स्वानु[15]लोमतः ॥ ८ ॥
प्रतिलोमा न कर्तव्याः कीलका भूति[16]मिच्छता ।
प्रमाणान्यथ कीलानां निगद्यन्ते पृथक् पृथक् ॥ ९ ॥
द्वात्रिंशदङ्गुलाः कीला विप्राणां स्युः शुभावहाः ।
क्षत्रियाणां पुनश्चाष्टाविंशत्यङ्गुलसम्मिताः ॥ १० ॥
चतुर्विंशत्यङ्गुलाश्च वैश्यानां शुभदायिनः ।
विंशत्याद्यङ्गुलैः कीलाः शूद्रजातेस्तु ते हिताः ॥ ११ ॥

---

१ द. °क्ष । २ क. °न° । ३ द. ख. ॰ींवेश्रवर्जन्यस्तोध° । ४ द. ख. °न्नामो । ५ द. ख. °मो खिविरा गर्हिताः । ६ द. ख. °राश्च ते । ७ द. ख. °ल । ८ द. ख. °तः । ९ द. ख. °द° । १० द. ख. °ल । ११ द. ख. °तः शुभः । १२ द. ख. °धा । १३ द. ख. °रा । १४ द. ख. °त्वस्वविविद्यानां; ग. °स्ववैविद्यानां । १५ द. ख. स्वेन । १६ द. ख. °मि° ।

षडङ्गुलपरीणाहाः सर्वेष्वेते शुभावहाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां वेद[1]ष्टाश्रषडश्रयः ॥ १२ ॥

षडश्रयस्तु शूद्रस्य प्रकृ[2]तेस्तु यदृच्छया ।
दार्भमौञ्जौ[3]र्णकार्पासं विप्रादीनां यथाक्र[4]मम् ॥ १३ ॥

अर्धपर्वपरीणाहं[5] दृढं सूत्रं तु वर्तितम् ।
अलाभे[6] स्वस्य सूत्रस्य प्रोक्तादन्यतमं बुधः ॥ १४ ॥

गृह्णीयात् सूत्रमन्ये तु गृह्णीयुः स्वेच्छयैव ते[7] ।
इत्थं संभृत्य सम्भारान् गृहभर्ता शुभेऽहनि ॥ १५ ॥

शुक्लपक्षे शुचिः स्नातः स्थपतिश्च सिताम्बरः ।
गृहस्था[8]ननिमित्ता[9]त् तु देवस्थानानि[10] लक्षयेत् ॥ १६ ॥

कुसुमाक्षतम[11]र्घ्यैश्च कर्तव्या गृहदेवताः ।
आदौ स्थानानि शङ्कूनां परीक्षेत समन्ततः ॥ १७ ॥

तेषु सर्वेषु कर्तव्यमर्चनं[12] तु यथाविधि ।
गृहस्य मध्ये सिक्त्वा तु निरूप्य [13]ब्रह्मणः पदे ॥ १८ ॥

गोमयेन समालिप्तां कुर्याद् वेदीं सुलक्षणाम् ।
चतुर[14]श्रां चतुर्द्वारामक्षतैः सुप्रतिष्ठिताम् ॥ १९ ॥

तस्या मध्ये प्रतिष्ठाप्यः कुम्भो हैमोऽथ राजतः ।
ताम्रको मृन्मयो वापि पूर्वालाभे परः परः ॥ २० ॥

अकालमूलः सोऽव्यङ्गो जलपूर्णः स्वलङ्कृतः ।
मणिरत्नप्रवालैश्च स्वर्णरूप्येण गर्भि[15]तः ॥ २१ ॥

प्रतिष्ठाप्या(प्यो)ऽक्षतैः पुष्पफलबीजसमन्वितः ।
श्वेतेन चन्दनेनैनं चर्चयित्वा समन्ततः ॥ २२ ॥

---

१ द. ख. ग. °दशास्त्रष° । २ द. ख. °क्षियेस्तु; ग. °क्षिपेस्तु । ३ द ख. सौजसां चोर्णका° । ४ द. ख. °द्रुमं । ५ द. ख. हां । ६ द. ख. आलमे । ७ द. ख. तौ । ८ द. ख. ग. °ना° । ९ द. ख. ग. °त्ता तु । १० द. ख. °नाभिल° । ११ ख. ग. °प्यश्वक° । १२ द. ख. च । १३ द. ख. ब्राह्मणः पदैः । १४ द. ख. °स्यां° । १५ द. ख. गर्हिताः ।

तस्योपरिष्टाद् विन्यस्येत् क्षीरवृक्षस्य पल्लवम् ।
सुगन्धि[1]नार्थं धूपेन धूपयित्वा चतुर्दिशम् ॥ २३ ॥
वेष्टयेदहतेनैनं शुक्लवस्त्रेण सर्वतः ।
वास्तुमध्ये यतो ब्रह्मा कुम्भरूपं(पः) स तिष्ठति ॥ २४ ॥
कुम्भस्योत्तरभागे तु कीलकान् स्थापयेद् बुधः ।
कीलानष्टौ [2]परीक्षेत स्था[3]पयेच्च यथाविधि ॥ २५ ॥
श्वेतचन्दनलि[4]प्तांस्तान् श्वेतपुष्पैर्विभूषयेत् ।
सालक्तका[5]न् सुरभिणा धूपेन च सुधूपि[6]तान् ॥ २६ ॥
ऊर्णाम[7]येन सू[8]त्रेण त्रिवर्णेनाभिवेष्टयेत् ।
मधुसर्पिर्दधिक्षीरैर्मू[9]लभागेषु लेपयेत् ॥ २७ ॥
अर्चयेत् परशुं सूत्रमष्टी[10]लादीनि सर्वतः ।
अथोपकरणान्यत्र धूपपुष्पाक्षतादिभिः ॥ २८ ॥
ततः पूर्वोत्तरे वास्तोर्भागे सप्तार्चिषः पदे ।
गोमयेन समालिप्ते कुशास्त[11]रणमास्थितः ॥ २९ ॥
अग्निकार्यं प्रकुर्वीत पुरो[12]धाः शान्तिमेव च ।
सांवत्स[13]रः शुचिः स्नातः कृतस्ना[14]नः(?) समाहितः ॥ ३० ॥
[15]शङ्कुना साधयेल्लग्नं सम्यक् [16]तद्धटिकाथवा (?) ।
रात्रिलग्नं तु नक्षत्रैर्मध्यास्तोदयसंश्रितैः ॥ ३१ ॥
एवं संसाधयेल्लग्नं यदीच्छेत् सिद्धि[17]मात्मनः ।
पूज[18]या तुष्टिकारिण्या पूजयेच्च पुरोहितम् ॥ ३२ ॥
अभ्यर्चिते यतस्तस्मिन् ब्रह्मा भवति पूजितः ।
सांवत्सरस्य कर्तव्या [19]ततः पूजा यथाविधि[20] ॥ ३३ ॥

---

१ द. ख. ग. च । २ द. पवीन्स्वेत; ख. ग. यवीश्वेत । ३ द. स्ना° । ४ द. ख. °प्तास्ता श्वे°; क. °प्तास्ते श्वे° । ५ क. काः । ६ द. ख. °पिता; क. °पिताः । ७ द. ख. ऊर्वास° । ८ द. ख. स° । ९ द. ख. °मूल्यस्य° । १० द. ख. ग. °ष्टीलावानि । ११ द. °रिण° । १२ द. ख. °वा । १३ द. ख. रो सु°; ग. °रशुचिः° । १४ द. ख. °न । १५ द. ख. ग. शंकुंत । १६ द. ख. ग. तं खाटि° । १७ द. ख. माप्नुयात् । १८ द. ख. पूजा वा । १९ द. ख. °व्यास्त° । २० द. ख. °धिः ।

सांवत्सरेऽर्चिते यस्मात् पूजितः स्याद् बृहस्पतिः ।
स्थपतिं पूजयेत् पश्चात् त्व[1]ष्टृतुष्टिचिकीर्षया ॥ ३४ ॥

तदधीनं यतः कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
श्वेतचन्दनदिग्धांस्तांश्च श्वेतपुष्पैश्च पूजितान् ॥ ३५ ॥

सदशैरहतैर्वस्त्रै[2]रङ्गुलीयैः प्रपूजयेत् ।
परिकर्मकरा ये च तान् यथाशक्ति पूजयेत् ॥ ३६ ॥

हेम्ना वस्त्रादिदानैश्च [3]वाग्भिर्वा परितोषयेत् ।
यथा सुमनसस्ते स्युस्तथा कर्तव्यमादरात् ॥ ३७ ॥

ततः स्थपतिराचम्य बलिकर्म समाचरेत् ।
सूत्रपाते बलिं धीमान् सार्वभौतिकमाचरेत् ॥ ३८ ॥

तस्यालाभे बलिः कार्यो[4] यो भवेत् सोऽभिधीयते ।
विदधीते[5] चरूञ् श्वेतरक्तपीतासितान् पृथक् ॥ ३९ ॥

पायसं कृसरं क्षीरं निष्पावाञ् श्वेतमोदनम् ।
पावि[6]कादधि[7]रूपांश्च पललो[8]ल्लापिकाघृ[9]तम् ॥ ४० ॥

दध्योदनं च संमिश्रं देवताभ्यो निवेदयेत् ।
तिलैर्घृतेन सहितैर्देवमग्निं च पूजयेत् ॥ ४१ ॥

ततश्च पायसं दध्ना ब्रह्मस्थाने निवेदयेत् ।
ततश्चानुक्रमेणैव देव[10]ताभ्यो बलिं हरेत् ॥ ४२ ॥

बलिकर्म यथान्यायं कृत्वा च द्विजवाच[11]नम् ।
स्वशाखीयाञ् शुचीन् प्राज्ञान् पूजयेद् दक्षिणाफलैः ॥ ४३ ॥

ओङ्कारस्वस्तिपुण्याहैर्गीतवादित्रनिस्वनैः ।
ततो विप्रैः सह स्वामी कुर्यात् तस्य प्रदक्षिणम् ॥ ४४ ॥

अक्ष[12]तान् प्रथमं कुम्भे दापयित्वा द्विजोत्तमैः[13] ।
ततो दक्षिणपूर्वेण गत्वा पुण्याहवाचकैः ॥ ४५ ॥

---

१ द. वसु°; ख. वस्तु° । २ द. ख. °लैश्च । ३ द. ख. वाग्भिर्वा । ४ द. ख. ग. °र्ये । ५ द. ख. °तेरक्तश्वेतभक्तपी° । ६ द. ख. °त्रि° । ७ द. ख. ग. °दध्यरू° ८ द. ख. °ल्लो° । ९ क. °मृ° । १० द. ख. दैवते° । ११ द. °चतां; ख. °चनां । १२ द. ख. °ता प्र° । १३ द. ख. °मा ।

अहतांम्बरसंवीतः शुचिः स्थपतिरासने।
निषेद्य प्राङ्मुखः शङ्कुं धृत्वा दक्षिणपाणिना ॥ ४६ ॥
पश्चादादाय वामेन प्रतिष्ठाप्य च भूतले।
मन्त्रानमून् जपन् वीरो हन्यात् परशुना ततः ॥ ४७ ॥
विशन्तु ते तलं नागा लोकपालास्तथैव च।
प्रतिष्ठन्तु गृहं चास्मिन्नायुर्बलकरं भवेत् ॥ ४८ ॥
प्रहारान् सुस्थिरानष्टौ दद्यात् कीलस्य मूर्धनि।
हन्यमाने ततः कीले निमित्तान्युपलक्षयेत् ॥ ४९ ॥
गोविप्रैरथनागाढ्याः कन्या नृपवरैस्त्रियः।
शङ्खदुन्दुभिवंशानां तथा गीतस्य च ध्वनिः ॥ ५० ॥
आविर्भवति यद्यस्मिन् हन्यमाने प्रभुस्तदा।
सततं सुखमाप्नोति शान्त्यैश्वर्यैश्च वर्धते ॥ ५१ ॥
हतं क्षुतं विपन्नं वा निषेधः सूत्रकीलयोः।
पाषण्डिनां च सर्वेषां दर्शनं न सुखावहम् ॥ ५२ ॥
दृष्ट्वा शुभनिमित्तानि ततः शङ्कुं निवेशयेत्।
हन्यमानो यदा कीलो विशेद् भूमौ शनैः शनैः ॥ ५३ ॥
कर्मसिद्धिर्भवेत् तत्र गृहं रत्नपरिच्छदम्।
हन्यमानोऽपि न विशेद् धरित्रीं कीलको यदा ॥ ५४ ॥
न तत्र कर्मसिद्धिः स्यादनिमित्तं च लक्षयेत्।
एकेनापि प्रहारेण यत्र कीलो विशेन्महीम् ॥ ५५ ॥
न सिद्धिं याति तत्रैकः कृतं वा नोपभुज्यते।
आयस्याष्ठीलया हन्यान्न काष्ठेन कथञ्चन ॥ ५६ ॥
काष्ठेन ताडितः कीलो वह्निदोषकरो भवेत्।
अश्मना यदि ताडयेत तदा व्याधिं प्रयच्छति ॥ ५७ ॥

---

१ द. ख. °हतांबरः। २ द. ख. °ष्या°। ३ क. कुम्भं। ४ द. प्रवरमनागांश्च। ५ क. °रः°। ६ द. ख. °भिवासानां। ७ द. ख. ग. शान्त्यर्थैश्च; क. शान्तैश्च°। ८ द. ख. ज्व°; ग. ज्ञ°। ९ द. ख. ग. स।

ऐन्द्रीं प्रति नतः कीलो धनसम्मानकारकः ।
आग्नेय्यां प्रणते[1] कीले भवत्यग्निभयं महत् ॥ ५८ ॥

याम्यायां मरणं राज्ञां दिशि राक्षसतो भयम् ।
धननाशस्तु वारुण्यां वायव्यां रोगतो भयम् ॥ ५९ ॥

सौम्यं सौम्यानते[2] राजप्रसादायेशतो गतः ।
कीलके कूर्चके जाते पुत्रपौत्रान्वयैर्गृहे[3] ॥ ६० ॥

परमामृद्धिमाप्नोति धनधान्यैश्च वर्धते ।
हन्यमानो[4] यदा यत्नात् कीलः कश्चिदपि स्फुटेत् ॥ ६१ ॥

नाशं[5] विद्यात् तस्य पत्न्या ज्येष्ठस्य तनयस्य वा[6] ।
यदि भज्येत कील[7]ः स्यात् स्वामिनो जायते वधः ॥ ६२ ॥

यदा कीलः पतेद्धस्ताद् भ्रंशः स्यात् स्थपतेस्तदा ।
हस्तभ्रष्टश्च(?) स[8] भवेदष्ठीले हस्तविच्युते[9] ॥ ६३ ॥

सुखेन हन्यमानश्चेत् कील[10]ः स्वस्थो न जायते ।
अष्टौ प्रहारानपरांस्तस्य दद्यात् तदा पुनः ॥ ६४ ॥

स्रग्गन्धधूपोपहारैः कुर्याच्च[11] परिषेचनम् ।
[12]इदं साम महापुण्यं परिचिन्त्य[13] समासतः ॥ ६५ ॥

[14]त्रैशोकं तु जपेद् विद्वान् यावच्छङ्कभिषेचनम् ।
गत्वाथ नैर्ऋतीमाशां ततः शङ्कुं निवेशयेत् ॥ ६६ ॥

[15]ऊ[16]णायवेन साम्नास्य [17]सम्यक् स्नपनमाचरेत् ।
वायोर्दिशं ततो गत्वा तत्र शङ्कुं निवेशयेत्[18] ॥ ६७ ॥

---

१ ख. ग. च गते; द. °गते कीले । २ द. °म्यागतो राज्ञप्र° । ३ द. हैः । ४ द. °नं यदा मत्तात् । ५ द. भासं विंद्या त°. ६ ख. च । ७ क. लस्यात् । ८ क. स्य । ९ द. °विद्युते । १० क. लतुस्थो; द. कीलतुस्था न जा° । ११ द. °च्च कतिषे° । १२ द. इदं मास महापुण्यं· परिवर्त्त्य । १३ क. वर्त्य स । १४ द. वै श्लोकं तज्जपेद्वि° । १५ द. औत्तार्य वेनशाम्नासम्यक् । १६ क. यवेशन; ख. यवेन । १७ क. प्राग्वत् (स्नानं स) मोच । १८ द. निवेश्य च ।

अभिषेकं महारत्नसाम्ना तस्य समाचरेत् ।
अथैशानीं दिशं गत्वा शङ्कुं तस्यां निवेशयेत् ॥ ६८ ॥

भाग्रेण[1] साम्ना कुर्वीत प्राग्वत् तस्याभिषेचनम् ।
ततोऽनु सूत्रं बध्नीयात् सव्यं[2] द्विगुणवेष्टितम् ॥ ६९ ॥

प्रदक्षिणं प्रसार्यैतदुक्तः शङ्कुक्रमो यथा ।
म(बं[3])ध्यमानं यदा सूत्रं शङ्कुः[4] किमपि[5] मुञ्चति ॥ ७० ॥

तदा पुत्रवधं विद्याच्छिन्नं[6] स्वस्वामिमृत्यवे ।
तस्माद् यत्नः प्रकर्तव्यो यावत् सूत्रं प्रसार्यते[7] ॥ ७१ ॥

चतुर्णामपि बाहूनां पोषं(?)छिन्नं न दुष्यति ।
सूत्रं प्रसार्य वितरेच्चरून्[8] पूर्वं प्रकल्पितान् ॥ ७२ ॥

स्वेषु स्वेषु ततः स्थानेष्वनेन विधिना बुधः ।
शङ्कुस्थानेषु दातव्याः सिताद्याश्चरवः क्रमात् ॥ ७३ ॥

प्राग्दक्षिणस्या विदिशो[9] मन्त्रं चेमं हृदा जपेत्[10] ।
मारुतानां च सर्वेषां मानवानां[11] तथैव च ॥ ७४ ॥

बलिं तेषु प्रयच्छामि मन्त्रेण परिमन्त्रितम् ।
रक्तं बलिमुपादाय नैर्ऋत्यभिमुखस्तथा ॥ ७५ ॥

नैर्ऋत्यधिपतिश्चैव नैर्ऋत्यां ये च राक्षसाः ।
बलिं तेषु प्रयच्छामि रक्तमोदनमुत्तमम् ॥ ७६ ॥

कृष्णं[12] बलिमुपादाय गत्वा च दिशमानिलीम्[13] ।
नमस्ते नागराजाय ये चान्ये तं समाश्रिताः ॥ ७७ ॥

बलिं तेषु प्रयच्छामि कृष्णमोदनमुत्तमम् ।
बलिमुद्धृत्य हारिद्रमैशानीमाश्रयन्[14] दिशम् ॥ ७८ ॥

---

१ द. भागेण । २ द. सत्यं । ३ द. म° । ४ ख. ग. कुः । ५ द. कमपि । ६ द. विंद्याच्छिन्नसुस्वामि° ७ क. रयेत् । ८ द. च्चनून् । ख. ग. नू । ९ क. विं १० द. जयेत् । ११ द. मरुतानां त° । १२ द. कृष्णां १३ द. °लिन् । १४ ख. ग. येत् दि; द. °येंद्दिशम् ।

नमो रुद्रेषु सर्वेषु ये चान्ये तान् समाश्रिताः ।
प्रयच्छामि बलिं तेषां ह[1]रिद्रौदनमुत्तमम् ॥ ७९ ॥

एवमेतान् बलीन् सर्वान् यथावत् प्रतिपादयेत् ।
ततः कुम्भोदकं पुण्यं साम्ना दिव्येन मन्त्रयेत् ॥ ८० ॥

वामदे[2]व्येन कुर्वीत प्रोक्षणं तेन वास्तुनः ।

द्रुमा विप्रादीनामिति निगदिताः शङ्कुघटने
फलं य[3]च्छङ्कोश्च स्फुटमिह निमि[4]त्तानि बहुशः ।
तथा सूत्राताने विधिरनु च मन्त्रैः प्रतिदिशं
बलिः कीलेषूक्तस्त्रिदशपरितोषाय विधिवत् ॥ ८१ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
कीलकसूत्रपातो[5] नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ वास्तुसंस्थानमातृका नामाष्टात्रिंशोऽध्यायः ।

इदानीमभिधास्यामो वास्तुसंस्थानमातृकाम् ।
निवासहेतवे सम्यक् सर्वकर्मोपजीविनाम् ॥ १ ॥

चतुरश्रं समं †साचि दीर्घं वृत्तं च शम्बुकम्[6] ।
शकटाक्षभगादर्शव[7]ज्रकन्थाकृतीनि च(?) ॥ २ ॥

छिन्नकर्णं विकर्णं च शङ्खाभं क्षुरसन्निभम् ।
[8]शक्त्याननं कूर्मपृष्ठं सदंशं व्यजनाकृति ॥ ३ ॥

शरावस्वस्तिकाकारं[9] मृदङ्गपणवोपमम् ।
वि[9]शाकरं कबन्धाभं यवमध्यसमाकृति[10] ॥ ४ ॥

---

१ द. हृ॰ । २ द. 'देवेन । ३ द. यत्स॰ । ४ द. नितांतं । ५ द. पातोध्यायो सप्तत्रिंशः ॥ छ ॥ ६ द. संबुकं । ७ द. च संयातं । ख. ग. संयातं । ८ ख. ग. द. 'संक्षामनं' । ९ द. ॰रे । १० द. तिः ।

† पूर्वाध्यायोपान्तिमश्लोकादारभ्या चत्वारिंशाध्यायावसानात् क. पाठो लुप्तः, ख. गयोस्तु विनियोगे 'शेष्य 'ति पठ्यते ।

उत्सङ्गरा(ग)जदन्ताभे तथा परशुसन्निभम्[1] ।
विस्त्रावितं च श्वभ्रं च ‡प्रलम्बं च विवाहिकम् ॥ ५ ॥

त्रिकुष्टं पञ्चकुष्टं च परिच्छिन्नं तथापरम् ।
दिक्स्वस्तिकाभं श्रीवृक्षं वर्धमानसमाननम् ॥ ६ ॥

एणीपदं न[2]रपदं चत्वारिंशत् समासतः ।
क्षेत्राण्युक्तान्यथामीषां विनियोगो विधीयते ॥ ७ ॥

चतु[3]रश्रे समे राजा शय्याकारे पुरोहिताः ।
दीर्घे कुमारकाः सेनापतिर्वृ[4]त्तायते वसेत् ॥ ८ ॥

वसेयुः[5] शम्बुकाकारे सर्वे वाह्याः सुखार्थिनः ।
अन्तःपुरं सद्म समे वाणिजाः शकटाकृतौ ॥ ९ ॥

वेश्यास्तु भगसंस्थाने दर्पणाभे सुवर्णकृत् ।
संस्थानतो वज्रसमे जना नगरगोष्ठिकाः ॥ १० ॥

वसेयुः §शङ्खसंस्थाने क्षेत्रे पुत्राभिलाषिणः ।
छिन्नकर्णे महामात्रा विकर्णे मृगलु[6]ब्धकाः ॥ ११ ॥

शङ्खाभे चैकद्दश्वानो गणाचार्याः क्षुरोपमे ।
व्रता(जा)ध्यक्षः शक्तिमुखे कूर्मपृष्ठे तु मालिका[7]ः ॥ १२ ॥

सदंशे[8] सौचिका वाजिपोषिका व्य[9]ञ्जनोपमे ।
त[10]क्षाणश्च शरावाभे स्वस्तिके वन्दिमागधाः ॥ १३ ॥

पणवाभे मृदङ्गाभे वेणुतू[11]र्यादिवादकाः ।
विशर्करे[12] तु रथिनः कबन्धप्रतिमे पुनः ॥ १४ ॥

नीचाः श्वपाकाश्च यवप्रतिमे धान्यजीविनः ।
उत्सङ्गे श्र[13]मणा हस्त्यारोहिणो रा(ग)[14]जदन्तके ॥ १५ ॥

---

१ द. न्निभां । २ द. नवपदं । ख. ग. व । ३ द. रस्रे । ४ द. वि° । ५ द. वसेच्च । ६ द. ल° । ७ द. का । ८ द. °शे सूचि । ९ द. वि° । १० द. तक्षणां स्व सरावाने । ख. ग. 'क्षणाश्च' । ११ द. र्या च वादिकाः । १२ द. °र्कमे; ख. ग. 'मे' । १३ द. श्रवणा । १४ द. राजदन्तिके ।

‡ विनियोगे पुनरिदं न वक्ष्यते । § उपर्यपीदं विनियुक्तम् ।

परशुप्रतिमे क्षेत्रे बन्धनागारिणो जनाः ।
विस्राविणि सुराकाराः श्वभ्राभे कर्मकारिणः ॥ १६ ॥
युगले नापिताः स्वां[1]विवाहव्ये(?)कोशरक्षिणः ।
त्रिकुष्टे पञ्चकुष्टे च व[2]सेयुर्वह्निजीविनः ॥ १७ ॥
समन्ततः *परिच्छन्ने सर्वे मानोपजीविनः ।
दिक्स्वस्तिके तु चैत्यानि कुर्याद् वासांश्च सर्वशः ॥ १८ ॥
श्रीवृक्षप्रतिमे[3] वृक्षान् यज्ञवाटांश्च कारयेत् ।
वर्धमानाकृ[4]तिमुखेऽप्येतानेव प्रकल्पयेत् ॥ १९ ॥
एणीपदे तु गणिकां[5]श्चौरान् नरपदोपमे ।
इत्युक्ताः शुभदा[6] वासाः सर्वकर्मोपजीविनाम् ॥ २० ॥
कर्मोपजीविजनवासनिमित्तमेताः
क्षेत्राकृतीरभिहिता[7]ः प्रविमृश्य तेषाम् ।
वेश्मानि कारयति यः स्थपतिर्यथाव-
न्मान्यः स कस्य न भवेदिह भूमिपृष्ठे ॥ २१ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
वास्तुसंस्था[8](प?)नमातृकानामाष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ द्वारगुणदोषो नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

गृहाण्युक्तानि सर्वेषामेवं कर्मोपजीविनाम् ।
वर्णिनां च गृहस्थानां कथ्यन्तेऽतः परं यथा ॥ १ ॥
भल्लाटे धनदे यद्वा चरके पृथिवीधरे ।
ब्राह्मणस्य भवेद् वेश्म माहेन्द्रद्वारमुत्तमम् ॥ २ ॥

---

१ ग. स्वाधि वा; द. °धि°। २ द. वसेत्पूर्वाह्नि°। ३ द. मा। ४ द. कृतिर्मुख्येप्ये-तान्येव। ५ द. °काचोरोत्तरपदोपमाः। ६ द. °टा। ७ द. विरचिताः। ८ द. °स्थापन°। ९ द. °मिव।

* 'परिच्छिन्नमि'ति लक्ष्ये पठितम्।

माहेन्द्रेऽर्केऽथ सत्ये वा आर्यके[1] वा निकेतनम् ।
कार्यं गृहक्षतद्वारं क्षत्रियस्य शुभावहम् ॥ ३ ॥

याम्ये वैवस्वते वापि गान्धर्वेऽथ गृहक्षते ।
वैश्यस्य भवनं कार्यं द्वारं पुष्पाह्वये शुभम् ॥ ४ ॥

वारुणे पौष्पदन्ते वा यद्वा मैत्रेऽथवासुरे ।
शूद्रस्य सदनं कार्यं भल्लाटद्वारमुत्तमम् ॥ ५ ॥

विप्राणां प्राङ्मुखं वास्तु गृहं स्याद् दक्षिणामुखम् ।
वर्धते धनधान्येन पुत्रपौत्रैश्च नित्यशः ॥ ६ ॥

दक्षिणाभिमुखं वास्तु भवनं पश्चिमामुखम् ।
क्षत्रियस्य धनं धान्यं विक्रमश्चेह वर्धते ॥ ७ ॥

वास्तुनः पश्चिमं[2] द्वारं भवनस्योत्तरामुखम् ।
तत्रैधते धनैर्धान्यैः पुत्रपश्वादिभिश्च विट् ॥ ८ ॥

वास्तु[3] स्यादुत्तरद्वारं गृहं पूर्वामुखं[4] तथा ।
शूद्रस्य कर्मवृत्ति[5]स्तु धनधान्यैर्विवर्धते[6] ॥ ९ ॥

एकस्यामपि शालायां चत्वारः संप्रकीर्तिताः ।
निवेश्य[7]द्वारभागाश्च कथ्यन्ते च शुभाशुभाः ॥ १० ॥

उत्सङ्गो हीनबाहुश्च पूर्णबाहुस्तथापरः ।
प्रत्यक्षा[8]यश्चतुर्थश्च निवेशः परिकीर्तितः ॥ ११ ॥

उत्सङ्ग §एवदीक्षाभ्यां(?) द्वाराणां वास्तुवेश्मनोः ।
स सौ[9]भाग्यप्रजावृद्धिधनधान्यजयप्रदः ॥ १२ ॥

यत्र प्रवेशतो वास्तु(?)गृहं भवति वामतः ।
तद्धीनं[10]बाहुकं वास्तु निन्दितं वास्तुचिन्तकैः ॥ १३ ॥

---

१ ख. ग. 'स्ते'; द. आर्यस्ते वा निवेशनं । २ द. °म° । ३ द. °स्तुः । ४ द. य° । ५ द. °त्तिस्तद्ध° । ६ द. °ध्यते । ७ द. °श्यगद्वाराश्च; ख. 'श्यगृहद्वाराश्च' । ८ द. क्षोय°; ख. 'क्षो' । ९ द. भ° । १० द. °नं ।

§ 'एकदिक्काभ्यां द्वाराभ्याम्' इति पाठः स्यात् ।

तस्मिन् वसन्नल्पवित्तः स्वल्पमित्रोऽल्पबान्धवः ।
स्त्रीजितश्च भवेन्नित्यं विविधव्याधिपीडितः ॥ १४ ॥
वास्तुप्रवेश[1]तो यत् तु गृहं दक्षिणतो भवेत् ।
प्रदक्षिणप्रवेशत्वात् तद् विद्यात् पूर्णबाहुकम् ॥ १५ ॥
तत्र पुत्रांश्च पौत्रांश्च धनधान्यसुखानि च ।
प्राप्नुवन्ति नरा नित्यं वसन्तो वास्तुनि ध्रुवम् ॥ १६ ॥
गृहपृष्ठं समाश्रित्य वास्तुद्वारं यदा भवेत् ।
प्रत्यक्षायस्त्वसौ निन्द्यो वामावर्तप्रवेशवत् ॥ १७ ॥
ब्राह्मणो निवसेन्मुख्ये द्विनाम्नि क्षत्रियो वसेत् ।
वितथे निवसेद् वैश्यः शू[2]द्रः सुग्रीवनामनि ॥ १८ ॥
एते वैशेषिकाः सर्वे वर्णानामनुपूर्वशः ।
वास्तुद्वारनिवेशाश्च वासैः सह निरूपिताः ॥ १९ ॥
यथोत्तरमथोच्यन्ते वर्णानां गृहकल्पनाः ।
†शूद्रविट्क्षत्रियाणां च राज्ञां च जयकाङ्क्षिणाम् ॥ २० ॥
सा[3]र्धत्रिभूमि शू[4]द्राणां वेश्म कुर्याद् विभूतये ।
अतोऽधिकतरं यत् स्यात् तत् करोति कुलक्षय[5]म् ॥ २१ ॥
वैश्यस्य वर्धयेद् गेहमर्धपञ्चमभूमिकम् ।
अतिप्रमाणे तत्रास्य धनबन्धुपरिक्षयः ॥ २२ ॥
क्षत्रियस्य गृहं कुर्यादर्धषष्ठतलं परम् ।
सम्पद्बलस[6]मृद्ध्यै तदतिरिक्तं तु तच्छिदे ॥ २३ ॥
परं विप्रस्य भवनमर्धसप्तमभूमिकम् ।
स्वाध्यायाचारभोगार्थमत्युच्चं तु भयावहम् ॥ २४ ॥
य[7]जन्ते राजसूयाद्यैः [8]क्रतुभिर्येऽवनीश्वराः ।
ते[9]लैरर्धाष्टमैस्तेषां कारयेद् भवनोत्तमम् ॥ २५ ॥

---

१ द. सितो यं तु; ख. ग. शि। २ द. शूद्रं सु°। ३ द. सार्द्धं त्रिभूमिशूद्रेण; ख. ग. र्धं। ४ ख. ग. द्रेण वे। ५ द. क्षयः। ६ द. °समृद्धौ। ७ द. जयन्ते। ८ द. ऋ। ९ द. तैलैरर्द्धाष्टमेतेषां।

† 'शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां राज्ञाम्' इति पाठः स्यात्।

आहर्तानेकयज्ञानां राजा राजाधिपश्च यः ।
तस्याप्यर्धाष्टमतलं भवनं सन्निवेशयेत् ॥ २६ ॥

वाजपेयेन[1] वा यष्टा यो द्विजः स्यात् समाहितः ।
गवां कोटिप्रदो यो वा सोऽपि तस्मिन् भवेद्[2](द)भीः ॥ २७ ॥

यथाप्रमाणनिर्दिष्टे वसन्तस्ते नृपादयः ।
प्राप्नुवन्ति परामृद्धिमवृद्धिं तु विपर्यये ॥ २८ ॥

सपीठतलकं वेश्म मानतः संप्रकीर्तितम् ।
साधारणेन हस्तेन परं शूद्रस्य विंशतिः ॥ २९ ॥

चत्वारिंशद् विशः षष्टिः क्षत्रियस्य प्रशस्यते ।
अशीतिर्द्विजमुख्यस्य[3] शतहस्ता महीपतेः ॥ ३० ॥

नातः परं नृणामूर्ध्वप्रमाणं शस्तमुच्यते ।
देवदानवदैत्यानां पिशाचोरगरक्षसाम् ॥ ३१ ॥

सिद्धगन्धर्वयक्षाणां विधातव्यमतोऽधिकम् ।
एकभौमादधो नैव गृहं शूद्रस्य विद्यते ॥ ३२ ॥

वैश्यस्य भवनं कार्यमधो नान्य(ध्य)र्धभूमिकात् ।
द्विभूमिकादधः कार्यं क्षत्रियस्य न मन्दिरम् ॥ ३३ ॥

सार्धद्वि[4]भौमाद् विप्रस्य त्रितलादपि भूपतेः ।
हीनप्रमाणादमुतो गृहं यत् कुशिल्पिना स्याद् विहितं कथञ्चित् ।
भर्तुर्भये [5]सिद्धिविनाशनं तत् प्रशस्त[6]शीलादिविपर्ययाय ॥ ३४ ॥

गुणदोषान् प्रवक्ष्यामि द्वाराणां सर्ववास्तुषु ।
सुस्थितं चतुरश्रं च कान्तं स्वद्रव्ययोजितम् ॥ ३५ ॥

ऋजुं[7] स्वकीयदिग्भागे न ह्रस्वं न तथोच्चकैः ।
नाल्पं न कुब्जं नाप्यनि(?)पिण्डितं[8] न बहिर्गतम् ॥ ३६ ॥

---

१ द. कोटिः प्रदेया वा; ख. ग. टिः प्रदेया वा । २ द. ख. ग. भवेद्भुमी । ३ ख. ग. द. तिर्द्वयमु । ४ द. भू° । ५ द. °यै द्वित्रिवि; ख. ग. 'द्वित्रिवि' (?) । ६ द. °स्तलीला च विप° । ७ ख. ग. जू । ८ द. ख. ग. स्वे ।

नाध्मातं न कृशं मध्ये गतं नान्तरकुक्षिषु ।
न विद्रुतं न संक्षिप्तं यत् तत् स्याद् द्वारमृद्धिदम् ॥ ३७ ॥
पदस्य द्वादशे भागे पदमध्यात् प्रदक्षिणम् ।
स्थापितं वृद्धिमायाति द्वारं पुष्टिं करोति च ॥ ३८ ॥
रथ्याचत्वरशृङ्गाटवापीकूपाह(?)कुम्भकैः ।
कुड्यकोणतरुस्तम्भैर्भवनैस्यन्दनादिभिः ॥ ३९ ॥
यद् विद्धं भवनद्वारं तच्छुभाय न जायते ।
द्वारं द्वारे प्रविष्टं च कर्तव्यं वितनेतन(?) ॥ ४० ॥
पेद्यां[2] प्रवेशयेन्नैकामन्यद्वारे[3] कदाचन ।
द्वारं प्रवेशयेत् पेद्यां नारोहणगवाक्षयोः ॥ ४१ ॥
पक्षद्वारस्य वा नैकां कथञ्चिदपि बुद्धिमान् ।
न बाह्यगान्तरे द्वारे प्रविष्टं कारयेत् क्वचित् ॥ ४२ ॥
विहितं हि तथा तत् स्याद् बहुदोषकरं सदा ।
तोरणं गोपुरद्वारैर्मट्टो[4] येषां गृहे भवेत् ॥ ४३ ॥
गृहाणां मौलिकद्वारं श्रोत्रे चैतान् प्रवेशयेत् ।
द्वारं द्वारस्य कर्तव्यमुपर्युपरि भूमिषु ॥ ४४ ॥
प्रदक्षिणेन वा कार्यं कार्यं नापरथा पुनः ॥ ४५ ॥
उपर्युपरि भूमीनां मुखं कुर्यात् प्रदक्षिणम् ।
नापसव्येन कुर्वीत द्वारमारोहणानि च ॥ ४६ ॥
यस्यां भित्तौ कृतं पूर्वं तस्यामुपरि कारयेत् ।
तथान्यभित्तौ[5] तद्द्वारं विधातव्यं प्रदक्षिणम् ॥ ४७ ॥
न मध्ये सद्मनो द्वारं कुर्यादेव पदस्य च ।
न स्थूले(?) न पदे नापि सिरापाते तदिष्यते ॥ ४८ ॥
निरंशावस्थितैर्द्रव्यैस्तिर्यक्[6] का(क्रा)न्तैश्च मन्दिरे ।
मर्मवेधो न दोषाय द्वारवेधोऽथवा क्वचित् ॥ ४९ ॥

---

१ ख. ग. द. नो । २ ग. ऐन्द्र्यां प्र° । ३ ख. ग. नै । ४ ख. ग. रं पट्टो; द. °द्वारं पट्टो । ५ ग. य; ६ द. स्त ।

यवनाट्टालकच्छाया पुर[1]देवकुलस्य च ।
न प्रवेश्या गृहद्वारे रश्मयः सोमसूर्ययोः ॥ ५० ॥

न प्राकारेण कुड्येन न विटङ्केन वा पुनः ।
अन्तर्हितानि दुष्यन्ति द्वारमर्माणि कुत्रचित् ॥ ५१ ॥

अत्युच्चे स्याद् भयं[2] राज्ञो निम्ने तस्करतो भयम् ।
कुलपीडा भवेत् कुब्जे बहिर्याते पराभवः ॥ ५२ ॥

आध्मातेऽत्यन्तदारिद्र्यं[3] कृशमध्ये क्षयो नृणाम् ।
रथ्याविद्धे भवेद्[4] रोगो मरणं चत्वरेण च ॥ ५३ ॥

शृङ्गाटकेन वैधव्यं दुहितॄणां[5] प्रजायते ।
वाप्या कूपेन वा विद्धे स्यादतीसारतो भयम् ॥ ५४ ॥

कोणान्मृत्युभयं दद्याद् वृक्षै रोगभयं भवेत् ।
स्तम्भेन म्रियते स्वामी भ्रमेणार्थो न तिष्ठति ॥ ५५ ॥

प्रणालेन महद् दुःखं महाभीतिर्महाकलिः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन द्वारवेधं विवर्जयेत् ॥ ५६ ॥

यस्याग्रतः पृष्ठतश्च द्वारे भित्त्योर्द्वयोरपि ।
अन्योन्यं[6] भिद्यते यस्मिँन्नेकगत्याश्रिते[7] उभे ॥ ५७ ॥

वास्तु तद् भिन्नदेहाख्यं भिन्नस्वामिविधायकम् ।
न तत्र जायते वृद्धिः स्थापितस्य न कस्यचित् ॥ ५८ ॥

गृहकुक्षौ कृतं द्वारं सर्वरोग[8]भयङ्करम् ।
पूर्वद्वारं तु माहेन्द्रं प्रशस्तं सर्वकामदम् ॥ ५९ ॥

गृहक्षतं तु विहितं दक्षिणेन शुभावहम् ।
गन्धर्वमथवा तत्र कर्तव्यं श्रेयसे त(स)दा ॥ ६० ॥

पश्चिमेन प्रशस्तं स्यात् पुष्पदन्तं जयावहम् ।
भल्लाटमुत्तरे[9] द्वारं प्रशस्तं स्याद् गृहेशितुः ॥ ६१ ॥

---

१ ख. द. रा दे । २ द. भये राज्ञे° । ३ द. द्रं । ४ द. द्वेगो । ५ द. °त्रीणां ।
६ द. °न्या । ७ ख. ग. स्मिन्नेक । ८ द. रोगकरं भयं । ९ द. भव्याट° ।

एकाशीतिपदे तस्मिंश्चतुरश्रपदेऽपि वा ।
द्वारोऽप्य(प)दगास्तासां ब्रूमो वह्न्यादितः[1] फलम् ॥ ६२ ॥

हुताशभीतिः स्त्रीजन्म भूत्यर्थः प्रियता[2] नृपे ।
क्रोधे चा[3]नृतता(?) पुंसः क्रौर्यं[4] स्यात् पूर्ववत् क्रमात् ॥ ६३ ॥

सुतापि(प्ति)प्रैष्यनीचत्वे भक्षयानसुतर्द्धिकृत् ।
रौद्रं कृतघ्नमवसं याम्यतः सुतवीर्यहृत्(?) ॥ ६४ ॥

सुतोपपीडा रिपुवृद्धिरर्थ[5]सुतानवाप्ति[6]स्तनयार्थसम्पत् ।
स्वाप्तिर्नृशंसाद् भयमर्थनाश उक्तः क्रमादित्यपरोन्मुखेषु ॥ ६५ ॥

बन्धव्यसत्वे(?) रिपुवृद्धिरर्थसुताप्तिरग्र्या गुणसम्पदश्च ।
सुतार्थलब्धि[7]र्द्विषयात्मजेन दोषा[8]स्त्रिया नैर्ऋत[9]दिङ्मुखेषु ॥ ६६ ॥

गुणाश्च दोषाश्च यथावदेते निरूपिता द्वारसमाश्रिता ये ।
तान् शिल्प[10]विच्छास्त्रविदां वरिष्ठो विज्ञाय पूज्यत्वमुपैति लोके ॥६७॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

[11]द्वारगुणदोषो नाम एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ पीठमानं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ।

देवानां मनुजानां च पीठ[12]मानमथोच्यते ।
पीठं [13]कनीयो भागं च सार्धभागं तु मध्यमम् ॥ १ ॥

द्विभागमुत्तमं तत् स्यादेषा पीठसमुच्छ्रितिः ।
महेश्वरस्य विष्णोश्च ब्रह्मणश्चोत्तमं भवेत् ॥ २ ॥

इतरेषां च देवानां कर्तव्यं तन्न धीमता ।
ईश्वरस्य यथाकामं पीठं कार्यं विचक्षणैः ॥ ३ ॥

---

१ द. °र्दितः । २ ख. ग. वा; द. प्रिय वा । ३ ख. वा । ४ द. ग. पा । ५ ख. ग. र्थं । ६ ख. ग. द. र्थिं । ७ द. ब्धे° । ८ द. दोषास्त्रैयानैर्धातश्चङ्मुखेषु । ९ ख. ग. तश्चङ् । १० द. लिन । ११ द. द्वारगुणदोषाध्यायो नामैकोन चत्वारिंशः । १२ द. नयति मानमथोच्यते । १३ द. कमेयो भागोन ।

यस्मिन् स्थाने विधातव्यो ब्रह्मा विष्णुस्तथैव च ।
ईश्वरः सर्वतः कार्यो न दोषस्तत्र विद्यते ॥ ४ ॥
इतरेषां तु देवानां पीठं भागं समुच्छ्रितम्[1] ।
यस्य येन विभागेन वास्तुमानं विधीयते ॥ ५ ॥
तस्य तेनैव भागेन पीठोच्छ्रायो विधीयते ।
मनुजानां च पीठानि वेश्मनां[2] देवपीठकैः[3] ॥ ६ ॥
तुल्यानि कुर्यादुपरि कृता वृद्धिकराः सुराः ।
पुरमध्ये तु कर्तव्यं ब्रह्मणो गृहमुत्तमम् ॥ ७ ॥
चतुर्मुखं च तत् कार्यं[4] यथा पश्यति तत् पुरम् ।
अधिकं सर्ववेश्मभ्यस्तथा राजगृहादपि ॥ ८ ॥
राजवेश्माभिकमपि[5] शस्यतेऽन्यैस्सुरालयात् ।
पञ्चमो[8] लोकपालानां[6] राजा श्रेष्ठतमो[7] यतः ॥ ९ ॥
एवमेतानि देवानां पीठान्युक्तान्यशेषतः ।
चातुर्वर्ण्यस्य[9] पीठानि ब्रूमो[10] विप्राद्यनुक्रमात् ॥ १० ॥
षट्त्रिंशदङ्गुलोत्सेधं पीठं विप्रस्य शस्यते ।
इतरेषां तु वर्णानां ह्रस्वं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥ ११ ॥
चातुर्वर्ण्यस्य[11] पीठानि भुङ्क्ते विप्रो गृहाणि च ।
त्रयाणां[12] क्षत्रियो वैश्यो द्वयोः शूद्रः क्रमात् स्वकम् ॥ १२ ॥
एवं विभागं[13] पीठानां स्थपतिः परिकल्पयेत् ।
हितं कारयितुर्वाञ्छन् नृपतेश्च समृद्धये ॥ १३ ॥
प्रमाणे स्थापिता देवाः पूजार्हाश्च[14] भवन्ति हि ।
प्रमाणं पीठानामिदमभिहितं ब्रह्ममुर[15]जि-
त्पुरारीणामत्रापरदिविषदां यच्च नियतम् ।

---

१ द. समुद्धृतं । २ द. वेश्मानां । ३ ख. ग. ठके; द. के । ४ द. कर्माय । ५ द. ना. ६ द. पालानां । ७ द. स्तस्तुतमो । ८ द. पंच । ९ द. चतुर्वर्णस्य । १० द. ब्रह्मो । ११ द. वर्णासु; ख. ग. र्णासु पी । १२ द. ख. ग. णामन्यजातीनां गृहं शूद्रकमाशकम् । १३ द. ग । १४ द. पूजायाश्च......हि । १५ द. सु ।

ततो विप्रादीनामपि निगदितं यत् तदखिलं
यथौचि[1]त्या[2]योज्यं श्रियमभिलषद्भिः स्थपतिभिः ॥ १४ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
[3]पीठमानं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ चयविधिर्नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

इदानीमभिधीयन्ते चयस्येह गुणागुणाः ।
सुविभक्तः समश्चारुश्चतुरश्र[4]श्चयः शुभः ॥ १ ॥

असंभ्रान्तमसन्दिग्धमविनाश्यं[5]न्यबर्हितम् ।
अनुत्त[6]ममनुद्वृत्तमकुब्जं न च पीडितम् ॥ २ ॥

समानखण्डमृज्वन्तमन्तरङ्गं तथैव च ।
सुपार्श्वं सन्धिसु[7]श्लिष्टं सुप्रतिष्ठं सुसन्धि च ॥ ३ ॥

अर्जिह्मं चेति चेय[8]स्य गुणा विंशतिरित्यमी ।
एतेषां वैपरीत्येन दोषाणामपि विंशतिः ॥ ४ ॥

दक्षिणं तु यदा कुडयं विचिनोति बहिर्मुखम् ।
तदा व्याधिभयं विद्यान्मृत्युदण्डं च निर्दिशेत् ॥ ५ ॥

पश्चिमं तु यदा कुडयं विचिन्वन्ति बहिर्मुखम् ।
धनहानिं[10] तदा वि[11]द्याद् दस्युभ्य[12]श्च भयं भवेत् ॥ ६ ॥

उत्तरं तु यदा कुडयं विचिनोति बहिर्मुखम् ।
कर्तारं स्वामिनं वापि व्यसनं प्रापयेत् तदा ॥ ७ ॥

प्राच्यं बहिर्मुखं कुडयं चिनोति स्थपतिर्यदा ।
राजदण्डभयं तत्र निर्दे[13]ष्टव्यं विचक्षणैः ॥ ८ ॥

---

१ द. यद्योचित्याद्योज्यं; ख. ग. यद्यौ । २ ख. ग. 'त्याद्योज्यं । ३ द. पीठाध्यायो नाम चत्वारिंशः ॥ छ ॥ ४ क. श्शुभश्चयः । ५ ख. द. नाश्यं च गर्हितं; ग. शं च ग । ६ ख. ग. मत्तम; द. अनुमत्तमनुद्वृत्तकु । ७ क. षु । ८ द. अवि । ९ द. वेद्यस्य । १० क. नि ११ द. विं° । १२ क. भि । १३ द. निर्दिष्टं विचक्षणैः ।

एतदेव फलं ब्रूयात् पतिते[1] दलिते तथा[2] ।
यस्य प्राग्दक्षिणः कर्णः[3] प्रवर्तेत बहिर्मुखः[4] ॥ ९ ॥
स्यात् तत्राग्निभयं घोरं गृहभर्तुश्च संशयः ।
गच्छेद् बहिर्मुखः कर्णो यदा दक्षिणपश्चिमः ॥ १० ॥
कलहोपद्रवस्तत्र स्याद् भार्यायाश्च संशयः ।
पश्चिमोत्तरकर्णे तु सम्प्रयाते बहिर्मुखे[5] ॥ ११ ॥
पशुवाहनपुत्राणां संशयस्तत्र जायते ।
प्रागुत्तरो यदा कर्णः प्रचीयेत बहिर्मुखः ॥ १२ ॥
गुरूणां संशयस्तत्र गोवृषादेश्च जायते ।
विशालं यदि जायेत सर्वबाहुषु चिन्वतः ॥ १३ ॥
कर्णिकासमसंस्थानं तद् भवेन्मल्लिकाकृति ।
[6]न तादृशो भवेदायस्तत्र यादृग् व्ययो भवेत् ॥ १४ ॥
चयस्य तस्य दोषेण गृह(ही)क्षीणः[7] पलायते ।
चिन्वतो यदि संक्षिप्तमत्यर्थं[8] तत्र जायते ॥ १५ ॥
ब्रह्मसंज्ञं तदुद्दिष्टं तत्र राजभयं भवेत् ।
विस्तृतं यदि बाह्येषु संक्षिप्तं चैव मध्यतः ॥ १६ ॥
तनुमध्यं तदुद्दिष्टं[9] तत्र विद्यात् क्षुधो भयम् ।
उच्छ्रितं यदि कर्णेषु परिहीणं च मध्यतः ॥ १७ ॥
निर्णतं[10] नाम तद् विद्यात् तत्र चौरभयं भवेत् ।
कर्णेषु परिहीणं चेदुच्छ्रितं चापि मध्यतः ॥ १८ ॥
कूर्मोन्नतमिति ज्ञेयं सर्वदोषभयावहम् ।
विषमोन्नतकर्णेषु निर्दिशेद् द्रविणक्षयम् ॥ १९ ॥
प्राज्यान्नपानं[11] तद् विद्यात् समेषु विहितेषु च ।
इत्येते चीयमानस्य गुणदोषाः प्रकीर्तिताः ॥ २० ॥

---

१ द. पत्ये तदखिले तथा । २ क. दा । ३ द. कर्त्ता । ४ द. खः । ५ क. य । ६ द. सतो-
ऽद्रिभ° । ७ द. गृहक्षीणे; ख. ग. णे । ८ क. ख. ग. द. वा तेषु । ९ क. ख. ग. र्न । १० द. °र्णं ।
११ द. °तं ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चयकर्म प्रयोजयेत् ।
उदकेन समं नीत्वा सम्यङ्निश्चयकारणम् ॥ २१ ॥

तत्रा(स्मा)हते न चान्यत् स्यान्निश्चयार्थं[1] [2]चयस्य च ।
तस्माज्जलेन वलयं गृह्णीयात् पूर्वमाहतः ॥ २२ ॥

ततः सुताडिते सूत्रे चयं कुर्याद् विचक्षणः ।
द्विगुणां[3] क्षेत्रमानस्य रज्जुं कृत्वा तदन्तयोः ॥ २३ ॥

[4]यांऽसौ(?) कार्यौ ततस्त[5]स्यां पादोनक्षेत्रमानतः ।
दद्यान्निरि[6]ञ्छनं कीलौ क्षेत्रगर्भान्तगामिनौ[7] ॥ २४ ॥

निधायार्या[8]ः(य)सकौ तस्याः प्रान्त[9]स्थौ योजयेत् तयोः ।
निरञ्छनाभिकृ[10]ष्टायां पादोनक्षेत्रसंमितम्[11] ॥ २५ ॥

भुज[12]गत्या भवेद् रज्जुस्तस्यामिष्टा[13]नुमानतः ।
चिह्नं दद्यात् स कर्णः स्यादेवं दोषान् प्रसाधयेत् ॥ २६ ॥

भूरि [14]नाच्छादनं दद्यान्न भिन्द्यात् तत्र चेष्टकाः ।
विषमस्थाः कुठारेण चि[15]छित्त्वा ताः कल्पयेत् समाः ॥ २७ ॥

यथा न च स्पृशेत् सूत्रं विचि[16]न्वीत तथा बुधः ।
कुड्ये च सादिमध्यान्ते [17]दृष्टिमेकां नि[18]पातयेत् ॥ २८ ॥

यदा सर्वपरि[19]क्रान्तं तलं चोद्घाटितं भवेत् ।
तदा नैकत्र कुर्वीत पर्यायेण विचक्षणः ॥ २९ ॥

उद्घाटनं स्त[20]राणां(?) तु यदी[21]च्छेत् सिद्धिमात्मनः ।
तत्र तत्र चयं कुर्याद् यदि संविद्धकं हि[22]तम् ॥ ३० ॥

[23]दुर्वहं हि भवेत् तेन तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ।
उपरिष्टात् समं पार्श्वे [24]भुजं कुर्याद् विचक्षणः ॥ ३१ ॥

---

१ द. ताभ्यान्स° । २ द. यायार्यवस्य च । ३ द. णं । ४ द. यासौ कार्यो; ख. ग. या । ५ द. स्या । ६ क. र; द. °च्छनं । ७ द. तैः । ८ क. यामकौ । ९ द. स्था । १० क. ष्णा । ११ ख. ग. 'तः'; द. °म्मितः । १२ ख. ग. ङ्ग; द. भुजं° । १३ ख. ग. द. न । १४ ख. द. °मा । १५ द. चिन्वान कल्पयेद्धिमाः ॥ १६ द. विचिन्वति । १७ द. द्रि ष्टमेकानियोजयेत्; ख. ग. 'द्विष्ठये' । १८ ख. ग. योजये । १९ द. °कांततलावा घटितं भवेत् ॥ २० ख. द. न° । २१ द. दि । २२ द. हि तत् ॥ २३ द. दुर्बलं; ख. ग. दुर्बलं हि । २४ ख. ग. द. भयं कु° ।

समन्ताद्[1] रुचकच्छिन्नश्चयो भित्तिषु पूजितः ।
तस्मात् प्रयत्नः कर्तव्यश्चयकर्मणि नित्यशः ॥ ३२ ॥

इति भा[2]षितरूपितमाचरतश्चयकर्म यथाविधि शिल्पिकृतम् ।
भवतीह यशो भुवने विततं गृहभर्तृरपि प्रचुरो विभवः ॥ ३३ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
चयविधिर्नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ शान्तिकर्मविधिर्नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

इदानीमभिधास्यामो विधानं शान्तिकर्मणः ।
यथावदिष्ट्वा[3] दिक्पालान् हुत्वा[4] शान्तीर्यथाक्रमम् ॥ १ ॥

स्नपयेत् कर्णिकां[5] कुम्भैः सहिरण्यैर्विचक्षणः ।
सर्वगन्धानुलिप्तां[6] च माल्यदामविभूषिताम् ॥ २ ॥

कृतमाल्यानिवसितां(?) मूले च मधुलेपितां[7][8] ।
दोषप्रशमनार्थाय तां मूलेषु निखातयेत् ॥ ३ ॥

मधुकुम्भमरिष्टं च शेवालं च विधानवित् ।
वाचयित्वा तु[9] विप्रेन्द्रान् कृतपुण्याहमङ्गलान् ॥ ४ ॥

स्थापयेत् कर्णिकाः सर्वाः स्थपतिः प्रयतः शुचिः ।
एतेन विधिना कर्म चातुर्वर्ण्यस्य कारयेत् ॥ ५ ॥

कर्णिका रोपिता यत्र पुनरुत्पाट्य रोप्यन्ते[10] ।
न तन्निष्पद्यते वेश्म स्वामी चात्र विनश्यति ॥ ६ ॥

नि[11]खातं तु यदा दारु च्छिद्यते ताड्यते पुनः ।
तन्नाशो धनधान्यस्य स्वामिनश्चात्र सर्वथा ॥ ७ ॥

---

१ क. दु + क; ग. ह्रुचक । २ द. भाषानिरूपितनारतश्च ... यथाविधिः । मूल्य° । ३ द. °ष्टा । ४ द. ह° । ५ ख. ग. का । ६ द. °प्ता । ७ क. स; द. ता° । ८ द. लेपिता । ९ ख. ग. द. च । १० द. रोपिते । ११ द. निखनितं यदा दारुच्छिद्येत्येत्याद्य तत्पुनः ।

वल्लीनिपीडितं दारु प्रवेशे चेन्निखन्यते ।
आशीविषभयं घोरं तस्मिन्नुत्पातलक्षणम् ॥ ८ ॥

उत्थाने कर्णिका रक्ष्या सर्वसत्त्वाभिधर्षणात् ।
नवे कर्मण्यशकुना मृगव्यालसरीसृपाः ॥ ९ ॥

कर्णिकामधिरोहन्ति दोषांस्तत्र वदेदमून् ।
कृतापीडां[1] परिहृतां यद्यारो[2]हन्ति वायसाः ॥ १० ॥

गृहिणस्तत् प्रवासः स्यादन्नं[3] पानं च हीयते ।
मयूरे तद्गृहं राजा हरेत् पश्चाब्दतः परम् ॥ ११ ॥

वरा[4]ङ्गे जायते व्याधिः कोकिलै[5]र्द्व्यब्दतः परम् ।
काकोलैस्त्रीणि वर्षाणि जायते सुमहद् भयम् ॥ १२ ॥

शुके स्युः कलहा[6]द्यानि न च निष्पद्यते गृहम् ।
कुक्कुटेऽग्निभयं विद्याद् राजतो वा महद् भयम् ॥ १३ ॥

सारिकायां तु दौःशील्यं स्त्रीणां गृहपतेस्तथा ।
सँ[7]र्परूपे[8]र्त(तु)विघ्नेन गृहं निष्ठां न गच्छति ॥ १४ ॥

स्त्रीपुंसयोः कुलिङ्गे तु जायते पापकारिता ।
पाराव[9]ते तु जायेते स्त्रीपुंसौ गुरुतल्पगौ ॥ १५ ॥

विडाले तु[10] कुलं दासैः सह रोगैर्निपीड्यते ।
ज्वलनो वा जलं[11] वापि हस्ती वा हन्ति तद्गृहम् ॥ १६ ॥

आरण्यैः[12] शकुनैरेतत् स्याद्[13] वर्षाद् धर्षणे फलम् ।
यूनां[14] च जायते मृत्युर्मध्वा[15]सङ्गे धनक्षयः ॥ १७ ॥

दुःस्वप्नदर्शनं धूके[16] बालानां मरणं तथा ।
त्रस्तभीते निलीने तु राजा शून्यं हरेद् गृहम् ॥ १८ ॥

---

१ द. लां । २ द. °हति वायसः । ३ द. °न्नपानं । ४ द. वरांगे यायितोव्याधि कोकिलैद्वित्रृतः परं । ५ ख. ग. द्वी । ६ ख. ज्यानि; द. सुकेसकलहज्यानिः सं च निष्पद्यते गृहं । ७ क. सर्पं । ८ क. न । ९ द. °पते । १० द. ते । ११ द. ज्व । १२ द. णैः । १३ द. स्या । १४ ग. नृणां ज । १५ द. °गंधा° । १६ द. एके ।

यदा त्वग्रे प्रदृश्येत धूम्रः कर्णगतोऽपि वा ।
अग्निर्दहति तत् क्षिप्रं विद्युद् वा हन्ति मन्दिरम् ॥ १९ ॥

यत्रारोहति गृध्रस्तद् द्विजाङ्घ्रि[1]स्पृष्टमाचरेत् ।
कृत्वा हलशतैः कृष्टं ततो बीजानि वापयेत् ॥ २० ॥

गावश्चात्र प्रदुह्येरञ् शान्तिकानि च कारयेत् ।
मेघेऽभि[2]वृष्टे भूयोऽपि तत्र कुर्वीत मन्दिरम् ॥ २१ ॥

येषु येषु गृहाङ्गेषु मधुनः सञ्चयो भवेत् ।
तस्याङ्गस्य वधं ब्रूयात् प्रेषिण्यां चाप्युपद्रवम् ॥ २२ ॥

तस्माद्धेतोः शिखाग्रेषु मुकुटान् प्रणिधापयेत् ।
यावन्न रोपयेत् सौम्यं तावद् रक्षेत् समन्ततः ॥ २३ ॥

अभिलीनं तु शकुनैर्नहि किञ्चित् प्रशस्यते ।
तस्मात् प्रयत्नतो रक्षे[3]दुत्पातात् प्रागुदी[4]रितात् ॥ २४ ॥

भङ्गे गृहाणां दारूणां शान्तिहोमोऽथ कथ्यते ।
इन्द्रकीलो महाकूटः पृष्ठवंशोत्तरौ ध[5]रौ ॥ २५ ॥

[6]प्रग्रहो(?)ऽलिन्दपादौ वा स्वामिनं घ्नन्त्युपद्रवाः ।
तुलास्थपत्यः(?) कूटं वा वेदिका कर्णपालिकाँ[7] ॥ २६ ॥

नेत्रं कपोतपालिश्च हनप्रवि[8]ष्टं कु[9]टुम्बिनी[10](?)
अन्वग्राः[11] पंक्षि(क्ष)वंशाश्च मल्लकाः सकुमारकाः ॥ २७ ॥

गोपानस्यो[12] मृगाल्यश्च स्थपितां[13]ः स्वकुमारिकां[14]ः(?) ।
परिघा द्वारपक्षाश्च भ्रातरं घ्नन्त्युपद्रवाः ॥ २८ ॥

संयुक्तं सङ्ग्रहो हन्ति निकृष्टांश्चाधरो धरः ।
स्थौण्यानि प्रतिमोको वा हन्युरिष्टान् परिच्छदान् ॥ २९ ॥

---

१ क. ह्नि; द. जांह्नि° । २ द. मेघा° । ३ ख. ग. क्षेत् प्रातान्; द. त् प्रातान् प्रागुदाहृतान् । ४ ख. ग. दाहृतात् । ५ द. °त्तरोंबरौ; ख. ग. 'व' । ६ द. प्रगृहो लिंगपादो वा । ७ ख. ग. द. °काः । ८ ख. ग. द. °रि° । ९ क. ट । १० द. °नीं । ११ द. यज्ववंशश्च; ख. ग. यज्ववं । १२ द. °स्यौ । १३ द. ता । १४ द. का ।

उद(प)धि[1]र्भगिनीं हन्यादथवा परिचारकान् ।
पुंसां पुन्नामभिर्द्रव्यैः स्त्रीणां[2] स्त्रीन(नाम)भिर्भवेत् ॥ ३० ॥

उपघातो हतैर्नित्यं द्रव्याणां तु नपुंसकैः ।
भू[3]लिका स्त्रीविनाशाय गृहनाशाय वेधनम्[4] ॥ ३१ ॥

कीला वा सन्धिपालिर्वा[5] मित्रनाशाय दुष्यति ।
नवे गृहे नवं दारु क्रियमाणमथो कृतम् ॥ ३२ ॥

आयोज्यमानं युक्तं वा[6] न्यूनसंवत्सरं स्थितम् ।
भज्यते देहनाशाय स्फुटत्यथ[7] विभज्यते ॥ ३३ ॥

गृहं ब्राह्मणसात् कृत्वा रत्नै[8]रालिख्य चापरम् ।
नवैर्वस्त्रैः परिच्छाद्य पुनर्भिद्यानि(?)कारयेत् ॥ ३४ ॥

दग्धे भिन्ने[9] प्रचलिते विनते विद्युता हते ।
विरूढे दलिते सन्ने सर्वत्रौषधिभिः स्मृता[10]ः ॥ ३५ ॥

शान्तयो विविधं हुत्वा ब्राह्मणा[11]न् स्वस्ति वाच्य वा ।
स्थूणिका भज्यते यस्य कीर्त्तिस्तस्योपहन्यते ॥ ३६ ॥

चन्द्रसूर्यौ यजेत्[12] तत्र ततः शाम्यति पातकम् ।
तद्विधं वृक्षमानीय पुनस्तां प्रति कारयेत् ॥ ३७ ॥

एवं[13] कृते सुखी स स्यात् कीर्त्तिश्चायुर्ध्रुवा भवेत् ।
मल्लको[14] भज्यते य[15]स्य पौरुषं तस्य हन्यते ॥ ३८ ॥

इष्टानभसनक्षत्रं(?)प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
तद्विधं वृक्षमानीय प्रति कुर्वीत मल्लकम् ॥ ३९ ॥

एवं कृत्वा सुखी स स्याद्[16] बलं चास्याभिवर्धते ।
पृष्ठवंशस्य भङ्गेन गृही बन्धमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥

---

१ द. उधिर्भग्निहन्या च दथवा; क. धिर्भगिना, ख. ग. 'भग्नि ह'। २ द. स्त्रीणां स्त्रीनामतिर्भवेत्। ३ ख. द. चू। ४ द. वैधनं। ५ द. लै। ६ ख. स्यान्न्यू। ७ ख. ग. न्त्य; द. स्फुटंत्यथ विभुज्यते। ८ द. °द्य मेद्यंति तु का°; ख. ग. द्य मेद्यति तु कार। ९ द. भग्ने; ख. ग. कन्नै। १० द. तः। ११ द. ण। १२ द. यजस्तत्र। १३ द. कृतमुखी सस्या। १४ क. भु। १५ द. यस्य तस्य पुरुषोपहन्यते; ख. ग. स्य तस्य पुरुषोऽपहन्य। १६ द. ख. ग. स्याद्धनं चा°।

राजराजं यजेत् तत्र प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ।
सुखी भवति तत् कृत्वा सर्वतश्चाभिवर्धते ॥ ४१ ॥
सर्वेषु स्वस्ति वाचयाश्च ब्राह्मणा दक्षिणाक्षतैः ।
वारणो[1] भज्यते यस्तु ज्येष्ठं पुत्रं स वा[2]ज्य(बाध)ते ॥ ४२ ॥
पृथ्वीधरं[3] यजेत् तत्र प्रायश्चित्तं [4]तथाचरेत् ।
तद्विधं वृक्षमानीय पुनस्तं प्रति कारयेत् ॥ ४३ ॥
सुखी भवति कृत्वैवं पुत्रैश्चापि विवर्धते ।
संग्रहो भज्यते यस्तु कुलज्येष्ठं स वार्ध(बाध)ते ॥ ४४ ॥
पितॄन्[5] देवान् यजेत् तत्र प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ।
सुखी भवति कृत्वैवं प्रीयन्ते पितरस्तथा ॥ ४५ ॥
स्थूण्यं तु भज्यते यस्य तनयस्तस्य बाध्यते ।
देवानेव यजेत् तत्र प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ॥ ४६ ॥
तद्विधं वृक्षमानीय तत् स्थौण्यं प्रति कारयेत् ।
सुखी भवति कृत्वैवं पुत्रैश्चापि विवर्धने[6] ॥ ४७ ॥
उपधी व्यथते यत्र तत्रा[7]मात्यो विनश्यति ।
यजेत वासवं[8] तत्र प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ॥ ४८ ॥
आनीय तद्वि[9]धं वृक्षमुपधिं प्रति कारयेत् ।
एवं कृते[10] भवेत् सौख्यममात्यैश्च वि[11]वर्धते ॥ ४९ ॥
कायस्तु व्यथते यस्य[12] प्रेष्यै[13]स्तस्योपहन्यते ।
यक्षं तत्र यजेद्[14] देवं प्रायश्चित्तं [15]तथाचरेत् ॥ ५० ॥
तद्विधं का[16]ष्ठमानीय कायं तं प्रति कारयेत् ।
एवं कृते सुखी स स्यात् प्रेष्यैरपि विवर्धते ॥ ५१ ॥
तुला तु व्यथते यस्य व्यथतेऽस्य कुटुम्बिनी ।
यजेत मेदिनीं तत्र प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ॥ ५२ ॥

---

१ ख. ग. ता । २ द. ग. स पाल्यते; ख. चाल्यते । ३ द. °रं जये तत्र । ४ क. समाच । ५ द. पित्रिदेवा त्यजे तत्र । ६ द. ते । ७ द. त त्र मातौ त्रि° । ८ द. वे । ९ द. तद्विवत् । १० द. त्वे । ११ क. वर्धयेत् । १२ ख. ग. स्याः प्रेषस्त । १३ द. °ष° । १४ द. जयेद्देव । १५ द. च तथा° । १६ द. केषु ।

तद्विधं वृक्षमानीय स्थापयेत् तां स्वलङ्कृताम् ।
ततस्त्व[1]न्याः क्रियाः पश्यन् कारयेन्मतिमा[2]न् नरः ॥ ५३ ॥
वधूमिव नवैर्वस्त्रैः प्रतिच्छाद्य स्वलङ्कृताम् ।
ब्राह्मणान् वाचयेत् स्वस्ति ततस्तां प्रति कारयेत् ॥ ५४ ॥
सुखी भवति कृत्वैवं धनैर्नि[3]त्यं विवर्धते ।
कर्णिकास्वाँन्तरस्थूणामालापादोऽथ भज्यते ॥ ५५ ॥
तद्गृही दुःखमाप्नोति तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ।
आनीय स्थपतिं तत्र प्रज्ञावन्तं बहुश्रुतम् ॥ ५६ ॥
तत्र वास्तुविभागेन यो देवः स्याद् विनिश्चितः ।
तस्मै देवाय जुहुयात् प्रायश्चित्तं च[5] कारयेत् ॥ ५७ ॥
सुखी भवति कृत्वैवं सर्वतश्चाभिवर्धते ।
युगं तु व्यथते यत्र तत्र स्यात् पशुपीडनम् ॥ ५८ ॥
यजेत तस्मिन्नीशानं प्रायश्चित्तं च कारयेत् ।
तद्विधं वृक्षमानीय युगं तत् प्रति कारयेत् ॥ ५९ ॥
एवं कृते सुखं तस्य पशुवृद्धिश्च जायते ।
तुलयो [6]अगयोर्वापि(?) पादो यस्य प्रभज्यते ॥ ६० ॥
आयु[7]र्हानिर्भवेत् तत्र बलदेवं[8] प्रपूजयेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनस्तं प्रति कारयेत् ॥ ६१ ॥
सुखी भवति कृत्वैवं कुटुम्बी शान्तिकं[9] च तत् ।
द्वाराङ्गं यस्य माहेन्द्रं[10] हिंस्यते नवकर्मणि ॥ ६२ ॥
इन्द्रं तत्र यजे[11]द् देवं प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ।
गृहक्षतस्य द्वाराङ्गे पूजयेद् यममेव तत्(म्) ॥ ६३ ॥
पुष्पदन्तस्य द्वाराङ्गे वरुणं तत्र पूजयेत् ।
द्वाराङ्गं यस्य भल्ला[12]टं हिंस्यते नवकर्मणि ॥ ६४ ॥

---

१ ख. ग. स्त्विमाः क्रि; द. स्त्विमाः क्रियाः न्यस्याः । २ क. त्प्रतिमां न । ३ ख. ग. धान्यैश्च व°; द. व धनैर्धान्यैश्च व° । ४ द. न्यान्नरा । ५ द. °त्तं तथा चरेत्; क. ग. तथाचरेत् । ६ ख. द. आ° । ७ ख. ग. यहानिः; द. आयहानि° । ८ द. वंतु पू° । ९ ख. ग. कर्मतत्; द. सान्तिकर्मतत् । १० क. न्द्रे । ११ द. इन्द्रं तत्र जये देव । १२ ख. ग. ल्वा; द. °ल्वाट ।

सोमं तत्र यजेद्[1] देवं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सुखी भवति कृत्वैवं कुटुम्बी शान्तिकं[2] च तत् ॥ ६५ ॥

स्थूणाराजस्य यस्याग्रं वक्रं[3] दक्षिणतो भवेत् ।
शरीरं व्यथते तत्र प्रतिसंवत्सरं स्थिरम्[4] ॥ ६६ ॥

पृष्ठतो[5] दीर्घशोकः स्यादुत्तरेण धनक्षयः ।
पूर्वतो राजदण्डः स्यात् तस्मात् तद् ऋजु शस्यते ॥ ६७ ॥

चत्वार्यङ्गानि हिंस्यन्ते शरीरा ये च वेश्मनः ।
तुला वा पृष्ठवंशो वा धारण्यां(णी)चोत्तराम्बरः[6] ॥ ६८ ॥

उक्तांस्तत्र बलीन् कुर्यात् प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ।
एवं धन्यं शिवं पुष्टिप्रजावृद्धिकरं भवेत् ॥ ६९ ॥

इत्थं निमित्तानि गृहाश्रितानि
ज्ञात्वा प्र[7]दृ[8]ष्टान् शकुनांश्च सर्वान् ।
शान्तिं प्रकुर्वन् पृथगुक्तरूपां[9]
प्राप्नोति कीर्त्तिं सुखमर्थमायुः ॥ ७० ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
शान्तिकर्माविधिर्नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ द्वारभङ्गफलं नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

यदत्र नवकर्मोक्तं तद्[10] यज्ञेषु गृहेषु च ।
ज्ञेयं ग्रामे पुरे वापि नगरे पत्तने तथा ॥ १ ॥

संस्थानमाकृतिर्मानं ह्रास[11]वृद्धी च बाहुषु ।
एकमेव विजानीयात् सर्वत्रैव विचक्षणः ॥ २ ॥

यूपस्यैव निमित्तानि दारुकर्मणि निर्दिशेत् ।
पातं पते[12] विजानीयात् तक्षणं[13] तक्षणेन[14] च ॥ ३ ॥

---

१ द. जये देवं । २ ख. ग. कर्मवित्; द. °कर्म तत् । ३ द. चक्रं । ४ क. ते; द. स्थिरिं ते । ५ द. पूज्यतो । ६ ख. ग. द. थोत्त° । ७ द. अ । ८ क. हृ । ९ द. पाः । १० द. य । ११ ख. ग. द. सं । १२ द. पा । १३ द. तत् । १४ द. तत् ।

यूपोच्छ्रायमिव ब्रूयाद् दारूणामपि चोच्छ्रयम् ।
भङ्गेन भङ्गो निर्दि(र्द्द)श्यः समाधिश्च समाधिना ॥ ४ ॥
नवक[1]र्मणि यत् स्निग्धं सुगन्धि प्रियदर्शनम् ।
गम्येहरं(?)मनुष्याणां धन्यं तदभिनिर्दिशेत् ॥ ५ ॥
पुरं वा यदि वा ग्रामो गृहं वा यदि निष्प्रभम् ।
आयासबहुलं तद्धि तादृशैर्लक्षणैर्भवेत् ॥ ६ ॥
परिध्वस्तोपमं रूक्षं नवकर्मणि यद् भवेत् ।
श्रमं रोगं च शोकं च तस्मिन्[2] वेश्मनि निर्दिशेत् ॥ ७ ॥
जै[3]नेन च यदाकीर्णं निश्छायमिव[4] लक्ष(क्ष्य)ते ।
कुटुम्बी तत्र षण्मासान् नात्र जीवेन्न संशयः ॥ ८ ॥
यच्छून्यमप्यशून्याभं वेश्म वा यदि वा पुरम् ।
सर्वकामगुणैर्युक्तं धनं(न्यं) तदभिनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥
पूर्वो नगरभागश्चेद् रम्यः स्यात् प्रियदर्शनः ।
प्रियभार्या मनःस्वास्थ्यं धनं धान्यं च भूपतेः ॥ १० ॥
पूर्वदक्षिणभागश्चेत् पुरस्य प्रियदर्शनः ।
महद् यशस्तदाप्नोति राजा हेम च पुष्कलम् ॥ ११ ॥
पुरस्य दक्षिणो भागो यदा रम्यस्तदा भवेत् ।
राज्ञः सेनापतिप्राप्तिर्धनं धान्यं च पुष्कलम् ॥ १२ ॥
रमणीयो यदा भागः पुरदक्षिणपश्चिमः ।
अर्थसंपत् तदा राज्ञः प्रजावृद्धिश्च जायते ॥ १३ ॥
पुरपश्चिमभागेन रमणीयेन पार्थिवः ।
पुत्र[5]बान्धवधान्याढ्यः संप्राप्नोत्युन्नतिं पराम् ॥ १४ ॥
पश्चिमोत्तरभागे तु रमणीये नराधिपः ।
प्रेष्यैः पुत्रैर्वाहनैश्च वृद्धिमेत्यु[6]त्तरोत्तराम् ॥ १५ ॥

---

१ द. च । २ द. तस्मिं चास्म° । ३ ख. ग. य । ४ द. मेव लक्षते । ५ ख. ग. त्रात्र धनवानाढ्यः; द. पुत्रवान् धनधानाद्य । ६ क. ति नरोत्तमः, ख. त्युत्तरोत्तर ।

उत्तरे रमणीये तु पुर[1]भागे नरेश्वरः।
शत्रून् विजयते सर्वान् वर्धते च पुरोहितः ॥ १६ ॥
यदि पूर्वोत्तरो भागः पुरस्य प्रियदर्शनः।
यत्राभ्युत्तरमानन्[2]दं क्षिप्रं राज्ञो विनिर्दिशेत् ॥ १७ ॥
निष्पन्नस्य पुरादेर्या भागो न स्यान्मनोरमः।
तस्य तस्यैव भागस्य परिहाणिं विनिर्दिशेत् ॥ १८ ॥
नवे यदि पुरद्वारे कपाटं प्रविशीर्यते।
स्त्रीनामधेयमन्यद् वा स्त्रीनाशं तद् विनिर्दिशेत्[3] ॥ १९ ॥
देवागारे पुरद्वारे प्राकाराट्टालकेषु च।
हस्तिशालाश्वशालासु रथशालास्त(स्व)थापि वा[4] ॥ २० ॥
कोष्ठागा[5]रायुधागा[6]रे निमित्तं तु शुभाशुभम्।
य[7]दि किञ्चित् प्रदृश्येत राज्ञस्तदभिनिर्दिशेत् ॥ २१ ॥
भङ्गो यत्रोर्ध्ववंशस्य तत्र राजा विनश्यति।
अर्ग[8]लापीलिकाकुञ्[9]चीभङ्गे च नवकर्मणि ॥ २२ ॥
ग्रामे नश्यन्ति चैतानि तदा ग्रामो विनश्यति।
द्वि(दि)गुत्थि[10]तं तु राष्ट्राणां गृहार्थेषु कुटुम्बिनाम् ॥ २३ ॥
नवकर्मणि[11] यत्किञ्चिद् भज्यते यदि वा नमेत्[12]।
[13]वि(ध्व)स्ते वा स्फुटे वापि कुटुम्बिम[14]रणं ध्रुवम् ॥ २४ ॥
फलं सर्वनिमित्तेषु शुभं वा यदि वाशुभम्।
संवत्सरं परं ग्राह्यं नवकर्मकृते गृहे ॥ २५ ॥
परिसंवत्सरान्ते च पुराणमिति निर्दिशेत्।
[15]तुम्बिका भज्यते यत्र नवकर्मणि निष्ठिते ॥ २६ ॥

---

१ द. रा। २ द. °न्द°। ३ ख. ग. 'त्॥ देवागारे पुरद्वारे पुन्नाम यदि भज्यते। तत्र राजा विनश्येत स्त्रीनाम यदि तत् स्त्रीयः॥ देवा; द. देवागारे पुरद्वारे पुन्नामयदि भज्यते। तत्र राजा विनश्येतस्त्रीनाम यदि तत् स्त्रियः॥ ४. द. च.। ५ द. का.। ६ द. का। ७ द. यद्यत् कि°। ८ क. पि। ९ ख. द. शुचीभ° ग. शुञ्ची;। १० द. क्ति। ११ द. र्माणि। १२ द. नयेत्। १३ ख. ग. द. विथङ्गे वा। १४ द. नसरणं। १५ क. गुह्यका।

श्रेष्ठा[1] तु महिला तत्र षड्भिर्मासैर्विनश्यति ।
एवमेव नवं यस्य सदनं तु विनश्यति ॥ २७ ॥
प्रे[2]ष्यदासा[3]दिविश्वासात् त[4]द् विनाशयति ध्रुवम् ।
पृष्ठवंशो नवो यस्य नवकर्मणि भि[5]द्यते ॥ २८ ॥
कुटुम्बी म्रियते तत्र गृहं संवत्सरात् परम् ।
प्रेष्याश्चात्र विनश्यन्ति दी[6]र्य[7]माणे विशेषतः ॥ २९ ॥
लुमासु भि[8]द्यमानासु कन्यामरणमादिशेत् ।
मुण्डकेषु विनष्टेषु सुहृ[9]दस्य विनश्यति ॥ ३० ॥
अनुपूर्वेषु भिन्नेषु पुत्राणां मरणं ध्रुवम् ।
विपत्तौ [10]मुण्डगोधानां माता तस्य विनश्यति ॥ ३१ ॥
ना[11]गपाशकभङ्गे [12]तु भृत्यानां मरणं भवेत् ।
कपाटे भ्रातृमर[13]णमर्गलायां स्त्रिया वधः ॥ ३२ ॥
सुतस्य [14]चार्गलापार्श्वे विनष्टे मरणं भवेत् ।
द्वारबन्धे विनष्टे तु शीघ्रं [15]कुर्यात् कुलक्षयम् ॥ ३३ ॥
इन्द्रकीलो दृढो यस्य भङ्गमायाति मूलतः ।
सपुत्रपशुवर्गस्य तस्य ब्रूयात् कुलक्षति[16]म् ॥ ३४ ॥
तोरणं भज्यते यस्य द्रव्यं तस्य विनश्यति ।
गृहभर्तुश्च मरणं त्रिदशैरवधारयेत् ॥ ३५ ॥
वास्तुमध्ये विनष्टे तु कुलवृद्धो विनश्यति ।
सोपानं भि[17]द्यते यत्र नवकर्मणि निष्ठिते ॥ ३६ ॥
तस्य प्रेष्याश्च गावश्च हिरण्यं च विनश्यति ।
वेदिका भज्यते यस्य भार्या तस्य विनश्यति ॥ ३७ ॥

---

१ श्रेष्ठया तु । २ द. प्रेष्यां दस्सा सिविश्वास्यास्तद्विभासयति°; क. क्ष, । ३ ख. ग. सिविश्वास्यास्तद् विभासय । ४ क. तं वि । ५ ख. ग. द. भज्यते । ६ ख. ग. वी; द. वीर्यमाणो । ७ क. प्यमानो वि । ८ द. °स भद्य°; ख. ग. भज्यमा । ९ ख. ग. त्त । १० द. प° । ११ द. °क° । १२ क. षु । १३ द. °णं° । १४ द. व; क. व्य । १५ ख. ग. ब्रयात् । १६ ख. ग. द. यभ् । १७ ख. ग. द. भज्यते ।

गवाक्षस्तु विनश्येत पट्टस्तम्भोऽपि वा दृढः ।
गजशुण्डाथ भिन्नोऽश्वः कपोतालयथवा नवा ॥ ३८ ॥

स्थपनीपट्टिकाश्चैव स्त्रीविनाशं तदादिशेत् ।
विटङ्कस्य तुलाया वा भङ्गे जाते कथञ्चन ॥ ३९ ॥

शालास्तम्भस्य वा नाशे भार्या तस्य विनश्यति ।
स्तम्भशीर्षं यदि भ्रश्येत् स्फुटेत् स्तम्भोऽपि वा दृढः ॥ ४० ॥

भज्यंते प्रतिमोको वा स्वामिनस्तु वधो भवेत् ।
भङ्गे तु भङ्गवाहिन्याः कुलवृद्धवधो भवेत् ॥ ४१ ॥

आकाशंतलके पुत्राः प्रतिच्छिन्ने कुटुम्बिनः ।
विनष्टे च विनश्यन्ति षड्भिर्मासैर्न संशयः ॥ ४२ ॥

प्रासादमण्डले भग्ने भग्नासु वलभीषु च ।
भार्या कुटुम्बिनस्तस्य नाशमायात्यसंशयः ॥ ४३ ॥

प्रलीनो वा विलीनो वा प्रासादो यस्य भज्यते ।
प्रलीने भृत्यमृत्युः स्याद् विलीने तु धनक्षयः ॥ ४४ ॥

मिश्रे विनष्टे प्रासादे हीयन्ते सर्ववृद्धयः ।
मरणं वा भवेत् तत्र कुष्ठव्याधिं च निर्दिशेत् ॥ ४५ ॥

येषु स्थानेषु भङ्गो वा विनतिर्वा प्रकीर्तिता ।
उपद्रुतिर्विघातो वा तेषां फलमपीरितम् ॥ ४६ ॥

स्निग्धानि यदि दृश्यन्ते तानि दार्ढ्यान्वितानि च ।
धनमायुश्च हर्षं च पूर्वोक्तानां तदादिशेत् ॥ ४७ ॥

कर्णिकाभ्यन्तरी स्थूणा शालापादोऽथ हीयते ।
यदि तद् दुःखमाप्नोति गृहभर्ता न संशयः ॥ ४८ ॥

---

१ ख. ग. द. पुट° । २ द. गजस्त्वंद्राथभिन्नश्च; ख. स्त्वंद्राथ, ग. स्वंध्यथ । ३ ख. ग. न्नश्च । ४ ख. ग. द. चैव; चै । ५ क. भवेत् । ६ ख. द. मा । ७ ख. ग. द. र्षे । ८ द. भ्रष्टस्फटे; ख. ग. ष्टे । ९ द. प्रद्यते । १० क. शे । ११ द. °को । १२ द. न्नं । १३ द. प्रमाद° । १४ ख. ग. द. यते । १५ द. ख. ग. वृद्धिदः; । १६ द. °व्याधेव नि°; क. वि । १७ क. ख. ग. द. तः । १८ द. °विज्ञानो । १९ ख. ग. द. ये । २० द. कार्तिकाभ्यांतरी ।

संप्रधार्य[1] च मेधावी बलाबलमतन्द्रितः ।
निर्दिशन्[2] बलमाप्नोति धनमायुर्यशस्तथा ॥ ४० ॥
[3]एवमादिकनिमित्तसूचितं संप्रधार्य [4]मतिमान् बलाबलम् ।
स्पष्टमादिशति योऽत्र शास्त्रवित् कीर्त्तिवित्त+ध(भव) [5]नानि सोऽश्नुते ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

द्वारभङ्गफलं[6] नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ स्थपतिलक्षणं नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

स्थापत्यमुच्यतेऽस्माभिरिदानीं प्रक्रमागतम् ।
ज्ञातेन येन ज्ञायन्ते स्थपतीनां गुणागुणाः ॥ १ ॥
शास्त्रं कर्म तथा [7]प्रज्ञा शीलं च क्रिययान्वितम् ।
लक्ष्यलक्षणयुक्तार्थशास्त्रनिष्ठो नरो भवेत् ॥ २ ॥
सामुद्रं गणितं चैव ज्योतिषं छन्दं[9] एव च ।
सिराज्ञानं तथा [10]शिल्पं यन्त्रकर्मविधिस्तथा ॥ ३ ॥
एतान्यङ्गानि जानीयाद् वास्तुशास्त्रस्य बुद्धिमान् ।
शास्त्रानुसारेणाभ्युद्य[11] लक्षणानि च लक्षयेत् ॥ ४ ॥
प्रसिद्धशास्त्रदृष्टान्तैर्वास्तुज्ञानं प्रसाधयेत् ।
वास्तुनः ससिरावंशैर्मर्मवेधैः सुनिश्चितैः ॥ ५ ॥
वास्तुद्वार[12]रक्षणान् भूयः सर्वान् जानाति शास्त्रतः ।
यस्तु शास्त्रमविज्ञाय प्रयोक्ता स्थपतिर्भवेत् ॥ ६ ॥
हन्तव्यः स स्वयं राज्ञा मृ[13]त्युवद् राजहिंसकः ।
मिथ्याज्ञानादहङ्कारी शास्त्रे चैवाकृतश्रमः ॥ ७ ॥

---

१ द. यः । २ क. श्यनब । ३ द. चय ? । ४ द. सुम° । ५ क. नमानि । ६ द. °फलाध्यायो नाम त्रिचत्वारिंशः ॥ छ ॥ ७ द. प्रा° । ८ द. त्रचित्त°; ख. ग. वित्तो न । ९ द. छंदयेव । १० ख. ग.. शल्यं य । ११ द. ख. ग. लक्षणेन च; । १२ ख. ग. वे । १३ द. मृ रोगनार्यहिंसकः ।

अका[1]लमृत्युर्लोकस्य विचरेद् वसुधातले ।
यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ॥ ८ ॥
स मुह्यति क्रियाकाले दृष्ट्वा भीरुरिवाहवम् ।
केवलं कर्म यो वेत्ति शास्त्रार्थं नाधिगच्छति ॥ ९ ॥
सोऽचक्षुरिव नीयेत विवशो[2]ऽन्येन वर्त्मसु ।
कर्म वास्तुविधेः स्थानं मानमुन्मानमेव च ॥ १० ॥
क्षेत्रजाति(नि) च कर्माणि लुमालेखाच(श्च)तुर्दश ।
चत्वा(तु)रो गण्डिकाच्छेदान् वृत्तच्छेदेषु सप्तसु ॥ ११ ॥
सुश्लिष्टं सन्धिसन्धानैरधरोत्तरसंयुतम् ।
बाह्यरेखान्वितं शुद्धं यो जानाति स कर्मवित् ॥ १२ ॥
शास्त्रकर्मसमर्थोऽपि स्थपतिः प्रज्ञया विना ।
फलेयुः कर्मभिरन्याभिः(?) स्यान्निर्मद इव द्विपः ॥ १३ ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्यः स्याद् वाहतः(कः) स्थपतिस्तथा ।
कर्मकाले न मुह्येत् स प्रज्ञानेनोपबृंहितः ॥ १४ ॥
अप्रज्ञेयं दुरालोकं गूढार्थं बहुविस्तरम् ।
प्रज्ञापोतं समारुह्य प्राज्ञो वास्तुनिरं(?) तरेत् ॥ १५ ॥
ज्ञानवांश्च तथा वाग्मी कर्मस्वपि च निष्ठितः ।
एवं युक्तोऽपि न श्रेयान् यदि शीलविवर्जितः ॥ १६ ॥
रोषाद् द्वेषात् तथा लोभान्मोहाद् रागात् तथैव च ।
अन्यै[10]चिन्त्यत्वमायाति दुःशीलानामवि[11]क्षेयात्(?) ॥ १७ ॥
शीलवान् पूजितो लोके शीलवान् साधुसम्मतः ।
शीलवान् सर्वकर्मार्हः शीलवान् प्रियदर्शनः ॥ १८ ॥
शीला[12]धाने परं यत्नमाधि[13](ति)ष्ठेत् स्थपतिः सदा ।
ततः कर्माणि सिध्यन्ति जनयन्ति शुभानि च ॥ १९ ॥

---

१ द. अकालल्लोकमृत्यस्य । २ द. ख. त्पेन । ३ क. डि । ४ ख. ग. दा वृ । ५ क. ख. ग. च्छा; द. च्छादेष्ट । ६ ख. ग. ण्य । ७ ख. द. ह्यतः । ८ द. रे । ९ द. वास्तुर्न नाचरेत्; ख. ग. स्तुर्ननाचरे । १० द. न्यं । ११ क. वी । १२ ख. ग. द. ल । १३ ग. धेष्वे स्थ; द. °माधेष्वे स्थ° ।

तथाचाष्टविधं कर्म ज्ञेयं स्थपतिना सदा ।
आलेख्यं लेख्य[1]जातं च दारुकर्म चयस्[2]तथा ॥ २० ॥

पाषाणसिद्धहेम्नां[3] च [4]शिल्पं कर्म तथैव च ।
एभिर्गुणैः समायुक्तः स्थपतिर्याति पूज्यताम् ॥ २१ ॥

स्थापत्यमङ्गैरिदमष्टभिर्यश्चतुर्विधं वेत्ति विशुद्धबुद्धिः ।
स शिल्पिनां संसदि लब्धपूजः[5] परां प्रतिष्ठां लभते चिरायुः[6] ॥२२॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
स्थपति[7]लक्षणं नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ अष्टाङ्गलक्षणं नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

प्रोक्तं चतुर्धा स्थापत्यं वास्तुतत्त्वस्य सिद्धये ।
ब्रूमस्तदेव चेदानीमङ्गैः संयुक्तमष्टभिः ॥ १ ॥

तेष्वङ्गं प्रथमं प्रोक्तं वास्तुपुंसो विकल्पना ।
पुरस्य विनिवेशस्तु द्वितीयं द्वारकर्म च ॥ २ ॥

रथ्याविभागः प्राकारनिवेशोऽट्टालकस्य च ।
विनिवेशः प्रतोलीनां विभागस्थानकानि च ॥ ३ ॥

प्रासाद[8]श्च तृतीयं स्याच्चतुर्थं तु ध्वजोच्छ्रितिः ।
पञ्चमं नृपतेर्वेश्म स्थानान्तरविभक्ति च ॥ ४ ॥

चातुर्वर्ण्यविभागश्च गृहभागश्च षष्ठकम् ।
सप्तमं यजमानस्य शालायां मानमीरितम् ॥ ५ ॥

यज्ञवेदीप्रमाणं च कोटिहोमविधिस्तथा ।
अष्टमं राजशिबिरनिवेशो दुर्गकर्म च ॥ ६ ॥

---

१. लेख्यज्ञानं च यत्तु क° । २ क. त्त । ३ द. म्ना । ४ ख. ग. कल्पे धर्मं; द. कल्पे धर्म्यं त° । ५ द. °जां । ६ ग. य; द. थः ७ द. स्थपतिर्लक्षणाध्यायो नाय चतुश्चत्वारिंशः ॥ छ ॥ ८ द. दं ।

यो वेत्त्यङ्गान्यमून्यष्टौ सोऽत्र स्थपतिसत्तमः ।
यशो मानं स लभते पूज्यते च नराधिपैः ॥ ७ ॥

अशास्त्रज्ञमकर्मज्ञं स्थपतिं यः प्रयोजयेत् ।
न तस्य वास्तु सिध्येत सिद्धमप्यसुखावहम् ॥ ८ ॥

तस्मात् कर्म च शास्त्रं च यो वेत्ति द्वितयं नरः ।
अष्टाङ्गमपि यो वेत्ति स राज्ञः स्थपतिर्भवेत् ॥ ९ ॥

अङ्गानि पूर्वमुक्तानि वास्तुशास्त्रोक्तविस्तरात् ।
तेषु प्रासादिकं यत् तद् वक्ष्यामोऽग्रे सविस्तरम् ॥ १० ॥

अथाङ्गं सप्तमं ब्रूमो यत् तद् यज्ञेषु युज्यते ।
विनिविष्टे पुरे पूर्वं क्लृप्तेषु सुरधामसु ॥ ११ ॥

दिशि दक्षिणपूर्वस्यां यज्ञार्थं मापयेद् भुवम् ।
निवेशं तत्र कुर्वीत चतुरश्रं समन्ततः ॥ १२ ॥

आयामेन विधातव्यो हस्ताष्टादशविस्तृतः ।
पूर्वद्वारं विधातव्यमादित्यस्य पदे बुधैः ॥ १३ ॥

तस्य पश्चिमभागे तु यजमानकुटी भवेत् ।
षोडशायामविस्तारा प्राङ्मुखी सा प्रशस्यते ॥ १४ ॥

यजमानकुटीद्वारे देवता या च कीर्तिता ।
ततः प्रभृति पूर्वेण प्राग्वंशं परिकल्पयेत् ॥ १५ ॥

वेदिमध्ये स्थितं तत् स्यान्मानं वेद्याश्च शस्यते ।
पूर्वापरेण षट्त्रिंशत् कर्तव्याः प्रक्रमा बुधैः ॥ १६ ॥

एकत्रिंशत् कुटीभागे मध्येऽष्टादश कल्पयेत् ।
प्रक्रमाः स्युः शिरस्थाने विंशतिश्चतुरुत्तरा ॥ १७ ॥

पुरुषस्य शिरस्तत्र प्राग्वंशे तु प्रतिष्ठितम् ।
तस्मात् पूर्वोत्तरं ज्ञेयं सर्वयज्ञेषु पूजितम् ॥ १८ ॥

---

१ ख. ग. त्त्येतान्य; द. यो भित्ते तान्यमूनष्टौ । २ द. °मकर्मत । ३ द. ते । ४ द. ब्रूयाद्य° । ५ द. पूर्वं तत्क्लृप्ते । ६ द. जय° । ७ क. प्रतिक° । ८ द. विद्याश्च कथ्यते । ९ क. ख. ग. कथ्यते । १० द. °रोत्तराः; क. ख. ग. रो । ११ क. ख. राः ।

वेद्यन्तरं तु कर्तव्यं शकटं येन गच्छति ।
तस्मादुत्तरवेदी[1] या कार्या प्रत्युत्तरेण तु ॥ १९ ॥

द्विहस्तायामविस्तारो[2] होमचेष्टः[3] कृतोऽत्र हि ।
प्राग्दक्षिणेन संस्थानं यजमानस्य शस्यते ॥ २० ॥

कटिमात्रं सदो[4] कार्यं[5] नाभिमात्रमथापि वा ।
ततोऽधिकेन दुर्भिक्षमनावृष्टिश्च जायते ॥ २१ ॥

एषा यज्ञक्रिया प्रोक्ता कोटिहोमोऽथ वक्ष्यते ।
पुरस्याभ्यन्तरे भागे हुताशस्य पदे तथा ॥ २२ ॥

तस्मिन् स्थाने विधातव्यः कोटिहोमः सदा पुरे ।
लक्षहोमश्च कर्तव्यो नित्यो नैमित्तिकोऽपि वा ॥ २३ ॥

अथ भूमिवशात् स्थानं कदाचिन्नैव लभ्यते ।
सर्वतो ब्रह्मणः स्थानाद्धोमस्थानं निवेशयेत् ॥ २४ ॥

ऐशानीं दिशमाश्रित्य ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
पुरश्चरणतत्त्वज्ञैः षट्कर्मनिरतैः सदा ॥ २५ ॥

नित्यं शान्तिपरैर्विप्रै राजा[5] तु विजयी भवेत् ।
नोपसर्गास्तु जायन्ते न च लक्ष्मीः पुरं त्यजेत् ॥ २६ ॥

अनावृष्टिभयं नास्ति सुभिक्षं जायते सदा ।
उक्तं याज्ञिकमङ्गं तु सर्वाङ्गिभ्यः प्रशस्यते ॥ २७ ॥

सर्वं स्थपतिना ज्ञेयं तत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैः सह ।
एकाशीतिपदेनैव यज्ञभूमिं तु मापयेत् ॥ २८ ॥

निवेशं [6]शिबिरस्याथ कथयामोऽङ्गमष्टमं[7] ।
यदा तु नृपतिः[8] स्थानात् स्वाद् यात्राभिमुखो भवेत् ॥ २९ ॥

शिबिरस्य निवेशं च तत्त्ववेत्ता परीक्षयेत् ।
अर्थशास्त्रविधिज्ञो वा स्थपतिर्वा प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥

---

१ द. °धा । २ द. °रा । ३ द. °श्वि° । ४ द. °दः । ५ द. ज्ञा । ६ द. विधि° ।
७ द. मः । ८ द. ति ।

शिबिरं चतुरश्रं स्याद् वृत्तं वृत्तायतं क्वचित् ।
चतुरश्रायतं वापि विषमं वा क्वचिद् भवेत् ॥ ३१ ॥

भूमिभागवशात् कल्पं(ल्प्यं)महारथ्योभयान्वितम् ।
शिबिरस्य तु चत्वारि कुर्याद् द्वाराणि यत्नतः ॥ ३२ ॥

रथ्या सार्धा तु सेनायाः पुररथ्याप्रमाणतः ।
मित्रे स्थानं नरपतेः कार्यं पृथ्वीधरेऽपि वा ॥ ३३ ॥

आर्यम्णे[1] वा विधातव्यं पदे[2] वैवस्वतो(ते)ऽथवा ।
निवेशो मन्त्रिणां कार्यः पश्चिमो(मे) राजवेश्मनः ॥ ३४ ॥

पुरोहितस्योत्तरतो बलाध्य[3]क्षस्य पूर्वतः ।
अन्तःपुरं दक्षिणतो भाण्डागारं तथैव च ॥ ३५ ॥

गृहं प्र[4]वि[5]शतो राज्ञो न्यस्येद् दक्षिणतो हयान् ।
वामे च दन्तिनो न्यस्येदेवं सैन्यं निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

बाह्यतः परिखां तस्य कारयेद् राजवेश्म[6]नः ।
हस्ताँ[7]स्त्रींश्चतुरो वापि पञ्चहस्तानथापि वा ॥ ३७ ॥

चतुष्षष्टिपदाख्येन विभाज्यं[8] शिबिरं बु[9]धैः ।
निवेशः शिबिरस्यो[10]क्तो दुर्गकर्माथ कथ्यते ॥ ३८ ॥

दुर्गं तु[11] षड्विधं प्रोक्तं राज्ञां[12] तु विजिगीषताम् ।
अब्दुर्गं[13] पङ्कदुर्गं वा वनदुर्गैरिणे[14][15] तथा ॥ ३९ ॥

पा[16]र्वतीयं म[17]हादुर्गमिति कल्प्यानि पार्थिवैः ।
सर्वेषामेव दुर्गाणां पार्वतीयं प्रशस्यते ॥ ४० ॥

दु[18]र्गस्थानविभागोऽत्र षोडशाख्येन कीर्तितः ।
मध्ये तु ब्रह्मणः स्थानमसम्बाधं विधीयते ॥ ४१ ॥

---

१ द. स्ते । २ द. पदे चैव तुला यथा । ३ द. °घक्ष्वस्य । ४ क. ख. ग. द. °वे । ५ क. शि । ६ द. नि । ७ द. हस्तास्त्री° । ८ क. व्यं । ९ द. शिशिरा बु° । १० द. क्ते । ११ द. त्विषद्विधं । १२ द. राज्ञा भूमि जिगीषता । १३ द. अदुर्गं । १४ द. दुर्गैरिणा । १५ ग. णो । १६ द. पर्वतीयं गुहादुर्गमिति कल्याणपार्थिवः । ख. ग. प । १७ ख. ग. गु । १८ द. गैं ।

ब्रह्मस्थानं समारभ्य हर्म्यं[1] पञ्चशयाः स्मृताः ।
उपरथ्या त्रिहस्ता तु[2] शेषास्तु द्विशया[3]ः स्मृताः ॥ ४२ ॥

सन्निकृष्टा[4] विधातव्या दुर्गा(र्ग)रथ्या समन्ततः ।
द्वारं[5] रथ्याप्रमाणेन कार्यं नात्यन्तमुच्छ्रितम् ॥ ४३ ॥

परचक्रसमं (मसं)बाधं सुरक्षं तत् सदा भवेत् ।
दुर्गेश्वरगृहस्थानं ब्रह्मणः[6] परितो भवेत् ॥ ४४ ॥

वैवस्वतेऽथवार्यम्णे[7] मैत्रे पृथ्वीधरेऽपि[8] वा ।
यथा पुरे पुरा प्रोक्तं स्थानं दुर्गेऽपि तत् तथा ॥ ४५ ॥

वीराः शुभा ह्यदोषाश्च[9] भूमिपालस्य संमताः ।
धनुर्वेदविधिज्ञाश्च कृतास्त्राः शास्त्रपारगाः ॥ ४६ ॥

दुर्गे स्थाप्याः सुरूपाश्च बहवश्च वरस्त्रियः ।
अन्तःपुरं च कोशं च कुमारां[10]श्चात्र वासयेत् ॥ ४७ ॥

एवं दुर्ग[11]विधानस्य समासोऽयमुदाहृतः ।
इत्यष्टाङ्गो वास्तुशास्त्रस्य सारः संक्षेपेण स्पष्टमस्माभिरुक्तः ।
यत्र ज्ञाते शिल्पिवृन्द[12] वास्तुविद्यापाथोनाथं सन्तरन्त्यप्रयासात्
॥ ४८ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

अष्टाङ्गलक्षणं नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ तोरणभङ्गादिशान्तिको नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

पुरातनं नवं वापि कृतं वा[13]र्थार्धनिर्मितम् ।
देवतानां नृ[14]पाणां च तोरणं निप[15]तेद् यदि ॥ १ ॥

---

१ द. रर्घ्यं । २ द. स्तु । ३ द. ती । ४ द. शांतिकृष्टा । ५ द. र । ६ द. ब्रह्मादपरतो ।
७ ख. ग. द. थ । ८ द. क्ता । ९ द. लाथ । १० द. रा । ११ द. र्गे । १२ क. वृद्धास्तु वि ।
१३ द. चाथोर्द्धनि° । १४ ख. ख. ऋषीणां च । १५ क. पत्यते य, ग. नृपतेर्यदि; द. नृपते यदि ।

भज्यते[1] दह्यते वाथ नमते सज्जतेऽथवा ।
दवविद्युज्जलाद्यैर्वा हन्यते तत् कदाचन ॥ २ ॥

तत्र दोषान् प्रवक्ष्यामो दोषप्रशमनानि च ।
तोरणं निपतेत्[2] सर्वं शिरो वास्य कथञ्चन ॥ ३ ॥

राज्ञां सेनापतीनां च प्रतीहारपुरोधसाम् ।
प्रधानाश्व[3]गजानां च विप्रपौरजनस्य च ॥ ४ ॥

तत्र मृत्युभयं[4] विद्याद् दुर्भिक्षं चापि निर्दिशेत् ।
तस्मात् प्रशमहेत्वर्थं विधिं कुर्यादिमं[5] बुधः ॥ ५ ॥

ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैर्धीरैः[6] स्थपतिः सपुरोहितैः ।
रात्रौ होमबलिं कुर्यान्नगरे तु चतुर्दिशम् ॥ ६ ॥

कर्णचत्वरशृङ्गाटेष्ववनीपालवेश्मनि ।
स्थानेष्वेतेषु विप्राद्यैर्वेदिं निष्पाद्य साक्षताम् ॥ ७ ॥

कलशैर्द्रव्यगन्धैश्च श्वेतमाल्याम्बरैर्वृताम् ।
तत्र होमं प्रकुर्वीत शान्तिकं बलिमेव च ॥ ८ ॥

एवं प्रशमयेत् सर्वं यत्किञ्चिद् दुरितोत्थितम् ।
तोरणं भज्यते चेत् तद्राष्ट्रभङ्गं[8] विनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥

अस्य प्रशमहेत्वर्थं पूर्वोक्तं कारयेद् विधिम् ।
तदेवैकं[9] प्रदह्येत तोरणं नगरे[10] यै(य)दि ॥ १० ॥

तदा वह्निभयं ब्रूयाद् राष्ट्रस्य नगरस्य च ।
सबाह्याभ्यन्तरं विप्रैर्विधिमेनं प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

नते वा शीर्णभग्ने वा व्याधिपीडां विनिर्दिशेत् ।
होमं बलिं च कुर्वीत पुनःसंस्कारमस्य च ॥ १२ ॥

वातेन विद्युता[11] वापि तोरणं यदि भज्यते ।
तस्मिन् रोगाः प्रवर्तन्ते कुलपीडाधनक्षयाः[12] ॥ १३ ॥

---

१ द. भिद्यते । २ द. नृपते । ३ ख. ग. द. °नानां ग° । ४ द. °यं ब्रूयात् दु° । ५ द. °मां । ६. क. वीं; द. धीरैः । ७ द. स्थि । ८ द. ङ्गो । ९ क. तदा चैकं । १० ग. रै; द. °रैर्यदि । ११ द. °तो । १२ क. ग. द. थः ।

शान्तिकर्म प्रकुर्वीत ततः शान्तिकरं भवेत् ।
एवमादौ कृते पश्चात् पुनः संस्कारयेद् बुधः ॥ १४ ॥

पूर्वावयवनिर्माणाद् विशिष्टं रचयेत् पुनः ।
[1]दृढसन्धिनिगूढं च दृढद्रव्यसमन्वितम् ॥ १५ ॥

विविधं रूपकर्माढ्यं सुसंस्था[2]नं मनोरमम् ।
अकुब्जमनतं चैव पूर्वोत्कृष्टतरं तथा ॥ १६ ॥

नियुक्ते तु पुनः शान्तिं ब्राह्मणान् वाचयेत् ततः ।
पुराणे वा नवे वाथ कृते वार्धकृतेऽथवा ॥ १७ ॥

प्रासादे वा गृहे वापि कपोतः प्रविशेद् यदि ।
तत्र दोषाः प्रपद्यन्ते शान्तिकर्म तथैव च ॥ १८ ॥

[3]कालमूर्तिः कपोतश्च पापमूलकरण्डकम् ।
विहङ्गापशदो हीनः कृष्णचारी विहिङ्गमः ॥ १९ ॥

चतुर्विधः[4] समाख्यातो मुनिभिः स तपोधनैः ।
श्वेतो विचित्रकण्ठश्च विचित्रोऽन्योऽथ कृष्णकः ॥ २० ॥

कपोतो भवने यस्य श्वेतवर्णो विशेत् क्वचित् ।
कीर्त्तिविद्याधनं पुण्यं शीघ्रं च नयते क्षयम् ॥ २१ ॥

नित्यं रोगाः प्रवर्धन्ते शिशुपीडा च जायते ।
चित्रकण्ठो[5] हरेज्जायां पुत्रान् सर्वान् विचित्रकः ॥ २२ ॥

सर्वाः सिद्धीश्च कृष्णाङ्गः प्र[6]दुष्यं[7] च कुलं हरेत् ।
रोगाः सर्वेऽपि वर्धन्ते विपदो व्यसनानि च ॥ २३ ॥

बन्धनानि च जायन्ते प्रविष्टे तु कपोतके ।
तस्माद् यत्नपरो भूत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ २४ ॥

स्नातस्त्रिकालशुद्धात्मा सोपवासो जितेन्द्रियः ।
देवपूजार्चनरतो नित्यं दानपरः शुचिः ॥ २५ ॥

---

१ ख. ग. द. दृढं । २ ग. द. न । ३ क. कलिसूत्रं क । ४ द. °धं । ५ द. ण्ठे ।
६ क. द्यु । ७ ग. द. °ध्यं ।

यवान्नप्रायभोजी च नित्यं होमपरायणः।
गुरुविप्ररतश्चैव श्वेतमाल्याम्बरस्तथा ॥ २६ ॥
गृही सगृहिणीकस्तु व्रतमेतत् समाचरेत्।
श्वेतके पञ्चरात्रं च चित्रकण्ठे दशैव तत्[1] ॥ २७ ॥
चित्रे पञ्चदशाहानि कृष्णे दिवसविंशतिः।
[2]व्रतस्थेन तु कर्तव्यमग्निकार्यं मनोरमम् ॥ २८ ॥
यथालाभं समादाय तस्य देहं सपिच्छकम्।
निकृन्तेत् खण्डखण्डानि विभागाष्टशतानि तम्[3] ॥ २९ ॥
घृत[4]प्लुतानि पुण्यानि मधुलाजान्वितानि च।
पञ्चवारुणसंज्ञेन वह्निकार्ये कृतेऽक्षतैः ॥ ३० ॥
त[5]तश्च मांसं जुहुयाद्धव्[6]यमात्रेण मन्त्रवित्।
हु[7]ते कव्ये ततः क्षीरं दधिमध्वाज्यमेव च ॥ ३१ ॥
संपूजयेद् ग्रहान् सर्वान् ब्राह्मणान् वाचयेत् ततः।
स्ववित्तपादं श्वेते तु विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३२ ॥
वित्तार्धं चित्रकण्ठे तु पादोनं सर्वचित्रके।
कृष्णे[8] सर्वधनत्यागः कर्तव्यो ब्राह्मणा[9]त् पुनः ॥ ३३ ॥
ए[10]वं शान्तिर्भवेद् गेहे[11] सर्वदोषक्षयाव[12]हा।
महतीं श्रियमाप्नोति धनलाभश्च जायते ॥ ३४ ॥
पुत्रैः पौत्रैर्वृद्धिमाप्नोत्य[13]नन्तामायुर्दीर्घं प्राप्नुयात् सं[14]यतात्मा।
एतत् कृत्वा मुच्यते सर्वपापैर्मेघैर्यद्वच्छारदः शीतरश्मि[15]ः ॥ ३५ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
तोरणभङ्गकपोतप्रवेशशा[16]न्तिका नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

---

१ ग. द. था। २ द. व्रतस्त्वेना तु। ३ क. तत्; ग. द. ते। ४ ख. ग. द. ताक्षतानि पुष्पाणि म°। ५ द. बदश्च। ६ द. न्य। ७ द. हुतः कुये ततः। ८ द. °ष्णो। ९ क. णान् पु। १० क. शि। ११ द. देहे। १२ क. पहः। १३ द. प्नोत्यनन्तं चा। १४ क. ग. यु। १५ द. श्मि। १६ द. °शांतिकाध्यायो नाम षट् चत्वारिंशः ॥ छ ॥

अथ वेदीलक्षणं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

वेद्यश्चतस्रो विज्ञेया या पुरा ब्रह्मणोदिताः ।
वयं ताः[1] संप्रवक्ष्यामो नामसंस्थानमानतः[2] ॥ १ ॥

प्रथमा चतुरश्रा स्यात् सभद्रा च द्वितीयका[3] ।
तृतीया श्रीधरी नाम चतुर्थी पद्मिनी स्मृता[4] ॥ २ ॥

यज्ञकाले तथोद्वाहे देवतास्थापनेषु च ।
नीराजनेषु सर्वेषु वह्निहोमे च नित्यशः ॥ ३ ॥

नृपाभिषेचने चैव शक्रध्वजनिवेशने ।
नृपयोग्या भवन्त्येता वर्णानामनुपूर्वशः ॥ ४ ॥

चतुरश्रा तु या वेदि नवहस्ता समन्ततः ।
अष्टहस्ता प्रमाणेन सर्वभद्रा प्रकीर्तिता[5] ॥ ५ ॥

श्रीधरी सप्त विज्ञेया हस्तान्[6] मानेन वेदिका ।
षड्ढस्ता चैव शास्त्रज्ञैर्नलिनीह विधीयते ॥ ६ ॥

चतुरश्रा तु कर्तव्या चतुरश्रा समन्ततः ।
भद्रैस्तु सर्वतोभद्रा भूषणीया चतुर्दिशम् ॥ ७ ॥

श्रीधरी चापि विज्ञेया कोणविंशतिसंयुता ।
नलिनीति च विज्ञेया पद्मसंस्थानधारिणी ॥ ८ ॥

कर्तव्याः[7] स्वस्वविस्तारादुच्छ्रयेण त्रिभागिकाः[8] ।
कुर्यान्मन्त्रवतीभिस्ता इष्टकाभिस्तु चाय(यि)[9] ताः[10] ॥ ९ ॥

चतुरश्रा यज्ञकाले[11] विवाहे श्रीधरी स्मृता ।
देवतास्थापने वेदीं सर्वभद्रां[12] निवेशयेत् ॥ १० ॥

नीराजने साग्निकार्ये तथा राजाभिषेचने ।
वेदी पद्मावती या च तथा शक्रध्वजोच्छ्रये ॥ ११ ॥

---

१ क. तासां प्र । २ द. मात्म । ३ द. काः । ४ द. ताः । ५ द. ताः । ६ क. स्तोन्मा । ७ क. द. व्या । ८ क. का । ९ द. वायकाः । १० ख. ग. काः । ११ द. या° । १२ द. वेदी सर्वभद्रं ।

चतुर्मुखा तु कर्तव्या सोपानैश्च चतुर्दिशम् ।
प्रतीहारसमायुक्ता चार्धचन्द्रोपशोभिता[1] ॥ १२ ॥

चतुःस्तम्भसमायुक्ता चतुष्कुम्भविराजिता ।
काञ्चनै राजतैस्ताम्रैर्मृन्मयैः कलशैस्तथा ॥ १३ ॥

कोणे कोणे तु विन्यस्तैर्वल्गुवानरभूषितैः ।
स्तम्भप्रमा[2]णं वेदीनां कार्यं[3] छाद्यवशेन च[4] ॥ १४ ॥

एकेन द्वित्रिभिर्वापि च्छाद्यैः सामलसारिकैः ।
स्तम्भमूलानि चाभ्यज्य गुडेन मधुसर्पिषा ॥ १५ ॥

परमान्नेन वाभ्यज्य तान् विन्यस्येद् यथातथम् ।
दे[5]वताः पूजयित्वा तु ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ॥ १६ ॥

चतुर्विधमितीरितं यदिह वेदिकालक्षणं
समग्रमपि वर्तते मनसि यस्य तच्छिल्पिनः ।
स याति भुवि पूज्यतामवनिभोक्तुराप्नोति च
श्रियं स्थपतिसंसदि स्फुरति चास्य शुभ्रं यशः ॥ १७ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
वेदीलक्षणं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ गृहदोषनिरूपणं नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अतः परं गृहादीनामप्रशस्तसमुच्छ्रितम् ।
क्रियते कथितं यस्मादेकत्र सुसमं भवेत् ॥ १ ॥

रक्षोम्बुनाथकीनाशमरुद्दहनदिक्प्लवा[6] ।
मध्यप्लवा च भूर्व्याधिदारिद्यमरकावहा ॥ २ ॥

वह्निप्लवा वह्निभिये मृतये दक्षिण[7]प्लवा ।
रुजे रक्षःप्लवा प्रत्यक्प्लवा धान्यधनच्छिदे ॥ ३ ॥

---

१ द. ताः । २ द. ण । ३ द. त् । ४ ख. ग. ऱ. र । ५ द. देवतान् (न्) पूजयित्वात् (च) ब्रह्मणा स्वस्ति वाचयेत् । ६ द. निप्लवा । ७ द. णे ।

कलहाय प्र[1]वासाय रोगाय च मरुत्प्लवा ।
मध्यप्लवा तु भूमिर्या सर्वनाशा[2]य सा भवेत् ॥ ४ ॥
तुषास्थिकेश[3]कीटत्व[4](क्)शङ्खभस्मोषरान्विताम् ।
कर्पराङ्गारिणीं दुष्टसत्त्वानार्यजनां त्यजेत् ॥ ५ ॥
चैत्रे शोककरं वेश्म ज्येष्ठे मृत्युप्रदायकम् ।
पशुनाशनमाषाढे शून्यं भा[5]द्रपदे कृतम् ॥ ६ ॥
[6]आश्विने कलहाय स्यात् कार्त्तिके भृत्यनाशनम् ।
माघे चाग्निभयाय स्यान्मासेष्वेषु न कारयेत् ॥ ७ ॥
पावकस्य पदे पृष्ठवंशस्यापि च पश्चिमे ।
पुरप्रासादकर्णे च कीलादि प्राक् प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥
पूर्वपश्चिमदिङ्मूढं वास्तु स्त्रीनाशकृद् भवेत् ।
उदङ्मूढं न निष्पत्तिं याति सर्वं[9] च नाशयेत् ॥ ९ ॥
यत्तु दक्षिणदिङ्मूढं जायते मरणाय तत्[7] ।
प्राग्वास्तुनि (तु[8]) कुर्वीत प्रासादं मन्दिरं पुरे ॥ १० ॥
वलितं चलितं भ्रान्तं विसूत्रं च समुत्सृजेत् ।
यत् स्यान्मुखविनिष्क्रान्तं वलितं तत् प्रकीर्तितम् ॥ ११ ॥
चलितं पृष्ठनिष्क्रान्तं दिङ्मूढं भ्रान्तमुच्यते ।
वि[10]सूत्रं कर्णहीनं स्यात् फलमेषां प्रचक्ष्महे ॥ १२ ॥
वलिते चलति स्थानं चलिते विग्रहो भवेत् ।
भ्रान्तं योषिद्विनाशाय विसूत्रं भूरिशत्रुकृत् ॥ १३ ॥
मूषकोत्करवल्मीकप्रान्ता वक्रा भुजङ्गवत् ।
छिन्ना भिन्ना विकर्णा च न वास्तुनि शुभा क्षितिः ॥ १४ ॥
मूषकोत्करवत्यर्थं हन्ति वल्मीकिनी सु[11]तम् ।
विकर्णा कुरुते [12]कर्णरोगं[13] छिन्ना विनाशिनी ।
भिन्ना भेदं करोत्युर्वी कुटिला मतिवक्रताम् ॥ १५ ॥

१ द. वे । २ द. भासा । ३ द. केसीकीटत्वप्लषभस्मोषरान्वितं; ख. ग. 'सी' । ४ ख. ग. त्वप्लषभ । ५ द. भ । ६ क. अश्विन्ये क; द. अ° । ७ द. तः । ८ द. त । ९ द. विरुद्धं । १० द. विचित्र । ११ क. शुभम्; द. शुतं । १२ क. ग. र्तु । १३ क. गान् ।

सपादं सत्रिभागं वा सार्धं द्विगुणमेव च[1] ।
यत् स्यान्मुखायतं वेश्म तदनिष्टफलप्रदम् ॥ १६ ॥
यद् द्विशालं त्रिशालं वा चतुःशालमथापि वा ।
मूषया[2] रहितं वेश्म तदनिष्टफलप्रदम् ॥ १७ ॥
पुरतः पृष्ठतः पार्श्वे यदि वालिन्द[3]वर्जिता ।
गृहे न शस्यते शाला देवागारे तु शस्यते ॥ १८ ॥
अन्यपृष्ठस्थितद्वारं वेश्म खादकमुच्यते ।
पर[4]स्परविरोधाय तद् वेश्म गृहिणोस्तयोः ॥ १९ ॥
सशल्यं पादहीनं च समसन्धि शिरोगुरु[5] ।
वेश्मनामिदमुद्दिष्टं मर्मदोषचतुष्टयम् ॥ २० ॥
वास्तुक्षेत्रस्य यत्राङ्गे यस्य वर्त्म प्रवर्तते ।
त[6]दङ्गं वास्तुनस्तस्य छिन्नं तेनेति निर्दिशेत् ॥ २१ ॥
छिन्नाङ्गं विकलं तत् स्याद् भीतिदं सर्वदोषकृत् ।
तद्भर्तुर्भज्यतेऽङ्गं तद् वेधस्तस्याफलोऽन्यथा ॥ २२ ॥
स्वगृहद्वयमध्येन निर्वाहो यदि वर्त्मनः ।
द्वारवेधोदितान् दोषांस्तदा प्राप्नोति निश्चितम् ॥ २३ ॥
मार्गश्चैको यदा गच्छेदुभयोर्गृहपार्श्वयोः ।
मार्गवेधस्तदा स स्याच्छोकसन्तापकारकः ॥ २४ ॥
उत्सङ्गः पूर्णबाहुश्च हीनबाहुस्तथापरः ।
प्रत्यक्षाय इति प्रोक्तं प्रवेशानां चतुष्टयम् ॥ २५ ॥
गृहस्य सम्मुखं यत्र द्वारं भवति वास्तुनः ।
उत्स[7]ङ्ग इति स[8] प्रोक्तः पूर्णबा[9]हुः प्र[10]दक्षिणः† ॥ २६ ॥
वामतो हीनबाहुः स्यात् प्रत्य[11]क्षो वा (क्षो य)स्तु पृष्ठतः ।
चतुर्थो[12]ऽयं समुद्दिष्टः प्रवेशो वास्तुनो बुधैः ॥ २७ ॥

---

१ द. वा । २ द. मूखो । ३ द. नि । ४ द. परविरोधायतद्भवे तद्° । ५ ख. ग. द. रुः । ६ क. य । ७ द. उष्णंग । ८ ख. सं । ९ द. °बाहुसुद° । १० ख. 'सु' । ११ द. प्रत्युक्तवात्तु°; ख. त्युक्तो वा । १२ द. °ष्टो ।

† 'पूर्णबाहुस्तु' दक्षिणे इति तु पाठो युक्तः ।

उत्सङ्गाख्ये प्रवेशे स्यात् प्रजाहानिः कुटुम्बिनः ।
धनधान्यक्षयो[1] वास्य मरणं वा ध्रुवं भवेत् ॥ २८ ॥

पूर्णबाहौ[2] पुत्रपौत्रा धनधान्यसुखानि च ।
भवन्ति वसतो[3] नित्यं गृहिणस्तत्र वास्तुनि ॥ २९ ॥

अल्पमित्रो गृही हीनबाहा[4]वत्यल्पबान्धवः ।
स्याद् वाल्पवित्तो जीयेत स्त्रीभिः पीडयेत[5] वामयैः ॥ ३० ॥

प्रत्यक्षाय प्रवेशा[6]स्तु विहितो यत्र वेश्मनि[7] ।
तस्मिन् निवसतां पुंसां निश्चितः स्याद् धनक्षयः ॥ ३१ ॥

मूषास्वस्थानयुक्तासु शालाभेद इति स्मृतः ।
प्राप्नोति तत्र निवसन् मृत्युं दुःखं सरोगताम् ॥ ३२ ॥

उदग्दक्षिणशालासु पुर्वापरगतासु च ।
अन्यथा वा स्थितं द्वारं वधबन्धनकारकम् ॥ ३३ ॥

मूषागतान् भ्रमान् कुर्यान्न शालां प्रतिभेदयेत् ।
भ्रमभग्नासु शालासु विपद्यन्ते कुटुम्बिनः ॥ ३४ ॥

शालाभेदो भवेद् यत्र पृष्ठतः पार्श्व[8]तोऽपि वा ।
धनधान्यक्षयस्तत्र गृहिणो जायते ध्रुवम् ॥ ३५ ॥

यत्र प्रत्यङ्मुखे शाले गृहं तत् स्याद् विकोकिलम् ।
आयुश्चतुष्पदं धान्यं वसतां तत्र नश्यति ॥ ३६ ॥

सीमाशालाप्रभिन्नस्य प्रासादस्य[9] गृहस्य च ।
अ[10]स्थिरा जायते ऋद्धिः स्थितिश्च न भवेच्चिरम् ॥ ३७ ॥

सर्वदोषकरि ज्ञेया गर्भे चन्द्रावलोकि[11]ता ।
मूषां विना विनाशाय कामोच्छित्त्यै गवाक्षकः ॥ ३८ ॥

यदा गण्डोऽथवा कुक्षिः पृष्ठं कक्षाथ भिद्यते ।
दायद्यं जायते भर्तुस्तदानीमदुस्सहम् ॥ ३९ ॥

---

१ द. ज । २ द. °हा । ३ भवतो नि° । ४ द. ह । ५. द. पीड्यते वासयैः । ६ द. °सा° । ७ द. नः । ८ ग. थ । ९ द. प्रासादे रूपगृ° । १० द. स्थिरात् । ११ ख. ग. कर्ना; द. कना ।

गर्भादुभयतो गण्डौ कक्षे स्तः[1] कर्णभित्तिगे ।
दक्षिणोत्तरयोः कुक्षी[2] पृष्ठतः पृष्ठमादिशेत् ॥ ४० ॥

स्थापितद्वारसंरोधे गृहिणो जायतेऽश्मरी[3] ।
द्वारे तु विहिते तस्मिन्[4]ननर्थस्तस्य जायते ॥ ४१ ॥

पूर्वद्वारनिरोधं तु[5] नवमार्गं कदाचन[6] (?) ।
श्रोत्ररोधे[7]ऽश्मरीदोषः कृत्तश्रोत्रेह्यर्नम्यता[8] (?) ॥ ४२ ॥

कृत्तानि[9] यत्र चीयन्ते[10] गवाक्षालोकनानि च[11] ।
तत्र प्रसूतिर्न भवेन्निष्पन्नापि विनश्यति ॥ ४३ ॥

चीयमाना यदा भित्तिर्दक्षिणा स्याद् बहिर्मुखी[12] ।
तदा व्याधिभयं विद्यान्नृपदण्डभयं तथा ॥ ४४ ॥

यदा तु पश्चिमं कुड्यं प्रयाति बहिरग्रतः ।
धनहानिं विजानीयाच्चौरेभ्यश्च भयं तदा ॥ ४५ ॥

उत्तरं तु यदा कुड्यं चीयमानं बहिर्व्रजेत् ।
गृहभर्तुश्च कर्तुश्च व्यसनं[13] स्यात् तदा महत् ॥ ४६ ॥

यदाग्रं चीयमानायाः पूर्वभित्तेर्बहिर्व्रजेत् ।
तदा गृहपतेस्तीव्रं[14] राजदण्ड[15]भयं भवेत् ॥ ४७ ॥

प्राग्दक्षिणो यदा कर्णश्चीयमानो[16] बहिर्व्रजेत् ।
तत्राग्निभीतिरतुला संशयश्च प्रभोर्भवेत् ॥ ४८ ॥

बहिर्मुखो यदा[17] गच्छेत् कर्णो दक्षिणपश्चिमः ।
कलहोपद्रवस्तत्र स्याद् भार्यायाश्च संशयः ॥ ४९ ॥

यत्रोत्तरापरः[18] कर्णश्चीयमानो व्रजेद् बहिः ।
पुत्रवाहनभृत्यानां भवेत् तस्मिन्नुपद्रवः ॥ ५० ॥

---

१ द. स्तिकर्त्त । २ क. क्षौ । ३ द. तेस्मरी । ४ ग. न्य; द. त्य । ५ द. द्धं तु त° । ६ द. नः । ७ द. स्तोत्ररोधस्मरी दोष कृतश्रोत्रे ह्यलंषता । ८ ख. नंषता । ९ ख. ता; द. कृतानि यत्र वी(दी)यन्ते गवाक्षं । १० क. यी, ख. वी । ११ द. तु । १२ क. खा । १३ द. व्या । १४ द. व्र. । १५ द. ण्डं । १६ द. कर्णं स्त्री° । १७ द. यंत्र । १८ द. यत्रोदव्यश्रमः क° ।

यदा प्रागुत्तरः कर्णो बहिर्गच्छति वेश्मनः ।
तदा[1] गवां वृषाणां च गुरूणां च क्षयो भवेत् ॥ ५१ ॥

चतस्रो भित्तयो यस्य बहिर्निर्यान्ति वेश्मनः ।
चीयमाना[2]स्तदत्रोक्तं मन्दिरं मल्लिकाकृति[3] ॥ ५२ ॥

तादृग्[4] गृहे न तत्रायो व्ययो भवति यादृशः[5] ।
कर्शितोऽस्यैव दोषेण तस्य भर्त्ता पलायते ॥ ५३ ॥

संक्षिप्यते तु यद् वेश्म चीयमानं समन्ततः ।
संक्षिप्तमिति तज्ज्ञेयं तत्र राजभयं भवेत् ॥ ५४ ॥

यत् स्यादन्तेषु संक्षिप्तं विस्तृतं चापि मध्यतः ।
मृदङ्गाकृतिसंस्थानं तत्र व्याधिभयं भवेत् ॥ ५५ ॥

आद्यन्तविस्तृतं[6] यत् स्यात् संक्षिप्तं चापि मध्यतः ।
मृदु[7]मध्यं तदुद्दिष्टं क्षुद्भयं तत्र जायते ॥ ५६ ॥

विषमैरुन्नतैः कर्णैर्धनक्षयकरं गृहम् ।
भित्तिवच्चापि कर्णेषु प्रागुक्तं फलमादिशेत् ॥ ५७ ॥

मध्ये द्वारं न कर्तव्यं मनुजानां कथञ्चन ।
मध्ये द्वारे कृते तत्र[8] कुलनाशः प्रजायते ॥ ५८ ॥

द्वारं द्वारेण वा विद्धमशुभायोपपद्यते ।
अनिष्टद्रव्यसंयुक्तं धनधान्यविनाशनम् ॥ ५९ ॥

नवं पुराणसंयुक्तमन्यं स्वामिनमिच्छति ।
अधोग्रं राजदण्डाय विद्धं[9] द्वारं विगर्हितम् ॥ ६० ॥

नवं पुराणसंयुक्तं द्रव्यं तु कलिकारकम् ।
न मिश्र[10]जातिद्रव्योत्थं द्वारं वा वेश्म वा शुभम् ॥ ६१ ॥

गृहस्थानेषु यद् द्रव्यमधिवास्य प्रतिष्ठितम् ।
तच्चालनेन चलनं गृहभर्तुः प्रजायते ॥ ६२ ॥

---

१ द य । २ द. न । ३ द. °तिः । ४ द. °ग्गर्वे न तत्रायो जाया भवति तादृशः । ५ ख. ता । ६ द. त्रिस्तरं । ७ द. त । ८ द. य । ९ क. द्ध; ख. ग. धं । १० द. त ।

अन्यवास्तुच्युतं द्रव्यमन्यवास्तौ[1] न योजयेत् ।
प्रासादे न भवेत् पूजा गृहे च न वसेद् गृही ॥ ६३ ॥

द्रव्येण देवदग्धेन भवनं यद् विधीयते[2] ।
न तत्र वसति स्वामी वसन्नपि विनश्यति ॥ ६४ ॥

सूर्योद्भवा[3] द्रुमच्छाया ध्वजच्छाया च गर्हिता ।
द्वारातिक्रमणादेताः क्षुद्व्याधिकलिकारकाः ॥ ६५ ॥

प्रासादशिखरच्छाया[4] ध्वजच्छायेति कीर्तिता ।
त्रिपञ्चसप्तमी भर्तु[5]र्गृ[6]हतारा न शोभना ॥ ६६ ॥

निम्नोन्नतं करालं च सम्मुखं पृष्ठदेशगम् ।
वामावर्तं च न शुभं द्वारमग्रतरं गृहे ॥ ६७ ॥

निम्ने स्यात् स्त्रीजितो भर्ता दुर्जनस्थितिरुन्नते ।
सम्मुखे सुतपीडा स्यात् पृष्ठगे चपलाः स्त्रियः ६८ ॥

वामे वित्तक्षयो द्वारि(रे)भवत्यग्रतरे प्रभोः ।
द्वारं तस्मान्न कर्तव्यमीदृग्रूपं[7] विचक्षणैः ॥ ६९ ॥

नागदन्ततुलास्तम्भभित्तिभूषागवाक्षकाः ।
द्वारमध्ये न दातव्या[8] न चैते विषमस्थिताः ॥ ७० ॥

इतिहासपुराणोक्तं वृत्तान्तप्रतिरूपकम्[9] ।
निन्दितं च गृहे नेष्टं शस्तं देवकुलेषु[10] तत् ॥ ७१ ॥

यानीन्द्रजालतुल्यानि यानि मिथ्याकृतानि च ।
भीषणानी च यानि स्युर्न कुर्यात् तानि वेश्मसु ॥ ७२ ॥

स्वयमुद्घाटितं द्वारमु[11]च्चाटनकरं भवेत् ।
धनहृद् ब[12]न्धुवैरं स्यादथवा कलिकारकम् ॥ ७३ ॥

स्वयं यत् पि[13]हितं द्वारं तद् भवेद् बहुदुःखदम् ।
सशब्दं भयकृत् पाद[14]शीतलं ग[15]र्भपातनम् ॥ ७४ ॥

---

१ क. ख. स्तुनि यो; द. वास्तु नियो° । २ द. ती । ३ द. °वो । ४ द. °यां । ५ द. न्मु° । ६ द. पृष्ठं त्वे च° । ७ द. °परि रक्षणैः ॥ ८ द. °व्यं । ९ द. काः । १० द. च । ११ द. द्धा° । १२ द. वद्ध° । १३ द. पिहति । १४ द. पात° । १५ द. स्य ।

द्रव्यं नाधोमुखं कार्यं प्रत्यग्याम्याननं न च ।
पश्चिमाग्रे परिक्लेशो दक्षिणाग्रे तु शून्यता ॥ ७५ ॥
स्तम्भद्वारं च भित्तिं च विपरीतं[1] न कारयेत् ।
अमीषां वैपरीत्येन दोषाः स्युर्बहवो नृणाम् ॥ ७६ ॥
मूलसूत्रानुसारेण कर्तव्या भूमिकोपरि ।
उपर्युपरि यद् वेश्मसमं[2] संतापकारकम् ॥ ७७ ॥
अधोभूमौ क्षणा ये स्युस्तत्समांश्चोर्ध्व[3]भूमिषु ।
परित्यजन्नपहितां[4](?) न कुर्वीत यथोत्तरम् ॥ ७८ ॥
शाला निम्ना भवेद् यस्मिन्नलिन्दस्त्वधिको[5] भवेत् ।
निधनं जायते तत्र सदा शोकभयानि च ॥ ७९ ॥
मूलद्वारानुसारेण द्वाराण्युपरिभूमिषु ।
कुर्याद् भयप्रदानि[6] स्युर्विहितान्यन्यथा पुनः ॥ ८० ॥
क्षुद्भयप्रदमाध्मा नं[7](तं) कुब्जं कुलविनाशनम्[8] ।
अत्यर्थं पीडितं पीडां करोत्यन्तनतं[9] क्षयम् ॥ ८१ ॥
प्रवासो बाह्यविनते दिग्भ्रान्ते दस्युतो भयम् ।
मूलद्वारं क्षयं कुर्याद् विद्धं द्वारान्तरेण यत् ॥ ८२ ॥
प्रवासो भृत्यजो[10] द्वेषो विद्धे चत्वररथ्यया ।
नाशं[11] द्रव्यं ध्वजाविद्धं वृक्षेण शिशुदूषकम् ॥ ८३ ॥
पङ्कविद्धे भवेच्छोकः सलिलस्राविणि व्ययः ।
कूपेन विद्धेऽपस्मारो विनाशो दैवतेन च ॥ ८४ ॥
स्तम्भेन दूषणं स्त्रीणां ब्रह्मणा तु कुलक्षयः ।
मानादभ्यधिके द्वारे राजतो जायते भयम् ॥ ८५ ॥
व्यसनं मानतो हीने चौरेभ्यश्च भयं भवेत् ।
व्याधयः श्वभ्र[12]विद्धेन धनस्य च परिक्षयः ॥ ८६ ॥

---

१ क. तां । २ ख. ग. समस्तं ता; द. °समस्तं त्ताप° (°समस्संन्ताप°) । ३ ग. द. तू । ४ ख. ग. द. ताः । ५ द. °न्दस्तु (अ)थ को° । ६ क. न । ७ द. न । ८ द. निवासनं । ९ क. ग. न्तं । १० ख, ग. द. भृत्यजा दोषा त्रि° । ११ ख, ग, श; द. स । १२ द. शु ।

देवध्वजेन बन्धः स्यात् सभयैश्वर्यसंक्षयः ।
सन्निपातभयं वाप्या तुल्या [1]ईष्टत्वमाकृते(?) ॥ ८७ ॥
हृद्रुक् कुलालचक्रेण दारि[2]द्र्यं वारिणा भवेत् ।
व्याधिरु[3]क् †कचकूटेन आपाकेन(?) सुतक्षयः ॥ ८८ ॥
नि[4]श्र्व(स्त्र)तोदूखलेन स्याच्छि[5]लया चाश्मरी भवेत् ।
तोयभाण्डेन दुर्मन्त्री भस्मना चार्शसो गृही ॥ ८९ ॥
दारिद्र्यं छायया विद्धे भवेद् द्वारे कुटुम्बिनः ।
स्थलस्[6]यन्दनवल्मीकैर्विदेशगमनं भवेत् ॥ ९० ॥
कृशं विकृतमत्युच्चं करालं शिथिलं पृथु ।
[7]वक्रं विशालमुत्तानं शू(स्थू)लाग्रं ह्[8]स्वकुक्षिकम् ॥ ९१ ॥
स्वपादचलितं ह्रस्वं हीनकर्णं मुखानतम् ।
पार्श्वगं सूत्रमार्गाच्च भ्रष्टं द्वारं न शोभनम् ॥ ९२ ॥
तत् करोति क्षयं घोरं विनाशं स्वामिसम्पदः ।
वसतां कलहं नित्यमतस्तत् परिवर्जयेत् ॥ ९३ ॥
अन्तर्द्वाराद् बहिर्द्वारं नोच्चं कुर्यान्न सङ्कटम् ।
उच्चं विसङ्कटं वापि तच्छिवाय न जायते ॥ ९४ ॥
पट्टसन्[9]धिर्यदा मध्ये द्वारस्य स्यात् कथञ्चन ।
कर्तुस्तदा विनाशः स्यात् कुलस्य च परिक्षयः ॥ ९५ ॥
तुला उपतुला वा स्युर्द्वारि तिर्यग् यदा कृ[10]ताः ।
दारिद्र्यव्याधिसन्तापा भवन्ति स्वामिनस्तदा ॥ ९६ ॥
अनुवंशमनुप्राप्ता [11]जयन्त्यो यदि मन्दिरे ।
वित्तायुषोस्तदाल्पत्वमनारोग्यं च जायते ॥ ९७ ॥
उदुम्बरे(वि)नि[12]हिता(नि?)ल[13]लाटी नाम सा तुला ।
दूषणं मरणं वापि कन्यानां विदधाति सा ॥ ९८ ॥

---

१ ख. द. द्र; ग. द्रष्टत्व; द्र । २ द. द्रं । ३ क. क्तरच । ४ क. श्वि । ५ द. °ला । ६ द. स्प° । ७ द. वक्त्रं सिलामुत्तानं च शूलाग्रं लम्बकु° । ८ ख. लम्बकु । ९ द. न्धै° । १० द. हृ° । ११ द. जा । १२ द. छ । १३ ख. भल्ला ।

† कन्दकूटकमिति उपरि वक्ष्यते ।

उत्तराङ्गोदरे न्यस्ता ललाटेन समा यदि ।
तुला ललाटिका सापि कुलक्षयकरी भवेत् ॥ ९९ ॥

तुलापिण्डेन विन्यस्ता ज्ञेया यज्ञोपवीतिनी ।
वसतो[1] व्यसनं कुर्यात् कुटुम्बस्यासुखं च सा ॥ १०० ॥

यदि भारतुलैकापि मध्ये विद्धा कथञ्चन ।
तदा वराङ्गं भज्येत धनं च परिहीयते ॥ १०१ ॥

भित्तिभेदो न कर्तव्यस्तुलाग्रैरखिलैरपि ।
कुर्याद् ब्रह्मपदन्यस्तो भारपट्टः कुलक्षयम् ॥ १०२ ॥

अयुक्तयोर्युक्तयोर्वा[2] सन्धिश्चेद् भारपट्टगे[3] ।
सन्धौ स्यात्[4] तत् सुतो ज्येष्ठः कर्तु[5]श्चापि विनश्यति ॥ १०३ ॥

अनुवंशं न भुञ्जीत न शयीत कदाचन ।
भुञ्जानस्यार्थनाशः स्याच्छयानस्य महारुजः[6] ॥ १०४ ॥

नाशोऽनुवंशं रोगाः स्युस्तिर्यक्स्थे रक्षसो भयम् ।
शयनागारविन्यस्ते मरणं नागदन्तके[7] ॥ १०५ ॥

क[8]र्णावात(?)पक्षिराड्घण्टाध्वजच्छत्रकुमारकान् ।
सिंहकर्णकपोतालिं गृहेषु परिवर्जयेत् ॥ १०६ ॥

इन्द्रकीलं शुकं तुम्बीम[9]र्धवंशं च वेश्मनि ।
न कुर्या[10]त् तत्र विहिताः सर्वदोषावहा यतः ॥ १०७ ॥

अतिक्षिप्रचिरोत्पन्नं कृशद्रव्यम[11]पाहितम् ।
अप्रतिष्ठितसंस्था[12]नं गृहं नमति पञ्चधा ॥ १०८ ॥

अतिस्थूलेन ह्रस्वेन शरीरेण यथा नरः ।
विरूपो दुर्बलश्चैव तथा द्रव्येण मन्दिरम् ॥ १०९ ॥

जीर्णं घु[13]णकृ(क्ष)तं भिश्रं हीनं वक्रं विधिच्युतम् ।
चण्डं तुण्डं वक्रकोगं सन्धिविद्धाल्पमूलके ॥ ११० ॥

---

१ द. थ । २ द. °र्वापसंधिश्चेततारप° । ३ क. गः । ४ द. स्यां । ५ द. कर्त्रायान्वा । ६ द. °भुजः । ७ द. दन्तिके । ८ ख. र्त्ता । ९ ख. ग. मूर्त; द. मूर्द्ध° । १० द. °न्नेत्र° । ११ ख. ग. पाह; द. °हत । १२ द. स्कारं । १३ क. गु ।

वज्रमध्यं स्थूलमूलं कुक्षिभिन्नं च दारु यत् ।
भिन्नमूलं कूर्मपृष्ठं पक्षहीनं च वर्जयेत् ॥ १११ ॥
पातितान् वर्जयेद् वृक्षान् द्विपाश्वाग्निजलानिलैः ।
प्रभूतपक्षिनिलयान् काककौ[1]शिकसेवितान् ॥ ११२ ॥
मधुग्रहपिशाचाहिदु[2]ष्टांश्चैत्यश्मशानजान् ।
चतुष्पथत्रिकमहा[3]नदीसङ्गममार्गजान् ॥ ११३ ॥
देवतायतनेजातानूर्ध्वशुष्कान्[4] क्षतच्छदान् ।
वल्लीपिनद्धान् सुषिरकोटरग्रन्थिसङ्कुलान् ॥ ११४ ॥
याम्यापराशापतितांस्त्यजेत् कण्टकिनोऽपि च ।
कपित्थोदुम्बरा[5]श्वत्थशिरीषवटचम्पकान् ॥ ११५ ॥
कोविदारधवारिष्टश्लेष्मातकविभीतकान् ।
किञ्च सप्तच्छदक्षीरिफलदांश्च द्रुमांस्त्यजेत् ॥ ११६ ॥
मर्माणि यत्र पीड्यन्ते द्वारैर्भित्तिभिरेव वा ।
दारिद्र्यं कुलहानिं वा गृहिणस्तत्र निर्दिशेत् ॥ ११७ ॥
स्तम्भैर्विनश्यति स्वामी तुलाभि[6]ः स्त्रीवधो ध्रुवम् ।
सङ्ग्रहैर्बन्धुनाशः स्याज्जयन्तीभिः स्नुषावधः[7] ॥ ११८ ॥
[8]मर्मस्थानस्थितैः कार्यैर्भर्तुः कायो निपीड्यते ।
मर्मस्थैः सन्धिपालै[9]स्तु सुहृद्विश्लेषमादिशेत् ॥ ११९ ॥
गृहपीडा नागदन्तैर्नागपाशैर्धनक्षयः ।
कापिच्छ[10]कैस्तु प्रेष्याणां क्षयं मर्मस्थितैर्वदेत् ॥ १२० ॥
षड्दारुकान्यनुसरागवाक्षालोकनानि च ।
[11]मर्मस्थाननिविष्टानि जनयन्ति महाभयम् ॥ १२१ ॥
स्तम्भैर्वा द्वारमध्यैर्वा तुलाभिर्नागपाशकैः ।
वातायनैर्नागदन्तैर्द्वारमध्ये निपीडिते ॥ १२२ ॥

---

१ द. श्व । २ द. जुष्टान् चै° । ३ द. म्न । ४ ख. गः च्छदावृतान्; द. °न् मक्षच्छदावृतान् । ५ द. °रो । ६ द. नि । ७ द. धाः । ८ द. समं° । ९ द. लै । १० द. त्थ । ११ द. कर्मस्थानानि° ।

व्याधयः संप्रवर्धन्ते धनं[1]नाशः कुलक्षयः ।
राजदण्डभयं च[2] स्यादपत्यानां च पीडनम् ॥ १२३ ॥

षड्दारुकाणां मध्येषु[3] द्वारमध्येषु वा पुनः ।
कर्णद्रव्यादिभि[4]र्विद्धेष्वेतदेवादिशेत् फलम् ॥ १२४ ॥

संविद्धा नागदन्तैर्या स्तम्भैर्वातायनैस्तथा ।
शय्या शस्त्राद् भयं भर्तुः कुर्या[5]त् तस्करतोऽपि वा ॥ १२५ ॥

गृहमध्ये कृतं[6] द्वारं द्रव्यकोशविनाशनम् ।
आवहेत् कलहं भर्तुर्भार्या[7] वास्य प्रदूषयेत् ॥ १२६ ॥

द्रव्येणै[8]कोत्तरेणापि महामर्मणि पीडिते ।
सर्वस्वनाशो गृहिणो मरणं वा ध्रुवं भवेत् ॥ १२७ ॥

द्वारस्तम्भतुलालिन्दश्च[9](च)यदोषैः सं[10]मीरितैः ।
विसूत्रे नागदन्तेऽपि तच्छून्यं जायते गृहम् ॥ १२८ ॥

विभागपदं[11]हीनेषु रूपस्थानेषु वास्तुषु[12] ।
य[13]क्षमातृक्रियाद्येषु रोगान्मृत्युर्न संशयः १२९ ॥

कटुकण्टकिदुर्गन्धिगुह्यकाद्याश्रयान् द्रुमान् ।
न धा[14]रयेत् समीपस्थान् पुरप्रासादवेश्मनाम् ॥ १३० ॥

बदरी कदली चैव दाडिमी बीजपूरिका ।
प्ररोहन्ति[15] गृहे यत्र तद् गृहं न प्ररोहति ॥ १३१ ॥

द्रव्यं द्रव्याधिकं हन्ति कुलमायामतोऽधिकम् ।
उच्छ्रयाभ्यधिकं पूजां सन्ततिं विस्तराधिकम् ॥ १३२ ॥

स्तम्भाङ्गैर्भित्तिभिः पट्टैः शीर्षकैर्भवनैस्तथा ।
आलोकनातोरणाद्यैश्छाद्यकैः कन्दकूटकैः ॥ १३३ ॥

द्वीरशाखोत्तमाङ्गैश्च तुलाभिः सन्धिपालकैः ।
अर्गलाग्रैर्वेदिकाभिर्व्यालैर्जालैश्च नूतनैः ॥ १३४ ॥

---

१ द. धनत्रासककु° । २ द. चः । ३ द. तु । ४ क. ख. त्तृ; द. 'भिर्वृद्धष्वेवदे° । ५ द. स्त । ६ द. त । ७ द. वा° । ८ क. न्दै । ९ ख. ग. द. स्व । १० क. ख. ग. द. कि । ११ द. शद । १२ क. नः । १३ क. क्ष । १४ द. नवधारयस° । १५ द. ति ।

घातितैः पातितैर्नष्टैर्जायते गृहिणो ध्रुवम् ।
व्याधिदारिद्र्यदुःखार्तिर्निर्धनत्वं[1] च जायते ॥ १३५ ॥

उच्चच्छायं छिद्रगर्भं भ्रमितं वमितं[2] मुखे ।
हीनमध्यं नष्टसूत्रं[3] शल्यविद्धं[4] शिरोगुरु[5] ॥ १३६ ॥

भ्रष्टालिन्दकशोभं च विषमस्थं तुलातलम्[6] ।
अन्योन्यद्रव्यविद्धं च कुम्पदप्रविभाजितम्[7] ॥ १३७ ॥

हीनभित्त्युत्तमाङ्गं च विनष्टं स्तम्भभित्तिकम् ।
भिन्नशालं त्यक्तकण्ठं निष्कन्दं मानवर्जितम् ॥ १३८ ॥

विकृतं च गृहं भर्तुरनिष्टफलदायकम्[8] ।
तस्माद् दोषानिमांस्त्यक्त्वा गृहं कुर्याच्छुभावहम्[9] ॥ १३९ ॥

एवंविधं दोषकरं गृहं स्याद् भर्तुश्च कर्तुश्च यतस्तदेते ।
ज्ञेयाः सदा शिल्पिभिरप्रमत्तैस्त्याज्याश्च दोषाः शुभकीर्तिकामैः[10]
॥ १४० ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
गृहदोषनिरूपणं[11] नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ रुचकादिप्रासादलक्षणं नामैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

त्रिदशानां नृपाणां च वर्णिनां[12] च विशेषतः ।
उत्पत्तिप्रसृतिं ब्रूमः प्रासादा यस्य ये मताः ॥ १ ॥

पुरा ब्रह्मासृजत् पञ्च विमानान्यसुरद्विषाम् ।
वियद्वर्त्मविचारीणि श्रीमन्ति[13] च महान्ति च ॥ २ ॥

तानि वैराजकैलासे पुष्पकं मणिकाभिधम् ।
हैमानि मणिचित्राणि पञ्चमं च त्रिविष्टपम् ॥ ३ ॥

---

१ द. °र्त्ति तु व्यंचत्वं । २ ख. ग. द. नि । ३ क. त्रं स्वश । ४ द. ल्यं । ५ क. सि । ६ क. तु । ७ ख. ग. चतुष्पहप्रतिभा; द. जतुः पद प्रतिभा° । ८ द. स्सु । ९ द. य । १० द. प्रकीर्त्तितामैः । ११ द. अपलक्षणो नामाष्टचत्वारिंशोध्यायः ॥छ॥ १२ द. र्णि । १३ द. सी ।

आत्मनः शूल[1]हस्तस्य धनाध्यक्षस्य पाशिने[2]ः ।
सुरेशिने च विश्वेशो विमा[3]नानि यथाक्रमम् ॥ ४ ॥

बहून्यन्यानि चैवं स सूर्यादीनामकल्पय[4]त् ।
विशेषा[5]य यथोक्तैस्तान्याकारैः प्रतिदैवतम् ॥ ५ ॥

प्रासादांश्च तदाकारान् शिलापक्वेष्टका[6]दिभिः ।
नगराणामलङ्कारहेतवे समकल्पय[7]त् ॥ ६ ॥

वैराजं चतुरश्रं स्याद् वृत्तं कैलाससंज्ञितम् ।
चतुरश्रायताकारं [8]विमानं पुष्पकं भवेत् ॥ ७ ॥

वृत्तायतं च मणिकमष्टाश्रि[9] स्यात् त्रिविष्टपम् ।
तद्भेदान् श्रीमतोऽन्यां[10]श्च विविधान[11]सृजत् प्रभुः ॥ ८ ॥

ये यत्र[12] विहिता[13] भेदाः पूर्वं कमलयोनिना ।
सर्वां[14]स्तानभिधास्यामो नामसंस्थानमानतः ॥ ९ ॥

रुचकश्चित्रकूटश्च तृतीयः सिंहपञ्जरः ।
भद्रः श्रीकूट उष्णीषः शाला[15]क्षो § गजयूथपः ॥ १० ॥

नन्द्यावर्तोऽवतंसाह्वः स्वस्तिकः क्षिति[16]भूषणः ।
भूजयो वि[17]जयो † नन्दी श्री[18]तरुः प्रमदाप्रियः ॥ ११ ॥

व्यामिश्रो हस्तिजातीयः कुबेरो वसुधाधरः ।
सर्वभद्रो विमाना[19]ख्यो मुक्तकोणश्च नामतः ॥ १२ ॥

चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा चतुरश्राः समासतः ।
वृत्तांस्तथाभिधास्यामः प्रासादानपरानपि[20] ॥ १३ ॥

वलयो दुन्दुभिः प्रान्तः पद्म[21]ः कान्तश्चतुर्मुखः ।
[22]माण्डूकाख्योऽथ [23]कूर्मश्च तालीगृह उलूपिकः ॥ १४ ॥

---

१ द. मू । २ द. मा । ३ द. मानसानि । ४ द. ये । ५ क. षाकेर्यय, ख. ग. षाययथो । ६ ख. ग. ष्ट दारुभिः, द. पक्षेषु दारुभिः । ७ द. येन् । ८ द. रा । ९ द. स्ति । १० द. न्यां तु । ११ द. °धासौस्व । १२ द. त्व; । १३ द. त्वा । १४ द. सर्वन्ता° । १५ क. क्षोऽथ ग । १६ द. वि । १७ क. ख. ग. या । १८ ग. मत्तः प्र । १९ क. ख. ग. नाङ्को; द. नांको । २० द. पति । २१ द. द्म । २२ क. मान्डूका; ख. ग. द. मदूका; । २३ द. क ।

§ शालाख्य इति लक्षणे पाठः । † लक्षणे तु नन्द इति पठ्यते ।

इति वृत्ताः समासेन प्रासादा दश कीर्तिताः।
चतुरश्रायता ये स्युः कथ्यन्ते तेऽपि[1] नामतः ॥ १५ ॥
भवो विशालः साम्मुख्यः प्रभवः शिबिरागृहः।
मुखशालो द्विशालश्च गृहराजोऽमलो विभुः ॥ १६ ॥
एवमेते समुद्दिष्टाश्चतुरश्रायता दश।
अथ वृत्तायतान् ब्रूमः प्रासादानभिधानतः ॥ १७ ॥
आमोदो रै[2]तिकस्तुङ्गश्चारुर्भूतिर्निषेवकः।
सदा(?)निषेधः सिंहाख्यः सुप्रभो लोचनोत्सवः ॥ १८ ॥
एते वृत्तायताः प्रोक्ताः प्रासादा नामतो दश।
[3]अष्टाश्रीणां [4]च नामानि कथयामि समासतः ॥ १९ ॥
वज्रको नन्दनः शङ्कुर्मेखलो वामनो लयः।
महापद्मश्च हंसश्च व्योमचन्द्रोदयाविति ॥ २० ॥
अष्टाश्रय इमे प्रोक्ताः प्रासादा दश संख्यया।
भवन्त्येवं चतुष्षष्टिर्लक्ष्मैषामधुनोच्यते ॥ २१ ॥
संस्थानमानविन्यासैर्भद्रस्तम्भादिसङ्ख्यया[5]।
एषां विशेषा वक्ष्यन्ते पृथक् पृथगनुक्रमात् ॥ २२ ॥
ज्येष्ठो भागश्चतुर्हस्तः सार्धहस्तत्रयोऽपरः।
कल्पनीयः कनी[6]यांस्तु हस्तत्रितयसम्मितः ॥ २३ ॥
ज्येष्ठमध्यकनीयोभिरेवं भागै[7]र्विभाजिताः।
भवन्ति सर्वप्रासादा[8] ज्येष्ठमध्याधमक्रमात् ॥ २४ ॥
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे चतुर्भागविभाजिते।
कुर्यात् स्वारोहकाश्वासं पीठमंशसमुद्धृतम् ॥ २५ ॥
तथा तस्योपरि स्थाप्या हंसपृष्ठी[9] समन्ततः।
हस्तमात्रोच्छ्रिता वृत्ता जलनिर्गमभूषिता ॥ २६ ॥

---

१ द. भ्रि। २ ख. ग. री; द. रीतिकग्तुंगश्चावभूति°। ३ द. ऽप्रष्टाश्रीणां तु ना°। ४ क. तु।
५ द. योः। ६ द. या। ७ द. द। ८ द. मा। ९ क. ष्ठा।

ततः पीठस्य तस्यान्[1]तर्द्विभागाय(या)मविस्तृ[2]तिः ।
प्रासादो रुचकः कार्यो भागत्रि[3]तयमुच्छ्रितः ॥ २७ ॥
सार्धभागेन संछा[4] स्यात् सार्धभागस्तु योऽपरः(?) ।
छा[5]य(द्य)त्रयं सकण्ठं स्यात् तेन सामलसारकम् ॥ २८ ॥
द्वारं भागोच्छ्रितं[6] तस्य कार्यं भागार्धविस्तृतम् ।
सप्राग्रीवः स कर्तव्यश्चतुर्दशधरावृतः ॥ २९ ॥
ससौधालिन्दकश्चारुरू[7]र्ध्वच्छा[8]द्यो[9]पकर्षवान् ।
क्रियतेऽत्र[10] यदा स्तम्भा[11](म्भैः)द्वाविंशत्या समावृतः ॥ ३० ॥
[12]सप्राग्रीवपरिष्कारो भागिकालिन्दशोभितः ।
मध्यप्रदेशे [13]रुचकः प्रासादः परिकीर्तितः ॥ ३१ ॥

रुचकः ।

[14]कर्णप्राग्रीवकै[15]श्चित्रैः सप्राग्रीवश्च यो वृतः ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां गवाक्षाभ्यां चतुर्दिशमलङ्कृतः ॥ ३२ ॥
कपोतालीपरिक्षि[16]प्तः शोभितो द्वारसम्पदा[17] ।
तदानीं चित्रकुटाख्यः प्रासादः सोऽभिधीयते ॥ ३३ ॥

चित्रकूटः ।

अयमेव पुनः षड्भिः स्तम्भैर[18]पि चितो यदा ।
प्राग्रीवकविही[19]नश्च स भवेज्जालरूपकः ॥ ३४ ॥
सिंहपञ्जर इत्युक्तः प्रासादः स तदा शुभः ।

सिंहपञ्जरः ।

कर्णप्राग्रीवकौ द्वौद्वावस्यैव भवतो यदा ॥ ३५ ॥
अलिन्दकगतिस्थित्या तदा भद्रः प्रकीर्तितः ।

भद्रः ।

स्याच्चित्रकूट प्राग्रीवैश्चतुर्भिर्दिक्[20]चतुष्टये ॥ ३६ ॥

---

१ द. तस्यां तद्विभागायमविस्ततिः । २ ख. ग. स्त । ३ ख. वृत्तसमु । ४ ख. स्तम्भा स्यात्; द. घा । ५ क. षु । ६ द. घतयं । ७ द. सं । ८ ख. ग. र्ध्वं । ९ ख. ग. द. द्या । १० ख. ग. न । ११ म्भं क. । १२ द. सा । १३ द. शुचकप्रासादो पूर्वकीर्तितः । १४ क. कै; द. कर्त्त । १५ द. क । १६ द. प्ता । १७ द. दः । १८ ख. ग. प । १९ द. वहीनस्य । २० द. क्षु ।

बहिरन्तश्चतुर्द्वारः [1]श्रीकूट इति नामतः ।

श्रीकूटः ।

षड्दारुकसमायुक्त[2]प्राग्द्वारस्त्वयमेवं[3] चेत् ॥ ३७ ॥
प्रासादस्तम्भगर्[4]भः स्यात् तदोष्णीषोऽभिधीयते ।

उष्णीषः ।

चतुरंशकविस्तीर्णं षडंशविहि[5]तायति ॥ ३८ ॥
[6]पीठं शालागृहस्योक्तं सशालानिर्गमं शुभम् ।
मध्यादपरतस्तस्य द्विभागायतविस्तृतम् ॥ ३९ ॥
विधेयं गर्भभवनमलिन्दकपरिष्कृतम् ।
का[7]र्या तस्याग्रतः सीमा भागद्वितयमायता ॥ ४० ॥
भागमेकं च विस्तीर्णा चतुःस्तम्भोपशोभिता ।
तदग्रतोऽपरा सीमा कार्या भागान् षडा[8]यता ॥ ४१ ॥
तिर्यक्तथा [9]भागविस्तीर्णा प्रवेशद्वयशोभि[10]ता ।
[11]एषं शालागृहः(?) स्तम्भैर्द्वाविंशत्या समावृ[12]तैः ॥ ४२ ॥
प्राग्रीववेदिकाजालपक्षसोपानकैः शुभैः ।

शालाख्यः ।

पञ्चभागोन्मि[13]तव्यासे क्षेत्रभागाष्टकायते ॥ ४३ ॥
पीठं कुर्यादु[14]भयतः ससोपानं शिलाचितम् ।
मध्यादपरभागेऽस्य देवागारं निवेशयेत् ॥ ४४ ॥
वि(द्वि)भागायामविस्तारं चतुरश्रं सुसंहि[15]तम् ।
पादोनभागविस्तारमध्यर्धं भागमुच्छ्रितम् ॥ ४५ ॥
[16]तस्य कार्यं [17]मुखं मध्ये पार्श्वतश्चयशोभितम् ।
सचया निर्गता सीमा द्वौ भागौ त्रींस्तथायथा(ता) ॥ ४६ ॥

---

१ द. स्त्री । २ क. ख. ग. क्तं । ३ क. व. च; द. °मेव त् । ४ ख. ग. र्भस्य; द. गर्भस्य तदष्णीषोऽभि° । ५ द. ह । ६ द.पीठशाल । ७ क. ख. ग. यस्त; द. कार्यस्तस्यायवः शीवा भाग° । ८ द. पजायता । ९ द. ना । १० ख. ग. द. ताः । ११ क. ख. ग. द. षा । १२ ख. ग. ता; द. सममावृतः । १३ द. °गो निमित्तव्या° । १४ द. कुर्याद्वयतकार्यो । १५ ख. ग. द. ह । १६ ख. स्य मध्ये मुखं कार्यं पा । १७ द. सु ।

चतुरश्रा चतुःस्तम्भा तदग्रे भागविस्तृता[1] ।
पञ्चभागायता तिर्यक् कार्या सीमा तथापरा ॥ ४७ ॥

द्वात्रिंशदत्र कर्तव्याः स्तम्भाः सर्वैक्य[2]सङ्ख्यया ।
बहिःपरिसरो गर्भात् ससीम्नो भागविस्तृतः ॥ ४८ ॥

एवं स्याद् वेदिकाजालरूपादिभिरलङ्कृतः ।
बहिर्व(श्च)योच्छ्रि[3]तश्चैष प्रासादो गजयूथपः ॥ ४९ ॥

गजयूथपः ।

षड्भागभाजिते क्षेत्रे चतुरश्रे समन्ततः ।
गर्भो द्विभागिकैः[4] कार्यो द्वारं भागसमुच्छ्रितम् ॥ ५० ॥

भागार्धं[5] द्वारविस्तारः प्रासादस्योच्छ्रितिं पुनः ।
कुर्वीत चतुरो भागान् छादयेच्चित्रकूटवत् ॥ ५१ ॥

कार्या द्विभागिकाः शालाः सालिन्दास्तस्य बाह्यतः ।
बहिर्भित्तिपरिक्षिप्ताश्चतुर्भागायताः शुभाः ॥ ५२ ॥

द्वौ द्वौ गवाक्षकौ स्तम्भाः प्रतिशालं[6] भवन्ति षट् ।
चतुःस्तम्भधृतैर्युक्ताः[7] कार्या वा धार्मिकालयैः ॥ ५३ ॥

नन्द्यावर्तोऽयमेवं स्यात् सप्राग्रीवचतुष्टयः ।
प्राग्(?)द्वारक्षणोपेतः प्रासादः शुभलक्षणः ॥ ५४ ॥

नन्द्यावर्तः ।

क्षेत्र(त्रे)षड्भागविस्तारे दशभागकृतायतौ ।
मध्यादपरभागेऽस्य[8] देवकोष्ठं निवेशयेत् ॥ ५५ ॥

चतुरंशप्रतिन्यासं[9] चतुरश्रं समन्ततः ।
द्वारं तस्य विधातव्यं भागमध्यर्धमुच्छ्रितम् ॥ ५६ ॥

पादोनं भागविस्तारं सिंहवक्त्रविभूषितम् ।
सीमा तस्याग्रतः कार्या देवकोष्ठेन सम्मिता[10] ॥ ५७ ॥

---

१ द. °विस्मृताः । २ ख. ग. द. सर्वे व्यसंख्यया । ३ ख. ज्छ्र; द. च्छ्रिता । ४ द. का° । ५ द. र्द्धं । ६ द. लां । ७ ख. ग. द. क्ता । ८ क. गस्थादे; ख. ग. गस्थदै; द. मघादपरभागस्था° । ९ ख. ग. व्या; द. °श्ययतिव्यासं । १० द. तः ।

स्तम्भैः षोडशभिर्युक्ता भागद्वितयमुच्छ्रितैः ।
ससीम्नो देवकोष्ठस्य समन्ताद् भित्तिवेष्टितः ॥ ५८ ॥
[1]अलिन्दो भागिकः कार्यो गवाक्षैरुपशोभितः ।
(तत्)सीम्नोश्चा[2]ग्रतः पा[3]र्श्वे षड्दारुकयुता [4]बहिः ॥ ५९ ॥
कार्या द्विरंशाः प्राग्रीवा भागिकालिन्दवेष्टिताः ।
द्विद्विस्तम्भधृताः सर्वे पार्श्वतश्चयशोभिताः ॥ ६० ॥
[5]अलिन्दास्तु चतुःस्तम्भाः कार्याः प्राग्रीवकाग्रतः ।
अवतंसक इत्ये[6]ष सर्वलक्षणसंयुतः ॥ ६१ ॥
प्रासादः कथितः सम्यक्

अवतंसः ।

स्वस्तिकः प्रोच्यतेऽधुना ।
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे षड्भागप्रविभाजिते ॥ ६२ ॥
प्रासादं कल्पयेन्मध्ये द्विभागायामवि[7]स्तृतम् ।
द्वारपाशोऽस्य भागा[8]र्धवि[9]स्तृतो भागिकोदयः ॥ ६३ ॥
गर्भवेश्म चतुःस्तम्भमलिन्दो भागिको बहिः ।
तस्य स्युर्द्वादश स्तम्भा भागिकोऽलिन्दकोऽपरः ॥ ६४ ॥
विंशतिस्तम्भसंयुक्तो विधातव्यः समन्ततः ।
चयावृ[10]तश्च पुरतो भागो [11]वोष्टधरान्वितः ॥ ६५ ॥
भागमेकैकमुत्सृज्य कर्णाभ्यां भागविस्तृ[12]तौ ।
भागिको[13]च्छ्रायनिष्कासौ कार्यौ प्राग्रीवकौ पुनः ॥ ६६ ॥
बाह्यतो भित्तिसंश्लि[14]ष्टौ त्रिदि[15]शं सगवाक्ष[16]कौ ।
स्वस्तिकोऽयं समाख्यातः प्रासादश्चित्रलक्षणः ॥ ६७ ॥

स्वस्तिकः ।

---

१ द. आ । २ ख. ग. द. श्चायतः । ३ द. पार्श्वयोश्चषड्दारुकषुचा° । ४ क. द्व; ५ द. आ । ६ द. षाः । ७ द. स्मृ । ८ क. र्धे । ९ द. °विस्मृतौ° । १० क. द. °त्त° । ११ द. वाष्टवरांचितः । १२ द. स्मृ° । १३ द. का. आय । १४ द. °संश्लिग्धौ । १५ क. दं, ख. ग. द. द । १६ द. °क्षि° ।

अथाभिधीयतेऽधुना प्रासादः §शुभलक्षणः ।
षड्भागभाजिते क्षेत्रे चतुरश्रे समन्ततः ॥ ६८ ॥

द्विभागायामविस्तारं मध्ये गर्भगृहं भवेत् ।
भागद्वयोच्छ्रितैः स्तम्भैर्युतं व्यक्तैः सलक्षणैः ॥ ६९ ॥

निष्क्रान्तेषु बहिर्भागे गर्भपादेषु[1] योजयेत् ।
तोरणानि मनोज्ञानि ककुप्सु चतसृष्वपि ॥ ७० ॥

गर्भस्तम्भप्रमाणेन तानि स्तम्भद्वयेन वा ।
समुत्क्षिप्तानि युक्तानि कलशै [2]रविमण्डलैः ॥ ७१ ॥

पल्लवैः[3] पत्रजात्यादिविन्यासैश्चाप्यनेकशः ।
भूषितास्ये पुनर्मूर्ध्नि मकराणां मुखैरपि ॥ ७२ ॥

स्तम्भयोरन्तरे दद्यादुभौ मकरपूरिमौ ।
अन्योन्याभिमुखे[4] श्लिष्टे कुर्यान्मकरयोर्मुखे ॥ ७३ ॥

चतुर्णामपि निर्दिष्टै[5]स्तोरणानां मया विधिः ।
[6]अलिन्दो भागिकश्चान्यो बहिर्भागे प्रकीर्तितः ॥ ७४ ॥

[7]स्युर्भागिकान्यलिन्दान्ते धार्मिकायतनानि च ।
वेष्टितानि बहिर्भित्त्या सम्मुखानि परस्परम् ॥ ७५ ॥

धार्मिकालयभित्तीनां भूमिर्या बाह्यतो भवेत् ।
तस्याः षड्दारुकाणि स्युर्भागमात्रोच्छ्रितानि च ॥ ७६ ॥

प्राग्रीवकैः ससोपानैर्दिक्चक्रैस्तानि भूषयेत् ।
अपरस्याः पुनर्भित्तेर्भागद्वयविनिस्सृतम् ॥ ७७ ॥

मध्ये द्विभागविस्तीर्णं देवकोष्ठं निवेशयेत् ।
द्वारपार्शं च कुर्वीत तस्योर्कुं(र्ध्वं) भागमुच्छ्रितम् ॥ ७८ ॥

तथा भागार्धविस्तारमित्येष क्षितिभूषणः ।
प्रासादः कीर्तितः सम्यक् सर्वलक्षणलक्षितः ॥ ७९ ॥

---

१ द. पट्टेषु । २ ख. ग. द. श्रि । ३ द. वेय । ४ ख. खौ; द. खो । ५ द. ष्टा । ६ द. आ । ७ द. स्फगिकान्य° । ८ द. वि° । § 'क्षितिभूषण' इति पाठः । स्यात् ।

क्षितिभूषणः ।

क्षेत्रस्य चतुरश्रस्य भागान् द्वादश कल्पयेत् ।
मध्ये गर्भं चतुःस्तम्भं तस्य कुर्याद् द्विभागिकम् ॥ ८० ॥
तद्बहिर्भागिकोऽलिन्दो द्वादशस्तम्भवान् भवेत् ।
मध्येऽपरस्यां यौ स्तम्भौ ताभ्यां कुर्वीत तोरणम् ॥ ८१ ॥
अलिन्दो भागिकः कार्यो भित्त्या भागिकया वृतः ।
प्राच्यां षड्दारुकं[1] मध्ये गर्भं[2]व्यासोन्मितायति ॥ ८२ ॥
तृतीयो भागिकोऽलिन्दः स्याद् भित्त्या परिवेष्टितः ।
चतुर्भागायतं भूयस्तत्र षड्दारुकं भवेत् ॥ ८३ ॥
प्राग्रीवं भागविष्कम्भं कुर्याद् भागद्वयायतम् ।
अग्रतः स्तोभितं स्तम्भैर्भागान्तस्थचयावृतम् ॥ ८४ ॥
यथा प्राच्यां तथोदीच्यां याम्यायामपि कीर्तितम् ।
दिशि प्रतीच्यां तु पुनर्द्वितीयालिन्दकाद् बहिः ॥ ८५ ॥
द्विभागायामविष्कम्भं देवकोष्ठं निवेशयेत् ।
सपक्षद्वारकं श्रीमद् द्वारपाशोपशोभितम् ॥ ८६ ॥
भागिकोऽलिन्दकस्तस्माद् बहिर्भित्त्याभिवेष्टितः ।
बहिश्चयावृतो वा स्याद् गवाक्षैर्वा विभूषितः ॥ ८७ ॥
पृथ्वी विजयते यस्मात् तेनासौ पृथिवीजयः ।

भूजयः ।

यदा पृथ्वीजयस्यैव कर्णप्राग्रीवकावुभौ ॥ ८८ ॥
कोणेषु भागिकौ स्यातां विज्ञेयो विजयस्तदा ।

विजयः ।

अयं समन्तादुत्क्षिप्तो बाह्यालिन्दं विना यदा ॥ ८९ ॥
मध्यमालिन्दसौधस्थं(स्थ)कर्णप्रासादकैश्चितः ।
प्रथमालिन्दगर्भौ च समुत्क्षिप्ततरौ ततः ॥ ९० ॥
स्यातां छाद्यद्वयच्छन्नौ तदा नन्दोऽभिधीयते ।

---

१ ग. कां । २ क. भैं ।

नन्दः ।

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे दशभागविभाजिते ॥ ९१ ॥

चतुरश्रो भवेन्मध्ये देवकोष्ठो द्विभागिकः ।
द्वारबन्धोऽस्य भागोच्चः कार्यो भागार्धविस्तृतः ॥ ९२ ॥

स्याद् बहिर्द्वादशधरोऽलिन्दको[1] देवकोष्ठतः ।
भागिकः स च विज्ञेयो भित्तियुक्तस्ततोऽपरः ॥ ९३ ॥

अयं द्विभागिकैर्युक्तः प्राग्रीवैर्भागनिर्गमैः ।
तथा तृतीयोऽलिन्दः स्यात् समन्ताद् भित्तिवेष्टितः ॥ ९४ ॥

प्राग्रीवकैश्चतुःस्तम्भैः सप्रवेशैर्विभूषितः ।
भागिकी स्याद् बहिर्भित्तिरितरा तु धरैः समा ॥ ९५ ॥

इत्येष श्रीतरुर्नाम प्रासादः परिकीर्तितः ।

श्रीतरुः ।

अस्यैव स्तम्भगर्भस्य द्वितीयालिन्दभित्तिषु ॥ ९६ ॥

षड्दारूणि विधेयानि पूर्वरूपव्यवस्थिते[2]ः ।
द्वौ द्वौ प्राग्रीवकौ कार्यौ तृतीयालिन्दकाद् बहिः ॥ ९७ ॥

तौ च द्वि(भागा)न्तरितौ सर्वतो भागनिर्गतौ ।
एवं पञ्चांशता(?) स्तम्भैर्द्वाभ्यां च परिवेष्टितः ॥ ९८ ॥

चतुःस्तम्भैः सप्रवेशैः समन्तादुपनिर्गमैः ।
प्रासादोऽयं समाख्यातो नामतः प्रमदाप्रियः ॥ ९९ ॥

प्रमदाप्रियः ।

भागविस्तारविष्कम्भमस्य प्राग्रीवकं यदा ।
भिन्नालिन्दाग्रतस्तिर्यग् द्वे शाले तन्मुखं शुभम्(?) ॥ १०० ॥

द्वितीयालिन्दकस्थाने कर्णप्रासादकैर्युतः ।
एवं व्यामिश्रसंज्ञोऽयं प्रासादः परिकीर्तितः ॥ १०१ ॥

---

१ क. ग. तो । २ क. ते, ख. तैः ।

व्यामिश्रः ।

विजयस्यास्य च यदा कर्णलाङ्गलकैर्युता ।
भवेद्[1] भित्तिस्तदा हस्तिजातीय इति कथ्यते ॥ १०२ ॥

हस्तिजातीयः ।

सीमाप्राग्रीवभूमीषु यदा स्युः पृथिवीजये ।
द्विभागाश्चाभितोऽलिन्दास्तिर्यक्[2]शालामुखेषु च ॥ १०३ ॥
[3]अलिन्दे[4] पश्चिमा शाला सर्व(र्वा)शालोकना शुभा ।
षड्दारुकं तथैवात्र चतुर्भागायतं भवेत् ॥ १०४ ॥
पूर्ववत् सर्वमन्यच्च कुबेरः स तदा भवेत् ।

कुबेरः ।

प्रासादः कथ्यतेऽन्यश्च सम्प्रतीह धराधरः ॥ १०५ ॥
कुबेरोपत्तरोक्षिप्तः(?) कर्णप्रासादभूषितः ।
मध्यद्वारान्वितः श्रीमान् धराधर इति स्मृतः ॥ १०६ ॥

वसुधाधरः ।

य[5]त्राग्रतश्चित्रकूटस्तस्माद् यः सर्वतोदिशम् ।
धराधरतदभ्भासः(?) सर्वतोभद्र उच्यते ॥ १०७ ॥

सर्वतोभद्रः ।

कर्णप्रा[6]ग्रीवकौ द्वौ द्वौ शालाप्राग्रीव[7]काअ(व)पि ।
स्यातां यदा[8]स्य प्रोक्तोऽसौ विमानाख्यस्तदा शुभः ॥ १०८ ॥

विमानाख्यः ।

विमान[9]पीठे निर्मु[10]क्तः शालाभिः सर्वतो वृतः ।
अन्योन्यशालासम्बन्धे विमानो न्यस्यते यदा ॥ १०९ ॥
कर्णप्रा[11]सादकोपेतः कोणैः शालोज्झितैर्युतः ।
स विमुक्तकोणः स्यात् प्रासादोऽत्यर्थशोभितः ॥ ११० ॥

---

१ ख. °वेद्भस्तितदा । २ क. क्तालमु । ३ क. ख. ग. आ । ४ ख. ग. न्दो । ५ क. थाग्रभश्चि ।
६ द. ग्ग्री । ७ द. ग्ग्री । ८ द. य । ९ क. नं । १० क. क्तशा । ११ ख. ग्रीवको; द. ग्ग्रीव° ।

मुक्तकोणः ।

प्रासादाश्चतुरश्राः स्वैर्विशेषैर्वर्णिताः पृथक् ।
इदानीमभिधीयन्ते वृत्ताः स्वैः स्वैर्विशेषणैः ॥ १११ ॥
तत्रादौ वलयाकारो वलयः स च कथ्यते ।
समन्ताद् व[1]र्तिते क्षेत्रे चतुर्भागविभाजिते ॥ ११२ ॥
कुर्यात् सारोहणं पीठं सार्धभागोच्छ्रितं शुभम् ।
परिक्षिप्तं गजमुखैर्मकर(रा)स्याम्बुनिर्गतम् ॥ ११३ ॥
बहिर्भागसमोपेतस्तस्मिन् कार्यः सुरालयः ।
पादोनविस्तृ[2]तिर्द्विघ्नद्वारोच्छ्रायविभूषितः ॥ ११४ ॥
तस्याष्टस्तम्भकोऽलिन्दो बहिर्वलय इत्यसौ ।
वृत्तच्छाद्यः सिंहकर्ण[3]स्तथा जालकरूपवान् ॥ ११५ ॥

[†] भूलवयः ।

प्राग्[4]ग्रीवका(वृतः) स स्याद यद्वा [§]स्तम्भोच्छ्र[5]यानतः ।
त[6]दैष [*]दुन्दुभिः प्रोक्तस्त्रिभिस्तैः प्रान्त उच्यते ॥ ११६ ॥
अयमेव चतुर्भिः स्यात् पद्मः प्राग्रीवकैः शुभैः ।
स्तम्भैश्चतुर्भिस्तस्यैव यदा पश्चान्निवेश्य[7]ते ॥ ११७ ॥
मध्यवृत्तो गर्भकोष्ठो भित्तिश्चोभयतः स्थिता[8] ।
स कान्त इति विख्यातः प्रासादो वर्तुलाकृतिः ॥ ११८ ॥
चत्वारि वलयस्यैव यत्र द्वाराण्यलिन्दकः ।
स्याच्चतुर्विंशतिस्तम्भैर्द्वितीयो भागसम्मितः ॥ ११९ ॥
प्रा[9]ग्रीवकाश्च स्तम्भाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां समन्विताः ।
चत्वारो यत्र[10] स प्रोक्तः प्रासादोऽत्र चतुर्मुखः ॥ १२० ॥

---

१ द. र्त्त । २ क. तिद्विघ्न । ३ क. °र्णतदीयजा°; द. त । ४ द. ग्ग्री । ५ ख. च्छ्रय-द्वयान्वितः; द. य. द्वयान्वित । ६ ख. द. तदेव । ७ क. ख. द. °शयेत् । ८ द. ताः । ९ द. ग्ग्री । १० द. स्य ।

† लक्ष्ये लक्षणे च वलय इत्ययं पठितः । § स्तम्भद्वयान्वितः इति पाठः स्यात् । * इत आरभ्य तत्तत्प्रासादनामानि पृथक्तया मातृकायां न लिखितानि ।

अस्यैवैकं यदा द्वारं प्राग्रीवोऽलिन्दवेष्टितः ।
एक एव तथाचान्यः प्राग्रीवस्तस्य चा[2]ग्रतः ॥ १२१ ॥

ख्यातो माण्डू[3]क इत्येष वृत्तप्रासादसत्तमः (वृत्तः?) ।
दिक्कोणेषु यदास्यैव भवेत् प्राग्री[4]वकल्पना ॥ १२२ ॥

प्रासादोऽयं तदा कू[5]र्मसंज्ञः स्यादपराजितः ।
[6]कूर्मस्यैव यदा दिक्षु स्तम्भैरष्टाभिरष्टभिः ॥ १२३ ॥

प्राग्रीवकाः प्रकल्प्यन्ते चत्वारोऽलिन्दवेष्टिता[7]ः ।
प्राग्रीवकास्तिर्य[8]गग्रे भवन्त्यन्ये तदग्रतः ॥ १२४ ॥

षोडशस्तम्भयुक्तस्य मध्यभागे यदा भवेत् ।
† जानीयाद्दोषविज्ञेयाः प्राग्रीवहरितोत्तमः (?) ॥ १२५ ॥

इति वृत्ताः समाख्याताः प्रासादा नामलक्षणैः ।
चतुरश्रायतान् ब्रूमः प्रासादानिह साम्प्रतम् ॥ १२६ ॥

अष्टभागायते क्षेत्रे चतुरंशकविस्तृते ।
द्विभागसार्धभागैकभागोऽयं पीठं[9] इष्यते ॥ १२७ ॥

पश्चिमं भागमुत्सृज्य देवकोष्ठं द्विभागिकम् ।
तस्मिन् निवेशयेत् सीमा स्यादस्याग्रे[10]ऽष्टभिर्धरैः ॥ १२८ ॥

ससीम्नो देवकोष्ठस्य[11] भागिकालिन्दको बहिः ।
[12]युक्तो धराणां विंशत्या वेदिकाजालवेष्टितः ॥ १२९ ॥

प्राग्रीवकस्य तस्याग्रे स्तम्भद्वितयभूषितः ।
द्विच्छाद्यच्छादितः श्रीमान् सिंहकर्णैरलङ्कृतः ॥ १३० ॥

प्रासादोऽयं भवो नाम विशालः कथ्यतेऽधुना ।
यदास्यै[13]व सनिष्क्रान्ते सीमाया[14]मे च वर्ध(र्धि)ते ॥ १३१ ॥

---

१ द. °दा° । २ क. वा । ३ क. ख. न्दू; द. मांडूक । ४ द. ची । ५ क. कर्त्तः; द. क । ६ द. र्मा । ७ द. ता । ८ क. °णैः । वृत्तप्रासादः । च° । ९ ख. द. टमिष्य; । १० द. र्ह° । ११ द. °ष्ठः स्यात् । १२ द. सु । १३ द. वाश । १४ क. ख. द. योगे च वर्धते ।

† इह कियांश्चिद् ग्रन्थो गलित इव भाति, यतो वृत्तप्रासादभेदेषु लक्ष्ये परिगणितयोरुपान्त्ययोः तालीगृहोलूपीनामकयोर्लक्षणं न दर्शितम्, अत्र दृश्यमानस्य च श्लोकार्धस्य नार्थसामञ्जस्यम् ।

वलभ्यौ पार्श्वयो[1]: स्यातां विशालाख्यस्तदा भवेत् ।
विशालस्य यदा गर्भे भित्तिर्भवति दिक्त्रये ॥ १३२ ॥
द्वौ द्वौ गवाक्षकौ चापि साम्मुख्यैः[2] स भवेत् तदा ।
प्राग्रीवास्त्रिदि[3]शं त[4]स्य गर्भकोष्ठायता यदा ॥ १३३ ॥
हित्वा वलभ्यौ प्राग्रीवौ विधीयेते तथापरौ ।
कर्णेषु भागमेकैकं त्यक्त्वा स्या[5]त् प्रभवस्तदा ॥ १३४ ॥
एतस्यैव मुखे स्यातां यदा प्राग्रीवकावुभौ ।
पार्श्वयोरपरौ द्वौ द्वौ प्राग्रीवौ[6] भवतो[7] यदा ॥ १३५ ॥
कर्णेषु भित्तयश्च स्युस्तदा स्याच्छि[8]विरागृहः ।
यदास्यैव मुखे शाला भागद्वितयविस्तृता[9] ॥ १३६ ॥
आयामेन च षड्भागा प्राग्रीवौ द्वौ तदग्रतः ।
द्वौ द्वौ गवाक्षकौ स्यातां तद्भित्त्योरुभयोरपि ॥ १३७ ॥
सीमायां द्वादश स्तम्भा मुखशालस्तदा भवेत् ।
अलिन्दो भागिकः कार्यो विशाल[10]स्यैव बाह्यतः ॥ १३८ ॥
प्राग्रीवभूमिषु वृतो[11] भित्त्या च सगवाक्षकः ।
अग्रतः सहितः स्तम्भैः षड्भिश्च क्रियते यदा ॥ १३९ ॥
द्वि[12]शाल इति विख्यातः प्रासादो जायते तदा ।
यदास्यैव विधीयन्ते स्तम्भाः सर्वे समन्ततः ॥ १४० ॥
प्राग्रीवकौ चोभयतो गृहराजस्तदा भवेत् ।
सर्वस्यैव(?) यदालिन्दः स्यादन्यो भागविस्तृ[13]तः ॥ १४१ ॥
सीमान्तविस्तृते स्यातां वलभ्यौ[14] भागनिःसृ[15]ते ।
भित्तिर्विधीयते शेषा गवाक्षैरुपशोभिता ॥ १४२ ॥
मुखे ष[16]ड्दारुकं च स्यात् तदा स्यादमलाभिधः ।
एकादशायते क्षेत्रे तथा षड्भागविस्तृते ॥ १४३ ॥

---

१ क. त । २ क. ख्यात् स; द. सोऽमुख्या । ३ द. द । ४ द. य । ५ द. त । ६ द. वो । ७ द. ते । ८ द. त् स्थविरग्रहः । ९ द. ताः । १० क. °लाख्ये च बा° । ११ क. त्तौ । १२ क. वि । १३ द. स्मृ° । १४ द. भ्यो । १५ क. विस्तृते । १६ द. षड्द्वारकं ।

मुक्त्वा भागद्वयं पश्चाद् देवकोष्ठं निवेशयेत् ।
भागं मुक्त्वाग्रतः कुर्यात् सीमां भागचतुष्टयम् ॥ १४४ ॥
अष्टस्तम्[1]भास्ततोऽलिन्द विंशतिस्तम्भभागिका[2]ः ।
भागिकः परितोऽलिन्दोऽष्टाविंशतिधरोऽपरः ॥ १४५ ॥
द्विद्विस्तम्भयुताः कार्याः प्राग्रीवाः कोष्ठजास्त्र[3]यः ।
सीमास[4]मे वलभ्यौ च प्राग्रीवौ मध्यतस्तयोः ॥ १४६ ॥
द्विद्विस्तम्भौ पुरश्चान्यौ वेदिकाजालशोभितौ ।
वेदिकाजालरूपाढ्यः सिंहकर्णोपशोभितः ॥ १४७ ॥
प्रासादोऽयं विभुर्नाम कथितो भर्तृनन्दनः ।
एवमेते समाख्याताश्चतुरश्रायता दश ॥ १४८ ॥
चतुरश्रायतांस्तिर्यगायत्यां[5]थापरानपि ।
प्रासादानभिधास्यामो [6]नवसंस्थानलक्षणैः ॥ १४९ ॥
द्वौ भा[7]गौ[8] विस्तृतिर्गर्भे द्विगुणौ[9] तिर्यगायतिः ।
मध्ये भागोच्छ्रितं द्वारं तदर्धेन तु विस्तृतम् ॥ १५० ॥
स्तम्भश्चतुर्भिः संयुक्ता सीमा द्वारस्य चाग्रतः ।
द्विभागायामविस्तारा तावन्मात्रसमुच्छ्रितिः ॥ १५१ ॥
तां सीमां गर्भसहितां भागेनान्येन वेष्टयेत् ।
भित्तिस्तत्र विधातव्या सगवाक्षा चतुर्दिशम् ॥ १५२ ॥
षड्दारुकयुतो[10] ह्येष प्रासादो भव उच्यते ।
अस्यैव भागनिष्कासा शाला मुखचतुष्टये ॥ १५३ ॥
य[11]दा षड्दारुकोपेता विशालः स तदोच्यते ।
स्तम्भैर्मु[12]खैर्मुखे षड्भिर्बहिः साम्मुख्य इत्यसौ ॥ १५४ ॥
अस्यैव सीमा कर्णस्था द्विद्विस्तम्भयुता यदा ।
प्राग्री[13]वैर्भागनिष्क्रान्ता बहिस्था प्रभवस्तदा ॥ १५५ ॥

---

१ द. म्भ । २ द. मासिकाः । ३ क. त । ४ द. सी । ५ क. व्ययप; द. त्याथो । ६ ख. भाग । ७ द. णो । ८ द. काः । ९ द. र । १० ख. द. ते । ११ ख. दा; द. यद्वा षड्दारको° । १२ द. °ख्ये । १३ ख. द. वभाग; ।

सीम्नोऽग्रतो यदास्यैव स्तम्भद्वययुतो भवेत् ।
प्राग्रीवो भागनिष्क्रान्तस्तदा स्याच्छिबिरागृहः ॥ १५६ ॥

विशालसन्निवेशस्य मुखे शाला भवेद् यदा ।
पार्श्वयोश्चोभयोः शाले प्राग्रीवाश्च त्रयो यदा ॥ १५७ ॥

निष्क्रान्तभाग एकैकः[1] स्तम्भद्वितयसंयुतः[2] ।
प्रासादः स तदा ज्ञेयो मुखशालोऽभिधानतः ॥ १५८ ॥

मुखशालाग्रशालाया यदा स्तम्भाश्चतुर्दश ।
प्राग्रीवो द्विविधश्चाग्रे द्विशालः स तदा भवेत् ॥ १५९ ॥

†भित्तिस्तदानीं(?) प्रासादो गृहराजः प्रजायते[3] ।
गर्भायामसमावग्रपृष्ठयोर्भागविस्तृतौ ॥ १६० ॥

चतुश्चतुर्धरौ यत्र प्राग्रीवौ द्वौ च पार्श्वयोः ।
तौ तु द्विद्विधरौ गर्भविस्तारेण तु सम्मितौ ॥ १६१ ॥

अमलो नाम स प्रोक्तः प्रासादः शुभलक्षणः ।
अस्यैव चाग्रे पृष्ठे च द्विद्विस्तम्भयुतौ यदा ॥ १६२ ॥

प्राग्रीवौ स तदा प्रोक्तः प्रासादो दशमो विभुः ।
प्रासादान् कथयामोऽन्यान् दश वृत्तायतान् पुनः ॥ १६३ ॥

अष्टभागमुखायत्या विस्तृत्या चतुरश्रकम् ।
वृत्तायतं प्रकुर्वीत सबाह्याभ्यन्तरं ततः ॥ १६४ ॥

गर्भं पश्चिमभागेऽस्य चतुर्भागं समन्ततः ।
कुर्यात् तस्याग्रतः सीमां भागद्वितयविस्तृताम् ॥ १६५ ॥

भागत्रयमितां भागेनैकेनान्तरितां च ताम् ।
संयुक्तामष्टभिः स्तम्भैः सुदृढैश्चारुदर्शनैः ॥ १६६ ॥

अलिन्देन परिक्षिप्तां ससीमां देवकोष्ठकम् ।
षोडशस्तम्भयुक्तेन कुर्यात् प्राग्रीवमग्रतः ॥ १६७ ॥

---

१ द. मेकैकं । २ द. तं । ३ द. प्रा ।

† इहापि कियांश्चिद् ग्रन्थो गलित इव । इतः श्लोकद्वयात् प्रागेव क. पुस्तके पत्राणि आचतुश्चत्वारिंशाध्यायैकदेशं लुप्तानि । ग. ग्रन्थस्तु पुरैवावसितः ।

छन्नाद्छाद्यद्वयेनायमामोद इति कीर्तितः।
वृत्तायतेषु प्रथमः प्रासादः स्वामिनो हितः॥ १६८॥

समाहितौ यदास्यैव प्राग्रीवौ भागभिभिन्नौ।
चतुःस्तम्भै रैतिकस्तु वृत्ताभ्यां तुङ्ग उच्यते॥ १६९॥

यदा सीमावधिर्भित्तिर्गवाक्षैरुपशोभिता।
वृत्तप्राग्रीव एकोऽन्ये (?) तदा चारुरुदाहृतः॥ १७०॥

सीमामध्ये विधातव्यौ प्राग्रीवौ भागविस्तृतौ।
विस्तारसदृशायामौ दक्षिणेति (?) त्रिषु त्रयः॥ १७१॥

कार्याः प्राग्रीवकास्ते च गर्भकोष्ठेन सम्मिताः।
भूतिरित्येष (सं)प्रोक्तः प्रासादः शुभलक्षणः॥ १७२॥

मुखायतौ स्याच्चतुरो भागान्यत्तिर्यगायतान्(?)।
क्षेत्रवृत्तं ततः कुर्यात् तन्मध्ये गर्भवेश्म च॥ १७३॥

चतुर्भागायतं तत् स्याद् भागद्वितयविस्तृतम्।
अलिन्दो बाह्यतस्तस्य द्वादशस्तम्भसंयुतः॥ १७४॥

भागद्वितयविस्तारः प्राग्रीवश्चांशनिर्गतः।
निषेध इति वि(वक इति) ख्यातः प्रासादोऽयं पुरातनैः॥१७५॥

यदा(?) निषेधः स्यादस्य पुरः प्राग्रीवको यदि।
चतुर्द्वारपरिक्षिप्तोऽलिन्देनाष्टधरेण वा॥ १७६॥

अयमेवांशकेन स्याद् यदालिन्देन वेष्टितः।
मुखभागत्रयं मुक्त्वा भित्त्या च परिवेष्टितः॥ १७७॥

यदा च कर्णप्राग्रीवौ प्राग्रीवश्चाग्रतो भवेत्।
विशेषरचना या च द्वाविंशतिधरान्वितौ(?)॥ १७८॥

गवाक्षैः शोभनैर्युक्तस्तदा सिंहः प्रकीर्तितः।
द्वादशांशायते क्षेत्रे तथा षड्भागविस्तृते॥ १७९॥

---

१ द. रिरिकस्तु। २ द. रि। ३ द. सुखायतो।

पश्चादंशद्वयं त्यक्त्वा द्विभागायामविस्तृतः ।
देवकोष्ठो विधातव्यस्तद्द्वारं भागमुच्छ्रितम् ॥ १८० ॥

सीमाग्रे सान्तरा द्व्यंशविस्तृता चतुरायता ।
अष्टस्तम्भोऽस्य गर्भो वै षोडशस्तम्भको बहिः ॥ १८१ ॥

अलिन्दस्तस्य पुरतो वृत्तप्राग्रीवकोऽपि च ।
सीमाप्राग्रीवका[1]लिन्दकोष्ठान् वृत्तान् प्रकल्पयेत् ॥ १८२ ॥

प्राग्रीवौ पार्श्वयोः सीमासमौ भागविनिर्गतौ ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां युतौ ज्ञेयौ[2] स्तम्भाभ्यां वर्तुलाकृती ॥ १८३ ॥

एतत्सर्वं विधातव्यमलिन्देनाभिवेष्टितम् ।
चतुर्विंशधरोऽयं[3] च भागिकोऽ[4]स्य प्रशस्यते ॥ १८४ ॥

द्विस्तम्भयुक्तान् प्राग्रीवान् कुर्याद् गर्भस्य दिक्त्रये ।
एवमेष समाख्यातः प्रासादः सुप्रभः शुभः ॥ १८५ ॥

भागद्वितयविस्ताराः प्राग्रीवा येऽस्य कीर्तिताः[5] ।
चतुरश्रास्त एव स्युर्द्विद्विस्तम्भयुता यदि ॥ १८६ ॥

शेषा भवति भित्तिश्च गवाक्षैरुपशोभिता ।
प्रासादोयं तदा ज्ञेयो दशमो[6] लोचनोत्सवः ॥ १८७ ॥

अष्टाश्रानथ वक्ष्यामः प्रासादांल्लक्षणैः सह ।
चतुर्भागान्विते क्षेत्रे तथाष्टाश्रीकृते पुनः ॥ १८८ ॥

द्वौ भागौ गर्भकोष्ठः स्यादलिन्दो भागिकस्तदा ।
स्तम्भाष्टकमलिन्दे स्यात् प्राग्रीवस्तस्य चाग्रतः ॥ १८९ ॥

द्विच्छाद्यश्छा(च्छा)दिनः श्रीमान् प्रासादो वज्रको भवेत् ।
अस्यैवाग्रे यदा सीमा चतुरश्रा चतुर्धरा[7] ॥ १९० ॥

स्याच्चतुर्विंशतिस्तम्भश्चालिन्दो भागिकोऽपरः ।
नन्दनोऽयं समाख्यातः शङ्कुः प्राग्रीवकैस्त्रिभिः ॥ १९१ ॥

---

१ द. को । २ द. यं । ३ द. यांश्र । ४ द. क । ५ द. नाः । ६ द. नो । ७ द. था । ८ द. राः ।

तस्य भित्तिर्विधातव्या क्षेत्रेऽष्टाश्रियुते बुधैः ।
वामनश्च(स्य) पुनर्द्वौ द्वौ गवाक्षौ दिक्त्रये मतौ ॥ १९२ ॥

अस्यैवाग्रे यदा सीमाभागाद् भागत्रयायता ।
द्विभागं विस्तृता ह्यंशसमुच्छेदाष्टभिर्धरैः (?) ॥ १९३ ॥

अलिन्दा[1]वेष्टिता युक्ता प्राग्रीवैर्मेखले[2] §तदा ।
भित्तिक्षेत्रे यदास्यैव प्राग्रीवाः परिवेष्टिताः ॥ १९४ ॥

अलिन्देन धरैः षड्भिः षड्भिर्युक्तास्तदा लयः ।
अष्टभागमिते क्षेत्रे कृतेऽष्टाश्रि[3]णि सर्वतः ॥ १९५ ॥

भागद्वयमितं कुर्याद् देवकोष्ठं मनोरमम् ।
चतुर्भिः शोभितं द्वारैर्भागिका(लिन्दवेष्टितम्) ॥ १९६ ॥

अलिन्दस्य विधातव्याः स्तम्भाश्चाष्टौ ततोऽपरः ।
स्याच्चतुर्विंशतिस्तम्भो भागि[4]कोऽलिन्दकः पुनः ॥ १९७ ॥

तथाविधस्तृतीयोऽपि प्राग्रीवाश्च चतुर्दिशम् ।
प्रासादोऽयं महापद्मो ब्रह्मणः शङ्करस्य च ॥ १९८ ॥

द्वितीयो(ये)ऽलिन्दक(के)ऽस्यैव प्राग्रीवाः स्युश्चतुर्दिशम् ।
अलिन्देन परिक्षिप्तो हंस एष प्रकीर्तितः ॥ १९९ ॥

प्राग्रीवो[5]ऽस्य महापद्मस्यालिन्देनावृतो यदा ।
कर्णप्राग्रीवकौ द्वौ द्वौ व्योमसंज्ञस्तदा भवेत् ॥ २०० ॥

हंसस्यैव वलभ्यः स्युः प्राग्रीवाणां[6] पदे यदा ।
चतुःस्तम्भाः परिक्षिप्ता अलिन्देन चतुर्दिशम् ॥ २०१ ॥

तदा चन्द्रोदयो नाम प्रासादो जायते शुभः ।
एवमेषां चतुष्षष्टिः प्रासादानामुदाहृता ॥ २०२ ॥

इति सुरभवनानां सप्ततिर्द्वारवाणा-
मिह सदनचतुष्केणान्वितेयं प्रदिष्टा ।

---

१ द. न्द । २ द. °लैरतदा । ३ द. स्त्रि । ४ द. गो । ५ द. वा । ६ द. °नां पदे यथा । ७ द. आ । ८ द. ताः ।

§ इहानुक्रमो व्यत्यस्तः । § लदये तु मेखल इति पठितः ।

जनमयमवकोशानन्दशुभ्रांशुलेखा (?)
भवति सुविदितैषा शिल्पिनां कामधेनुः ॥ २०३ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
रुचकादिचतुष्षष्टिप्रासादलक्षणं नामैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ प्रासादशुभाशुभलक्षणं नाम पञ्चाशोऽध्यायः ।

प्रासादानामथ ब्रूमो लक्षणानि भवन्ति ये ।
प्रशस्ताश्चाप्रशस्ताश्च तस्मिन्नवनिमण्डले ॥ १ ॥

ये समाः समकर्णाश्च समस्तम्भाः समक्षणाः ।
नैवोच्चा नातिह्रस्वाश्च कर्णायामादविह्वलाः ॥ २ ॥

असंमूढा विभागेन प्रमाणेन सुसंस्थिताः ।
ऊर्ध्वाधः कर्णपादीभिरुपेताः सलिलान्तरैः ॥ ३ ॥

असङ्कीर्णोदयैश्छाद्यैः स्वमानपरिकल्पितैः ।
सुविभक्ताः[1] सुसंस्थाश्च रम्यैरविकलैः[2] कृताः ॥ ४ ॥

समभागविभक्तैश्च[3] युक्ताश्चालिन्दकैः समैः ।
स्वजातिपरिवेषाद्या नान्यजातिप्रदूषिताः ॥ ५ ॥

असङ्कीर्णाः[4] शरीरेण संस्थानेन सुसंस्थिताः[5] ।
केवला जातिशुद्धाश्च प्रासादाः शुभदा नृणाम् ॥ ६ ॥

सुदृढैर्मूलपादैश्च दृढाश्चामूलमस्तकम् ।
नाधरोत्तरयुक्ताश्च सुश्लिष्टद्रव्यसन्धिभिः ॥ ७ ॥

देव(श)जातिप्रसिद्धैश्च भूषणैः सुविभूषिताः ।
प्रासादाः शुभदा नित्यं पूजासंस्कारवर्धनाः ॥ ८ ॥

कर्ता कारयिता चैषां परां वृद्धिमवाप्नुयात् ।
अधमानपि वक्ष्यामः प्रासादानवलक्षणैः ॥ ९ ॥

---

१ द. व । २ द. द्र । ३ द. क्ता । ४ द. र्णा । ५ द. ता । ६ द. °छैर्द्दै° ।
७ द. ना ।

विषमाः कर्णहीनाश्च क्लेशबन्धभयावहाः ।
स्तम्भैः क्षणैश्च विषमैः स्वामिनो मृत्युहेतवः ॥ १० ॥

अत्युच्चैः स्याद् भयं राज्ञो ह्रस्वैः सेना च मथ्यते ।
कर्णायामेन विकलाः प्रासादाः स्युर्भयङ्कराः ॥ ११ ॥

विभागेन विहीनास्तु दारिद्र्यभयदाः स्मृताः ।
नष्टाभिः कर्णपादीभिरुद्वेगजननी नृणाम् ॥ १२ ॥

छाद्यैः सङ्कीर्णकैर्हीनैः कुलक्षयकराः स्मृताः ।
दुर्विभक्ताः कुसंस्थाश्च द्रव्यैर्विकलसंयुतैः ॥ १३ ॥

रोगं क्लेशं च मृत्युं च क्रमशो वितरन्ति ते ।
विषमैर्भागहीनैश्चाप्यलिन्दैर्व्याधितो भयम् ॥ १४ ॥

पराजयं परिवृतैरन्यजातिप्रदूषितैः ।
ये परावृतयो येऽन्यसङ्कीर्णा येऽन्यविग्रहाः ॥ १५ ॥

कर्तुः कारयितुर्नैते नन्दका वापि चात्मनः ।
दुर्बला मूलपादेन विश्लिष्टैः पीठसन्धिभिः ॥ १६ ॥

अल्पायुषस्ते प्रासादा भवन्ति च भयावहाः ।
अधरोत्तरगैः श्लिष्टैर्विज्ञेया व्याधिकारिणः ॥ १७ ॥

आदेशैर्भूषणैर्युक्ताः प्रासादा न सुखावहाः ।
ये कीर्त्तिमिच्छन्ति जयन्ति भूतान् कुर्युः शुभैर्लक्ष्मभिरन्वितांस्ते ।
प्रासादमुख्यानितरे तु वर्ज्यास्तेजोयशःश्रीविजयादिकामैः ॥१८॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे

प्रासादशुभाशुभलक्षणं नाम पञ्चाशोऽध्यायः ॥

---

१ द. श्र । २ द. टी । ३ द. नं । ४ द. च । ५ द. यो । ६ द. दृष्टि° । ७ द. र्यां ।
८ द. णो ।

अथायतननिवेशो नामैकपञ्चाशोऽध्यायः ।

एवं नृपस्य प्रासादे कृते क्लृप्तेऽथवा भुवि ।
तस्यानुजीविनः कुर्युः प्रासादान् परिधौ यदि ॥ १ ॥
तदा दिग्भागविन्यासस्थानमानान्यनुक्रमात् ।
तेषामिहाभिधीयन्ते सर्वेषां वृद्धिहेतवे ॥ २ ॥
दशाष्टौ षट् च धनुषां शतानि क्ष्माभृतां क्रमात् ।
मानमायतनस्योक्तं त्रेधा श्रेष्ठादिभेदतः ॥ ३ ॥
क्षेत्रमायतनस्यैवं चतुरश्रं समन्ततः ।
तत्र भक्ताः प्रकुर्वीरंस्त्रिधा स्वे स्वामिवत्सलाः ॥ ४ ॥
ये चास्य सम्मताः केचित् कुले जाता हितैषिणः ।
द्वादशांशेन हीनानि क्रमात् तान्यनुजन्मनाम् ॥ ५ ॥
तस्यैव वामतः[1] कुर्यादुत्सेधाद् द्विगुणान्तरे ।
कुर्याद् दशांशहीनानि नैर्ऋत्यां दिशि भूपतेः ॥ ६ ॥
प्रासादान्नृपपत्नीनां सर्वासामपि शास्त्रवित् ।
अष्टभागेन हीनानि प्रतीच्यां दिशि कारयेत् ॥ ७ ॥
देवधिष्ण्यानि तन्त्रैः स्यात् स्वसुराणां विधानतः (?) ।
सौम्यायां मारुतीं यावन्नवांशापचिताः क्रमात् ॥ ८ ॥
प्रासादा मन्त्रिसेनानीप्रतीहारपुरोधसाम् ।
एतेषां पूर्वभागस्थं राजमातुर्निवेशनम् ॥ ९ ॥
हीनमेकादशांशेन तत् कार्यं राजकारिता (?) ।
ऐशीमाश्रित्य देवानां तुल्यमैन्द्रपदावधि ॥ १० ॥
स्वसॄणां मातुलानां च कुमाराणां तथा क्रमात् ।
आग्नेय्यां द्विजमुख्यानां विधातव्यं निवेशनम् ॥ ११ ॥
कार्यः पुरोधःप्रासादः तुल्यतत्पुनरेव वा (?) ।
याम्यायां कुर्युरष्टांशहीनान्युर्वीशमन्दिरात् ॥ १२ ॥

---

[1] द. नः ।

सामन्त[1]कुञ्जरारोहभट[2]पौरजनाः क्रमात् ।
एतान्यायतनान्येषां यथाभागं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥

मर्मवे[3]धप्रदेशस्थान् द्वारवेधगतानपि ।
स्वस्थानान्तरितांश्चैतान् न कुर्याद्धितकाम्यया ॥ १४ ॥

अलिन्दैर्गर्भकोष्ठैश्च सीमास्तम्भगवाक्षकैः ।
द्वारद्रव्यतलोच्छ्रायैः प्राग्ग्रीवैः सिंहकर्णकैः ॥ १५ ॥

न कुर्याद् भूषणैस्तुल्यं समं वास्थंदरूपतः (?) ।
समरूपं भवेद्धर्म्यं[4] नियुक्तं च न नन्दति ॥ १६ ॥

राजपीडा भवेत् तस्मिन्नाधिक्ये च कुलक्षयः ।
प्रासादाद् भूमिपालस्य निवे[5]शं परिधौ स्थित[6]म् ॥ १७ ॥

द्रव्येण कतरेणापि नोत्कृष्टं कारयेद् बुधः ।
संस्थानान्मानतश्चापि विस्ता[7]रेणोच्छ्रयेण वा ॥ १८ ॥

पूर्वोक्तेभ्यो विभागेभ्यः किञ्चिद्धीनतमः शुभः ।
अन्योन्यं द्विगुणच्छाद्यैरेकैकस्यान्तरं शुभम् ॥ १९ ॥

सुभोग्यं तं च कुर्वीत बहुभिर्भवनान्तरैः ।
कोष्ठिकाभोजनागारैर्भाण्डोपस्करधामभिः ॥ २० ॥

शि[8]लालूषात(?)शालाभिः शेषं तु परिपूरयेत् ।
प्रशस्तान् कारयेत् सर्वा[9]न् शुभरूपान् मनोरमान् ॥ २१ ॥

प्रायशः स्वालयांश्चान्यान् सर्वस्यान्यगृहाणि च ।
नरेन्द्रायतनस्यैव निवेशात् परिकल्पयेत् ॥ २२ ॥

अन्यथात्वे महादोषा वैपरीत्ये कुलक्षयः ।

इति कथितदिगादिभेदयोगैः
सुरभवनानि भवन्ति यस्य राज्ञः ।

---

१ द. न्तः । २ द. ट्ट । ३ द. धः । ४ द. द्रूम्यं । ५ द. शः । ६ द. तः । ७ द. स्त । ८ द. शिलोलूखते । ९ द. ञ्ञा ।

[1]अविरतमुदितोदितप्रतापः
स्वभुजजितां स चिरं प्रशास्ति पृथ्वीम् ॥ २३ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
आयतननिवेशो नामैकपञ्चाशोऽध्यायः ॥

अथ प्रासादजातिर्नाम द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

अवतारो निवेशानां विधानं वास्तुनो यतः ।
कात्स्न्येंन तमतो ब्रूमः सभ्यस्य प्रसवोत्तमः (?) ॥ १ ॥
कुलजातिक्रमाणां च क्रमं दीर्घाल्पजीविनाम् ।
संस्थानमभिधास्यामो लक्ष्यलक्षणमेव च ॥ २ ॥
शुभाशुभानां वैराजमादिं तेषां प्रचक्ष[2]ते ।
पूर्वोक्तस्य विमानस्य तस्यातो लक्ष्म कथ्यते ॥ ३ ॥
वैराजस्य यथाकारव्यवस्थानमशेषतः ।
चतुरश्रं समं क्षेत्रमशीत्यंशैर्विभाजयेत् ॥ ४ ॥
संयुक्तमष्टभिर्भागैः कुर्याद् गर्भगृहं शुभम् ।
द्विपञ्चाशद्धरैः सीमा गर्भकोष्ठसमन्विताः ॥ ५ ॥
द्वात्रिंशता देवकोष्ठैः सर्वैरेकान्तरैश्च तैः ।
बाह्यस्थाने ततः स्थानाद् द्वादशक्षोभणैर्धरैः ॥ ६ ॥
हेमरत्नमयैः स्तम्भैः शुक्लपट्टैश्च भूषितैः ।
शुक्लालङ्कारखचितैर्वितानैश्च विभूषणैः ॥ ७ ॥
स्फाटिकैर्विविधैर्जालैः सहरिन्मणिवेदिकैः ।
हंसकर्णकपोतालीतिर्यक्स्थाल्यर्धकर्णिकैः ॥ ८ ॥
पर्यन्तदेशधृतया गर्भस्योपरि घण्टया ।
लोकनाथेन तत् सृष्टमाद्यं वैराजसंज्ञितम् ॥ ९ ॥

---

१ द. चिरसमु° २ द. क्ष्य ।

तस्मात् स्वस्तिकसंज्ञः प्राग् गृहच्छन्दो विजायते ।
चतुश्शालस्त्रिशालश्च हिरण्यौकस्त्वतोऽपि च ॥ १० ॥

सिद्धार्थको द्विशालः स्यादेकशालस्तु कुम्भकः ।
सृष्टमन्यद् विमानं च वरं वीरं चतुर्मुखम् ॥ ११ ॥

गणानां देवतानां च स्कन्दस्य च यथाक्रमम् ।
प्रासादा द्वादशैतेऽन्ये जज्ञिरे शुभलक्षणाः ॥ १२ ॥

स्वस्तिकः श्रीतरुश्चैव तृतीयः क्षितिभूषणः ।
भूजयो विजयो भद्रः श्रीकूटोष्णीषसंज्ञितौ ॥ १३ ॥

नन्द्यावर्तो विमानश्च सर्वतोभद्र एव च ।
विमुक्तकोणप्रासाद इति वैराजसंभवाः ॥ १४ ॥

एकैकस्मात् क्रमेणैवमेकैकः समजायत ।
स्वस्तिकाद् रुचको ज्ञेयः श्रीतरोः सिंहपञ्जरः ॥ १५ ॥

क्ष्माभूषणात् तु शाला स्याद् भूजयाद् गजयूथपः ।
विजयादवतंसश्च भद्रान्नन्दी विनिर्गतः ॥ १६ ॥

श्रीकूटाच्चित्रकूटाख्य उष्णीषात् प्रमदाप्रियः ।
व्यामिश्रो नन्दिकावर्ताद् विमानाद्धस्तिजाव(ति)कः ॥ १७ ॥

कुबेरः सर्वतोभद्रान्मुक्तकोणाद् धराधरः ।
एतेभ्योऽपि च संभूताः कनीयांसोऽभिधानतः ॥ १८ ॥

तद्भेदास्ते तदाकारैर्लक्ष्याः स्वैः स्वैः पृथग्विधैः ।
भागैस्तेषूत्तमैः पूर्वान् मध्यमान् मध्यमैस्तथा ॥ १९ ॥

कनीयसः कनीयोभिः प्रासादानुपकल्पयेत् ।
शिखरैरपरैः श्लिष्टाः प्रासादा जज्ञिरे ततः ॥ २० ॥

प्रथमो रुचकस्तेषु द्वितीयो वर्धमानकाः ।
अवतंसस्तृतीयस्तु चतुर्थो भद्र उच्यते ॥ २१ ॥

---

१ °ण्याकस्व° । २ द. द्रा । ३ द. त । ४ द. क्षा ।

पञ्चमः सर्वतोभद्रः षष्ठः स्यान्मुक्तकोणकः ।
मेरुर्मन्दर[1] इत्यष्टौ विज्ञेयाः शिखरोत्तमाः ॥ २२ ॥

चतुरश्राः समाख्याता देवानामालयाः शुभाः ।
एते ते वंशजाः सर्वे निवेद्या ब्रह्मजातयः ॥ २३ ॥

वैराजकुलसंभूताः प्रासादाः परमोत्तमाः ।
एतेभ्योऽन्येऽपि संभूताः पुत्रपौत्रप्रपौत्रय[2](जा)ः ॥ २४ ॥

स्ववंशाः सुपरीवाराः परवंशविवर्जिताः ।
कर्तव्या भूतिकामेन तेजसा शुभलक्षणाः ॥ २५ ॥

नन्दका वर्धनाश्चैव सर्वकामफलप्रदाः ।
हृष्टपु[3]ष्टजनाकीर्णाः पूजासंस्कारवर्धनाः ॥ २६ ॥

यदि हीना भवन्त्येते परवंशेन दूषिताः ।
तदुद्वेगं नृणां नित्यमर्थनाशं कुलक्षयम् ॥ २७ ॥

पीडां च स्वामिनः कुर्युर्यदन्यदपि गर्हितम् ।
तस्मादेते विधातव्या दूषिता नान्यजातिभिः ॥ २८ ॥

इति वैराजजातानामुत्पत्तिः परिकीर्तिता ।

वैराजजन्मसुरसद्मपरम्परेय-
मुक्तैवमत्र शुभलक्ष्मवती समासात् ।
आनन्दकीर्त्तिधनधान्यकरी कृता स्या-
दन्यादृशी पुनरनर्थफलैव कर्तुः ॥ २९ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
प्रासादजातिर्नाम द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥

अथ जघन्यवास्तुद्वारं नाम त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

ब्रूमो जघन्यवास्तूनां द्वारमानमतः परम् ।
विस्तारं सतलोच्छ्रायं द्रव्यव्यासविधिं तथा ॥ १ ॥

---

१ द. °मन्दिर । २ द. °त्रयजाः ॥ ३ द. तृ ।

कथिता ये निराधाराः प्रासादास्तिर्यगायताः।
तेषां भागचतुष्केण गर्भवासं विभाजयेत् ॥ २ ॥
द्वारं सार्धेन भागेन कुर्वीत स्वार्धविस्तृतम्।
द्वारविस्तारपादेन पेद्याया विस्तृतिर्भवेत् ॥ ३ ॥
विस्तारार्धेन पिण्डः स्यात् तत्समः स्यादुदुम्बरः।
सार्धमूलादुम्बरकः(?)शाखा व्यासवशाद् भवेत् ॥ ४ ॥
चतुर्विधश्च कर्तव्यः पेद्यापिण्डः प्रमाणतः।
शाखा तु पेद्यापिण्डश्च(स्य) विस्तारेण विधीयते ॥ ५ ॥
शाखाविस्तारतो रूपशाखा स्यात् सार्धविस्तृतिः।
अर्धेन पेद्यापिण्डस्य खल्वशाखा विधीयते ॥ ६ ॥
रूपशाखासमाः कार्या विस्तारात् तुङ्गशाखिकाः।
तुङ्गाया बाह्यतः शाखाः क्रियन्ते यास्तु काश्चन ॥ ७ ॥
अष्टांशाभ्यधिकाः सर्वाः कर्तव्या विस्तरेण ताः।
द्वारस्यायामविस्तारयोगात् सङ्ख्या भवेत् तु या ॥ ८ ॥
तलोदयस्य तन्मानं गर्भमण्डपयोः समम्।
यदि भिन्नतलं कर्तुं मण्डपैः कश्चि हीयते(?) ॥ ९ ॥
द्वारोच्छ्रिते तद्गुणानां मण्डपे स्यात् तलोच्छ्रितिः।
प्रासादेषु कनीयस्सु तलमानमुदाहृतम् ॥ १० ॥
षड्भागाभ्यधिकं ज्येष्ठे मध्येऽष्टांशाधिकं ततः।
बलविधिः(?) समपदः प्रासादस्य विधीयते ॥ ११ ॥
नाधस्तात् स प्रयोक्तव्यो नोर्ध्वतश्चाप्युदुम्बरात्।
कुम्भिकाभरणपट्टजयन्तीशीर्षकायफलकेषु तुला(नाम्)।
उक्त(मान)मिह यत् प्रथमं तन्नाधिकं प्रविदधीत न हीनम् ॥१२॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
जघन्यवास्तुद्वारं नाम त्रिपञ्चाशोऽध्यायः॥

---

१ द. सू°। २ द. प। ३ द. द। ४ द. मुक्तमिह। ५ द. ना।

अथ प्रासादद्वारमानादि नाम चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ।

इदानीमभिधास्यामः प्रासादानां यथाक्रमम् ।
द्रव्येषूदयविस्तारं बाहल्यं परिधिं तथा ॥ १ ॥

प्रासादभागिकोत्सेधं प्रासादद्वारमिष्यते ।
सत्र्यंशोच्छ्रितं वापि[1] सार्धांशोच्छ्रयमेव वा ॥ २ ॥

स्वीयस्वीयोदयादर्धविस्तारं च तदिष्यते ।
विस्तृतिर्भागतुर्यांशात्[2] पेद्यायाः स्थौल्यमर्धतः ॥ ३ ॥

पेद्या[3]बाहल्यविस्तीर्णा शाखा भवति मानतः ।
उत्तराङ्गानि कुर्वीत पेद्याशाखासमानि तु ॥ ४ ॥

सपादपेद्याविस्तारा रूपशाखा विधीयते ।
रूपशाखान्वितः कार्यः पीठबन्धस्तथोपरि ॥ ५ ॥

वृत्तं कार्यमधोवृत्ते पत्रकैश्च निरन्तरम् ।
स्तम्भाच्च द्विगुणव्यासं भरणं भूषणान्वितम् ॥ ६ ॥

रूपशाखासमं तच्च कर्तव्यमतिसुन्दरम् ।
ऊर्ध्वे समन्ताच्चाष्टांशमात्रे तच्चतुरश्रकम् ॥ ७ ॥

तदूर्ध्वं भरणोच्छ्रायः स्यात् पादोनसमुच्छ्रितिः ।
कपोतश्चाप्यधश्शीर्षगर्भः स च विधीयते ॥ ८ ॥

सरथालयपत्रो वा स्वोदयार्धविनिर्गमः ।
तस्योपरिष्टात् कर्तव्यं स्यादुच्छालयपत्रकम् (?) ॥ ९ ॥

र[4]थिका (तु) विधातव्या द्वयोरप्युच्छ्रितिस्तयोः ।
सार्ध[5]प्रमाणभरणाद् भूषा स्यात् पुष्पकादिभिः ॥ १० ॥

रूपकैर्वा यथाशोभं स्तम्भिकाभिश्च सर्वतः ।
कण्टकोयत्रिभागोन(?) कूटा[6]कारं भवेदतः ॥ ११ ॥

---

१ द. रि । २ द. °सं । ३ द. पेयाबा° । ४ ख. द. थि । ५ द. ठा । ६ द. ट ।

विभूषितं सिंहचक्रैर्हस्तितुण्डैरथापि वा ।
कपोतादि विधातव्यमन्तरे रूपशाखयोः ॥ १२ ॥

कार्यं विषमसंख्यं च सर्वमेतद् विचक्षणैः ।
तस्माद् बहिर्विधातव्या सर्वतः परिमण्डली ॥ १३ ॥

अन्त्यशाखासमा सा[1] च प्रमाणेन विधीयते ।
तस्यां सद्वारशाखायां (प्रा)ये[2]शः पद्मपत्रिकाः ॥ १४ ॥

कार्यात्रा वाच(वा द्वार)शाखायास्तद्विस्तारसमुच्छ्रिताः ।
भवेदधस्तादर्धेन ग्रीवाया रसना तथा ॥ १५ ॥

ग्रीवया सार्धया तुल्यमन्तरं पत्रकाण्यधः ।
भागद्वयं प्रकुर्वीत जङ्घा त्र्यंशा ततोऽप्यधः ॥ १६ ॥

पेद्यापिण्डप्रमाणेन खल्वशाखा विधीयते ।
पेद्यापिण्डसमो बाह्यशाखान्यासः प्रकीर्तितः ॥ १७ ॥

क्रमेणानेन कर्तव्याः शाखा[3]ः स्वल्पा यदृच्छया ।
न नवभ्यः परं कार्या द्वारशाखाः कथञ्चन ॥ १८ ॥

निर्गमो वा प्रवेशो वा[4] विस्तारेण समन्वितः ।
पेद्याया यदि वार्धेन शाखानां स विधीयते ॥ १९ ॥

सा[5]र्धपेद्यापिण्डसमः पिण्डस्यो[6]दुम्बरो भवेत् ।
तलन्यासस्तदर्धेन भूमिरङ्गा च(ङ्गाश्च) तत्समा[7]ः ॥ २० ॥

उदुम्बरकपिण्डस्य मानात् सिंहमुखानि च ।
उदुम्बरात् पादहीनस्तुल्यो वाभ्यधिकोऽथवा ॥ २१ ॥

पट्टस्य पिण्डस्त्रिविधो विस्तारा[9]त् स्तम्भतोऽधिकः ।
भागपा[10]दंसमस्तम्भो द्वादशांशं प्रपीडितः ॥ २२ ॥

भागद्वये च कर्तव्यो रूपलक्षणसंयुतः ।
चतुष्षष्टिप्रकारोऽयं नानारूपप्रपञ्चतः ॥ २३ ॥

---

१ द. स्ता । २ द. पश । ३ ख. द. °व्या शाखारतत्र य° । ४ ख. द. वा सविस्तारेण संमितः । ५ ख. र्धा । ६ द. उ । ७ क. मा । ८ क. ह । ९ ख. रस्त; द. र । १० ख. दः ।

स्तम्भविस्तारविस्तीर्णं पिण्डे तत्पादवर्जितम् ।
विस्तारात्[1] त्रिगुणं दैर्घ्याद्धीरे[2]ग्रहणमिष्यते ॥ २४ ॥
प्रविष्टौ स्तम्भमाने स्तः कुम्भिकोत्कालकौ सदा ।
तलपट्टसमं पट्टमुत्तरं परिकल्पयेत् ॥ २५ ॥
ती[3](ही)रं तस्य त्रिभागेन समुत्सेधाद् विधीयते ।
किञ्चिद् विनिर्गतं प[4]ट्टाद् यथाशोभं प्रकल्पयेत् ॥ २६ ॥
अत ऊर्ध्वं[5] यथाशोभं कण्ठकेना[6]सनेन च ।
रथकैश्चित्ररूपैश्च कूटा[7]गारैः सतोरणैः ॥ २७ ॥
[8]अलिन्दे मण्डपे वापि चतुष्के वलभीषु वा ।
वितानानि विचित्राणि समुत्क्षिप्ततलानि च ॥ २८ ॥
लक्षणेन[9] च युक्तानि विदधीत यथोचितम् ।
लु[10]माः फलकवर्तीभिः कृ[11]ताः समभिदध्महे ॥ २९ ॥
उत्क्षिप्तानां च ये भेदा जायन्ते सर्ववास्तुषु ।
[12]तुम्बिनी लम्बिनी हेला शान्ता कोला मनोरमा[13] ॥ ३० ॥
आध्माता चेति सप्तैता नामतः कथिता लुमाः ।
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे[14] कान्ते भूमितले शुभे ॥ ३१ ॥
सूत्रं क्षेत्र[15]समं कृत्वा कर्णात् कर्णं विभाजयेत् ।
विन्य[16]स्येद् गर्भसूत्राणि तयोर्मध्यगतानि च ॥ ३२ ॥
भूयश्चान्यानि मध्येषु सूत्राणि विनिवेशयेत् ।
मध्ये वृत्तं समालिख्य तु[17]म्बिका कमलोपमा ॥ ३३ ॥
कार्या भागीकृतं तत्र वृत्तं क्षेत्रे[18] प्रवर्तयेत् ।
सूत्रे सूत्रे तु[19] पिण्डस्थां[20] लु[21]मां सूत्रेण वालिखेत् ॥ ३४ ॥

---

१ द. त्रि । २ द. °तिहार° । ३ क. नी । ४ द. °ता पट्टा अ° । ५ क. को । ६ ख. न; द. कंचकेन शेनेन च । ७ द. ढा । ८ द. आ । ९ द. णानं । १० क. ख. माफ । ११ क. ख. ता स । १२ ख. द. रुचिनी । १३ ख. द. माः । १४ ख. द. पूर्वं का । १५ द. °त्रं । १६ द. से° । १७ ख. द. रुचिका । १८ क. ख. त्रं । १९ क. ख. ण । २० द. °स्थं लुमा २१ क. ख. मासू ।

लुमान्तरेषु सर्वेषु वैकटयेन[1] घुषीकृतम्।
तयोरन्तरयोर्मध्ये लुमामूले विकर्करम्॥ ३५॥

द्विगुणं त्रिगुणं वा स्यात् ततश्च वलिनीं लिखेत्।
व्यासार्धेनोदयश्चेह कर्तव्यस्तत्र मण्डले॥ ३६॥

सम्पातात्[2] तलसूत्राणां तुम्बिका[3] चोर्ध्वसूत्रिता।
उदयस्तलसूत्रस्य[4] तुम्बिकायास्[5]तथान्तरम्॥ ३७॥

पूर्वसूत्रे[6] लुमाग्रेषु कण्टकान् कल्पयेद् ऋजून्।
बहिस्थानेषु चान्तेषु लक्षं कुर्यात् सुनिश्चितम्॥ ३८॥

लक्षं[7] गृहीत्वाधःसूत्र ऊर्ध्वसूत्राणि लक्षयेत्।
उदये कण्टकस्यान्ते तद्वदेवानुसन्ततम्॥ ३९॥

दापयेदुत्तरं सूत्रं लुमानां[8] खल्वकानि[9] च।
पिण्डव्यासं वलीनां चाप्येषु क्षोभणविस्तृती॥ ४०॥

लुमा कर्णगता या स्याद्[10]ध्माता सा प्रकीर्तिता[11]।
छेदे प्रवर्तितान्या[12] स्यात् किञ्चिदूना मनोरमा[13]॥ ४१॥

कोला तृतीया शान्तेति चतुर्थी परिकीर्तिता[14]।
हेलाख्या पञ्चमी षष्ठी लम्बिनी नामतो[15] लुमा॥ ४२॥

सप्तमी तुम्बिनीत्येता मार्गसूत्रविनिर्गताः।
एताभिः कारयेत्[16] कोलं वितानं नयनोत्सवम्॥ ४३॥

कोलाविलं हस्तितालु[17] चाष्टपत्रं शरावकम्।
नागवीथीवितानं च पुष्पकं भ्रमरावली॥ ४४॥

हंसपक्षं करालं च विकटं शङ्खकुट्टिमम्।
शङ्खनाभिः[18] सपुष्पं च शुक्तिवृ(वृ)[19]त्तकमेव च॥ ४५॥

---

१ ख. कायेन। २ द. संयाता चल°। ३ ख. द. रुचिका। ४ ख. द. मू। ५ द. रुचिकाया°। ६ क. त्रेषुमाग्र। ७ ख. बलं गृ। ८ द. ना। ९ ख. द. ल्वि। १० द. द। ११ द. ताः। १२ ख. र्तिन्य + स्याः; द. प्रवर्त्तिन्यस्याः कि°। १३ द. माः। १४ द. ताः। १५ ख. तस्तुला। द. °तस्तुला। १६ ख. का; द. °ये का°। १७ द. °स्त°। १८ द. ती। १९ क. मु।

मन्दारं कुमुदं पद्मं विकासं गरुडप्रभम् ।
पुरोहतं पुरारोहं विद्युन्मन्दारकं तथा ॥ ४६ ॥
एतान्येवं वितानानि सङ्ख्यया पञ्चविंशतिः ।
एतेषां रूपनिर्माणमधुना संप्रचक्ष्महे ॥ ४७ ॥
समन्ताच्चतुरश्रे च चतुर[1]श्रायतेऽथवा ।
क्षेत्रे वृत्तीकृते नाभ्यै[2]कया तत् कोलमुच्यते ॥ ४८ ॥
चतुरश्रे यदा क्षेत्रे कर्णस्थानेषु कृत्स्नशः ।
चतुरश्रनिबन्धेन चतुरश्रनिबन्धने ॥ ४९ ॥
[3]वलिनी विकटाकारा पूर्वं[4] वृत्तान्यधस्तथा ।
भ्रमवृत्तं च यन्मध्ये परं तत्रापरा लुमाः[5] ॥ ५० ॥
क्रियन्ते[6] तुम्बिकाः पञ्च यत्र सुं[7]स्थाः [8]सुसंवृ[9]ताः ।
मार्ग्र(?)स्तलेऽधःसूत्रस्य तद् भवेन्नयनोत्सवम् ॥ ५१ ॥
कोलाविलं[10] समे क्षेत्रे[11] भागाष्टकविभाजिते ।
मध्ये द्विभागे विलिखेद् वृत्तं तुम्बिकयान्विते ॥ ५२ ॥
तत्र भ्रमान्ते च सूत्रे भ्रमान् षोडश कारयेत् ।
ऋजूनि यानि सूत्राणि लुमास्ताः परिकल्पयेत् ॥ ५३ ॥
यानि शेषाणि सूत्राणि वलिनीस्ताः प्र[12]कल्पयेत् ।
तुम्बिन्यां कारयेद् वृत्तं गजतालुकमुच्यते ॥ ५४ ॥
अष्टपत्रे चतुष्षष्टि[13]भागं क्षेत्रं प्रकल्पयेत् ।
लुमास्थानेषु पत्राणि खण्डितान्यन्तरैस्तथा ॥ ५५ ॥
सम्पातेषु समस्तेषु [14]तुम्बिकाः सन्निवेशयेत् ।
वृत्ताकारं शरावं स्याद् विन्यासं च [15]धरैश्च तत् ॥ ५६ ॥
चतुरश्रेऽथवा वृत्ते भागत्रयविभाजिते ।
निवेशयेन्नागबन्धं[16] § सम्पाते वलिसूत्रयोः ॥ ५७ ॥

---

१ द. स्रा । २ क. भै । ३ क. ब । ४ क. वीं ; द. वीं ५. द. नाः । ६ द. रु । ७ द. स्व । ८ ख. द. स्व । ९ ख. स्थिता । १० द. ल । ११ द. त्रं । १२ द. प्रचक्ष्महे । १३ द. ग । १४ ख. त्व । १५ द. व । १६ द. न्धात् ।

§ नागवीथीति लक्ष्ये पठितम् ।

वितानमेतत्[1] कथितं यश्चिकीर्षति [2]मानवः ।
ऊर्ध्वतिर्यग्गतैर्नालैः क्रियते यन्निरन्तरम् ॥ ५८ ॥

पुष्पमालाकुलं श्रीमत्[3] पुष्पकं तदुदाहृतम् ।
अशोकपल्लवाकीर्णलुमाभ्र[4]मनिबन्धनम् ॥ ५९ ॥

चतुरश्रक्रियायुक्तं सा प्रोक्ता भ्रमरावली ।
आध्माता कर्णमायाता तुम्बिकास्थानसंश्रया ॥ ६० ॥

तुम्बिनी यत्र मध्ये तु हंसपक्षं तदुच्यते ।
अस्यैव पक्षे तु यदा सम्बध्येत मनोरमा[5] ॥ ६१ ॥

तुम्बिनी च विपक्षेषु करालं तदुदाहृतम् ।
कोला लुमा स्याद् विकटे शङ्खे शान्ता प्रकीर्तिता[6] ॥ ६२ ॥

शङ्खनाभिसमं सूत्रं तुम्बिकायाः प्रवर्तते[7] ।
सर्वेष्वपि लुमास्थानेष्वेकरेखान्वितं भवेत् ॥ ६३ ॥

शङ्खनाभिरिति प्रोक्तं वितानमिदमुत्तमम् ।
एतस्यैव लुमास्थाने तुम्बिका पद्मकावृता[8] ॥ ६४ ॥

वलयैर्भूषिता यत् स्यात् सपुष्पमिति तद् विदुः ।
क्षेत्रे वृत्तायताकारे कारयेच्छुक्तिसंज्ञकम् ॥ ६५ ॥

वृत्ताकारे भवेत् क्षेत्रे वृत्तं वलयकर्मणा ।
चतुरश्रे समे क्षेत्रे यल्लुमार्धलुमर्धते(तः) ॥ ६६ ॥

वृत्तक्षोभणभङ्गानि तन्मन्दारकमुच्यते ।
कुमुदं कुमुदस्येव लुमाक्षेपांदिहार्धतः ॥ ६७ ॥

पद्मके स्याद[11]धःक्षिप्ता विकासे मध्यमा लुमा ।
गरुडे गरुडो मध्ये नागाभरणशोभितः ॥ ६८ ॥

†पुरोगतं तद् यदधो गत्वा स्या[12]दूर्ध्वगं पुनः ।
अधो गत्वा पुरारोहमूर्ध्वमूर्ध्वं ततोप्यधः ॥ ६९ ॥

---

१ द. न । २ ख. द. °ति नामतः । ३ द. श्रीमान् । ४ क. स । ५ द. माः । ६ द. ताः । ७ द. रु° । ८ द. ताः । ९ द. मा । १० ख. द. त्रा । ११ द. धि । १२ द. ख. दर्धगतं पु° ।

† पुरोहतमिति तु लक्ष्ये पठितम् ।

विचित्रक्षोभणाकीर्णमन्ते वृत्तं मुहुर्मुहुः ।
अष्टभिश्चाश्रिभिर्मध्ये विद्युन्मन्दारकं भवेत् ॥ ७० ॥

मानोन्मानमथ ब्रूमः प्रासादच्छाद्यसंश्रयम् ।
अर्धेनच्छाद्यविस्तारस्योर्ध्वे वंशं प्रकल्पयेत् ॥ ७१ ॥

अयमर्धोदयः प्रोक्त आवन्त्यो[1] नामतः परः ।
त्र्यंशेनच्छाद्यविस्तारस्यो[2]दयो वामनो भवेत् ॥ ७२ ॥

वामनावन्त्ययोर्मध्ये नवधा प्रविभाजयेत् ।
भागोत्तरोदयात्[3] तेऽष्टौ वामनादुदयाः स्मृताः ॥ ७३ ॥

वा(आ)तपत्रोऽथ कौबेरः स(श)[4]मनाख्यस्तथावली ।
हंसपृष्ठो महाभोगी नारदः शम्बुकस्[5]तथा ॥ ७४ ॥

वामनः प्रथमस्तेषामावन्त्योते[6](न्त्येन) दशेत्यमी ।
छाद्यानामथ वृत्तानामुदयः प्रोच्यतेऽधुना ॥ ७५ ॥

तलसूत्रसमं कृत्वा कुर्याद् द्वादशधोदयम् ।
षष्ठादारभ्य भागात्[7] स्युः सप्त भागोत्तरोदयाः ॥ ७६ ॥

कुबेरशेखरी चन्द्री नागश्चातु(थ) गणाधिपः ।
मुख्यश्चाच्छः सुभद्रश्च वृत्ते सप्तोदयाः स्मृताः ॥ ७७ ॥

कृत्वा त्रिकर्करपदं लुमापृष्ठं लिखेत् ततः ।
भागार्धमधिकं ज्ञेत्रे[8] भवेच्छाद्यकवर्तना ॥ ७८ ॥

भागार्ध[9]वर्धिते क्षेत्रे तलसूत्रक्रमान्विते ।
लुमामाद्यां लिखेद् भूयः षट् क्रमेणानुसन्ततम् ॥ ७९ ॥

रिक्षा यथाद्विहस्ताय(?) लुमायाः स्यादनन्तरम् ।
लुमा त्रिभागहीनेन परिवृद्धाङ्गुलेन सा ॥ ८० ॥

तस्याश्चा[10]नन्तरा लक्ष्म्या सार्धं वृद्धाङ्गुलत्रयम्[11] (?)
त्र्यंशोनैः षड्भिरपरा त्र्यंशोनैर्दशभिः परा ॥ ८१ ॥

---

१ द. °त्या । २ क. स्योदयस्यव्यसनो (?) ३ द. °ष्टौ च । ४ ख. द. समानाख्य° । ५ द. °दस्यम्बुका° । ६ क. न्त्यौते । ७ ख. द. गाः । ८ क. श्छाद्यः । ९ त्राद् भ । १० श्चामं· भरायक्ष्म्या सा । ११ ख. द. लं द्वयम् ।

चतुर्दशभिरन्या स्यात् सार्धैर्वृद्धा[1] ततोऽङ्गुलैः ।
विंशत्यङ्गुलवृद्धा तु सप्तमी कोणसंश्रिता[2] ॥ ८२ ॥

क्रमेणानेन[3] मानानि लुमानां वृद्धिह्रासयोः ।
अनुपातेन कार्याणि च्छाद्यक्षेत्रानुसारतः ॥ ८३ ॥

† कुबेरवल्लरीचन्द्री[4]पन्नगा गणनायकः[5] ।
§ मुग्धा सु[6]भद्रेत्येताः स्युर्लुमाक[7]मार्धमादितः ॥ ८४ ॥

एतासां गण्डिकाछेदाश्चत्वारः परिकीर्तिताः ।
ऊर्ध्वस्तिर्यगँ(ग्ग)तिस्र्यंशस्तथार्धत्र्यंश एव च ॥ ८५ ॥

छाद्यकोदयविस्तारं तन्निर्गमसमायति ।
कृत्वा षोढा भजेत् क्षेत्रं विस्तारायामतः समम् ॥ ८६ ॥

तत्रोर्ध्वद्रव्यमानेनच्छिन्द्यात् प्रागेव गण्डिकाम् ।
तस्यां छेदानुसारेण दा[8]पयेदेव लम्बकम् ॥ ८७ ॥

अधस्ताद् गण्डिकायाश्च कण्टकानि प्रकल्पयेत् ।
अवपातोच्छ्र्यौ[9] ज्ञात्वा त्रीणि स्थानानि चिह्नयेत् ॥ ८८ ॥

गर्भे तथोर्ध्वे प्रान्ते च तृतीयं मध्यतस्तयोः ।
य[10]त्रं स्थाने स्थितं सूत्रं स्पृशति स्थानकत्रये ॥ ८९ ॥

तस्मात् प्र[11]सार्य तत्सूत्रं भ्रमयेत् कर्कटं ततः ।
लुमार्धस्यैवमुपरि संस्थानमुपजायते ॥ ९० ॥

उपरि स्थितेन सूत्रेण तत्तुल्येनैव कर्कटम् ।
प्रान्तावलम्बकस्थाने भ्रमयेत् खल्वसिद्धये ॥ ९१ ॥

[12]प्रागक्षे भागयुगलावच्छिन्नं फलके पुनः ।
कल्पयेत् सममेवैषा लुमापार्ष्णिर्निगद्यते ॥ ९२ ॥

---

१ ख. द. °द्धां° । २ क. द. ताः । ३ क. °न नामानि । ४ ख. द. न्द्रा । ५ द. काः । ६ क. स । ७ ख. गा । ८ द. दाययेद । ९ द. °यो° । १० द. त । ११ द. प्रा । १२ ख. द. प्राक्क्षेत्रे भा ।

† ‘ कुबेरशेखरी ’ति पूर्वं पठितम् । § ‘ मुख्य ’ इति पूर्वं पठ्यते । तदनन्तरं च ‘ अच्छ ’ इति नामान्तरमपि तत्र दृश्यते ।